T. C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. DİZİ — Sa. 42[a]

İSLÂMİYETTEN ÖNCE

TÜRK KÜLTÜR TARİHİ

Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre

2. Baskı

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1984

عزیز دوستم حسن آغا اومودلو اوغلو
حضرتلرینه کیچک هدیه‌سی اتحاف اولونور
۸۰/۱۰/۴

İSLÂMİYETTEN ÖNCE

TÜRK KÜLTÜR TARİHİ

Birinci baskı : 1962
İkinci baskı : 1984

T.C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. DİZİ — Sa. 42[a]

Arş. Gör. İbrahim Ethem Atnur

İSLÂMİYETTEN ÖNCE

TÜRK KÜLTÜR TARİHİ

Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre

2. Baskı

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1984

Bu kitabı, teşvik ve yardımlarını gördüğüm

Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'ın

aziz hatırasına armağan ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Türk kültür tarihi üzerinde yazılmış bir kitap, memleketimizin her zümresi için artık bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu ihtiyacı karşılamak elbette bize düşen bir vazifedir. Fakat herkesin anlayabileceği bir dille böyle bir kitabı kaleme almak için, önceden birçok ilmî hazırlıkların yapılmış olması gerekmektedir. İşte bu sebeple henüz İslâm dinini kabul etmemiş olan Türklerin, içtimaî tarihlerine ait bahisleri bu kitapta inceleyemedik. Bu konu ile ilgili meseleleri henüz daha makaleler halinde tetkik etmekte ve karanlık noktaları aydınlatmağa çalışmaktayız. Eski Türklere ait devletlerin içindeki bütün memuriyet ve kabilelerin içtimaî fonksiyonları incelendikten sonra, İslâmiyetten önceki içtimaî tarihimiz hakkında ilmî ve kat'i bir şey yazabilmiş olacağız.

Buna mukabil Orta-Asya'da yapılan kazılar ve elde edilen buluntular, artık Türklerin yaşadığı bölgelerin kültür hayatını bize tasvir edebilir bir duruma gelmiştir. Bu veriler sayesinde, eski Türklerin günlük hayatları, dinî inanışları, giyinişleri vs. hakkında birçok bilgiler elde edebilmekteyiz. Ve bu bilgileri kaynaklarımız da doğrulamaktadır. Bizi bu kitabı yazmağa teşvik eden en önemli sebep de budur.

Tarih gerçeklerine göz yumup, bulunan eserleri bir araya getirerek, bir müze teşhircisi gibi Orta-Asya'nın arkeolojik tarihini yazmak, hem bizim inanışlarımıza ve hem de ihtisas sahamıza aykırı düşer. Bu sebeple Çin tarihlerinin ve diğer kaynakların verdikleri bilgileri tarafsız olarak tenkide tâbi tutup, evvelâ Orta-Asya'nın tarihinin ana hatlarını ve kavimler haritasını tespit ettik. Orta-Asya'da yaşayan kavimlerin, tarihin akışı içindeki yer değiştirmelerini, komşuları ile yeni temaslar kurmalarını ve bu temaslar neticesinde yeni kültür özellikleri edinmelerini, gene tarih kaynaklarına göre izleyerek görmeğe çalıştık. Bundan dolayıdır ki bizim eserimizle, bir arkeoloğun çalışmaları arasında elbette büyük farklar olacaktır. Orta-Asya'daki buluntuları bu kadar geniş olarak içine alan bir kitabın

gerek Rus dilinde ve gerekse Avrupa'da neşredilmemiş olması sebebile, bir ihtiyacı karşılayabildiğimizi de ümit ederiz.

Eserde tatbik ettiğimiz metod, muhterem hocam Wolfram Eberhard'ın eserlerinde kullandığı "kültür çevreleri" metodudur. Tarihî etnoğrafya tetkiklerinde kullanılan bu usûlün, Orta-Asya kültür tarihi için çok müsait ve aydınlatıcı olduğu fikrindeyiz.

Türklerin oturdukları yerler ve kabilelerin türklüğü meselesine gelince, itiraf edelim ki bu konuda da tarafsız olmağa çalıştık. Büyük Hun ve Göktürk devetleri birer imparatorluktu. Bir imparatorluğun içinde, elbetteki muhtelif cinsten kavimler mevcuttur. Bizim için esas olan, Hun ve Göktürk devletlerinin Orta-Asya'da müşterek bir kültür yaratabilmiş veya yaratamamış olmaları ve bu kültürün diğer Türk kavimlerinde de devam etmiş olmasıdır. Bu imparatorlukların içinde, Pencikent, Harezm, Fergana ve Çu nehri havzasındaki Soğdak şehirleri gibi, inanış ve kültür bakımından İran medeniyetine bağlı olan bölgeler de vardır. Bu bölgeleri de kitabımızda teferruatla ele aldık. İlk bakışta, bu bölgelerin Türk ve Orta-Asya kültürlerini ilgilendirmediği zannına varılabilir. Bilhassa şu nokta ilgi çekicidir: Bu kültürlerin İranlı karakterlerine rağmen, umumiyet itibarile o çağdaki İran şehirlerinin medeniyetile benzerlikleri azdır. Batı Türkistan, daima İran tarzında bir Orta-Asya kültürü özelliği göstermiştir. Bu sebeple meseleleri geniş olarak ele alıp, göçebe Türk imparatorluklarının bu bölgelere ne derece etkilerde bulunabildiğini incelemeğe çalıştık. Bunun neticesi olarak da Orta-Asya'yı muhtelif kültür çevrelerine ayırmak lüzumu hasıl oldu.

Türk kültürünün müşterek özelliklerini aramak tek hedefimiz olduğundan, coğrafî sahayı biraz daha genişletip, Doğu Avrupa'ya da geçmeği doğru bulduk. Meselâ Macar ve Bulgarlar Türklerle akraba kavimlerdir. Fakat Orta-Asya'da yaşamamışlardır. Bununla beraber Orta-Asya ile birçok müşterek kültür özellikleri gösterdiklerinden, onları da Orta-Asya kültür çevresi içinde mütalâa etmekten kendimizi alıkoyamadık. Fakat bu bahisleri de yazarken, yalnızca Orta-Asya ile ilgili kültür özellikleri üzerinde durmağa bilhassa dikkat ettik.

Bu eserin ırklara ait bahislerinde Atatürk'ün ruhunu şad edecek birçok bilgiler vardır. Antropolojik raporların anlaşılmasında, rahmetli olan Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek'in emekleri büyüktür. Onun hâtırasını burada anmağı bir borç biliriz.

Buluntuların haritasını yaparken, raporlarda küçük yer isimlerinin karışık ve ayrı şekillerde yazılmış olması, bilhassa IV. haritamızda bazı tekerrürler meydana getirdi. Elimizde bulunan haritalardan, bu yer adlarını kontrol edemediğimizden onları şimdilik aynen yazmağı doğru bulduk.

Türk kültür tarihi bakımından çok önemli, fakat elde edilmesi çok güç olan birçok kazı ve seyahat raporları ile makalelerin mikrofilmlerini Rusya'dan getirtmek suretile bu kitabın yazılmasına imkân veren Millî Kütüphane müdürlüğüne burada bilhassa teşekkür etmek isteriz. Ayrıca kitabın yazılmasında ve basılmasında teşviklerini gördüğüm rahmetli Ord. Prof. Şemseddin Günaltay ile eserin baskısı sırasında arzularımı sabırla yerine getiren ve beni sık sık aydınlatan sayın Uluğ İğdemir'in himmetlerini anmağı bir borç bilirim.

BAHAEDDİN ÖGEL

7 Eylül 1962
Etlik, Ankara

DERGİLER VE KISALTMALAR

	Antropologiya
AA	Archaeologische Anzeiger
AE	Archaeologiai Ertesitö
AH	Archaeologia Hungarica
AJ	Antiquaries Journal
AJA	American Journal of Archaeology
AP	Arheologiçni Pamyatki URSR
Arh.	Arhitektura SSR
As	Arheologiçeskiy sezd
BMFEA	Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities
BM	Burlington Magazine
BSA	Bolşaya Sovetskaya Entsiklopedia
DANAz	Dokladı Akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR
DANTac	Dokladı Akademii Nauk Tacikskoy SSR
	Dolgozatok. Budapeşte
DyiS	S. V. Kiselev, Drevnyaya İstoriya Yojnoy Sibiri, M., 1951.
	Ethnographia, Budapeşte
	Etnografiya, Moskova
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua
EV	Etnografika Vostoka
	Finkst Museum, Helsinki
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen
	Folia Archaeologia
GİM	Gosudarstvennıy istoriçeskiy Muzey
	Godışn. Narodn. Bibl. Plovdıv. Sofya.
JAK	Jahrbuch der asiatischen Kunst
JA	Journal Asiatique
JAİ	Journal of Antropological İnstitut

JAOS	Journal of American Orental Society
JRAS	Journal of Royal Asiatic Society
JSFOu	Journal de la Societé Foinno-Ougrienne
JSFA	Journal de la Societé d'Archéologie
İNS	İstoriya Narodov SSR
İAN	İzvestiya Akademii Nauk
İAD	İzvestiye Blgarskogo arheologiçeskogo drujestvo
İAAK	İzvestiya Azerbaycanskogo arheologiçeskogo komiteta
İAAN	İnstitut arheologii Akaemii Nauk SSSR
İAİ	İzvestiye Blgarskogo Arheologiçeskogo İnstitut
İANAz	İzvestiya Akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR
İANTurkm.	İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR
İAK	İzvestiya İmp. Arheologiçeskoy Kommissii
İEM	İzvestiya Etnogr. Muzey, Sofya
İGAİMK	İzvestiya Gos. Akademii istorii Materialnoy kulturı
İİMK	İnstitut istorii materialnoy kulturı
İKİAİ	İzvestiya Kavkazkogo istoriko-archaologiçeskogo instituta v Tiflisa
	İzvestiya Obşestva arhologii, istorii i etnografii pri Kazanskom Universitete
İOİF	İzvestiya otdeleniya istorii i arheologii Akad. Nauk
İOON	İzvestiya otdeleniya obşestvennıh nauk
	İzvestiya Russk. Arh. İnstitut, İstanbul
İGAİMK	İzvestiya Gos. Akademii istorii materialnoy kulturı
İİAAN	İzvestiya İn-ta istorii arheologii Akad. Nauk Kazaks.
	İzvestiya Tavriçeskogo obşestva istorii. Arh. i etnografii, Simferopol
	İzvestiya gos. Zapadno-Sibirskogo Muzeya, Omsk

İRGO	İzvestiya Russkogo geografiçeskogo obşestva
	İzvestiya Vostoçno-Sibirskogo otdela gos. Russk. Geogr. Obş., İrkutsk
İVGO	İzvestiya vsesoyuznogo geografiçeskogo obşestva
	İzvestiya Sredne Aziatskogo komiteta po delam muzeev i orhane pamyatnikov starinı, Taşkent
	İzvestiya vostoçn. Fakulteta Azerbaycanskogo gos. Universiteta, Baku
	Kazanskiy Muzeynıy vestnik
	Korotke Zvidomleniya vseukrainskogo Arh. komitetu Ukr. Akad.
	Kraevedeniye v İrkutskoy gubernii, İrkutsk
KSİİMK	Kratkie soobşeniye o dokladah i polevıh issledoveniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı
KSİE	Kratkie soobşeniye İnstituta Etnografii
L.	Leningrad
LİJVYa	Leningradskiy İnstitut Jivıh vostoçnıh yazıkov
M.	Moskova
ME	Materialı po etnografii
	Materialı i doistorii tsentralno-promişlennoy oblasti
MAK	Materialı po arheologii Kavkaza
MAR	Materialı po arheologii Rossii
MAU	Materialı po arheologii Uzbekistana
	Materialı po arh. vostoçnıh gubernii Rossii
MİA	Materialı i issledovaniya po arheologii
MİSK	Materialı po izuçeniyu Samarskogo kraya
MSFOu	Memoires de la Societé Finno-Ougrienne
	Mitteilungen des Zentral Museums Pokrovsks
	Monatsheften für Kunstwissenschaft
MP	Monument Piot
NV	Novıy Vostok
OA	Orientalisches Archiv
OAK	Otçet İmp. Arheologiçeskoy Kommisii
	Otçet İmp. Rossiyskogo İstoriçeskogo Muzeya

OZ	Ostasiatische Zeitschrift
PS	Paleontologia Sinica
	Permskiy krayevedçeskiy sbornik
RAA	Revue des arts Asiatique
	Russkiy Antropologiçeskiy jurnal
RGO	Russkoe geograficeskoe obşestva
RV	Reallexikon der Vorgeschichte
SbMAE	Sbornik muzeya antropologii i etnografii
	Seminarium Kondakovianum, Prag
	Sibirskaya Jivaya starina, İrkutsk
	Soobşenniya Gosudaratvennoy Akad.istorii i materialnoy kulturı
	Soobşeniya İzvestiya Rossiyskoy Akad. İst. materialnoy kulturı
SA	Sovetskaya arheologiya
SArh.	Sovetskaya arhitekture
SE	Sovetskaya etnografiya
SRİKMTac.	Soobşeniya respublikanskogo istorikokraevedçeskogo Muzeya Tacikskoy SSR
SMYA	Suomen muinaismuiystoh distyksen aikakauskirya
SM	Suomen Museo
SV	Sovetskaya vostokovedeniya Trudı antropologiçeskogo instituta
TGİM	Trudı gosudarstvennogo İstoriçeskogo muzeya
THAEE	Trudı Horezmskoy Arh.-etn. ekspeditsii, M., I, 1952.
	Trudı Nijne-Voljskogo kraevogo muzeya, Saratov
	Trudı obş. issledovateley Ryazanskogo kraya
	Tırudı otdela arheologii, İnst. Arheol.i iskustvoznaniya
TVGE	Trudı otdela Vostoka Gos. Ermitaja
	Trudı sektsii arheologii Rossiyskoy assotsiatsii nauçno-issled. institutov obş. nauk
	Troitskosavskogo Kyahtinskogo otdela Priamurskogo otdeleniya Russkogo Geograf. Obşestva
	Trudı Tyurkologiçeskogo Seminerya

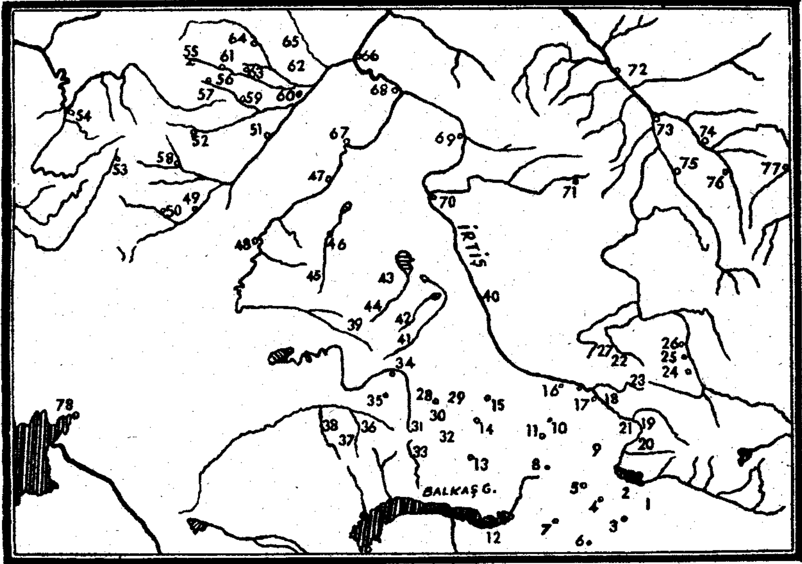
TP	T' o u n g P a o
UZSU	Uçeniya Zapiski Saratovskogo Gos.universiteta
UNKaz.	Uçeniya Zapiski Kazanskogo Gos. Univ., Kazan
UZTom.	Uçeniya Zapiski Tomskogo gos. ped. İnstitut
UJ	Ungarische Jahrbücher
VAA	Vestnik akademii arhitektun URSR
VANKaz.	Vestnik akademii nauk Kazakskoy SSR
VANR	Vestnik akademii nauk SSR
VANU	Vestnik akademii nauk URSR
VV	Vizanstiyskiy vremennik
VDI	Vestnik drevney istorii
VMG	Vestnik muzeya Gruzii
	Vestnik Mançurii, Harbin
	Vestnik nauçnogo obşestva Tatarovedeniya, Kazan
VUAK	Vseukrainskiy arheoloçeskiy komitet
VY	Voprosu yazıkoznaniya
Vİ	Voprosi istorii
USORGO	Vostoçno Sibirskoye otdelenie Russkogo geografiçeskogo obşestva
ZBMİK	Zapiski Buryat-Mongolskogo nauçno issledovatelskogo İnstituta kulturı
ZE	Zeitschrift für Ethnologie
ZDMG	Zeitschrift der deutschen morgenlöndischen Gesellschaft
ZİAN	Zapiski İmparatorskogo akademii nauk
ZİV	Zapiski instituta Vostokovedeniya
ZVORAG	Zapiski vostoçnogo otdeleniya Russkogo arheologiçeskogo obşestva
ZVO	Zapiski otdeleniya Russkogo arheologiçeskogo-obşestva. Zeitschrift der finnischen Altertum

I.

HUNLARDAN ÖNCEKİ ORTA ASYA

Orta Asya'nın yontma ve cilâlı taş devirleri hakkındaki bilgileri hülâsa etmek isterken, onları mümkün olduğu kadar tarafsız bir gözle inceleyip, bir gerçek halinde okuyucularımıza sunmak başlıca amacımızdır. Bu suretle Orta Asya kültürüne ait buluntuları sıralıyarak, Orta Asya'nın sâkinleri hakkında her türlü tesirden uzak ve emin bilgileri bu kitapta bulmak, hem bilginlerimiz ve hem de aydınlarımız için mümkün olacaktır. Orta Asya denince hatırımıza neresi gelir? Bu coğrafya tâbiri her ilim bölümü tarafından ayrı şekilde tarif ve izah edilmiştir. Tabiidir ki bu mefhum bir Türk kültürü tarihi yazarı için de başka şekilde sınırlanmış bir sahayı ifade etmektedir. Bu saha, Tanrı dağlarının güneyinde ve kuzeyinde olmak üzere iki bölüme ayrılarak mütalâa edilebilir. Tanrı dağlarının güneyindeki kısım, bugünkü Doğu Türkistan'dır. Kuzeyinde kalan kısımlar ise Çungarya stepleri, İrtiş havzası ile Altay dağlarıdır. Altaylarda cilâlı taş devrine ait buluntular çok azdır. Ele geçen eserlerin azlığına rağmen, Altayların taş devri kültürlerinin bir yandan Güney Sibirya'daki Yenisey ve diğer yandan da Batı ve Doğu Türkistan'daki kültürler ile yakın temaslar kurdukları kolaylıkla görülebilir.

Güney Sibirya, eski Orta Asya Türk kültürünün kuzey sınırını teşkil ederdi. Göktürk çağında Güney Sibirya halklarının türkçe konuştukları gözönünde tutulursa, Türk tarihi bakımından bu bölgenin ne derecede ehemmiyet taşıdığı kolaylıkla anlaşılır. Biz eserimizde bu bölgeyi orta, doğu ve batı olmak üzere üç kısma ayırarak tetkik ettik. Orta kısım, Türk tarihi bakımından en önemli bölgelerden biridir. Türkçe konuşan ve yazan Göktürk çağı Kırgız'larının vatanı olan bu bölge, taş devrinde Doğu ve Batı Sibirya ve kuzeyindeki Tundra kültürleri ile sıkı münasebetler kurmuş bulunuyordu. Antropolojik tetkikler bura halkının Avrupalı ve Mongoloid ırkların bir karışımından meydana geldiğini göstermek-

HARİTA I. Kazakistan'da buluntu yerleri.

KAZAKİSTAN'DA BULUNTU YERLERİ

(Bk. Harita : I)

1- Zaysan, 2- Zaysan gölü, 3- Çiliktinskiy, 4- Akcar, 5- Aksuat, 6- Bahtı, 7- Urcar, 8- Ayaguz, 9-Kokpekti, 10- Georgievka, 11- Carma, 12- Lepsi, 13- Çubar-Tam, 14- Sarı-Kol, 15- Kara-Aul, 16- Alaş-Orda, Yedi-Tam (SEMİPALATİNSK), 17- Obinskoe, 18- Ust-Kamenegorsk 19- BUHTARMA 20- Narım, 21- Kalbın-Tav, 22- Çarış-Kurgan, 23- Kok-Su, 24- ŞİBALİNA, 25- Çergi, 26- Altayskaya, 27- PAVLODAR, 28- Karkaralı, 29- Kökçe-Tav, 30- Ayusat-Tav, 31- Bogoslovskiy, 32- Mautan-Taş, 33- Tokrau, 34- KARA-GANDA, 35- Uspenskoe 36- Sarı-Su, 37- Manaka, 38- Ata-Su, 39- Ak-Molla (Akmolinsk), 40- Pavlodar, 41- Çıldırtı-Suv, 42- Ülenti-Suv, 43- Stepnyak, 44- Seleti-Suv, 45- Sandık-Tau, 46- Kökçe-Tau, 47- Petropavlovsk, 48- Çalkar-Köl, 49- Kustanay, 50- Ayat, 51- Kurgan, 52- Çelyabinsk, 53- Verhne-Uralsk, 54- Ufa, 55- Yekaterinburg, 56- Sverdlovsk, 57- Kıştım, 58- Troitsk, 59- Şadrinsk, 60- Yalutrovsk, 61- Kamışlı, 62- Tümen, 63- İrbit, 64- Turinsk, 65- Tavda, 66- Tobolsk, 67- İşim, 68- Ust-İşim, 69- Tara, 70- Karabinsk, 71- Narım, 72- Kolpaşevo, 73- Ust-Çulım, 74- Şişkino-Troitskoe, 75- Tomsk, 76- Maryinsk, 77- Açinsk,

ALFABE SIRASINA GÖRE

Açinsk- 77, Akcar- 4, Aksuat- 5, Akmolla (Akmolinsk)- 39, Alaş- Orda (Semipalatinsk)- 16, Altayskaya- 26, Atasu- 38, Ayaguz- 8, Ayat- 50, Ayusat- Tau, Bahtı- 6, Bogoslovskiy- 31, Buhtarma- 19, Çalkar- Köl- 48,

tedir. Ayrıca güneydeki Altay kültüründen buraya bazı tesirlerin de gelmiş olması çok muhtemeldir.

Eski Türk tarihinde, Gobi çölünün ve bugünkü iç ve dış Mogolistan'ın çok büyük bir önemi olduğu malûmdur. Türk kavimlerinin Çin'e yaptıkları akınlar hep bu yolla olmuştu. Bu bölgede cilâlı taş devrinde yaşayan insanların daha ziyade ırmak ve göl kenarlarında yayıldıkları anlaşılmaktadır. O çağda insanların buralarda yaşayabilmesi için müsait bir iklimin de bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgenin cilâlı taş devri kültürü, daha ziyade Orhon nehri ve Baykal gölü kıyılarındaki kültürlerle benzerlik göstermekte idi. Meselâ Gobi çölünün çevreleri açık özellikleri ile Çin kültüründen ayrılmaktadır. Böyle bir kültür çevresine Türk tarihinin sonraki çağlarında da rastlıyacağız. Bu durum, Orta Asya Türk tarihinin inkişâf tarzına tamamen uygun bir başlangıçtı. Aşağı Mogolistan'dan geçip Türkistan'a giden yol ise, Doğu Türkistan ile Moğolistan kültürleri arasında bir bağ teminine yaramıştı. Maalesef taş devrinde, Moğolistan'da iskeletlere rastlanmamıştır. Bu sebeple ırklar hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

M.ö. 3. binde, Altay dağlarında Oğuz tipinde (bk. s. 128) veya Azilien ırktan bir kavmin yaşadığını görüyoruz. Bu kavim güneydeki memleketlerle, meselâ Aral gölü - sahillerindeki kültürlerle ve hatta Çin ile temaslar temin etmiş bulunuyordu. Bu devrin Altay kültürünün başlıca özelliği ise, yavaş yavaş karakterini kaybederek Güney Sibirya kültürü tipine girmesiydi. Adeta Altay ve Güney Sibirya kültürleri müşterek bir karaktere

---

Carma- 11, Çarış-Kurgan- 22, Çelyabinsk- 52, Çergi- 25, Çıldırtı-Suv-41, Çiliktinskiy- 3, Çubar- Tam- 13, Georgievka- 10, İrbit- 63, İşim- 76, Kalbın-Tau, Kamışın- 21, Kara-Aul- 15, Karabinsk- 70, Kara-Ganda-Karkaralı-28, Kıştım-57, Kolpaşevo- 72, Kok-Su-33, Kok Pekti- 9, Kökçe-Tau- 29, 46, Kurgan- 51, Kustanay- 49, Lepsi- 12, Manaka- 37, Maryinsk-76, Mautan-Taş-32, Narım-20, 71, Obinskoe-17, Pavlodar-27, 40, Petropavlovsk-47, Sandık-Tau-45, Sarf-Kol- 14, Sarı-Su- 36, Seleti- Suv- 44, Stepnyak- 43, Sverdlovsk- 56, Tara- 69, Tavda-65, Tobolsk-66, Tokrau- 33, Tomsk- 75, Troitsk- 58, Turinsk- 64, Tümen- 62, Şadrinsk- 59, Şibalina-24, Şişkino-Troitsk, Ufa-54, Urcar-7, Uspenskoe-35, Ust-Çulım- 73, Ust-İşim- 68, Ust-Kamenegorsk- 18, Ulenti-Suv-42, Verhne-Uralsk- 53, Yalutrovsk- 60, Yekateringburg- 55, Zaysan-1, Z aysan-Gölü- 2

bürünmüşlerdi. Bu çağın en müessir ve ana kültürü gene Altay kültürü idi. Artık Altaylı'ların, Orhon kıyıları, Mogol bozkırları ve İrtiş boylarına tesir etmek suretile gelecekteki Orta Asya kültürünün temellerini hazırlamağa başladıklarını görmekteyiz.

M.ö. 2. binin başlarında da Altay dağlarındaki kavimlerin ırk saflıklarını halâ muhafaza ettiklerini antropolojik tetkiklerden anlamaktayız. Güney Sibirya'da ise Mongoloid ırklar halâ hâkim bir durumda idiler. Fakat, 2. binin başlarında birdenbire bu Mongoloidlerin kovulduğunu ve yerlerine batıdan gelen bir kavmin yerleştiğini görüyoruz. Bu yeni akının Altaylardan gelmiş olması da çok muhtemel idi. Görülüyor ki bu çağın başlıca iki kültür merkezi, Altay dağları ile Güney Sibirya idi. Bu her iki kültür de artık Oğuz tipinde beyaz bir ırk tarafından temsil edilmekte idi. Bu iki merkezden yavaş yavaş yayılmağa başlayan kültür tesirleri, Batı ve Doğu Sibirya ile Mogolistan'ı ve hatta batıdaki Uralları bile kendi nüfuz sahası içine almağa başlamıştı. Kültür bakımından komşularına nazaran çok ileri olan bu beyaz ırk kimlerdi? Biz bu suale kendimizden oldukça emin olarak şu cevabı vereceğiz: Türklerin ataları idiler.

M.ö. 1. binin başlarına ait Altay kültürü hafriyat raporlarının maalesef tam olarak neşredilmemiş olması sebebi ile halâ müphem bir durumdadır. M.ö. 1. binin yarılarında ise, Büyük Hun devletini kuracak olan kabîlelerin yavaş yavaş kendilerini göstermeğe başladıklarını, gerek Çin kaynaklarından ve gerekse buluntulardan anlamaktayız. Şu halde, M.ö. 600 senelerine kadar verdiğimiz bu izahlar, Orta Asya Türk tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için bir giriş olarak kabul edilmelidir. Artık Güney Rusya ile Çin arasında "Hayvan üslûbu" adı ile adlandırılan ve bu sahada müşterek bir hususiyet gösteren san'atın, olgunlaşma çağları bu devirden itibaren başlar.

M.ö. VII-V. asırlar arasında ise, Sirderya'nın ötesinde ve Isıg-göl civarında yaşayan halklara bilhassa Yunan kaynaklarının Saka adını vermekte olduklarını görüyoruz. Saka'ların milliyeti leri üzerinde çok münakaşalar yapılmıştır. Biz bu

ihtilâflı meseleyi burada bırakarak o çağdaki Orta Asya'nın kültürünü ve bu kültürü temsil eden buluntu yerlerini tesbite çalıştık.

Saka devri kültürü de, başlıca iki kısma ayrılarak tetkik edilmelidir. Bu çağlardan birincisi; M.ö. VII-V. asırlar ve ve izaha ikincisi de M.ö. V-III. asırlar arasında idi.

Büyük Hun Devletinden önceki Orta Asya ırklarına umumi bir bakış

Altay dağları ile Savan dağlarının güney-batı kısımları, Taş devrinin ilk çağlarından beri brakisefal beyaz bir ırk tarafından iskân ediliyordu[1]. Bu ırk, bir yandan Tanrı dağları bölgesine yayılırken[2]; diğer yandan da bugünkü Kazakistan içlerine doğru sızmışdı[3]. Güney Sibirya, henüz daha bütün özellikleri ile iyice belirmiş yerli bir halka sahip değildi. Güney Sibirya'da, beyaz bir ırkla; mongoloid ırkların karışımından yeni bir ırk doğmakta idi[4]. Uzun bir zaman devam eden ırkların bu karışımı, M.ö. 3. binde ve 2. binin başlarında, Güney Sibirya halkını mongoloid bir hale sokmuştu. Batı Türkistan ve Pamir bölgelerine gelince, buralarda Akdeniz ırkına benzer dolikosefal bir ırk bulunuyordu[5]. Fergana'nın taş devrine ait kültürlerinde[6] ve Taşkent'te bulunan Kaunçı-Tepe'nin M.ö. 3000 senelerine tesadüf eden katlarında rastlanan bu ırk[7], Batı

[1] G. F. Debets, *Problema proishojdeniya kirgizkogo naroda v svete antropologiçeskih dannıh*, Trudı Kirgizkoy arh.-etn. eksp., M., 1956, s. 6; *Paleoantropologiya* SSSR, M.-L., 1948, s. 67; Kiselev, DIYS, s. 22; Jettmar, BMFEA, 1951, s. 136 v.d., Pl. XIII-XIV.

[2] Ginzburg, TIE, 21, 1954, s. 357 v.d.; *Materialı k antropologii Gunnov i Sakov*, SE 1946, 4.

[3] Ginzburg, *Materialı k paleoantropologii vostoçnıh rayonov Sredney Azii*, SE, 4, 1946; TİE, 21, s. 361, ris. 3.

[4] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 61-63, 68, 69; DİYS, s. 18.

[5] L. V. Oşanin, *İranskie plemena Zapadnogo Pamire*, Taşkent, 1937; *Voprosı etnogeneza narodov Dredney Azii v svete dannıh antropologie*, Taşkent 1953; Ginzburg, MİA, 15, 1950, s. 248-249; *Materialı k paleoantropologii Sredney Azii*, KSİE, 11, 1950, s. 86 v.d.

[6] G. V. Grigoryev, *Otçet ob arheologiçeskoy razvedki v Tangıyulskom rayone*, Taşkent, 1935; Ginzburg, SE, 1946, 4; KSİE, 11, s. 85.

[7] Ginzburg, KSİE, 11, s. 85; MİA, 15, s. 245.

Türkistan'da Anau buluntularında[8], Aşağı Volga bölgesindeki Astrahan dolaylarında[9], Orta Volga bölgesinde[10], Prohovsk kurganında[11] görülmekte idi. Bu dolikosefal ırkın çok az olarak Tanrı dağları bölgesine de girmiş olduğunu müşahede ediyoruz[12]. Öyle anlaşılıyor ki, bu dolikosefaller, Güney Kazakistan[13] ile Volga boylarını baştan başa kaplamışlardı. Bu sebeple Orta Asya brakisefalleri, saydığımız bölgelere pek nüfuz edememişlerdi[14]. Fakat Bronz devri ile birlikte, Orta Asya brakisefallerinin Amuderya'ya ve Fergana'nın içlerine kadar nüfuz ettiklerini görüyoruz[15].

Gerçekten, Amuderya ile Sirderya arasındaki halklar ırk bakımından, Amuderya'nın güneyindeki Türkmen bozkırlarında, Pamir ve Afganistan'da yaşayan ırklardan kesin hatlarla ayrılmakta idiler. Turanî[16] veya "İki nehir arası"[17] antropolojik tipi adı ile adlandırılan bu ırk, brakisefal kafalara sahipti[18]. Altay'daki brakisefal ırklara da çok yakın olan bu iskeletler, daha sonraki Soğdluların ataları idiler[19]. Zerefşan vâdisinde Bronz devrinden itibaren görülen bu ırk[20], M.s. VIII. asra

[8] G. Sergi, *Description on some skulls from the North Kurgan Anau*, Pumpelly, Exploration in Turkestan, Washington, 1908; Ginzburg, KSİE, 11, s. 86; MİA, 15, s. 245.

[9] KSİE, 11, s. 86-87.

[10] T. A. Trofimova, *Ob antropologiçeskih svyazyah v epohu Fatyanovskoy kulturı*, SE, 3, 1959, s. 64-65; KSİE, 11, s. 87.

[11] S. İ. Rudenko, *Opisaniya skeletov iz Prohorovskih kurganov*, MAR, 37, 1918; KSİE, 11, s. 86.

[12] Ginzburg, TİE, s. 360.

[13] N. M. Komarova, *Çerepa bronzovoy epohi iz mogil po levım pritokam r. Urala*, Sb. "Kazaki", II, İzd. AN, 1927; KSİE, 11, 86.

[14] KSİE, 11, s. 86.

[15] V. V. Ginzburg, *Etnogenez Tacikov v svete dannıh antropologii*, 1947, 6-7; MİA, 15, s. 245.

[16] Ginzburg, MİA, 15, s. 248-249; TİE, 21, s. 360.

[17] İ. Schwidetskiy, *Turaniden-Studien*, Abh. der Matematisch-Naturwissenschaftliche Klasse, Jahrgang 1950, Nr. 9.

[18] MİA, 15, s. 248 v.d.

[19] Ginzburg, *Gornie Taciki*, İzd. AN, 1937; *Taciki Predgorıy*, MAE, XII, 1949; MİA, 15, s. 259.

[20] MİA, 15, s. 245, Tabl. 3.

kadar devam ediyordu [21]. İki nehir arasında brakisefallerin kesin hâkimiyetine rağmen, etraflarındaki dolikosefaller bu bölgeye de sızmağa muvaffak olmuşlardı [22]. İki nehir arası brakisefallerinin menşei gerçekten çok tetkike değer. Hunlardan evvel ve sonra Tanrı dağları bölgesinde de çok yayılmış olan [23] bu insanlar, herhalde Altaylar ve Kazakistan'daki brakisefallerle çok yakın akrabalıklara sahip idiler.

M.ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya'da göçebe ve muharip bir kavme ait kültürün yavaş yavaş hâkim olmağa başladığını görüyoruz [24]. "Andronovo insanı" diye adlandırılan bu ırk [25], Altayları ve Tanrı dağlarını kaplamıştı [26]. Hun devrine [27] ve hatta Göktürk çağına kadar [28] devam etmişti. Andronovo insanı denen bu ırk, bize Türk ırkının bir proto tipini teşkil ediyordu. Bunlar, Amuderya güneyindeki, Pamir'deki dolikosefallerden ve Güney Rusya'daki İskitlerden kesin hatlarla ayrılıyorlardı [29]. Ural dağlarındaki kültürlerle çok sıkı temaslar temin etmişlerdi [30]. Ural dağlarındaki Fin-Ugor'larla Türklerin temaslarının da bu çağda başlamış olması çok muhtemeldi [31].

Orta Asya'da ırkların yayılışını hülâsa edecek olursak, Türklerin ataları olması çok muhtemel bulunan beyaz ve brakisefal ırk, Altay-Sayan, Tanrı dağları ve biraz da Kazakistan'a yayılmıştı. Zerefşan vâdisinde, bu ırkla akraba bir halk bulunuyordu. Amuderya'nın güneyinde, Pamir'de, Afganistan ve İran'da, daha kuzeye gidilecek olursa, Hazar denizinin

[21] Ginzburg, *Materialı k antropologii drevnego naseleniya Yujnogo Kazahstana*, SA, 11, 1954, s. 379 v.d.
[22] Oşanin, *İranskie plemena*, aynı yer; MİA, 15, s. 249.
[23] TİE, 21, s.
[24] Kiselev, DİYS, s. 103; Debets, Antrop. Jurnal, 1932, 2, s. 123; *Paleoantropologia*, s. 70-76; SE, 4, 1958, s. 84-85.
[25] Debets, SE, 4, 1958, s. 84; Ginzburg, TİE, 21, s. 356 v.d.
[26] TİE, 21, s. 358, Nr. 7.
[27] TİE, 21, s. 367, Nr. 4.
[28] KSİE, 11, s. 86 v.d.
[29] S. S. Çernikov, *Rol andronovskoy kulturı v istorii Sredney Azii i Kazahstana*, KSİE, 26, s. 28-33.
[30] Andronovo kültürünün Fin-Ugor kavimlerile ilgisi için bk. s. 26.
[31] Molnar, Studia historica, 13, Budapest, 1955, s. 50 v.d.

kuzeyinde, Kuzey Kafkasya'da ve Güney Rusya'da Akdeniz ırklarına yakın dolikosefal bir insan nesli vardı. Altay dağlarının doğusu ve Güney Sibirya ise mongoloid bir ırkla iskân edilmişti.

Taş Devrinde Orta Asya

Altaylar

Kuyum kurganı: *Arheologiçeskie issledovaniya v RSFSR 1934-1935 gg.*, L., İzd. İİMK, 1941, s. 305-306; Kiselev, DİYS, s. 21, Tabl. VI, 9-11; Jettmar, BMFEA, 1951, s. 136 v.d.

Barnaul buluntuları: M. P. Gryaznov, *Drevnie kulturı Altaya*, Materialı po izuçeniya Sibiri, 1930, 2, s. 4, T. IV, 1-3, 6-9; Kiselev, DİYS, s. 22; Jettmar, s. 138.

Yan Ulagan buluntuları: M. P. Gryaznov, aynı eser, s. 4-5, ris. 10; Kiselev, DİYS, s. 22; Jettmar, s. 138; S. İ. Rudenko, *K paleoantropologii Yujnogo Altaya*, Sbornik Kazaki, L., 1930; G. F. Debets, *Paleoantropologiya*, SSR, M.-L., 1948, s. 67.

Batı Altay buluntuları: S. S. Çernikov, *Polevıe arheologiçeskie issledovaniya, o rabotah Vostoçno-Kazahstanskoy ekspeditsii*, KSİİMK, 64, 1956, s. 43; *Vostoçno-Kazahstanskaya ekspeditsiya 1950 g.* KSİİMK, 48, s. 81; A. P Okladnikov, *Osvoenie paleolitiçeskim çelovekom Sibiri*, Materialı po çetvertiçnomu periodu v SSR, 3, 1950, s. 155

Kazak ve Kırgız bölgesi

Paleolitik ve neolitik buluntular: N. K. Auerbah i N. Gromov, *Materialı k izuçeniyu Bryusinskih stonyanok Krasnoyarskogo okruga*, Sbornik Paleolit. SSR. İzuç, GAİMK, M.-L., 1935, s. 188; S. N. Bibikov, *Neolitiçeskie i eneolitiçeskie ostatkik ulturı v peşerah Yujnogo Urala*, SA, 13, 1950; S. S. Çernikov, *Vostoçno Kazahstanskogo ekspeditsiya 1950 g.*, KSİİMK, 48 s. 81; KSİİMK, 64, 1956, s. 44; G. F. Debets, *K paleoantropologii Urala*, KSİE, s. 66-68; A. A. Formozov, *Novıe materialı o Stoyankah s mikrolitiçeskim inventarem v Kazahstane*, KSİİMK, 31, 1950, s. 141-147; A. G. Maksimova, *Nahodka paleolitiçeskih orudiy v Severo-Vostoçnoy çasti tsentralnogo poluostrova*, TYTAKE, 2, 1951, s. 73-104; A. N. Margulan, *İstoriko-topografiçeskiy fon Vostoçnoy Betpak-dalı*, VAN, Kaz, 6, 1950, s. 61-72; V. P. Horoşe, *Drevniye oledeniya Altaya*, Trudı Komis, po izuçeniyu çetvertiçnogo perioda, I, L., 1932, s. 23; *Geologiçeskie stroenie basseyna verhoviy İrtişa*, Zapiski Semipalatinskogo otd., ob-va izuçeniyu Kazahstana, 1931, II, 19, s. 49; L. V. Oşanin, *Antropologiçeskie materialı k probleme etnogeneza Turkmen*, IAN, Turkm., 4, 1952, s. 27-34; G. P. Sosnovskiy, *Paleolitiçeskaya stoyanka u dr. Stroski n r. Katunı*, MİA, 2, 1942, s. 109; İ. V. Sinitsın, *Arh. issled. v Nijnem povolje i Zapadnom Kazahstane*, KSİİMK, 37, 1951, s. 97 v.d.; SA, 17, Bibl. Nr. 575; 22, Nr. 542, 550; 27, Nr. 514.

Doğu Türkistan

R. A. Smith, *The stone age in Chinese Turkestan*, Man, 11, 1911, Nr. 50; F. Bergman, *Archaeological researches in Sinkiang*, The Sino-Swedish Expedition, Publ. 7, Stockholm, 1939; Hançar, *Das Pferd*, s. 257; S. A. Semenov, *Drevneyşie period v istorii Kitaya*, VDİ, 1949, s. 218; A. Stein, *İnnermost Asia*, I, s. 85, 146, 205; III, T. XXII, XXIII; *Serindia*, s. 357.

Güney Sibirya

Yenisey bölgesi: *Afontova Gora*, BSE, İzd. 2, 3, M., 1950, s. 512; H. K. Auerbach, *Doistoriçeskoe proşloe prieniseyskogo kraya*, *Kamennıy period*, Krasnoyarsk, 1929; M. P. Gryaznov, *Kostyanoe orudia paleolitiçeskogo vremeni iz zapadnoy Sibiri*, KSİİMK, 31, 1950, s. 165-167; Kiselev, DİYS, s. 15; A. P. Okladnikov, *Kult medvedya u neolitiçeskih plemen vostoçnoy Sibiri*, SA, 14, 1950, s. 7-19; *Osvoenie paleolitiçeskim çelovekom Sibiri*, Materialı po çert. Priodu SSR, 2, 1950, s. 150-158; *Pervıy paleolitiçeskiy pamyatnik Çukotskogo poluostrova*, KSİİMK, 31, 1950, s. 196-198; E. R. Rıgdılon, *Neolitiçeskie nahodki na nijne-Berezovskoy stoyanke*, CA, 12, 1950, s. 287 v.d.; "*Novaya peşera*" *na srednem Enisee*, KSİİMK, 47, 1952, s. 130-134; G. V. Merhart, *Das Neolithikum in Sibirien*, RV, 12, 1928. 1953 deki Rus yayınları için bk. SA, 27, 1957, Bibl. Nr. 602, 603, 605.

Batı Sibirya: Kiselev, DİYS, s. 17, n. 1; V. M. Florinskiy, *Pervobıtnıe Slavyane po pamyatnikam ih doistoriçeskoy jizni*, II, Tomsk, 1894, s. 144 v.d.; *Drevnyaya istoriya Nijnego Priobya*, MİA, 35, 1953, s. 10 v.d.; N. N. Komarova, *Neolit verhnogo Priobya*, KSİİMK, 64, 1956, s. 93-103; Merhart, RV, 12, s. 60, 67; F. A. Uvarov, *Dnevnik ekspeditsii na Ural v 1887 g.*, Arhiv Muzeya Antropologii, Nr. 582 v.d., SA, 27, Bibl. Nr. 613, 615, 617, 619, 621, 622.

Antropolojik durum ve ırklar için bk.: G. F. Debets, *Paleoantropologiya*, M.-L., 1948, s. 61 v.d.; Kiselev, DİYS, s. 17, 22.

Baykal kıyıları ve ötesi

İ. V. Arembovski i L. N. İvanev, *Novoe obsledovanie İrkutskoy paleolitiçeskoy stoyanki*, KSİİMK, 49, 1953, s. 51-55; İ. D. Çerskiy, *Neskolsko slov o vırıtıh v İrkutske izdeliyah kamennogo perioda*, İzv. Sibirskogo otdela RGO, 1872, III, 3, s. 167; *Zametka ob iskopaemih ostatkah severnogo oleniya*, İzv. Sibirsk. otd. RGO, 1874, V, 2, s. 76-78; *Opisanie kollektsiy Novosibirskoy ekspeditsiey 1885-1886*, Zapiski Akad. Nauk, 1891, 15, Nr. 1, s. 702; V. V. Dombrovskiy, *Geologiçeskoe stroenie*, Trudı Vostoçno-Sib. Geol. - Gidrogeol. Tresta, 8, 1934; V. E. Garutt, *Fauna neolitiçeskoy stoyanki kullatı*, Okladnikov, A. P., Lenskie drevnosti, 3, M.-L., 1950, s. 178; N. F. Grigoryev, *Geologiçeskiy oçerk stoyanki Kullatı*, aynı yer, s. 163-177; A. A. Gureev, *Ptitsi iz neolitiçeskoy stoyanki Kullatı*, aynı yer, s. 186-188; P. P. Horoşih, *Neolitiçeskoe pogrebenie na reke Kae*, KSİİMK, 54, 1954, s. 83-87; L. N. İvanev, *Arh. nahodki v okrestnostyah Vladivostoka*, SA, 16, 1952, s. 289-298; Selenga nehri

kıyıları için bk. A. P. Okladnikov, *Arh. İssledovaniya v nizovyah reki Selengi*, KSİİMK, 35, 1950, s. 85-90; *K izuçeniyu naçalnıh etapov formirovaniya narodov Sibiri*, SE, 1950, Nr. 2, 36-52; *Neolit i bronzovoy vek Pribaykalya*, İstoriko-Arh. İssledovaniye, 1 ve 2, M.-L., 1950, s. 435; *Novie neolitiçeskie nahodki na Angare*, SA, 16, 1950, s. 320-326; *Pismo v redaktsiiyu*, VDİ, 1952, s. 320-326; *Arhaeologiçeskie raskopki na Angare i za Baykalom*, KSİİMK, 51, 1953, s. 16-22; *Neolitiçeskoe nahodki v nizovyah r. Angarı*, VDİ, 4, 1939; 1, 1938; SA, 4, 1939; A. K. Ryumin, *Novıe dannıe o çadobetskoy neolitiçeskoy stoyanke na r. Angare*, SA, 15, 1951, s. 273-280; A. S. Uvarov, *Arheologiya Rossii, kamennıy period*, I, s. 231-238; N. İ. Vitkoskiy, *Sledı kamennogo veka v doline r. Angare*, İzv. VSRGO, 20, 1889; 1953 Rus yayınları için bk. SA, 27, 1957, Nr. 592, 599, 601.

İç ve Dış Mogolistan

C. P. Berkey, *Geology of the Gobi desert*, American Museum Novitates, New York, 1926, Nr. 122, s. 1-10; P. T. De Chardin and C. C. Young, *On some neolithic finds in Mongolia, Sinkiang and West China*, Bull. Geol. Soc. China, 13; 1932, s. 83-104; N. Egami and S. Mizuno, *İnner Mongolia and region of the Great Wall*, Archaeologia Orientalis, Ser. B, Tokyo, 1935; İ. A. Lopatin, *Notes on Mongolian archaeology*, El Palacio, 46/47, Santa Fe, 1930. 1940; diğer bibliyografya için bk. John Maringer, *Contribution to the prehistory of Mongolia*, Stockholm, 1950, s. 201-208.

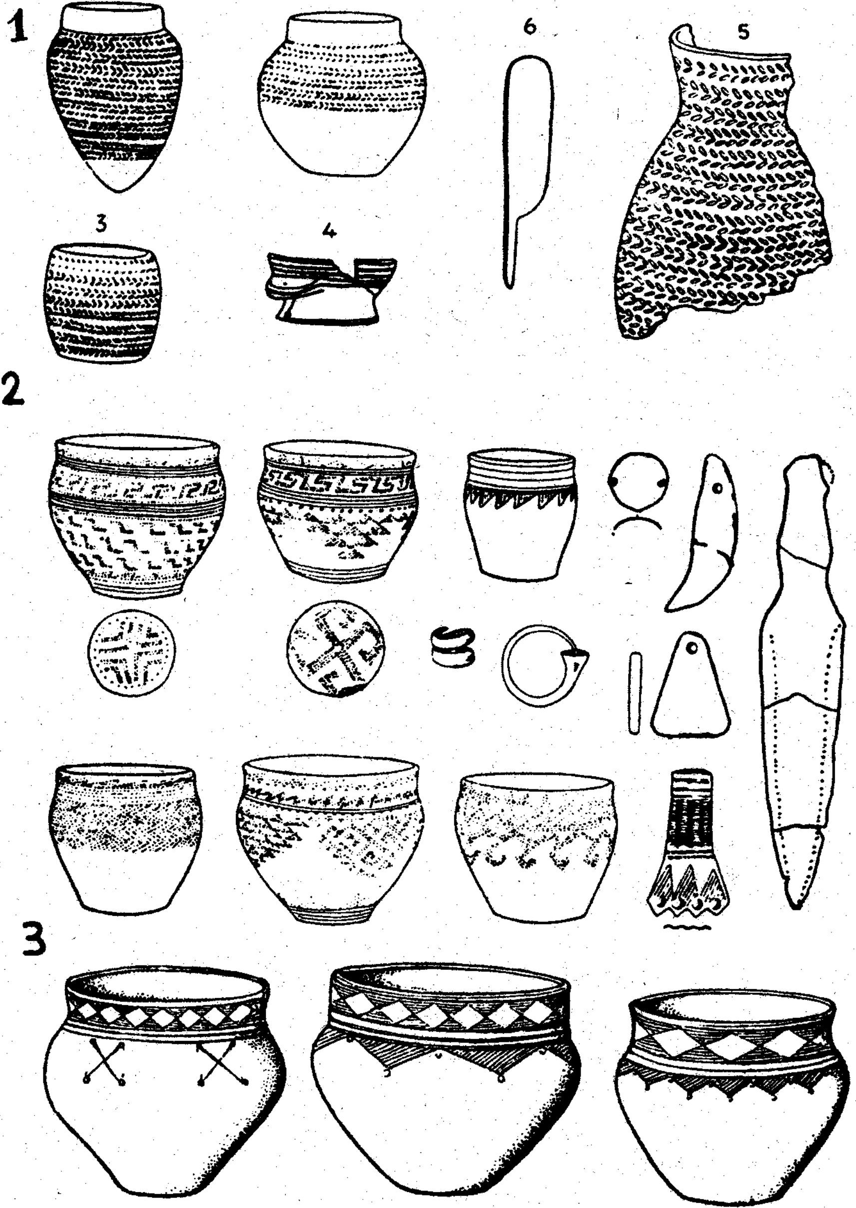
Altaylarda ve Orhon bölgesinde Paleolitik devre ait bazı buluntular ele geçmiştir. Bu buluntular arasında münasebetler kurmak, tabiidir ki o devir için fazla bir şey ifade etmez. Bu sebeple Neolitik çağla işe başlamak, kültür tarihimiz için çok faydalı olacaktır. Altaylardaki Kuyum kurganı, Katun nehrinin kenarında bulunuyordu. Kurganın hemen ağzında, Sibirya'nın Afanesyevo adlı kültürüne benzer ok uçları ve kemik kalıntıları bulunmuştu. Bu tabakanın altında, 20 sm. kalınlığında bir ham toprak tabakası geliyordu. Bu tabakanın altında da Neolitik devre ait çakmak taşları ve kazıma aletleri görülüyordu. Kuyum kurganında bulunan kaplar, uzunca ve tabanları da sivrice idi. Bazı ufak teknik ayrılıklara rağmen Afanesyevo kaplarını hatırlatıyordu. Balık sırtı şeklinde yapılmış süsler, bir yandan Çin kaplarındaki motifleri hatırlatırken [31]; diğer yandan da Kazakistan [32] ve Harezm'deki Kelteminar kültürüne ait kaplara benziyordu [33] (bk. Lev. I,1).

[32] Formozov, KSİİMK, 63, 1956, s. 153-155.
[33] S. P. Tolstov, *Auf den Spuren der Altchor. Kultur*, s. 78; Abb. 18a.

Barnaul buluntularına, gene Altaylarda Çudatskaya dağında rastlanmıştı. Buradaki buluntular, Kuyumdakilere nazaran daha eski bir karakter taşımakta idi. Mezarda bulunan bir kadın cesedi sırt üstü yatırılmıştı. Dört tane boynuzdan yapılmış bir çengel, bize Baykal gölü kenarındaki Kitoy kültürünü hatırlatmakta idi[34]. Bunlardan başka boynuzdan yapılmış bir zıpkınla, 20 kadar da çakmak taşı ele geçmişti[35]. Yanları rötuş edilmiş ve bıçağa benzeyen bir plâka, Kuyum[36] ve Kelteminar[37] buluntularındaki bu tip eserlere çok benziyordu. Toprak kapların bulunmaması ve cesedin lâlettayin uzatılmış olması[38] bu mezarın çok eski bir karakter taşıdığını göstermektedir[39].

Yan Ulagan buluntuları, Altay dağlarının yüksek kısımlarında, aynı adı taşıyan bir nehir kenarında ele geçmişti. İskeletin yatırılış şekli evvelki kurganlardaki tarza benziyordu[40]. Çudatskaya kurganından biraz daha yeni ve Afanasyevo devrinden de eski olduğu anlaşılan bu kurganda da toprak kaplara rastlanmıyordu[42]. İskelette yer yer okr, yani kırmızı boya izleri görülüyordu. İskeletin antropolojik tetkiki ile Afanasyevo devrinde, Altaylarda ve Abakan steplerinde görülen beyaz ırkın bu mezarda da mevcudiyetini müşahede edebiliyoruz[42]. Doğu Kazakistan'da, Zaysan gölü civarındaki Aul Kanay bölgesinde, Paleolitik musteriyen devrine ait eserler bulunmuştu[43]. Paleolitik eserlerin yanında, Bison Iongicornis ve Bison Priscus deminitus gibi hayvanların kemikleri de görülüyordu[44]. Bu bölgedeki Paleolitik buluntulara rağmen, Andronovo çağından daha eski bir kültür tesbit edilememiştir[45].

[34] Kiselev, DİYS, s. 22.
[35] Gryaznov, *Drevn. Kult. Altaye*, Tabl. IV.
[36] DİYS, Tabl. V, s. 22.
[37] Tolstov, *Auf den Spuren...*, Taf. 8a.
[38] Bk. Levha. 1,1.
[39] DİYS, s. 22.
[40] Gryaznov, aynı eser, s. 4-5, ris. 10; DİYS, s. 22.
[41] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 67 v.d.; DİYS, s. 22.
[42] Debets, aynı eser, s. 67-68.
[43] Çernikov, KSİİMK, 64, 1956, s. 45, ris. 15.
[44] Aynı eser, s. 44.
[45] Aynı eser, s. 48.

Levha 1 — Altay buluntuları: 1. Üçüncü binin başlarına ait Kuyum ve Kurot kurganlarından; 2. Ortalarına ait kurganlardan; 3. Karasuk çağı kurganlarından çıkan eserler.

Novosibirsk ile Barnaul arasındaki Obi nehri üzerindeki Neolitik buluntular da kayda değer[46]. Burada ele geçen eserler de Altaylardaki diğer Neolitik kültürler gibi, Afanasyevo çağına giriş halindeki kültürlerdi[47].

Kazakistan'da Paleolitik ve Neolitik çağlar açık olarak görülmektedir. Neolitik çağdan sonra M.ö. 1700 senesine kadar gayet sönük bir kültür çağı görülür[48]. Aral gölü kuzeyinde de, Harezm'deki kültür çağına benzeyen avcı ve balıkçı olan bir halkın kültürü mevcuttu. Kültürün alt tabakalarında ise Sayga geyikleri ve yaban eşekleri görülüyordu. Eserler arasında kemik veya taş mızrak uçlarına da bol olarak rastlanıyordu. Bu bölgedeki Saksaul buluntuları da çok önemlidir[49].

Doğu Türkistan'da maalesef sistemli bir şekilde yapılmış tetkikler çok azdır[50]. Araştırmalar yalnızca birkaç münferit seyahata ve Sven Hedin'in sefer heyetlerinin topladığı malzemeye inhisar etmektedir. Neolitik çağdan sonra, Doğu Türkistan ile Çin kültürleri arasında, bilhassa keramik bakımından büyük benzerlikler meydana gelmeğe başlamışdı[51].

Güney Sibirya'nın da muhtelif bölgelerinde Paleolitik ve neolitik kültürlere rastlanmıştır. Çok eski devirlerden beri Çin'in eski sekenesi ile Mogolistan ve Baykal gölü kıyılarında yaşayan ırklar arasında çok sıkı bağlar olduğunu yukarıda ırklar bahsinde kaydetmiştik. Neolitik ve Eneolitik devirlerde de bu bölgenin halkı sarı ırkla beyaz ırkın karışımından meydana gelmiş bir nesildi[52]. Bu mongoloid kitleler, Yenisey nehrinin doğusundan itibaren görülmeğe başlıyorlar; Orhon nehrinin

[46] M. N. Komarova, *Neolit verhnego Priobya*, 64, 1956, s. 93, 103; gene bu bölgeye yakın Srotski'deki paleolitik buluntular için bk. MİA, 2, 1942, s. 109 v.d.

[47] K. Jettmar, bu çağa "Preafanasyevo" demektedir (BMFEA, 23, 1951, s. 136-138).

[48] Bilginler bu çağ kültürüne "Andronovo devrinden önceki" adını vermektedirler: KSİİMK, 63, 1956, s. 153.

[49] KSİİMK, 25, s. 49-59.

[50] Bk. A. Stein, *Serindia*, s. 359; *İnnermost-Asia*, s. 85, 146, 205; Hançar, *Das pferd*, s. 257.

[51] Hançar, aynı eser, aynı yer.

[52] Irklar bahsine bakınız: s. 5

bir kısmını ve Tula nehri kıyılarını da kaplayarak Kadırgan dağlarına doğru yayılıyorlardı. Bunların batısında kalan Altay-Sayan ve Semireçi bölgeleri, kısmen yerleşik ve ziraatçı olarak ve kısmen de konar göçer yaşayan beyaz ırktan gelen insanlarla iskân edilmişti. Avrupadaki Alp ırkına benzeyen bu insanlar büyük bir ihtimal ile Türklerin ataları idiler.

BATI TÜRKİSTAN

S. S. Çernikov, KSİİMK, 48, 1952, s. 81; A. N. Dalskiy, *Naskalnıe izobrajeniya v basseyne reki Zerefşan*, MİA, 15, 1950, s. 232-240; G. Debets, *Teşiktaş, paleolitiçeskiy çelovek*, SE, 1950, s. 214 v.d.; V. İ. Gromov, *Teşiktaş, paleolitiçeskiy çelovek*, M. 1949, BKİÇP, Nr, 1950, s. 110 v.d.; M. Levin, *Otkrıtie Sovetskih arheologov i antropologov, Teşiktaş*, M., 1949; D. N. Lev, *Drevniy paleolitive Aman Kutane*, Trudı Uz. GU, Nov. ser., 39, Semerkand, 1949; V. K. Nikolskiy, *Teşiktaş, paleolitiçeskiy çelovek*, M., 1949; VDİ, 1950, Nr. 3, s. 121-124; G. V. Nikolskiy, D. V. Radakov, V. D. Lebedev, *Ostatki rıb iz neolitiçeskoy stoyanki Canbas-Kale*, THAEE, I, 1952, s. 205-212; A. P. Okladnikov, *İzuçenik arheologiçeskih pamyatnikov Turkmenii*, KSİİMK, 28, 1949, s. 67-71; S. P. Tolstov, *Horezmskaya ekspeditsiya 1939 g.*, KSİİMK, 1941, s. 105; *Drevnosti verhnego Horezma*, VDİ, 1941, s. 156 v.d.; *Arheologiçeskie pamyatniki na trasse glavnogo Turkmenskogo kanala*, KSİE, 14, 1952, s. 3-11; SA, 17, Nr. 473-478; SA, 27, Nr. 501, 505, 513, 515, 516.

Fergana ve Alay bölgesinin taş devri kültürü için bk. Bernştam, MİA, 26, s. 185 v.d.; *Arhaeologiçeskie kulturı Tyanşanya i Alaya*, İzv. Kirg. FAN, 2-3, 1945; G. V. Grigorev, *Otçet ob arheologiçeskoy razvedki v Yangıyulskom rayone*, Taşkent, 1935; İ. V. Vıhodtsev, *Geobotaniçeskie landşaftı Kirgizii*, İzv. Kirg. FAN, 2-3, 1945, s. 38-40; SA, 27, Bibl. Nr. 388, 503, 505, 517.

Harezm

S. P. Tolstov, *Drevnosti verhnego Horezma*, VDİ, 1, 14, 1941, s. 155-184; *Drevniy Horezm*, KSİİMK, 13, 1946, s. 143-147; *Drevniy Horezm*, M., 1948; *Po sledam drevne Horezmiyskoy sivilizatsii*, M., 1948; *Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur*, Berlin, 1953, s. 73 v.d.; *İtogi rabot Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii*, AN v 1953, g., VDİ, 3, 1955, s. 192-206; A. A. Formozov, *Ob otkritii Kelteminarskoy kulturı v Kazahstane*, Vest. Kaz FAN, 2, 1945; Hançar, *Das Pferd*, s. 382; SA, 27, Bibl. Nr. 506-508, 511, 575.

Kavunçı buluntuları

V. V. Golmsten, *Obzor arheologiçeskih rabot v 1937 g.*, VDİ, 1946, 1, 173-177; A. İ. Terenojkin, *O rabotah pravoberejnoy Skifskoy ekspeditsiya*, KSİİMK, 37, s. 117-124; S. P. Tolstov, *K voprosu o datirovke kulturı Kaunçi*, VDİ, 1946, 1, s. 173-177; Hançar, s. 375

Batı Türkistan'da şüphesiz ki en önemli paleolitik buluntular Teşiktaş'ta ele geçmişti [53]. Zerefşan vâdisindeki neolitik kaya resimleri de önemlidir [54]. Fergana ve Alay bölgesinde ise Yangıyul [55] buluntuları, bilhassa Paleolitik dolikosefal insanı ile ilim âleminin nazarı dikkatini çekmişti. Harezm'de en eski medeniyet izleri Kelteminar kültürü ile başlamakta idi [56]. Bugünkü Turtkul yakınlarında bulunan bu buluntu yerinde, bir kül tabakasından sonra, 8-10 m. yükseklikteki sütunlarla yapılmış umumi ve büyük binalara rastlanıyordu. Kuzey-doğu rüzgârlarına karşı da mahfuz tutulan bu evlerde, ebediyen yanması istenen ateş ve ocak izlerine de rastlanmıştı. Ele geçen kemik kalıntılarına göre, Kelteminar kültürü, balıkçı ve avcı olan bir halka aitti. Kelteminarlı'lar esas itibarile yerleşik bir halk idiler. Bu çağda Kelteminar'da henüz daha sığır, koyun v.s. sürüleri yoktu. Yabani domuz, geyik, kaplumbağa v.s. gibi hayvanların kemikleri de bu buluntular arasında görülüyordu. Kelteminar kültürünün bu katında, henüz daha madenî aletler de görülmemiştir. Bıçaklar ve ok uçları, çakmak taşları ile yapılmışlardı. Bu arada mikrolitlere de çok olarak rastlanmıştı. Bazı ok uçları da kemikten yapılmıştı. Sivri tabanlı keramikler ve tarak şeklindeki süsler, bu kültürün ileri bir tekniğini gösteriyordı. Kelteminar kültürü, Sibirya, Volga bölgesi ve İran kültürleri ile mukayese edildiği taktirde M.ö. 3000 senesine konabilir. Taşkent civarındaki Kavunçı-Tepe, Orta Asya'nın en eski merkezlerinden biri idi. Kavunçı'nın 1. katı, Anau'ın 1. katına tekabül ediyordu. Son katı ise, Anau'ın 4. katı ile hem zamandı.

Üçüncü Binde Orta Asya

Altaylar

Kurot kurganları: DİYS, s. 57-59, T. VI, 12-18; BMFEA, 23, s. 141.

Kuyum kurganları: G. P. Sosnovkiy, İzd. İİMK, 1941, s. 304; DİYS, s. 57; BMFEA, 23, s. 140.

[53] Debets, 1950, s. 214; Gromov, 1950, s. 110; Levin, 1949; Nikolski, 1949; 1950, s. 121 v.d.

[54] Dalskiy, MİA, 15, s. 232 v.d.

[55] Grigorev, 1935.

[56] Bk. Bibliyografya.

Güney Sibirya

J. G. Gaul, *Observations on the bronze age in the Yenisei Valley*, Siberia, Papers of the Peabody Museum, 20, 149-154: Ghirshman, 1951, s. 169; Hançar, *Das Pferd*, s. 225-230; Jettmar, BMFEA, 23, s. 138-141; S. V. Kiselev, *Afanasyevkie kurganı u c. Sıdı i Tesi*, SA, I, 1936, *K voprosu o kulture drevneyşego Yevropeidnogo naseleniya Sibiri*, VDİ, 1948, 1, s. 169-177; *Material arheologiçeskoy ekspeditsii v Minusinskiy kray v 1928 g.*, v arhive GAİMK, Nr. 169; DİYS s. 23-66; V. P. Levaşova, *Raskopki bliz Ulusa Krasniy Yar Çarkovskogo rayona 9-15 avgusta 1930 g.*, v arhive GAİMK Nr. 137; A. N. Lipskiy, *Afanesyevskie pogrebeniya v Hakasii*, KSİİMK, XLVII, s. 67-77; S. A. Teplouhov, *Drevnie pogrebeniya Minusinskogo kraya*, ME, III, 2, 1927, s. 57-112; antropolojik tetkikler: G. F. Debets, *Paleoantropologiya*, s. 64-69; *Rasovıe tipı naseleniya Minusinskogo kraya v epohu rodovogo stroya*, 1932, 2, s. 27. SA, 17, Bibl. Nr. 578 SA, 22, Bibl. Nr. 617, 620.

Baykal gölü ve Selenga

M. İ. Artamonov, *Sovmestnıe pogrebeniya v kurganah so skorçennımi i okraşennimi kostyakami*, PİDO, 1934, s. 7-8, s. 108; N. Bortvin, *İz oblasti drevney Sibirskoy keramiki*, Zapiski Otd. Russ. i Slav. Arh. Russkogo Arh. o-ba, 1915, XI, s. 183 v.d.; A. P. Okladnikov, *Arheologiçeskie dannie o drevney istorii Pribaykalya*, VDİ, 1938, I, s. 251 v.d.; *Neolitiçeskie pamyatniki kak istoçniki po etnogonii Sibiri i Dalnego Vostoka*, KSİİMK, 9, s. 5 v.d.. Hançar, *Das Pferd*, s. 261; G. P. Sosnovski, *Drevneyşie sledi skotovodstva v Pribaykali*, GAİMK, 100, s. 210-222; Kiselev, DİYS, s. 60-66; G. Merhart, RV, 12, s. 62.

Antropolojik rapor ve tetkikler: G. F. Debets, *Antropologiçeskiy sostav naseleniya Pribaykalya v epohu pozdnego Neolita*, Russkiy Antrop. Jurnal, 1930, 19, 1-2; *Paleoantropologiya SSR*, s. 56; Kiselev, DİYS, s. 62; Ya. Roginskiy, *Materialı po antropologii Tungusov severnogo Pribaykalya*, Antrop. Jurnal, 1954, 3, s. 105-127.

Kazakistan

A. A. Formozov, *Do Andronovskoe pogrebeniya v Kazahsatane*, KSİİMK, 63, 1956, s. 153-155; *Kelteminarskaya kultura v Zapadnom Kazahstane*, KSİİMK, 25, 1949, s. 49-58; *K voprosu o proizhojdenii Andronovskoy kulturı*, KSİİMK, 39, 1951, s. 3-18; *Eneolitiçeskie stoyanki Kustanayskoy oblasti*, Byulleten KİÇP, 15, 1950, T. II; Hançar, s. 386, n.121; K. V. Salnikov, *Bronzovıy Vek yojnogo Zauralya*, MİA, 21, 1951, s. 112, SA, 17, Bibl. Nr. 48; 27, Nr. 518.

M.ö. 3. bine ait Altay buluntuları başlıca iki kurganda yapılan kazılarda ele geçmişti. Neolitik çağda Altaylarda yaşadığını gördüğümüz ırk, bu devirde de Altaylara hâkimdi. Neolitik çağda, Harezm ve Orta Asya'nın diğer yerleri ile sıkı münasebetler temin etmiş olan Altaylılar, M.ö. 3. binde münasebetlerini daha genişletmişler ve bilhassa Güney Sibirya ile

çok sıkı temaslar temin etmeğe muvaffak olmuşlardı. Bu çağda Güney Rusya ile o kadar yakın münasebetler meydana gelmişti ki, bu iki kültürü birbirinden ayırmak bile çok güç bir şey olmuştu. Bu sebeple Altayların bu çağ kültürüne Sibirya'nın "Afanasyevo" kültürünün adını veriyoruz. Altay buluntuları bize göstermektedir ki, bu çağda Altayların, Afanasyevo kültürünün bir kısmını teşkil etmiş olmalarına rağmen bu kültürü Abakan ve Yenisey bölgelerine nazaran biraz daha geç idrak etmişlerdi. Bununla beraber Altaylılar, Yeniseylilere nazaran daha mahir avcı ve muharip bir kavim idiler. Bu çağda at, sığır ve hattâ deve bile beslemeğe başlamışlardı[57]. Başlıca buluntu yerleri Kurot ve Kuyum kurganları idi. Kurot kurganı[58], Altay dağlarında Kurot suyunun Ursul nehrine döküldüğü yerin 15 km. yakınında idi. Kurot'da bulunan keramik, bir yandan sivri kaideleri ile Afanasyevo kültürüne benzerlik gösterirken (Lev. I,1); diğer yandan da bazı düz tabanlı kapları ile daha muahhar olan Andronovo kültürünü bize hatırlatıyordu[59]. Bu duruma bakarak Kurot kültürünün 3. bin nihayetlerine ait bir kültür olduğunu söyleyebiliriz. Mezarda bulunan bir kartal pençesi, din tarihi bakımından büyük bir önem taşıyordu. Bilindiği üzere Altaylarda, eskiden beri kartallar mukaddes bir kuştu. İskeletler sırt üstü yatırılmış ve elleri çapraz olarak göğüslerinin üzerine konmuştu. Yanyana bulunan bu mezarların bazılarından bir ve bazılarından da beş ölü çıkıyordu. Mezarlardan çıkan aletler başlıca taştan yapılmış aletler ve boynuz halkalar -belkide küpeler- idi. Ölülerin başları umumiyetle doğuya veya kuzey-doğuya çevrilmişti. Hayvan kemikleri çok azdı. Yalnız bir yak öküzüne ait bacak kemiği ele geçmişti ki, bunun da dinî bir mâna taşımış olması çok muhtemeldi[60].

Kuyum kurganının alt tabakalarının Neolitik devre ait olduğunu kaydetmiştik[61]. Bu çağa ait 12 kurganda ölülerin

[57] Hançar, *Das Pferd*, s. 235, 252.
[58] DİYS, s. 57-59, T. VI, 12-18; BMFEA, 23, s. 141.
[59] BMFEA, 23, aynı yer.
[60] DİYS, s. 57.
[61] Bk. s. 10; İzd. İMK, 1941, s. 304; DİYS, s. 57.

hepsi -ebeveyninin yanındaki bir çocuk müstesna-, yalnız olarak gömülmüşlerdi. İskeletlerden yalnız biri karnı üzerinde ve diğerleri de sırt üstü yatırılmışlardı. Dört mezardaki iskeletlerde, kırmızı boya izleri görülmüştü. Nezredilen eşyalar arasında, dokuz tane yumurta şeklindeki kap ve koyun kemikleri ile kemikten yapılmış bir bıçak sapı ile bir biz ve bir de bakır bıçak vardı. Bakır bıçak, Yenisey'deki eserlere benzemiyordu[62].

Minusinsk bölgesinde bu çağa ait en önemli buluntu yerleri şunlardı: 1) Afanasyev civarında Bateney; 2) Sıda, Tes ve Kopen civarındaki mezarlar; 3) Kızıl-Yar bölgesi. Rus arkeoloğu Prof. Kiselev'in teklifi üzerine bu çağ kültürüne, Afanesyev'e izafe olarak "Afanasyevo" kültürü denmiştir[63]. Afanasyevo kültürü esas itibarı ile Bateney bölgesindeki 80 mezardan müteşekkil bir buluntu yeri idi. Ölüler umumiyetle kırmızıya boyanmış ve üzerleri taş veya toprakla kapatılmıştı. İki veya dört litrelik toprak kaplar, bu kültürün başlıca keramik eserleri idi. Bunların yanında çakmak taşından ok uçları, kemik iğneler ve ilk bakır bizler, bıçaklar, bakır tellerden yapılmış küpeler ve türlü şekildeki süs eşyaları ile maden işleyen aletler v.s. ele geçiyordu. Mezarlara sunulmuş yemek kalıntılarına, nisbeten az rastlanıyordu. Mezarlarda bulunan gayet büyük, vahşi sığırlara ait kemiklerin mevcudiyetinin sebebi anlaşılamamıştır. Bu çağa ait Altay kurganlarında da vahşi sığırlar ve yak öküzlerine ait kemikler görülüyordu. Bu hayvanların yurtları Tibet yaylası idi[64]. Bu bölgeye kadar nasıl geldikleri alaşılamamıştır.

Afanasyevo kültürü, M.ö. 2500 ile 1700 seneleri arasında tarihlenmektedir[65].

Koyun ve at kemiklerinin av hayvanlarına ait kemiklerin yanında görülmesi, bu kavimlerin avcılıkla beraber çobanlığı da yürüttükleri anlaşılmaktadır. Atlar, eski ren geyiklerinin yerini

[62] BMFEA, 23, s. 140, n. 6.
[63] Kiselev, SA, I, 1936, DİYS, s. 23-66; Teplouhov, ME, III, 2, s. 57-112.
[64] Hançar, *Das Pferd*, s. 225 v.d.
[65] DİYS, s. 24 v.d.; BMFEA, 23, s. 140; Hançar, *Das Pferd*, s. 225-230.

ve vazifesini almıştı. Esasen bu çağda Altaylarda Ren geyiklerine ait izlere de rastlamıyoruz[66]. Afanasyevo kültürü çok kuvvetli güney kültür tesirlerine sahipti[67]. Kapları, kuzeydeki Tayga bölgesinden tamamen ayrılıyordu[68]. Bu tesirlerin, en yakın bölge olan Altay dağlarından gelmiş olması çok muhtemeldi.

Baykal gölü sahilleri ile kuzey Taygalarının kültürünü, Mezolitik çağda Serovo ve Neolitik çağda da İsakovo kültürleri temsil ediyordu[69]. Afanasyevo devrinde ise, Baykal gölünün batısında Kitoy ve İrkutsk şehri yakınlarındaki Glaskovo bu devri temsil ediyordu[70]. Glaskovo biraz daha muahhar bir karakter taşıyordu. Ayrıca güneydeki Selenga bölgesinde ve kuzeydeki Angara'nın geniş taygalarında da bu kültürün izlerine rastlıyabiliyoruz. Glazkovo'da bulunan Çin'den gelmiş Yeşim taşları bu kültürün daha ziyade 2. bine ait bir merkez olduğunu ortaya kor[71]. Kitoy, biraz daha eski bir karakteri haizdi.

BATI TÜRKİSTAN

3. Binde Batı Türkistan

Anau buluntuları: İ. N. Borozdin, *K izuçeniyu drevney istorii Turkmenii*, VDİ, 1946, 4, s. 159-164; B. G. Gafurov, *İstoriya Tacikskogo naroda*, I, 1952; Hançar, *Das Pferd*, s. 373-374; Litvinskiy, SE, 1952, 4, s. 30; O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Wien, 1931, s. 303-308, 429; R. Pumpelly, *Explorationin Turkestan*, Washington, 1908, SA, 17, Bibl. Nr. 356; 27, Nr. 498.

Kazakistan bozkırlarında yavaş yavaş maden izleri görülmeğe başlanmıştı[72]. Artık Harezm'deki Kelteminar kültürünün izleri yavaş yavaş siliniyor ve onun yerine arkeologların

[66] BMFEA, 23, s. 140.
[67] DİYS, s. 33.
[68] DİYS, s. 63 v.d.; BMFEA, 23, s. 140.
[69] Arembvoski, KSİİMK, 49, s. 51-55; Okladnikov, KSİİMK, 35, s. 85-90; SE, 1950, 2, s. 36-51; SA, 16, 1950, s. 320-326; KSİİMK, 51, 16-22; Hançar, *Das Pferd*, s. 225 v.d.
[70] Okladnikov, VDİ, 1938, 1, s. 254 v.d.; VDİ, 1939, 4, s. 181; KSİİMK, 35, s. 85-90.
[71] DİYS, s. 63.
[72] BMFEA, 23, s. 139.

"Andronovo öncesi" denen çağ meydana çıkıyordu[73]. Kazakistan keramiği yavaş yavaş kendi karakterini elde etmeğe başlamıştı[74]. Ural bölgesinden de kuvvetli tesirler alan Kazakistan[75]; belki de Güney Rusya'dan gelen göçler sebebile Orta Avrupa ve Tripolje kültürlerine ait hususiyetler göstermeğe başlamıştı[76]. Ehlî hayvanlar ancak Kelteminar kültürünün geç tabakalarına tesadüf eden yerler de görülüyordu[77]. Koyun ve sığır, Kazakistan'da, Altaylar ve Güney Sibirya'ya nazaran daha geç olarak meydana çıkmıştı.

Harezm'de, 3. binin ortalarında, II. Kelteminar denen bir kültür vardı. Anau'un III. katına tekabül ediyordu. Artık bu çağda, Harezm'de de maden devri çoktan başlamıştı.

Akşabad yakınında bulunan Anau, Orta Asya'nın en eski kültürü olma vasfını, yeni birçok buluntulara rağmen hâlâ muhafaza etmektedir. Güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evleri, hububat taneleri, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları ile yerleşik ve ziraatçı bir kültüre sahip olduğunu göstermişti. Anau'ın I. katı, M.ö. 4. binden itibaren başlamakta ve IV. katı ise M.ö. I. asra kadar inmekte idi[78]. Diğer Orta Asya kültürlerini tetkik ederken, onları daima Anau'ın katları ile mukayese edeceğiz.

Namazgâh-Tepe, Batı Türkistan'da biraz da Eneolitik kültürü temsil eden bir kültür merkezi idi[79]. Ön Asya ile de yakın münasebetleri vardı. Bu kültür de bütün teferruatı ile Anau'a benziyordu. Tuğlaların yanında alçı kalıntıları, kıyılmış yemler, arpa, buğday ve bazan çavdar, üzüm taneleri görülüyordu. Ev hayvanlarından, koyun, keçi, sığır, deve, köpeklere ait kemikler bol olarak bulunuyordu. Kalıntılardan, koyunların yünlerinden de istifade edildiği anlaşılmaktadır. Hububat

[73] Formozov, KSİİMK, 63, s. 153-155; KSİİMK, 25, s. 49-58; 39, s. 3-18.

[74] BMFEA, 23, s. 139.

[75] Salnikov, MİA, 21, s. 112.

[76] BMFEA, 23, s. 139.

[77] BMFEA, aynı yer; Hançar, *Das Pferd*, s. 225 v.d.

[78] Kronolojik meseleler için bk. Borozdin, VDİ, 1946, 4, s. 159 v.d.; Hançar, *Das Pferd*, s. 373-74.

[79] Hançar, Aynı eser.

döğmek için kullanılan havan elleri ve dibek, bakır eşyalar da Namazgâh-Tepe'nin önemli eserlerindendir. Namazgâh-Tepe'yi M.ö. 2250 tarihine koymuşlardır[80].

Anau ve Namazgâhtepe'nin eşi olan diğer tepeler de Akşabad civarındaki Ak-Tepe, Murgab'daki Gümüş-Tepe ve Karagan-Tepe idi[81].

İkinci Binde Orta Asya kültürleri

Altay buluntuları

Sarı-Bulak kurganları: M. P. Gryaznov, *Drevnie kulturı Altaya*, Novosibirsk, 1930, s. 5, 10-11, ris. 29-30; Kiselev, DİYS, s. 88; BMFEA, 23, s. 143.

Kilepik kurganı: Gryaznov, aynı eser, s. 5, 10-11, ris. 29, 30; DİYS, s. 88; BMFEA, 23, s. 143.

Kızıl-Yar kurganı: Gryaznov, *Pogrebeniya bronzovoy epohi v Zapadnom Kazahstane*, Kazaki-Antropologiçeskie oçerki, L., 1927, s. 172-219; DİYS, s. 90

Kamenegorsk buluntuları: Gryaznov, *Drevn. Kulturı Altaya*, s. 200-209, fig. 22-25; S. A. Teplouhov, *Drevnie pogrebeniya v Minusinskom krae*, ME, III, 2, 1927, s. 57-112; DİYS, s. 89.

İrtiş buluntuları: S. S. Çernikov, KSİİMK, 64, 1956, s. 49.

Tanrı dağları

A. N. Bernştam, *İstoriko-kulturnoe proşloe Severnoy Kirgizii po materialam Bolşogo Çuyskogo Kanala*, Frunze, 1943; *İz itogov arheologiçeskih rabot na Tyan-şane i Pamiro-Alaya*, KSİİMK, 28, s. 54-66; MİA, 11, s. 342-343; *Osnovnıe etapı istorii kulturı Semireçya i Tyan-şanya*, SA, 11, 1949, s. 341 v.d.; *İstoriko-arheologiçeskie oçerki Tsentralnogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya*, MİA, 26, 1952, s. 19-22; S. S. Çernikov, *Vostoçno Kazahstanskaya ekspeditsiya 1950 g.*, KSİİMK, 37, 1951, s. 81-92; KSİİMK, 48, s. 81-92; M. P. Gryaznov, *Kazahstanskiy oçag bronzovoy kulturı*, Sb. "Kazaki", 15, s. 11.

Güney Sibirya

Kiselev, *Andronovskie pamyatniki bliz s. Ust-Erba v Hakassii*, SE, 1935, 4-5, s. 206-210; VDİ, 1938, s. 229-231; M. N. Komarova, *Pogrebeniya Okuneva Ulusa*, SA, 9, 1947, s. 47-60; K. Jettmar, BMFEA, 23, 1951, s. 142-145; V. P. Levaşova, *Raskopki Andronovskoy kulturı bliz ulusa podkuninskogo Hakasskoy avtonomnoy obl. na levom beregu Eniseya 22 yulya 1931 g.*, Arhiv İİMK za 1932 g., Nr. 137; M. P. Gryaznov, E. Şneider, *Drevnie izvayaniya Minusinskih stepey*, ME, 4, 2, 1929, s. 64; Hançar, *Das Pferd*, s. 232 v.d.; Yettmar, BMFEA, 22, s. 143; Kiselev, *Znaçeniya tehniki nekotorıh Eniseyskih pisanits*, Trudı Sektsii Arh. RAHİON, 1930, 5; G. P.

[80] Aynı eser.
[81] Aynı eser.

Sosnovskiy, *Predvaritelnıy otçet o raskopki mogil Andronovskoy kulturı okolo ulusa orak Hakasskogo okruga Eniseyskoy gubernii*, Arhiv İİMK, Nr. 168; *Otçet o raskopkah 1927 g. okolo ulusa Orak v Hakasskom okruga Sibirskogo kraya*, Arhiv İİMK za 1927 h., Nr. 128; *İnformatsionıy otçet o letney rabote 1928 g. nauçnogo sotrudnika razryada paleoetnologii GAİMK*, Arhiv İİMK za 1928/29 g., Nr. 128; *Drevneyşie şerstyanıe tkani Sibiri*, PİDO, 1934, 2, s. 92 v.d.; *Kratkiy otçet o raskopkah S. A. Teplouhova, Proizvedenih po poruçeniyu Russkogo Muzeya letom 1924 g. v Minusinskom krae*, Arhiv, İİMK, za 1924, g., Nr. 55; *Vpiski iz dnevnikov raskopok mogil v rayone s. Bateni i okuneva Ulusa Hakasskoy obl.*, Arhiv İİMK za 1926 g., Nr. 62 S. A. Teplouhov, ME, 1927, 2, s. 77-90; ME, 1929, 2, s. 43; A. İ. Terenojkin, VDİ, 1938, s. 205 v.d.

Antropolojik tetkikler: G. F. Debets, *Rasovıe tipı naseleniya Minusinskogo kraya v epohu rodovogo stroya*, Antopologiçeskiy Jurnal, 1932, 123; *Paleoantropologiya*, s. 70-74; DİYS, s. 103.

Batı Sibirya ve Kazakistan

R. B. Ahmerov, *Nekotorie Voprosı etnogeneza Başkir po arheologiçeskim dannım*, SE, 1952, 3, s. 36-49; S. N. Bibikov, *Neolitiçeskie i eneolitiçeskie ostatki kulturı v peşçerah Yujnogo Urala*, SA, 13, 1950, s. 121; V. N. Çernetsov, *Rezultatı arheologiçeskoy razvedki v Omskoy oblasti*, KSİİMK, 17, 1947; A. A. Formozov, *K voprosı o proishojdenii Andronovskoy kulturı*, KSİİMK, 39, 1951; S. S. Çernikov, KSİE, 26, 1957, s. 28-33; N. L. Çlenova, *O kulturah bronzovoy epohi lesostepnoy zonı Zapadnoy Sibiri*, SA, 23, 1955, s. 38-57; Hançar *Das Pferd*, s. 234; Jettmar, BMFEA, 23, s. 142; Kiselev, *Sovetskaya arheologiya Sibiri perioda metalla*, VDİ, 1938, 1, s. 230; *Otkritiya pamyatnikov epohe bronzı v SSR za 25 let.*, KSİİMK, 13, 1946, s. 178; DİYS, s. 87; O. A. Krivtsova-Grakova, *Sadçikovskoe poselenie*, MİA, 21, 1951, 152-181; *Alekseevskoe poselenie*, MİA, 21, s. 167; M. N. Komerova, *Tomskiy mogilnik*, MİA, 24, 1952, s. 7-50; E. Molnar, *Studia Historica*, 13, 1955 s. 50; K. V Salnikov, *Andronovskiy Kurganıy mogilnik u s. Fedorovki Çelyabinskoy oblasti*, MİA, I, 1940, s. 58-68; *Bronzovıy vek Yujnogo Zauralya*, MİA, 21, 1951, s. 94-151; *Kurganı na ozere Alakul*, MİA, 24, 1952, s. 51-71; A. M. Tallgren, ESA, 2, s. 153; ESA, XI, s. 144; SA, 27, Bibl. Nr. 518.

Baykal gölü kıyıları

N. Bortvin, *İz oblasti drevney Sibirskoy keramiki*, Zapiski Otd. Russk. i Slavyansk. Arh. Russk. Arh. O-va, 1915, 11, s. 183; Hançar, *Das Pferd*, s. 261; V. G. Kartsov, *Otçet o raskopkah stoyanki u ustya r. Sobakinov*, Arhiv İİMK za 1939 g., Nr. 129; A. P. Okladnikov, *Arheologiçeskie dannıe o drevneyşey istorii Pribaykalya*, VDİ, 1, 1938; M. Pvçinnikov, *Materialı dlya izuçeniya pamyatnikov, drevnosti v okrestnostyah İrkutska*, İzv. VSORGO, 35, 3; P. Sosnovskiy, *Drevneyşie sledı skotovodstva v Pribaykale*, İGAİMK, 100, 1933, s. 210-222.

Yenisey bölgesindeki Andronovo kültürü Altay dağlarında nisbeten geç olarak görülmüştü (Lev. I, 2). Andronovo dev-

rinde, Altaylarda çok kudretli ve zengin bir içtimaî hayatın mevcudiyeti müşahede edilmektedir. Bakır ve bronz eserlerin üzeri tamamen veya kısmen altın plâkalarla kaplanmıştı. Bu eserler, şekil bakımından Kazakistan eserlerini ve motif bakımından da Yenisey motiflerini andırıyorlardı. Altaylı san'atkârlar, artık kendi mevzii özelliklerini de eserlerinde gösterebiliyorlardı. Eserler arasında bıçaklar, yüzükler ve bilezikler görülüyordu. Altay bölgesi artık 2. bin dünyasında, altın endüstrisinin merkezliğini yapmakta idi. Altaylılar, san'at an'anelerinde oldukça muhafazakâr idiler. Nitekim bu çağdaki çanak ve çömlek şekillerinde halâ Afanasyevo çağının tesirleri devam ediyordu. Müşterek mezar an'anesi de görülüyordu. Altayların bu muhafazakârlığını, içtimaî bakımdan avcılıktan daha ileriye gidemediğine yoranlar bizce haksızdır[82]. Altaylarda, diğer yerlerde olduğu gibi ırkların değişmemesi de bu muhafazakârlığa imkân vermişti. Zira, Andronovo kültürü ile Orta Asya'da büyük bir ırk değişmesi meydana geldi. Andronovo ırkı denen bu insanlar, Altaylılarla akraba idiler. Altay dağları, Semireçi ve Tanrı dağları bölgesini daima kültür tesirleri altında tutmuştu.

Altaylarda Andronovo kültürünü temsil eden Sarı-Bulak[83] kurganı, keramiği ile tanınmıştı. Barnaul ile Biyisk arasında, Obi nehri üzerinde, Uç-Pristansk bölgesinde bulunan Klepik kurganı[84] ve Biyisk yakınlarındaki Kızıl-Yar[85] kurganları hep keramikleri ile karakterize edilebilmişlerdi. Başlıca üç merkezden müteşekkil olan Kamenegorsk[86] buluntuları da, toprak kaplara ait parçalarla, Andronovo kültürünün bir kolu olduklarında şüphe bırakmamışlardır.

Tanrı dağlarının 3000 metre yüksekliklerinde bulunan Arpa nehri kenarındaki kurganlarda elde edilen kaplar ve baltalar, Altay dağları yolu ile gelen Andronovo kültürünün

[82] BMFEA, 23, s. 144.
[83] Gryaznov, *Drevnie kulturı Altaya*, s. 5, 10-11; DİYS, s. 88.
[84] Gryaznov, aynı eser, aynı yer. BMFEA, 23, s. 143.
[85] DİYS, s. 90.
[86] Gryaznov, aynı eser, aynı yer, s. 200-209; Teplouhov, ME, III, 2, s. 57, 112; DİYS, s. 89.

tesirlerini bize haber vermektedirler. Arpa buluntuları[87], diğer yandan da Taşkent kültürü ile yakınlıklar göstermekte idi. Çu ırmağı buluntuları da[88] kuvvetli Andronovo tesirleri taşımakta idiler. Alma-Ata'da[89], yalnızca bronz bir balta bulunmuştu. Gene Arpa nehri kenarındaki Burma-Çap'ta[90] bulunan ve üzerine taş yığılmış mezarda, toprak üzerine konmuş bir cesedin yanında, gene balık sırtı tezyinatlı Andronovo keramikleri bulunmuştu. Semipalatinsk'in güneyindeki Çingiz-Tau civarındaki Sarı-Kol buluntuları, daha ziyade megalit bir karakter gösteriyordu. Orta Asya'da bu kurgan kadar yüksek bir kurgana rastlanmamıştı. Bunlardan başka, Sukuluk[91], Talas vadisi[92] ve Taşkent[93] buluntuları da yakın özellikler gösterirler.

Kanay[94] buluntuları taşlarla çevrilmiş bir halka içindeki tipik bir kurgandan elde edilmişti. Bu kurgan, Yukarı İrtiş vâdisindeki Aul-Kanay'da bulunmuştu. Bronz eserlerin elde edilmesinden, bu bölgenin bu kurgan çağında, Bronz devrini idrâk ettiği anlaşılmaktadır. Burada da kuvvetli Andronovo tesirleri vardı. Sukuluk buluntuları, Kuzey Kırgızistan'ın maden devrinde bu bölgenin idrak ettiği ileri merhaleyi gösterir. Muhtelif tiplerde 6 balta, 2 mızrak uçu, 2 biz, 3 ayna ve türlü tiplerde kalemler, Orta Asya'nın maden çağında eriştiği terakkinin güzel örnekleridir.

M.ö. 2. binde, Güney Sibirya'nın en önemli kültür merkezleri, gene Minusinsk bölgesindeki Andronovo kurganları idi. Bu ad, daha ziyade M.ö. 1700 ile 1200 seneleri arasında görülen, Sibirya'nın "Bronz devrine" verilen bir isimdir[95].

[87] Bernştam, İzv. Kirg. FAN, II-III, s. 62; KSİİMK, 28, s. 54-66; SA, 11, s. 341-343; MİA, 26, s. 19-22.

[88] Bernştam, *Çuyskogo Kanala*, 1943; SA, 11, s. 342 v.d.; MİA, 26, s. 20.

[89] Gryaznov, Sb. "Kazaki", 15, s. 11; Bernştam, MİA, 26, s. 26.

[90] Çernikov, KSİİMK, 37, s. 81-92.

[91] Bernştam, MİA, 11, s. 343.

[92] Bernştam, SA, 11, s. 343; DİYS, s. 93.

[93] Obolduyeva, KSİİMK, 23, s. 101 v.d.; Bernştam, MİA, 26, s. 20; SA, 11, s. 343.

[94] Çernikov, KSİİMK, 48, s. 81 v.d.

[95] S. A. Teplouhov, ME, 1927, 2, s. 77-90; Kiselev, SE, 1935, 4-5, s. 206-210; VDİ, 1938, s. 229-231; DİYS, s. 67-105.

Andronovo kültüründe, ekseriyetle derin olarak kazılan mezar çukurlarının üzeri, yassı taşlar veya ağaçlarla kaplanırdı. Ve mezar üzerine de halka şeklinde taşlar dizilirdi. Andronovo kültürünün en önemli eserleri kaplar idi[96]. Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz, üç köşeli veya mendirek şeklindeki basma süslerle süslenmiş olan bu kaplar, güneyde Tanrı dağlarına; batıda ise Don kıyılarına kadar (bk. Lev. I,2) yayılmıştı. Bu kültürün taştan yapılmış kaşıkları, ok uçları, kemik iğneleri, yekpare kabzeli hançerleri ve baltaları, delikli ok uçları, inci ve küpe gibi süs eşyaları başlıca eserlerini teşkil ediyordu[97]. Sibirya'da altın eserlere de ilk defa bu zamanda rastlıyoruz. Artık bu çağda, at, sığır ve koyun gibi ehli ev hayvanlarının yanında, deve de yer alıyordu. Bu devirde at, artık bir binek ve yük hayvanı olmakla kalmamış; eti yenen bir hayvan olarak da önem kazanmıştı. Altaylarda Andronovo kültürü daha geç zamanlarda, M.ö. 1200-700 arasında görülmeğe başlar[98]. Brakisefal, muharip ve göçebe bir kavme ait olan bu kültür, bilhassa Batı Sibirya ile büyük bağlar göstermeğe başlamıştı. Bu kavimleri Altaylı Türklerin temsil etmesi de çok muhtemeldi. Bazı bilginler, bu kültürün Batı Türkistan'dan gelmiş olması ihtimalini de düşünmüşlerdi[99]. Orta Asya'da, tarih boyunca böyle bir akının mevcudiyeti görülmemiştir. Bazıları da bu kültürün menşei olarak Kazakistanı gösterirler[100]. Bu kültürü meydana getiren kavimler Altaylılarla akraba idiler[101].

Andronovo kültürünün çevresi içine giren Batı Sibirya'nın güney kısımlarındaki buluntu yerleri[102], başlıca Omsk, Novosibirsk ve Tomsk[103] şehirleri yakınlarında toplanmıştı. Bu bölgenin güneyindeki Kazak-Kırgız bozkırları da kültür bakımından Yenisey kültürüne yakın bir karakter gösteriyordu.

96 DİYS, T. VIII; s. 81.
97 DİYS, s. 76-80.
98 Hançar, *Das Pferd,* s. 232.
99 DİYS, s. 104.
100 BMFEA, 23, s. 143.
101 Debets, Antrop. Jurnal, 1932, 123; *Paleoantropologiya*,s. 70-74; DİYS, s. 103.
102 DİYS, s. 87; Çernikov, KSİE, s. 26-83.
103 Komarova, MİA, 24, s. 7-50.

Kazakistan, ayrıca Kafkasya ve Güney Rusya kültürlerinin de kuvvetli tesirlerini taşıyordu[104]. Kazakistan kültürleri ile yakın bağlar gösteren Urallar[105] bu zamanda belki de Fin-Ugor'ların beşiği vazifesini görüyorlardı[106]. Kazakistan'daki Andronovo kültürünün menşei hakkındaki nazariyeler çok şüphelidir[107]. Mezarlarda bulunan kemiklerden, bu bölgenin de koyun, at ve sığır yetiştirmesini bildiğini görüyoruz. Toprak kaplar, bu bölgede müşterek kültürü temsil eden başlıca eserlerdi. Glazkovo çağının erken ve geç devirlerini yaşayan Baykal gölü kıyıları ve ötesi ile Angara bölgesi, M.ö. 2. binde henüz daha yeni olarak maden çağına girmişti. Umumiyetle balık avı ile geçiniyorlardı[108]. Bu devirde yavaş yavaş sığır beslemeğe de başlamışlardı[109]. Baykal gölü kıyılarındaki buluntu yerlerinde ok ve zıpkın uçları ele geçirilmişti. Aletlerin büyük bir kısmı, henüz daha çakmak taşından idi. Selenga nehri kıyısındaki Tologoy ve Sayantuyisk kurganları Andronovo kültürünün tesiri altında kalmış balıkçılara aitti. M.ö. 1700-1200 tarihlerine ait olması çok muhtemel bulunan bu mezarlarda, at, sığır ve koyun kemiklerine rastlanmıştı. Üç ayaklı Çin kapları, artık Selenga kıyılarındaki Kara-Buzun'a kadar gelmişti[110]. Bu bölgelerin Andronovo kültürleri ile ilgisini gösteren en önemli delil yeşim taşından yapılmış halkalardı[111].

Hun çağındaki Tunguz ve Mogolların atası olacak olan Baykal gölü kıyılarındaki ve ötesindeki halklar, zamanımızda hâlâ bu bölgelerde yaşayan âdetleri yavaş yavaş tatbik etmeğe

[104] BMFEA, 23, s. 142.

[105] Çernikov, KSİE, 26, s. 28 vd.; Salnikov, MİA, 1, s. 58-68; MİA, 21, s. 94-151; MİA, 24, s. 51-71; Bibikov, SA, 13, s. 121.

[106] E. Molnar, Studia historica, 13, 1955, s. 50 v.d.; Ahmerov, SE, 1952, 3, s. 36-49.

[107] Çernikov, KSİE, 26, s. 28-33; Formozov, KSİİMK, 39.

[108] K. Jettmar, *The Karasuk culture and Its South-Eastern affinities*, BMFEA, 22, s. 119-120; BMFEA, 23, s. 142.

[109] Hançar, Das Pferd, s. 217, 233; Sosnovskiy, İGAİMK, 100, 1933, s. 210-222.

[110] Okladnikov, VDİ, 1948, 1, s. 161; KSİİMK, 35, 1950, s. 86; BMFEA, 23, s. 142.

[111] Hançar, *Das Pferd*, s. 217, 233.

başlamışlardı. Artık bu çağda Baykal gölü sahilleri, bir yandan kuzey taygaları ve diğer yandan da Çin kültürü ile çok sıkı temaslar kurmuşlardı. Güneyde, yani Selenga bölgesinde oturan halkların kültürleri ise, daha ileri bir seviyede idi. Bu üstünlükte, Çin ve Altay kültürlerinin tesirleri çok büyüktü.

BATI TÜRKİSTAN

Harezm ve Batı Türkistan

Taze-Bağ buluntuları: S. P. Tolstov, *Po sledam*, M., 1948, s. 75; *Drevniy Horezm*, M., 1948, 41-66, 68; VDİ, 1946, 1, s. 65; VDİ, 1939, 3, s. 174-176; KSİİMK, 13, 1946, s. 144; *Auf den Spuren*, Berlin, 1953, s. 85-87; VDİ, 1955, 3, s. 75-83; Hançar, s. 385.

Su-Yargan buluntuları: Tolstov, *Po sledam*, s. 77; *Drevniy Horezm*, s. 41; KSİE, 2, 1947, s. 71; Hançar, s. 386.

Efrasiyab ve Semerkand buluntuları: *Minusinskie kamennıe babı v svyazı nekotoromi novımi materialami*, SA, 12, 1950, s. 3-6; Gryaznov i E. R. Şneider, ME, 4, 2, 1929, T. 5; L. R. Kızlasov, *Andronosvkie antropomorfnie figurki iz Sredney Azii*, KSİİMK, 63, 1956, s. 14-21; C. Trever, *Terracotas from Afrasiab*, M.-L., 1934; A. İ. Terenojkin, *Pamyatniki materialnoy kulturı na Taşkentskom kanale*, İzv. Uzb. FAN, 1940, Nr. 9, s. 31; *Sogd i Çaç*, KSİİMK, 33, 1950, s. 152; M. E. Voronets, *Brasletı bronzovoy epohi*, *Materialı po arheologii Uzbekistana*, I, Taşkent, 1948, s. 63; *Arheologiçeskaya kollektsia i Kelifskogo Uzboya*, İANTurk., 3, 1951, s. 89; SA, 27, bibl. Nr. 491, 521, 528.

Taze-Bağ kültürü, Harezm'de taş devrini temsil eden Kelteminar'ı takip eden bronz çağı kültürlerinin âdeta bir temsilcisi gibi idi[112]. Harezm'de büyük iklim değişiklikleri sebebile, Kelteminar kültürü hemen hemen yok olmuştu. Buluntular da çok azdı. Hâlâ taş devrinin tesirleri altında bulunan mikrolitik eserler, bazı bakır buluntular, üç köşeli veya meander şeklindeki basma süslerle süslenmiş kaplar bu kültürün özel eşyalarındandı. Bu keramikler, gene Harezm kültürlerinden olan Uzboy'da da görülür. Bunlar, Volga bölgesinde görüldüğü gibi, Kazakistan'da Andronovo tipindeki kültürlerde ve Sibirya'da da bulunuyordu. Artık bu çağda Harezmliler, inek, koyun ve at beslemeyi de biliyorlardı. Harezm bu çağda, Orta Asya'nın müşterek kültürü sayılan Andronovo kültür çevresi içine girmişti[113].

[112] Tolstov, *Auf den Spuren*, s. 85-87; Hançar, *Das Pferd*, s. 385.
[113] Tolstov, *Po sledam*, s. 76-77.

Gene Harezm'in Bronz devri kültürlerinden Su-Yargan buluntularına göre, Su-Yarganlı'lar da sığır ve koyun yetiştirmeyi biliyorlardı [114]. Düz tabanlı, sarı, kırmızı ve nadir olarak da siyah olan Su-Yargan keramiği, Taze-Bağ'dakilerden kesin olarak ayrılıyor ve II. Anau keramiğine yaklaşıyordu. Bu çağda Harezm'e güneyden bazı kavimlerin de göç etmiş olmaları çok muhtemeldi. Su-Yargan kültürü, 2. binin ikinci yarısına ait bir buluntu yeri olmalıydı. Taze-Bağ kültürünün Orta Asya ve Sibirya'ya bağlı olmasına rağmen, Su-Yargan kültürü İran an'anelerinin tesiri altındaydı.

Batı Türkistan'da Andronovo kültürü (M.ö. 1700-1200), bilhassa Efrasiyab ve Semerkand'da bulunan taş figürler ile tanınmıştı [115]. Bu çağda, Orta Asya ve Sibirya'da da bu taş figürleri çok yayılmış olarak görüyoruz. Batı Türkistan'da Andronovo kültürünün yayılışı, III. Anau katına tekabül ediyordu.

Birinci Binde Orta Asya kültürleri

İrtiş buluntuları

A. N. Bernştam, SA, IX, s. 338; SE, 1947, s. 148-158; S. S. Çernikov, *O rabotah Vostoçno-Kazahstanskoy eksp.*, KSİİMK, 64, 1956, s. 51; M. P. Gryaznov, *Drevnie kulturı Altaya*, Novosibirsk, 1930, s. 5-6; Kiselev, DİYS, s. 150-157; V. İ. Moşinskaya, KSİİMK, 43, 1952, s. 17; SA, 22, Bibl. Nr. 555-559, 621.

Baykal gölü kıyıları

M. P. Gryaznov, *Bronzovıy kinjal s ozera Koto Kel*, Verhneudinsk, 1929; Kiselev, *Mongoliya v drevnosti*, İAN, 4, 1947, s. 359; DİYS, s. 173, T. XI, 6, 7; *Inner Mongolia*, Archaeologia Orientalis, B ser., I, Tokyo, 1935; A. P. Okladnikov, *Arheologiçeskie issledovaniya v nizovyah Selengi*, KSİİMK, 35, 1950, s. 85-90.

Güney Sibirya

A. V. Adrianov, *Vıborki iz drevnikov*, OAK, 1894, s. 41; Kiselev, *Karasuksie mogilı*, SA, III, s. 147-152; *Materialı arheologiçeskoy ekspeditsii* 1928, s. 59-66; *Raskopki Karasukskogo mogilnika*, SA, 4, s. 322-327; İ. P. Kuznetsov-Krasnoyarskiy, *Drevnie mogilı Minusinskogo okruga*, Tomsk, 1889; *Otçet v arh. komissii obsledovaniya letom 1913 g.*, *Arhiv* İİMK, za 1913 g. delo Nr. 43;

[114] Hançar, *Das Pferd*, s. 386.

[115] SA, 12, 1950, s. 3-6; Kızlasov, KSİİMK, 63, s. 14-21; Trever, *Terracottas*, M.-L., 1934.

A. N. Lipskiy, *Raskopki drevnih pogrebeniy v Hakassii v 1946 g.*, KSİİMK, 25, 1949, s. 77-81; Kiselev, DİYS, s. 106-183.

Antropolojik tetkikler: G. F. Debets, *Antropologiçeskie tipı Minusinskogo kraya na stadii rodovogo obşestva*, Tezisi doklada, çtannogo na zesedanii MO-GAİMK v dekabre 1931 g.; *Rasovıe tipı naseleniya Minusinskogo kraya v epohu rodovogo stroya, k voprosu o migratsiyah b doklassovom obşestve*, Antropologiçeskiy Jurnal, 1932, s. 2, s. 30; Paleoantropologiya SSR, s. 79-82.

M.ö. 1200 ile 700 seneleri arasında, Bronz çağına tesadüf eden Altay buluntuları, başlıca Kamışenka ve Kızıl-Yar'daki kurganlarda ele geçmişti. Bu kurganlara ait kazı raporları, henüz daha neşredilmemiştir [116]. Kamışenka'da [117], bu devre ait 25 mezar bulunmakta idi. Ölülerin hemen hemen ekserisi sağ taraflarına yatırılmış ve başları da batıya çevrilmişti. Dizleri bükük olarak mezara konan ölülerin, ayrıca baş uçlarına toprak kaplar ve bıçaklar da bırakılmıştı. Hem Kamışenka ve hem de Kızıl-Yar'da kadın ve erkeklerin ve hatta dört kişinin bile müşterek gömüldüğü mezarlara rastlanmıştı. Bıçaklar, Sibirya'nın Karasuk çağı eserlerine benziyorlardı. Bununla beraber mevzii hususiyetlerini de muhafaza ediyorlardı [118]. Mezarlarda bulunan geyik dişlerinin dinî bir mânası olmalıydı. M.ö. 1. binde de Altay kültür çevresinin, Sibirya ve Kazakistan'a nazaran daha muhafazakâr olarak inkişaf ettiğini görüyoruz [119]. Minusinsk'deki Karasuk kültürü, Andronovo kültürünün yerini tamamen aldığı halde; Altay dağlarında, bazı yeni tesirlere rağmen, Andronovo kültürü hâlâ çok kuvvetli olarak devam ediyordu [120]. Tanrı dağları ve Çu vâdisi, Altay kültür çevresinin tamamen içine girmişti. Ayrıca Güney Mogolistan ve Ordos bölgesi ile de sıkı bağlar meydana gelmişti [121] (bk. Lev. I,3).

İrtiş havzası, Altay bölgesi ile Kazakistan arasında bir tampon bölge mahiyetinde idi [122]. Bu sebeple Orta Asya kültür

[116] Kısa bilgiler için bk. Gryaznov *Drevn. kulturı* s. 5-6; DİYS s. 150-157; BMFEA 23, s. 146.

[117] DİYS, s. 151.

[118] BMFEA, 23, s. 146-147.

[119] DİYS, s. 154 v.d.

[120] BMFEA, 23, s. 148; DİYS, s. 156.

[121] BMFEA, aynı yer.

[122] DİYS, s. 157.

tarihi bakımından büyük bir önemi haizdi. İrtiş ve Yedi-Su havzası, bu zamanda Altay'daki Karasuk kültür çevresi içinde idi[123].

Tanrı dağlarında bu devri temsil eden buluntu yeri, Kargalı kurganının I. katı idi[124]. Bu çağda Tanrı dağlarında bulunan demir eşyalar ve ölü gömme âdetleri, Yenisey kültürü ile o kadar büyük bir benzerlik gösteriyorlardı ki, ilk defa Tanrı dağları kültürünün tamamen Yenisey bölgesinden gelmiş olduğu zannedildi. Fakat sonradan görüldü ki, Tanrı dağlarında, Yenisey bölgesinde bulunmayan eserler de vardı[125]. Tanrı dağları kültür çevresi daha ziyade Çin ile sıkı bir temas halinde idi[126].

Baykal gölü sahilleri daha ziyade Mogolların anavatanı idi. Sapları koç başı figürleri ile süslenmiş bıçaklar[127], Güney Sibirya'daki Karasuk ve Kuzey Çin'deki Ordos kültürlerinin iz ve tesirlerini taşımakta idiler[128]. Selenga boylarında[129], hem güneyden ve hem de kuzeyden gelen tesirlerle yeni bir kültür meydana gelmişti. Bir yandan Kuzey Taygaları ile temasa gelen Selenga kıyıları, diğer yandan da madenden yapılmış bıçakları ile Çin'deki An-yang ve Ordos kültürleri ile benzerlik gösteriyorlardı[130].

Ordos bölgesi, Orta Asya Türk tarihi bakımından çok büyük bir ehemmiyeti haizdi. Çin serhadlerinde oturan Türk ve Mogol göçebe halkları, esas itibarile Ordos bölgesinde yaşamışlardı. Bu devrin hatırası olarak zamanımıza birçok eserler kalmıştır. M.ö. 13. asra ait Çin'deki An-yang çanak ve çömlekleri, Baykal gölü ve Selenga nehri kıyılarına kadar gitmişti[131]. Çin'deki An-yang kültürleri Karasuk çağı kültür-

[123] BMFEA, 23, s. 145, n. 6, 7.
[124] Bernştam, SA, 11, s. 343; MİA, 14, 1950, s. 104-106.
[125] SA, 11, s. 344 v.d.; BMFEA, 23, s. 145.
[126] SA, 11, s. 344; BMFEA, 23, s. 146.
[127] Gryaznov, *Bronz. Kinjal*, ris. 1.
[128] DİYS, s. 173.
[129] Okladnikov, KSİİMK, 35, s. 85-90.
[130] DİYS, s. 173 v.d.; BMFEA, 23, s. 145.
[131] Okladnikov, KSİİMK, 35, s. 89; BMFEA, 23, s. 145.

lerine çok kuvvetli tesirler vermişlerdi[132]. Bununla beraber Çin'de de Orta Asya kültürlerine benzer ve hayvan motifleri ile dolu bir üslûp meydana gelmişti.

Güney Sibirya'da Karasuk devri[133], Orta Asya kültür tarihi bakımından büyük bir önemi haizdir. Çok derin olmayan Karasuk mezarlarının üzeri, taş veya başka şeylerle kapatıldıktan sonra, kurganın etrafına dört köşe veya daire şeklinde taşlar diziliyordu. Ölü gömme âdetleri bakımından Andronovo mezarları ile az farkları vardı. Yalnız olarak gömülen ölüler bulunduğu gibi, birkaç kadın ve hattâ çocuklarla gömülmüş ölülere de rastlanıyordu. Bu durumu, erkeğin aile ve kabile üzerindeki hâkimiyetinin bir ifadesi olarak görmek isteyenler de vardır[134]. Yuvarlak karınlı ve kısa boğazlı Karasuk kaplarındaki süsler, Andronovo çağı motiflerine çok yakındı[135]. Bulunan eserlerden bilezikler, küpeler, düğmeler ve diğer elbise süsleri, kemikten iğneler, bizler eski 2. bin an'anesini devam ettiriyorlardı[136] Kabzeleri hayvan figürleri ile süslenmiş hançerler, Orta Asya'da İskit an'anesini yaşatıyorlardı. Bu an'ane bütün Baykal bölgesi ve Mogolistan'da yaşadıktan başka Çin'e kadar yayılıyordu[137]. Bu yeni kültür, Güney Rusya ile Çin arasında teması temin eden kavimler kitlesine aitti. M.ö. 1200 ile 700 seneleri arası[138] birleşme ve vahdet devri idi. At, deve, koyun ve sığır beslemesini bilen bu halklar[139], koyunların yünlerinden istifade ederek onları dokuyarak giymesini de biliyorlardı. Yenisey bölgesinde bulunan taşlar üzerindeki resimlerde, Rusların "Kibitka" dedikleri arabalı çadırlar da görülüyordu[140].

[132] DİYS, s. 164, 183.
[133] Kiselev, SA, 3, s. 147-152; SA, 4, s. 322-327; DİYS, s. 106-183; BMFEA, 23, s. 145-148; Hançar, *Das Pferd*, s. 251.
[134] Hançar, aynı eser, s. 251.
[135] DİYS, s. 132-140.
[136] DİYS, s. 127 v.d.
[137] BMFEA, 23, s. 145; DİYS, s. 116 v.d., T. XI-XIII.
[138] S. A. Tarakonova, KSİİMK, 14, s. 151-165; DİYS, s. 177; Hançar, aynı eser, s. 251.
[139] Hançar, s. 253.
[140] Gryaznov, Şneider, *Kamennye izvayaniya Minusinskih stepey*, Priroda, L., 1926, XI-XII, s. 100-105; Hançar, s. 253.

Altay bölgesinin beyaz ırktan olan eski halklarını halâ muhafaza etmiş olmasına rağmen, Yenisey bölgesine mongoloid bir ırk gelerek yerleşmişti. Bunlar biraz da Kuzey Çinlilerin antropolojik karakterlerini taşıyorlardı [141].

BATI TÜRKİSTAN

Raporlar ve tetkikler: A. N. Bernştam, MİA, 26, 1952, s. 19; *Çuyskaya doline*, MİA, 14, 1950, s. 58, T. 30; B. Z. Gamburg, N. İ. Gorbunova, *Mogilnik epohi bronzı v Ferganskoy doline*, KSİİMK, 63, 1956, s. 85-93; M. P. Gryaznov, *Pogrebeniya epohi bronzı v Zapadnom Kazahstane*, Sb. Kazaki, I, 1927, R. 20, 2; A. P. Kruglov, *Severo-vostoçnıy Kavkaz v II-I. Tısyaçeletiyah do n.e.*, KSİİMK, 13, 1946, s. 132; B. A. Kuftin, *Rabotı Yu. TAKE u 1952*, İANTurkm., I, 1954, Aşkabad, s. 25 v.d.; V. M. Masson, *Poseleniya pozdney bronzı i rannego jeleza v delte Murgaba*, KSİİMK, 64, 1956, s. 61-67; *O rabotah Yujno-Turkmenistanskoy arheologiçeskoy ekspeditsii*, Tezisi doklado İİMK Akad. SSSR, M., 1954, s. 42 v.d.; B. B. Pietrovskiy, *Razvedoçnıe raskopki na Gyavur-Kala v starom Merve, Materiali Yu. TAKE*, I, 1949, Aşkabat, s. 35-41; Terenojkin, *Sogd i Çaç*, KSİİMK, 33, 1950, s. 69, XV, 7; *Pamyatniki materialnoy kulturı na Taşkentskom kanale*, İAN, Uzb., 9, 1940, s. 30 ;v.d.; M. E. Voronets, *Trudı Muzeya İstorii Uzbekistana*, II, 1953, s. 53-57; A. N. Bernştam, *Naskalnıe izobrajeniya Saymalı Taş*, SE, 1952, Nr. 2, s. 65; T. G. Oboldueva, *Otçet o rabote pervogo otryada arheologiçeskoy ekspeditsii na stroitelstve Bolşogo Ferganskogo kanala*, Trudı İnst. İstorii i Arh. AN Uzb., IV, Taşkent, 1951, s. 32-33; M. E. Voronets, *Brasletı bronzovoy epohi*, Muzeya İstorii Akademii Nauk, Trudı İnst. i AN Uzb., I, Taşkent, 1948; SA, 17, Bibl. Nr. 483.

Amuderya mansablarının daima değişip durması, Harezm'de kültürlerin batıp çıkmasına sebep oluyordu. M.ö. 1. binde, Harezm'de Emir-Abad kültürünü görüyoruz [142]. 77 m. uzunluktaki müşterek evleri ihtiva eden bu kültürde, kuvvetli Kuzey Kafkasya ve Hallstatt tesirinin mevcudiyetine rağmen, Altay ve Yenisey kültürleri Harezm'e kuvvetli tesirler vermeden geri kalmamışlardı.

S. P. Tolstov'a göre, Karasuk devrinde Harezm ve Türkistan bölgesini, İran'dan gelen kavimler işgal etmişlerdi [143].

[141] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 77-83.
[142] S. P. Tolstov, *Po sledam*, s. 89; Drevniy Horezm, s. 41; VDİ, 1941, 1, s. 159; SE, 1946, s. 66; SE, 1950, 4, s. 144.
[143] *Po sledam*, s. 77-78.

Böyle bir istilâ olmasa bile, bu bölgede İran kültürünün tesirlerinin arttığı bir gerçekti.

Batı Türkistan'da IV. Anau katı mevcuttu[144]. IV. Anau katının komşu kültürlere kuvvetli tesirler verdiği görülüyordu[145]. Merv[146] ve Murgâbı[147] bu komşu kültürler arasında sayabiliriz. Bu çağda, Taşkent'te de[148] önemli bir kültür katı vardı. Kafkasya ile de bazı kültür münasebetleri meydana gelmişti[149]. Fergana'da ise bu devre ait Fergana kanalı[150], Saymalı-Taş[151], Guzal[152] buluntuları ve Çu vâdisindeki[153] birkaç buluntu kayda değer.

Büyük Hun Devletinin kuruluşundan önceki Orta Asya kültürlerine bir bakış (M.ö. V-IV. asır)

ALTAY'DA MAYEMİR KÜLTÜRÜ

A. V. Adrianov, *K arheologii Zapadnogo Altaya*, IAK, vıp. 62; M. P. Gryaznov, *Drevnie kulturı Altaya*, s. 6-7; KSİİMK, 18, s. 9-17; Jettmar, BMFEA, 23, s. 148-150; Kiselev, DİYS, s. 288-292; S. İ. Rudenko, *K Paleoantropologii Yojnogo Altaya*, Sb. "Kazaki", L., 1930, ris. I, 1-4.

Güney Rusya'da İskit hâkimiyeti devam ederken, Altayların kuzey kısımlarındaki ziraatçı kültür oldukça dejenere bir hal almıştı. Buna mukabil Altayların orta ve güney kısımlarındaki mezarlarda, atları, silâhları ve diğer servetleri ile beraber muharip ölüleri çıkıyordu. Gerek içtimai ve gerekse iktisadi bakımdan çok ileri ve kuvvetli olan bu kitlenin, diğer ziraatçılara hâkim olmağa başladığı anlaşılıyordu[154]. Güney Rusya'daki

144 Kuftin, İANTurkm., I, s. 25; Masson, Tezisi doklad o İİMK, 1954, s. 42.
145 Masson, aynı eser.
146 Pietrovskiy, Mat. Yu. TAKE, I, s. 35-41.
147 Masson, KSİİMK, 64, 1956, s. 61-67.
148 Terenojkin, KSİİMK, 33, s. 69, XV, 7.
149 Kruglov, KSİİMK, 13, 1946, s. 132.
150 Oboldueva, Trudı AN Uzb., IV, s. 32 v.d.; Terenojkin, İAN Uzb., 9, 1940, s. 30 v.d.
151 Bernştam, SE, 1952, 2, s. 65 v.d.
152 Gorbunova, KSİİMK, 63, s. 85-93.
153 Bernştam, MİA, 26, 1952, s. 19; MİA, 14, s. 58 v.d.
154 Gryaznov, KSİİMK, 18, s. 13; BMFEA, 23, s. 154.

İskit kültürleri de bu çağda Altay'daki buluntulara benzerlik göstermekte idi. İskitleri idare eden aristokrat tabakanın doğudan geldiğini Herodot yazmıştı. Yeni buluntularla bu nazariye şimdi de gittikçe kuvvetlenmektedir[155]. Bu çağlarda Altay dağları ile Volga havzası arasında da sıkı münasebetler meydana gelmişti[156]. Türklerle Cermenlerin ilk münasebetlerinin bu zamanlardan itibaren başlamış olması çok muhtemeldi. Sarmatlar, Altaylıların batıda sınırdaşları idiler.

Narım nehri kenarında bulunan Mayemir bozkırlarındaki kurganlar, (Lev. 2,2) eski Karasuk çağı kurganlarından, atları ihtiva etmeleri bakımından kesin olarak ayrılıyorlardı. Bu yeni mezarlarda demir de yoktu. Beş kurgandan müteşekkil olan buluntular[157] arasında, bronz aynalar[158] bir yandan yerli özellikler gösterirken, diğer yandan da Güney Rusya tesirleri taşıyorlardı[159]. Prof. Kiselev ve Adrianov'un bulduğu[160] bıçak[161], biz[162], ayna[163], kemik[164] ve bronzdan ok uçlarını[165] ilk Tagar eserleri ile mukayese ederek M.ö. VII-VI. asra kor[166].

Buhtarma nehri üzerindeki Solonehnaya-Belka buluntuları da[167] Mayemir kültürünün bir kolu mahiyetinde idi. Küçük boncuklar, bir biz ve Mayemir tipinde bir ayna bu kurganların başlıca buluntuları idi.

Katun nehri kenarındaki Ust-Kuyum'daki buluntular[168] Mayemir kültürünün bir kolu idi. İnsanlar yanyana gömül-

[155] DİYS, s. 294.
[156] BMFEA, 23, s. 149.
[157] Adrianov, s. 58 v.d.
[158] DİYS, 289; Rudenko, ris. 4; BMFEA, 23, pl. IV, 16-21.
[159] DİYS, s. 289.
[160] DİYS, s. 288.
[161] Rudenko, ris. I, 1.
[162] Aynı eser, ris. I, 4.
[163] Aynı eser, ris. I, 2.
[164] Aynı eser, ris. I, 8.
[165] Aynı eser, ris. I, 5.
[166] DİYS, s. 289.
[167] DİYS, s. 293; BMFEA, 23, s. 153.
[168] G. P. Sosnovskiy, *Plitoçnie mogilı Zabaykalya*, Trudı otdela pervobıtnoy kulturı Gos. Ermitaja, I, 1941, s. 306; M. P. Gryaznov, *Pamyatniki Mayemirskogo etapa epohi rannih koçevnikov*, KSİİMK, 18, 1947, s. 9-17; BMFEA, 23, s. 153.

müştü. Semipalatinsk bölgesindeki Zmeinogorsk'da bulunan türlü boy ve şekillerdeki hançerler, bir balta ve iki ayna ve bir miğfer bu buluntu yerinin en enteresan eserleri idiler. (Lev. 2,2) Bu miğferler Kuban'da[169], İrtiş bölgesinde ve Kuzey Çin'de[170] çok yayılmıştı.

Bilindiği üzere, Altaylarda Mayemir çağı yaşanırken, Güney Rusya'da da İskitler hâkim bir durumda idiler. Mayemir kültürüne takaddüm eden Karasuk kültürünün batı kanadı, Altay ve Tanrı dağlarında, "hayvan üslûbu" denen meşhur Orta Asya san'atını meydana getirmişti. Güney Rusya'daki İskitler bu üslûbu tamamen benimsemiş olarak, Güney Rusya'ya hükmediyorlar ve Güney Rusya kültürlerinden de birçok yeni şeyler alıyorlardı. İşte bu sebeple daima İskitlerin Orta Asya menşeleri zihinleri meşgul etmiştir[171]. Bu şekilde meydana gelen melez İskit kültürü, sonradan tekrar Orta Asya içlerine yayıldı ve Çin'e kadar uzadı[172].

Altayların kuzey kısmı, Minusinsk havzasına çok yakın bulunuyordu. Bu sebeple iki bölge arasında kültür alış verişleri çok olmuştu. Altayların kuzeyinde bulunan Bolşereçensk kültürü[173], Sibirya ve Altay kültürünün melez bir tipini temsil ediyordu. Esas itibarile ziraatla meşgul olan bu bölge halkı bir yandan koyun ve sığır çobanlığı yaparken, diğer yandan da balıkçılıkla uğraşıyorlardı. Bu sebeple bu bölge halkı, kesin hatlarla Altayların yüksek yerlerinde yaşayan göçebelerden ayrılıyordu[174].

Pazırık kurganları arasında, Hunlardan evvelki devirlere ait mezarlara da rastlıyoruz[175]. Pazırık kurganlarının bu eski devri, M.ö. IV. ve III. asrı tamamen dolduruyordu[176].

[169] B. Z. Rabinoviç, *Şlemı skifskogo perioda,* Trudı otd. ist. perv. kulturı, Gos. Ermitaja, I, s. 105 v.d.; BMFEA, 23, s. 155.

[170] BMFEA, 23, s. 155, Pl. V.

[171] BMFEA, 23, s. 154-155.

[172] Rabinoviç, aynı eser, s. 113-114.

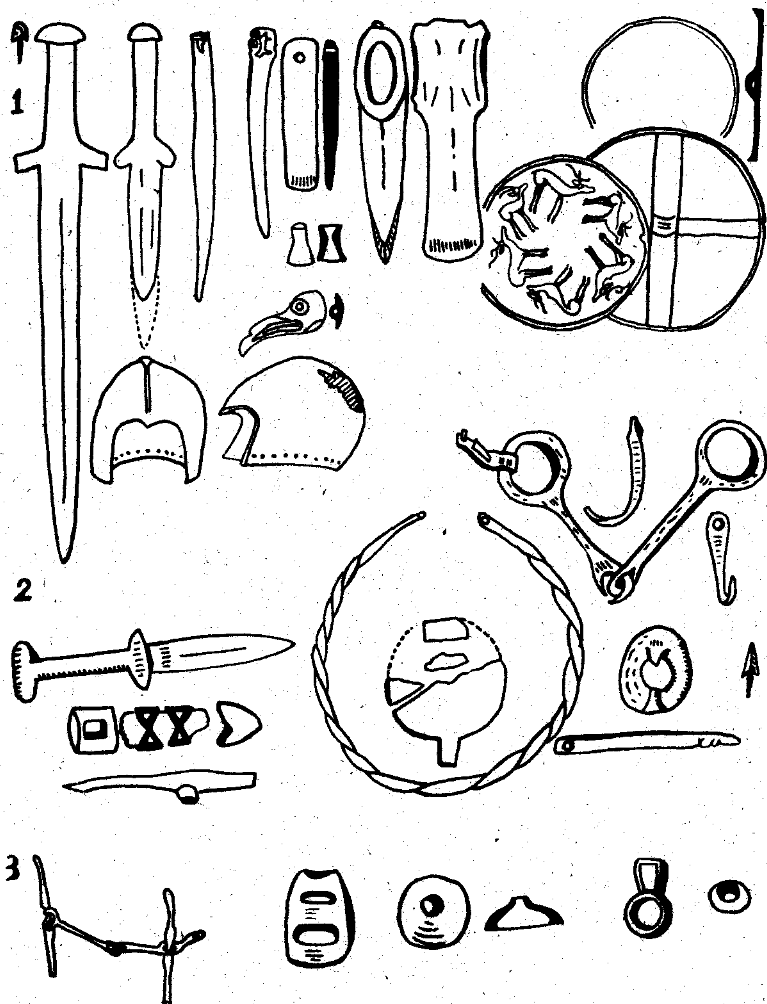
[173] M. P. Gryaznov, *Drevnie kulturı Altaya,* s. 6-7; MİA, 40, s. 44-98; DİYS, s. 291.

[174] Yüksek yerlerde yaşayanlar, göçebe ve muharip idiler. Jettmar, bunları "*High Altai*" tabirile ayırmıştır: BMFEA, 23, s. 157.

[175] DİYS, s. 328 v.d.; BMFEA, 23, s. 159.

[176] DİYS, s. 292 v.d.; BMFEA, 23, s. 167; VDİ, 1938, 2, s. 237; 1947, 2, s. 157.

Tuyahta kurganları Altaylarda Ursul nehri kenarında bulunmuştu. (Lev. 2,3) Büyük taşlarla yapılmış dört kurgan, tıpkı Altaylardaki Mayemir kurganlarını andırıyorlardı. Mezarın kuzeyinde, Mayemirdeki gibi kuyruğu batıya doğru çevrilmiş bir

Levha 2 — Büyük Hun devletinden önceki Altay buluntuları (M.ö. V-IV. asır): 1. Muhtelif bölgelere ait kurganlardan; 2. Semipalatinsk ve Aragol'dan; 3. Muahhar Mayemir ve Tuyahta kurganlarından.

at iskeleti bulunuyordu. Ölüler sağ tarafa yatırılmış ve başları da doğuya doğru konmuştu. Yalnızca 6 Nr.lı kurgandaki iskelet mongoloid ve diğerleri ise beyaz ırktan idi. Mezarlardaki yalnızca iki hançer sapı (Lev. 2,2), Minusinskteki haç şeklindeki hançerlere benziyorlardı[177]. Bu hançerleri İran eserlerine benzetenler de vardır[178]. Üç köşeli ve yapraklarının arkası kuyruk şeklinde uzayan ok uçları Sibirya'da nadir bulunuyordu. Bu ok uçları da Volga bölgesi ile münasebete getirilir[179]. Tuyahta'da gerdanlık vs. gibi süs eşyaları yapılan küçük istridye kabukları da görülüyor. Güney Sibirya'nın II. Tagar devrinde görülen bu eserler, Çin'de de çok kullanılmış ve hattâ para yerine bile geçmişti[180].

Vavilonka buluntuları Semipalatinsk'in doğusunda idi. 1927 de Rudenko tarafından kazılan bu kurganlara ait kazı raporları henüz daha neşredilmiş değildir[181]. Demirden yapılmış büyük bir Vavilonka hançeri Sibirya eserlerinden ziyade İran ve İskit eserleri ile mukayese edilir[182]. Bronz iğneler, Tuyahta eserlerine[183] ve aynalar ise V. ve IV. asra ait Sarmat eserlerine benziyorlardı[184]. Tellerle örülmüş bileziklerle, altından yapılmış bir kuş başı tezyinatı daha ziyade Çin ve Ordos üslûbunu hatırlatıyordu[185].

Kuray ovası da Hunlardan önce önemli bir kültür merkezi idi. Kuyruğu kuzey-batıya doğru çevrilmiş bir atla bir adam ve bir kadın cesedi bulunmuştu. Cesedler beyaz ırktan idi. Altın safihalarla kaplı bir kuş başı (Lev. 2,1), bize Hunların Avrupa'ya göçlerine takaddüm eden teknikleri hatırlatıyordu[186].

[177] BMFEA, 23, s. 164.
[178] Aynı eser, aynı yer.
[179] Aynı eser, s. 165.
[180] A.e., s. 165, n.3.
[181] DİYS, s. 298-300; T. XXIX, 1-10; BMFEA, 23, s. 166.
[182] Aynı eser, s. 166.
[183] Aynı eser.
[184] Aynı eser.
[185] Aynı eser, Pl. VII, 6.
[186] DİYS, 329; BMFEA, 23, s. 166.

Kurot kurganının üzeri taşlardan bir halka ile çevrilmişti[187]. Mezarın kuzey kısmında bir at vardı. Burada da bakır tellerle yapılmış bir küpe ve altın safihalarla kaplı süs parçaları ele geçmişti- Süslerden biri Sibirya'daki Tagar ve diğeri de Hun çağına ait Şibe eserlerine benziyordu[188].

Kumurtuk kurganı Çulışman nehri kenarında idi[189]. Burada da ok uçları, bronz tellerle yapılmış veya üzeri oymalarla süslenmiş bilezikler ve bronz bir tel, bir panter başı ve diğer eserler, bazı bilginlere göre Batı Türkistan'daki Yunan san'atının tesiri altındaydı[190].

Aragol kurganları Rudenko tarafından kazılan üç mezardan ibaretti[191]. Altaylı muhariplere ait olan bu mezarlar, tip itibarile bize Tuyahta'daki kurganları hatırlatıyorlardı. Bir harp baltası ve bir hançer (Lev. 2,2) Sibirya'daki II. Tagar kültürünün eserlerini andırıyorlardı. Bu kültür M.ö. III. asırdan I. asra kadar devam etmişti.

Karakol kurganı da, Aragol mezarları gibi, bilhassa çanak çömlekleri ile III. Tagar devri ile ilgi gösteriyordu[192]. Altın sâfihalar Hun çağı tekniğini gösteriyordu. Burada iğ başları da ele geçmişti. Yako-Nur buluntuları da Hunlardan önceki Altay kültürünün önemli bir merkezi idi[193]..

Başadar kurganı 1950'de Ursul nehri kenarında bulundu[194]. Hun devri Pazırık kurganlarına nazaran daha eski bir karakter göstermekte idi. M.ö. IV-III. asra ait olması gereken bu kurganın en önemli buluntuları, kaplan resimleri ile süslenmiş ağaçtan bir tabutla, bir kartal armasından ibaretti.

Tanrı dağları bölgesi, M.ö. VII-V. asırlar ve bundan sonraki devrelere ait olmak üzere iki ayrı hususiyet gösteriyor-

[187] DİYS, s. 328; BMFEA, 23, s. 167.
[188] BMFEA, 23, s. 167.
[189] DİYS, s. 336; T. XXX, 1-11; BMFEA, 23, s. 167, Pl. VIII.
[190] BMFEA, 23, Pl. VIII, 4-7.
[191] DİYS, s. 302; T. XXIX, 11-16; BMFEA, 23, s. 176, Pl. VII.
[192] Kiselev, SE, 1935, 1, s. 97-106; DİYS, s. 336; BMFEA, 23, s. 167-168.
[193] M. P. Gryaznov, *Raskopki na Altae*, Soobşeniya Gos. Ermitaja, I, 1940, s. 17-18; BMFEA, 23, s. 171.
[194] Ş. İ. Rudenko, *Başadarskie Kurganı*, KSİİMK, 45, 1952, s. 30-39.

du[194]. Narın nehri kenarındaki Alamışık kurganları[195] da Bernştam tarafından bulundu. Hepsi 125 kurgandı. İskeletler beyaz ırktandı. Bernştam bunları tasnif etmiş ve başlıca 6 tipe ayırmıştı. Kargalı kurganı da Hunlardan önceki asra ait önemli bir buluntu yeri idi[196]. Bu kurganın önemli eserleri uzun ağızlı kaplardır. Alma-Ata yakınlarında bulunan bu kurgan, Talas boylarındaki kültürlerle de yakınlık gösteriyordu[197]. Gryaznov, bu kurganı M.ö. VII-V. asra; Bernştam ise M.ö. VIII-VII. asra koymaktadır (bk. Lev. 3).

Çergetal kurganları Tanrı dağlarının merkezî kısmında, Alabuki vâdisinde idi. Kırçin kurganları ile aynı devre ait olması çok muhtemeldi. En karakteristik eserleri, bronz bir bıçakla topraktan yapılmış yassı bir kâse idi. Altayda Mayemir devrinin son kısımlarına, yani M.ö. VI-IV. asırlara tesadüf etmesi çok muhtemeldi[198].

Kırçin kurganları, Ak-Su nehrinin Isıg-göl'e döküldüğü yerde idi[199]. Altay'daki Mayemir kültürünün son çağları ile ilgi gösteren bu kültürün de, M.ö. VI-V. asırlara ait olması çok muhtemeldir.

Çu vâdisi buluntuları, bilhassa büyük Çu kanalı açılırken elde edilmişti[200]. Burada Sibirya'nın Andronovo kültürü ile aynı zamana ait eserlere de tesadüf edildiği gibi; M.ö. VII-VI. asra ait buluntular da çıkmıştı. Burasının en karakteristik eserleri kulplu ve kulpsuz çanaklardı.

Kazakistan bölgesi bu zamanda iyiden iyiye Güney Rusya tesirlerinin altına girmişti. Bu tesirler tabiidir ki karşılıklı olmakta idi. Bu çağda Kazakistan, temiz bir bronz devri

195 Bernştam, SA, 11, s. 345-347; MİA, 26, 1952, s. 22-27.

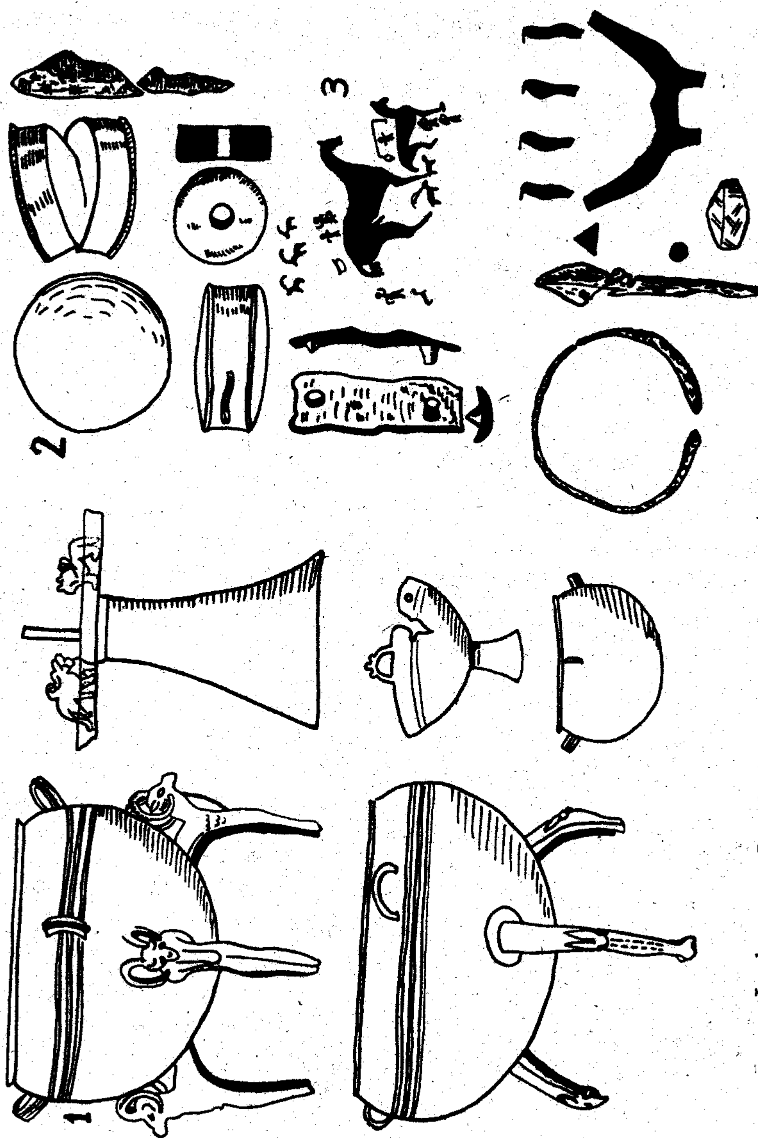
196 Bernştam, SA, 11, s. 343, 345, 349.

197 Aynı eser.

198 Bernştam, MİA, 26, s. 33, fig. 10, 14.

199 B. Zimma, *Issık-kulskie jertvenniki*, Frunze, 1940; Bernştam, MİA, 26, s. 32-33; r. 9-14.

200 Bernştam, *İstoriko-kulturnoe proşloe severnoy Kirgizii po materialam bolşogo Çuyskogo kanala*, Frunze, 1943; SA, 11, s. 345; MİA, 26, s. 27.

Levha 3 — Büyük Hun devletinden önceki Tanrı dağları buluntuları (M.ö. V-IV. asır): 1. Kaplar ve diğer eserler; 2. Mezarlar.

yaşamakta idi[201]. Rus arkeologları, Çu ve Talas vâdilerini de Güney Kazakistan olarak kabul etmektedirler[202]. Fakat biz bu eserimizde Çu ve Talas vâdilerini Tanrı dağlarına ait bahislerde mütalea ettik.

Güney Sibirya'da, bilhassa Minusinsk civarında, M.ö. 700 ile 100 seneleri arasında yayılmış olan kültüre "Tagar" adı verilmişti[203]. Tagar çağı üç kısma ayrılıyordu: 1. Tagar M.ö. VI-V. asır; 2. Tagar: M.ö. IV-III. asır; 3. Tagar: M.ö. II-I. asır. Tagar buluntuları, Minusinskin kuzeyinde bulunuyorlardı. Bu devir kurganlarının yakınlarına gayet büyük taşlar dikilmekte idi. Çin üslûbu ile yapılmış büyük mezar taşları ve bu taşlar üzerine çizilmiş resimler, bize bu devirdeki Çin tesirleri hakkında bir fikir verebilirler[204].

Batı Türkistan'da hâlâ IV. Anau katı yaşanıyordu. Buna muvazi olarak Zerefşan vâdisinde Efrasiyab I.[205], Kuzey Baktriyan'da Kubadiye I.[206], Yaz-Tepe[207], Harezm'de Közeli-Kır, Kalalı-Kır[209] ve Kala-i Mir[210], Hulm'de Yassı-Tepe[211] kültürleri bulunuyordu.

201 S. S. Çernikov, *Poseleniya epohi bronzı v severnom Kazahstane*, KSİİMK, 53, 1954; S. S. Çernikov, *Drevnyaya metallurgia i gornogo delo zapadnogo Altaya*, Alma-Ata, 1949; *Drevnee gornoe delo v rayone g. stepnyah*, İzv. AN KAz, ser. arh., I, Alma-Ata, 1948; M. P. Gryaznov, *Pogrebeniya epohi bronzı v Zapadnom Kazahstane*, Sb. "Kazaki", 11, 1927; *Drevnyaya bronza Minusinskih stepey*, Trudı otdela pervobıtnoy kulturı, I, 1941, s. 237; O. A. Krivtsova, Grekova, *Alekseevskoe poselenie i mogilnik*, Trudı GİM, 17, 1949, s. 151; S. A. Teplouhov, *Drevnie pogrebeniye*, ME, III, 2, 1927.

202 Gryaznov, Sb. "Kazaki", 11, 1927.

203 DİYS, s. 184-303; A. M. Tallgren, *Collection Tovostine*, Helsingfors, 1917.

204 DİYS, s. 188-191; T. XVIII, XIX.

205 Terenojkin, *Sogd i Çaç*, KSİİMK, 33, 1950, s. 152-169.

206 M. M. Dyakonov, *Arheologiçeskie rabotı v nijnem teçenii r. Kafirnigana (Kubadiye)*, MİA, 37, 1853, s. 253-293.

207 Masson, KSİİMK, 64, 1956, s. 65.

208 M. G. Vorobyeva, *Keramika Horezma rabovladelçeskoy epohi*, KSİE, 22, 1955, s. 72-74.

209 SE, 1954, 3, s. 89.

210 B. A. Litvinskiy, KSİİMK, 64, 1956, s. 70; SE, 1954, 3, s. 89; N. N. Zabelina, *Raskopki na gorodişe Kala-i Mir*, MİA, 37, s. 296.

211 S. A. Erşov, *Holm, Yassı Tepe II, raskopki 1952 g.*, İAN Turkm., 1952, s. 3-7.

Fergana'da M.ö. 1. binin yarısına ait buluntular, Çakmak[212], Kızıl-Daraut[213], Şart[214], Çon-Alay[215], Sarı-Taş güneyinde Geyik-Taş, Ming-Tepe, Ketmen-Tübe yakınlarında Hanşalık bölgelerinde bulundu. Bu buluntular arasında Fergana kanalının da büyük bir önemi vardı[216]. Bu buluntular, Sakalarla birleştirilmek istenmiştir[217]. Bu çağdaki Pamir kültürleri, Tanrı dağları kültürlerine çok benzemekte idi[218].

[212] MİA, 26, s. 192-194, r. 77.
[213] MİA, 26, s. 193-198, r. 78-80.
[214] MİA, 26, s. 195.
[215] MİA, 26, s. 200-204, r. 84-86.
[216] T. Obolduyeva, *Arheologiçeskie nablyudeniya na Severnom Ferganskoy kanala*, İzv. Uzb.-FAN, 10, V. Jukov, İzv.-Uzb. FAN, 10, 1940.
[217] Bernştam, *Drevnyaya Fergana*, VDİ, 1947, 2; *Problemı istorii Vostoçnogo Turkestana*, VDİ, 1947, 2, s. 52-71; *K voprosu ob Usun, Kuşan i Toharah*, SE, 1947, 3, 41-47.
[218] MİA, 26, s. 286, 324.

II.

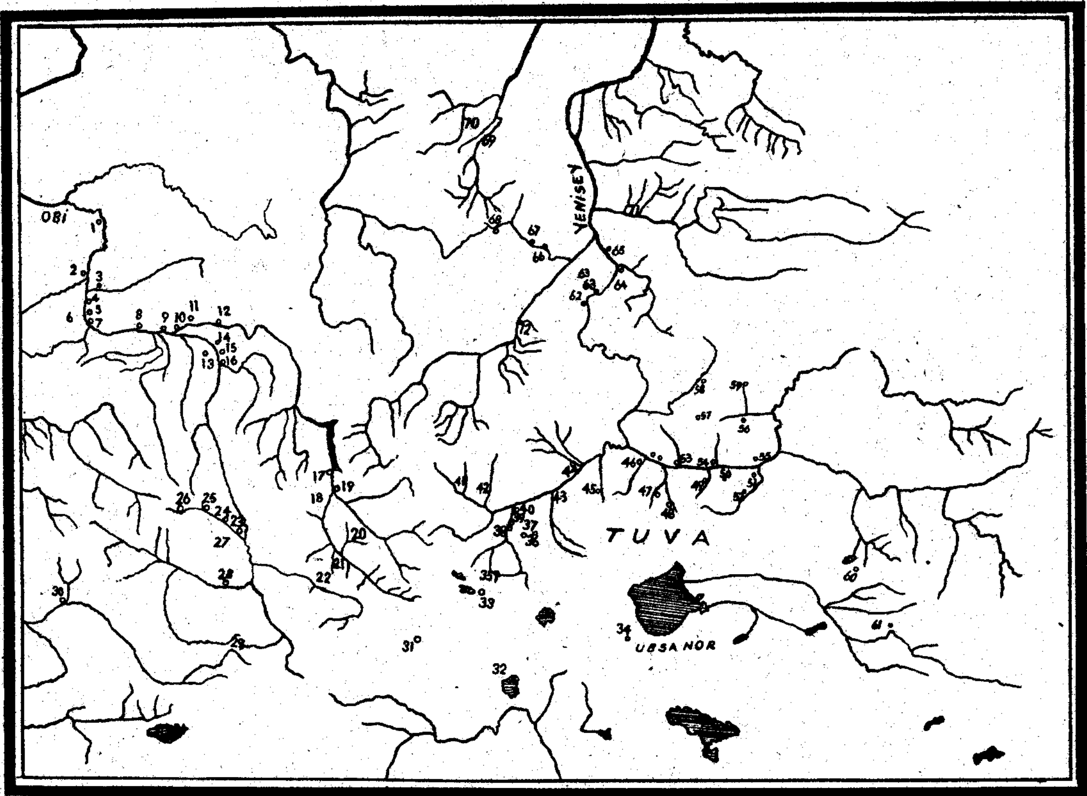
BÜYÜK HUN DEVLETİ

GİRİŞ

Büyük Hun devletinin, Orta Asya kavimlerini ilk defa bir bayrak altında toplaması bakımından kültür tarihimiz için büyük bir ehemmiyeti vardı. Bu zamana kadar yer yer dağılmış ve mevzii bir karakter gösteren Orta Asya kültürleri, Büyük Hun devletinin sağladığı birlik ve sıkı temaslar yüzünden bir kaynaşmağa doğru gitmişlerdi. Artık yavaş yavaş Altay dağlarındaki kültürlerle, Orhon kıyılarındaki buluntular, kendine mahsus özellikleri olan bir Orta Asya karakteri ile ortaya çıkmağa başlamış ve aralarındaki büyük farklar kaybolmağa yüz tutmuştu. Her bakımdan görülen bu birliği, yalnızca kültür eserlerinden değil. tarih kaynaklarından da öğreniyoruz. Meselâ Büyük Hun devletinin hakiki kurucusu olan Mao-tun, Çin imparatoruna yazdığı mektuplarında, Orta Asya'da eli silâh tutan bütün kavimleri birleştirdiğinden ve bu kavimlerin sulh ve sükûn içinde yaşadıklarından bahsetmektedir. Mao-tun'un kurduğu bu siyasi ve kültürel birlik, Orta Asya'da beş asır müddetle devam etmiş, kabileler arasında içtimai ve dil birliği belki de bu zamandan itibaren gerçekleşmeğe başlamıştı.

Bu sebeple, büyük Hun devletinin kültürü dendiği zaman M.ö. III. asrın sonlarından başlayıp, M.s. III. asrın sonlarına kadar devam eden beş asırlık bir kültür ve an'ane hatıra gelir.

Bir medeniyetin tekâmülünde dış temasların yapılabilmesi için imkânların bulunması, o medeniyetin inkişafında en önemli şartı sağlar. Büyük Hun devleti zamanında, Yakın Şark ve Uzak Doğu kültürleri ile büyük temaslar meydana geldi. Mogolistan'da ve Altaylardaki Hun çağı mezarlarında, hayret edilecek derecede Çin ve İran mallarının bulunması, bu temasların bir delilidir. Zaman zaman Orta Asya'dan geçen ipek yolunu ellerinde tutan Hun prens ve hükümdarları, Uzak Doğu ve Batı ticaretinde bizzat rol oynamışlardı. Görülüyor ki Büyük

HARİTA II. Altaylar ve Kem vadisindeki buluntu yerleri.

Hun devletinin siyasi vahdeti, bir yandan Orta Asya'daki kültür birliğini sağlarken, diğer taraftan da dış temaslar sayesinde kendi topraklarındaki insanların günlük hayatına ve zevklerine dışarıdan yeni gelen unsurları da katmakta idi.

ALTAYLAR VE KEM VADİSİNDEKİ BULUNTU YERLERİ

(Bk. Harita: II)

1- BARNAUL, 2- Kalmanka, 3-BOLŞAYA REÇKA, 4- Kamışensk 5- KLEPİK, 6- Vyatka, 7- Şipunovo, 8- Kutiha, 9- Krasnoyarsk, 10- Fominsk, 11- BİYİSK, 12- Yeniseysk, 13- Kızıl-Yar, 14- SROTSKİ, 15- BEREZOVKA, 16- Bıstriyansk, 17- KUMURTUK, 18- Başkaus, 19- KUDIRGE, 20- PAZIRIK, 21- Aragol, 22- KURAY, 23- KUROT, 24- TUYAHTA 25- ŞİBE, 26- Yako-Nur, 27- Karakol, 28- KATANDA, 29- BEREL, 30- Vavilonka, 31- Mogen-Buren, 32- Açit-Nur, 33- Mugur-Aksı, 34-Ulan-Kom, 35- Bay-Tal, 36- Bulun, 37- Bıygılak, 38- Teeli, 39- Çadır-Kara -Sug, 40- Kızıl-Majalık, Kara-Daş, 41- Mungaş, 42- Manjurek-Kemçik, 43- Cirgak (Yazıt), 44- İşkem ("), 45- Şanzı-Sug (") 46- Çakul ("), 47- Cilana ("), 48- Kara-Su ("), 49- Barlık ("), 50- Atuk-Taş. ("), 51- I. Elegeş ("), 52- II. Elegeş ("), 53- Temir-Sug ("), 54- Bayın-Gol ("), 55- Begre ("), 56- Uyug ("), 57- Tarlıg ("), 58- Uyug-Tarlıg ("), 59- Turan ("), 60- Cagıtay-Gol, 61- Gurban-Bucır, 62- Oznaçennaya (Yazıt), 63- Açura("), 64- Oya("), 65- Tagar, 66- Kapçal, 67- Uybat, 68- Çarkov (Yazıt), 69- Ak-Yüs. ("), 70- Kara-Yüs ("), 71- Tuba ("), 72- ALTIN-KÖL,

ALFABE SIRASINA GÖRE

Açit-Nur -32, Açura -63, Ak-yüs -69, ALTIN-KÖL -72 Ara-Gol- 21, Atuk-Taş- 50, Barlıg- 49, Barnaul- 1, Başkaus- 18, Bayın-Gol- 54, Bay-Tal- 35, Begre- 55, Berel- 29, Berezovka- 15, Bıstriyansk- 16, Bıygılak- 37, Bolşaya-Reçka- 3, Bulun- 36, Cagıtay-Gol- 60, Cilana- 47, Cirgak- 43, Çadır-Kara-Sug- 39, Çakul- 46, Çarkov-68, Elegeş-51, 52, Fominsk-10, Gurban-Bucır- 61, İşkem- 62, Kalmanka- 2, Kamışensk- 4, Kapçal- 66, Kara-Daş-40, Kara-Gol- 27, Kara-Su- 48, Kara-Yüs-70, Katanda-28, Kızıl-Majalık-40, Kızıl-Yar-13, Klepik- 5, Krasnoyarsk- 9, Kudırge- 19, Kumurtuk- 17, Kurot-23 , Kuray- 22, Kutiha- 8, Manjurek- Kemçik - 42, Mogen-Buren-31, Mugur-Aksı- 33, Mungaç- 41, Oya-64, Oznaçennaya- 62, Pazırık- 20, Srotski- 14, Şanzı-Sug-45, Şibe-25, Şipunovo- 7, Tagar-65, Tarlıg-57, Teeli- 38, Temir-Sug- 53, Tuba- 71, Turan- 59, Tuyahta- 24, Ulan-Kom- 34, Uybat- 67, Uyug- 56, Uyug-Tarlıg- 58, Vyatka- 6 Vavilonka- 30, Yako-Nur-26, Yeniseysk-12.

Bilhassa Batı Türkistan'dan gelen türlü motifler ve Çin kültür sahasına ait cennet kuşu vs. gibi manevî anlamı da olan temler, artık Hun prenslerine ait at koşumlarında ve keçelerde yer almağa başlamıştı. Bunun yanında, Orta Asya'nın çok eski kültürlerine ait hayvan mücadelelerine ait sahneler, eski karakterlerini kaybetmiyerek devam etmekte ve hattâ bu iki unsur meczedilmiş olarak görülmekte idi. İşte bu sebeplerden dolayı, eski Orta Asya'nın mevzii kültür sahaları yerine, Büyük Hun devletinin medeniyeti geçebildi ve Orta Asya'daki kültürler birleştirebildi diyebiliyoruz. Bu eserlerde biraz Çin ve İran modasının izlerine rastlanıyordu. Fakat esas konu ve yapılış tekniği, tamamen Orta Asyalı ve Hun idi.

Büyük Hun devletini teşkil eden atlı göçebe kabilelerin hayatlarına bir göz atacak olursak, bunların Altay dağlarında yaşayanları ile Orhon kıyılarındakiler arasında büyük farklar olmadığını görürüz. Esasen Çin kaynakları da Hunları bir bütün olarak kabul etmekte ve onların hayatını sanki bir tek hayat şekli varmış gibi anlatmaktadırlar.

Görülüyor ki, konar göçer yaşayan Hunlar arasında çok sıkı bir cemiyet ve aile disiplini mevcuttu. Her aile, çocuğunu ve her kabile de askerlerini iyi yetiştirmek mecburiyetinde idiler. Hunlar, din hayatı bakımından da çok tekâmül etmişlerdi. Bir nevi tek Allah'a tekabül eden bir "Gök" dinine sahip olan Hunların, en büyük rahibinin de devlet reisleri olduğu anlaşılmaktadır. Devlet reisi, bizzat tanrının oğlu ve yeryüzünde vekili idi. Ayrıca halk arasında bazı sihir ve âyinler yapan şamanların da bulunmuş olması çok muhtemeldir. Fakat kaynaklarımızda bunlara ait kayıtlara rastlayamıyoruz.

Büyük Hun devletindeki bu siyasi birliğe rağmen, kabileler arasında bir hiyerarşinin de mevcut olduğu şüphesizdi. Meselâ beş Hun kabilesinin âsil ve aristokrat olduklarını biliyoruz. Bu kabileler uzun zaman imtiyazlarını kaybetmemişlerdi Bundan sonra diğer Hun kabileleri geliyordu. Hunların altında da bir köle sınıfının varlığı kaynaklarımızdan anlaşılmaktadır. Bu köle kabilelerin, doğrudan doğruya Hun kabilelerine bağlı olmaları lâzımdı. Türklerde şahıs köleliğinden ziyade kabile köleliğine rastlamaktayız.

Hun devleti, profesyonel muhariplerden müteşekkil bir câmia idi. Alp veya şövalye kelimesi, onları en iyi ifade eden bir tabir olabilir. Nitekim ilim âlemine beş citlik en mükemmel Çin tarihini veren Prof. Otto Franke, "Hunlar ancak Osmanlı Türkleri ile mukayese edilebilirler" diyor.

Hun devrinde Orta Asya'da ırklar

Büyük Hun devleti zamanında Mogolistan, Baykal gölünün kenarları ve kuzeyi brakisefal Mongoloidlerle kaplı idi[1]. Altay dağlarını baştan başa kaplayan ve bu bölgeye hâkim olan ırk ise, ta ilk devirlerden beri burada yaşamakta olan beyaz bir ırktı[2]. Türklerin ataları çok muhtemel olarak bu beyaz ırktan geliyordu. Tanrı dağları ile dolaylarında da braki ve mezosefal olan bir ırk bulunuyordu[3]. Bu brakisefallerden bir kısmı, Amuderya ile Sirderya arasındaki brakisefallerle[4] ve diğer kısmı da Altaylardaki brakisefal ırkla akraba idiler[5]. Hun çağında, Güney Sibirya da yavaş yavaş Türkleşmeğe başlamıştı. Altaydaki beyaz ırk, yavaş yavaş Yenisey havzasındaki mongoloidlerin yerini almağa başlamış ve Minusinsk bölgesi ile Kuzey Altay arasındaki ırk farkı, yavaş yavaş ortadan kalkmağa başlamıştı[6]. Büyük Hun devletinin kuruluşu ile bütün Orta Asya bir vahdete kavuşmuştu. Bu siyasî birliğin neticesi olarak Orta Asya ırkları arasında bir karışma ve kaynaşma da meydana geldi. Bu ırk değişimi bilhassa yüzlerin hafif bir çekik gözlülük karakterine bürünmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim Altayların kuzeyindeki halkların yüzünde, hafif bir çekik gözlülük meydana gelmişti[7]. Çünkü bu bölge, eskiden beri Güney Sibirya ile sıkı bir temas halindeydi. Altayların kuzeyinde dolikosefal mongoloidlerle, brakisefal beyazların karışmasından yeni ve ziraatçı

[1] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 55.
[2] Debets, aynı eser, s. 136-145.
[3] V. V. Ginzburg, *Drevnee naselenie Tsentralnogo Tyanşanya i Altaya*, TİE, 21, 1954, s. 360; KSİE, 14, 1952, s. 48; S. S. Çernikov, KSİE, 26, 1957, s. 33; Debets, Trudı Kirgizkoy arh.-Etn. ekopeditsii, M. 1956, s. 10.
[4] Bu ırka Rus bilginleri "*İki nehir arası ırkı*" demektedirler. Bk. s. 6.
[5] Bunlara da Andronovo tipi diyorlar: TİE, 21, s. 361 v.d.
[6] Kiselev, DİYS, s. 301.
[7] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 138 v.d.

bir kavim meydana gelmişti[8]. Altayların yüksek bölgelerinde yaşayan brakisefal beyazlar ise, Göktürk devrine kadar bozulmadan yaşamışlardı. Bilhassa sonradan Göktürk mezarlarının bol olarak bulunduğu Kuray ovasında, bu brakisefal beyazlara bilhassa Hun devrinde çok olarak rastlıyoruz[9]. Büyük Hun devleti içinde mongoloid unsurlar hareket kabiliyetine sahip olmuşlar ve muhtelif bölgelere gidebilmişlerdi. Bu sebeple Altaylarda da tek tük çekik gözlü insanlara rastlanmaktadır. Meselâ 6 Nr.lı Kuray mezarında bir mongol görebiliyoruz[10]. Brakisefal olan bu mongoloid, bir Tunguz idi Halbuki Şibe kurganındaki mongoloid insan, bir dolikosefaldi. Brakisefal Mongollar umumiyetle Baykal gölü kenarlarında, Angara kıt'asında, Sibirya'da çok yayılmış olarak bulunuyorlardı. Neolitik devirlerde Selenga havzası da bu ırkla kaplı idi[11]. Prof. Debets, bu bölgede bulunan kafaları ölçmüş ve bu ırka "Asiatik" adını vermişti[12]. Bu bölgelerde, M.ö. IV-III. asırlara doğru taş mezarların şekil bakımından kısmen değiştiğini ve yazılı kayaların da daha bollaştığını görüyoruz[13]. Bu sebeple eski mezarlara 1. Taş mezarlar ve ikincilere de 2. Taş mezarlar denmektedir. Bu mezarlarla birlikte ırkların da değiştiği ve tiplere brakisefal mongoloidlerin hâkim olduğunu görmekteyiz[14]. Bu değişiklik biraz da Karasuk kültürünün doğuya doğru yayılışından meydana geliyordu[15]. Büyük Hun devleti zamanında mogolistan'daki Noyun-Ula mezarlarında ise dolikosefal mongoloidlerin meydana çıktığını görüyoruz[16]. Dolikosefal mongoloidler umumiyetle Tunguz'ların ataları olarak kabul edilmişlerdi[17]. Bu antropolojik buluntulara göre, öyle

[8] BMFEA, 23, s. 205.

[9] Debets, aynı yer; BMFEA, 23, Pl. XIII, 1.

[10] DİYS, s. 301.

[11] Yu. D. Talko-Grintseviç, TKOPO, IV, 2, 1901, s. 102 v.d.; I. I. Gohman, *Materialı po antropologii drevnego naseleniya nizovev Selengi*, KSİE, s. 59-67.

[12] *Paleoantropologiya*, s. 55.

[13] Aynı eser.

[14] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 155 v.d.; *Eşe raz o belokuroy rase v Tsentralnoy Azii*, Sovetskaya Aziya, 5-6, 1931; BMFEA, s. 157.

[15] BMFEA, 23, s. 157.

[16] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 119-123.

[17] Debets, aynı eser, s. 119; Sosnovskiy, *Plitoçnie Mogilı*, s. 308-309.

anlaşılıyor ki, Büyük Hun devletinin doğu kısımları, Tunguzlar tarafından idare ediliyordu. Bu da tarihi hâdiseleri teyit eden bir durumdur. T'ung-hu veya Tunguzlar, Mao-tun'dan evvel, Gobi çölüne ve belki de Tula ve Orhon kıyılarına kadar yayılmışlardı. Esasen yerleri ise Şan-si'nin kuzeyinden başlıyor ve Şara-Muren kıyılarına kadar uzanıyordu[18]. Mao-tun, Tung-hu'ların reisine çok âni bir şekilde taarruz ederek onları mağlûp etmiş ve halkını da esir etmişti[19]. Bu seferden sonra Tunguz'ların gene eski imtiyazlarını kaybetmemiş olmaları çok muhtemeldi. Eski hükümdar ailelerinin imtiyazlarını kaybetmemesi, Orta Asya'daki göçebe imparatorlukların hususiyetlerindendi[20]. Bu sebeple Noyun-Ula'daki prenslerin Tunguz olması, Hunların Tunguz olduğunu ispat eden bir delil değildir. Hun devleti, bir kabileler konfederasyonuna dayanıyordu.

Büyük Hun devletinin kuruluşu ile Orta Asya'nın doğusunda bulunan kavimler, batıya doğru kayma ve yayılma imkânı buldular[21]. Diğer yandan Çin ve Hun devletlerinin münasebetleri neticesinde, Orta Asya'ya Çinlilerin de yayıldığını ve bu yayılış ile Orta Asya'da Çin tiplerinden müteessir olmuş yeni bir antropolojik tipin de meydana geldiğini görüyoruz. Kenkol kurganındaki iskeletler bu yeni hâdisenin bir şahidi idiler[22]. Mongoloid unsurlar, yavaş yavaş batı Kazakistan'da da yayılmağa başlamışlardı[23]. Yenisey bölgesinde, eski mongoloid sekene mevcuttu[24]. Bunların yanında Altaylılarla karışmış, Mogol ve beyaz karışımı bir halk da vardı.

[18] De Groot, *Die Hunnen*, s. 52; Franke, *Geschichte*, III, s. 169.

[19] De Groot, aynı eser, s. 52.

[20] Uygurlarda "Bugu" ve Kitanlarda "Yao-lien" ailesi bu imtiyazın güzel örnekleridir (Belleten, 75, s. 370; Wittfogel, Liao, s. 59n, 86n)

[21] Debets, Trudı Kirg. arh.-etn. eksp., s. 5 v.d.

[22] Debets, aynı eser, s. 11; V. V. Ginzburg, E. V. Jirov, *Antropologiçeskie materialı iz Kenkolskogo katakombnogo mogilnika v doline r. Talas Kirgizkoy SSR*, SMAE, X, 1949; A. N. Yuzefoviç, *Drevnie çerepa is orkestnostey ozera Lobnor*, SMAE, X, 1949; KSİİMK, 4, 1950, s. 45 v.d.

[23] V. V. Ginzburg, KSİE, 14, 1952; Debets, Trudı Kirg., s. 5.

[24] V. P. Alekseev, *Materialı po paleantropologii naseleniya Minusinskoy kotlovim Taştıkskoy kulturı*, KSİE, 20, 1954, s. 52-58; Debets, Antrop. Jurnal, 2, 1932, s. 30; Paleoantropologiya, M.-L., 1948, s. 123-129.

1. Kuzey sınırı kültür çevresi

A. V. Davidova, *İvolginskoe gorodişe*, 25, 1956, s. 261-300; A. V. Davidova i V. P. Şilov, *Predvaritelniy otçet o raskopkah Nijne-İvolginskogo Gorodişe v 1949*, ZBMN-İssl., 13-14, Ulan-Ude, 1952; V. N. Kononov, *Tehnologiçeskaya harakteristika tkaney iz Mogil İlmovoy Padi*, SA, 8, 1946, s. 69-72; G. Sosnovskiy, *Raskopki İlmovoy Padi*, SA, 8, s. 51-67; A. P. Okladnikov, *Arheologiçeskie issledovaniya v Buryat-Mongolii*, İAN, 1951, Nr. 5, s. 447-449; *Rabotı Buryat-Mongolskoy Arheologiçeskoy ekspeditsii v 1947-1950*, KSİİMK, XLV, 1952, s. 41-44; *İstoriya Buryat-Mongolskoy ASSR*, Ulan-Ude, 1954, s. 31, 33-35; G. N. Rumyantsev, *K voprosu o proishojdenii Buryat-Mongolskogo naroda*, ZBMİK, 17, 1953, s. 30-61 (tarafsız bir yazı değildir); G. P. Sosnovskiy, *Rannıe koçevniki Zabaykalya*, KSİİMK, 7, s. 36 v.d.; *Plitoçnie Mogili Zabaykalya*, Trudı Otd. Pervo bitnoy kulturı Gos. Ermitaja, I, 1941, s. 273-309; L. Şrenk, *Ob inorodtsak Amurskogo kraya*, II, SPb, 1899, R. 11.; Yu. Talko-Grintseviç, *Materialı k paleoetnologii Zabaykalya*, Trudı TKOPO RGO, 4, 2, 1901, s. 48 v.d.; *Sudcinskoe doistoriçeskoe kladbişe v ilmovoy Padi*, Trudı TKO RO RGO, I, 2, 1899, 27, 3, 4a.

Antropolojik tetkikler: G. F. Debets, *Paleoantropologiya*, s. 55; *Çerep çeloveka iz plitoçnoy mogilı v hereksurin-Uri* (Zabaykale), ZBMİK, 16, 1952, s. 63-67; İ. İ. Gohman, *Materialı po antropologii drevnego naseleniya nizovev Selengi*, KSİE, 20, 1954, s. 59-67; *Zabaykalya*, Trudı Troitsko-Kyahtinskogo otd. Priamursk. otd. Russkogo Geogr. ob-va, 4, 2, 1901, s. 102 v.d.

İlmovaya-Padi buluntuları

İlmovaya-Padi, Selenga nehrinin aşağı kısımlarında idi. Burası, genel özellikleri bakımından Noyun-Ula Hun kültürüne çok benziyordu. Mezarlarda, ağaç eserlere, Çin ipeklilerine ve hatta kemikten yapılmış Hun yaylarına bile rastlanıyordu. Bu kültür merkezi M.s. I. asra aitti. Ölü gömme âdetleri de Hunlarınkine çok benzemektedir.

Ust-Kyahta bölgesine yakın olan İlmovaya-Padi'de bu devre ait 160 mezar bulunmuştu. Noyun-Ula'daki Hun eserlerine benzeyen taştan mezarlarda[25], ölüler sırt üstü yatırılmış ve başları da kuzeye konmuştu. Yayların kemik kısımlarına ait kalıntılar[26] ve demirden ok uçları Orta Asya kültürünün; Çin usulüne göre yemek yemek için kullanılan çubuklar[27] da Çin tesirlerini gösteriyordu. Bu arada Çin aynaları ve Çin kumaş-

[25] G. P. Sosnovkiy, *Raskopok İlmovoy Padi*, SA, 8, 1947, s. 64 v.d.
[26] Aynı eser, s. 63, ris. 13.
[27] Aynı eser, s. 56, ris. IV, 5, 6, 7.

ları da ele geçmişti[28]. Bu buluntular, Hunların gerilemeğe ve Çinlileşmeğe doğru gittikleri zamana aitti. Noyun-Ula mezarları da bu devre aitti. Burasının Hun kültürünün Selenga boyundan kuzeye çıkışını gösteren bir merkez olması bakımından büyük bir değeri vardı (bk. Lev. 4,2).

İvolgi buluntuları

Hun kültürünün kuzey sınırını en güzel bir şekilde karakterize eden bir buluntu yeridir[29]. Hendeklerle çevrilmiş birçok iskân yerlerine rastlanmış olunması, Türk tarihi tetkikleri bakımından burasının değerini bir misli daha artırmıştır. Bu bölgeye, Noyun-Ula'daki Hun[30] ve Minusinsk'teki Kırgız kültürü[31] esaslı bir şekilde tesir etmişti. Bu kültür, bilhassa büyük küpler ile nazarı dikkati çekmektedir[32]. Diğer çanak çömlekler de gerek tip ve gerekse tezyinat bakımından Çin eserlerini[33] hatırlatmakta idiler. Hattâ bazı kaplar üzerinde Çince kitabeler de bulunmuştu. Bir kitabeye göre[34], İvolgi'yi M.ö. I. ve M.s. II. asırlar arasında yaşamış bir yer kabul ederek tarihliyebiliyoruz. Buranın iskânının M.ö. II. asırda, yani Büyük Hun devletinin kuruluşu ile başlamış olması da kuvvetle muhtemeldir.

Verhne-Udinsk buluntuları

Bu bölgede başlıca üç buluntu yeri vardı. 1. Merkez, Verhne-Udinskin içinde idi ve bulunan eserler de Sibirya kültürünün tesirleri altında kalmışlardı. 2. Merkez, Verhne-Udinsk yakınlarında Kin-shi-so'dur. Burada da Çin tesiri fazla idi. 3. Merkez Troitskosavsk kurganları idi (Lev. 4,2). Bu mezarlarda hayvan mücadeleleri sahnelerini ihtiva eden bronz tokalar, küpeler, yüzükler, taştan inciler, demir gemler, halkalar ve ok uçları bulunmuştu. Bu kurganlarda d e m i r eşyaların da bulunması, bize Hunların kuzey sınırında artık saf bakır çağının bitip demir devrinin

[28] Aynı eser, s. 62, ris. 12; burada bulunan kumaşlar, teknik bakımından Noyun-Ula'dakilere benzer: V. N. K o n o n o v, *Tehnologiçeskaya harakteristika tknaey iz mogil İlmovoy Padi*, SA, 8, s. 69-72.

[29] S o s n o v s k i y, PİDO, 4, 1934, s. 150-156; D a v i d o v a, SA, 25, 261-300. Bu bahsin bibliyoğrafyası için bk. s. 135.

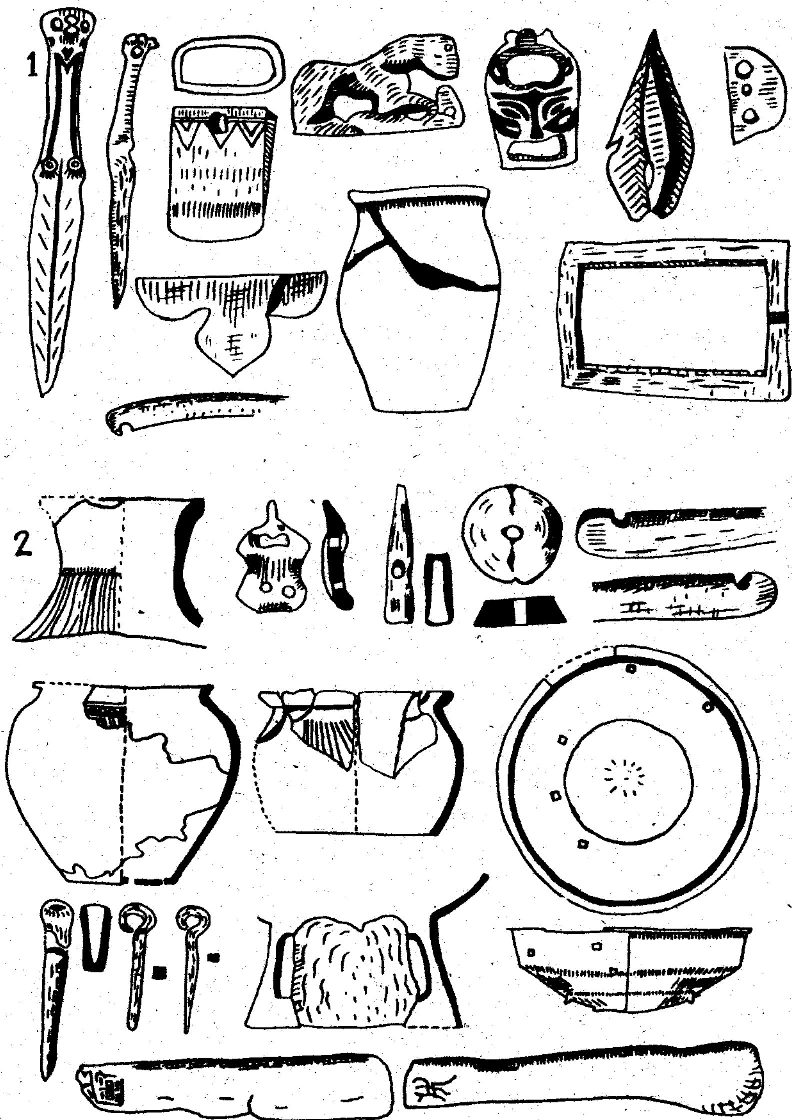
[30] SA, 25, s. 299.

[31] SA, 25, s. 270.

[32] SA, 25, ris. 9; karş.: K o z l o v, *Severnaya Mongoliya*, s. 10; ris. 2; T a l k o G r i n t s e v i ç, TKOPO, IV, s. 48-49; S o s n o v s k i y, SA, 8, 1946, s. 63.

[33] SA, 25, ris. 8; Archaeologia Orientalis, 5, 1946, Tabl. 36, 17-19.

[34] SA, 25, ris. 13, s. 282, n. 1.

Levha 4 — Hun çağı Baykal gölü yöreşi buluntuları: 1. Baykal ötesi; 2. Baykal güneyi.

başladığını gösterir. Burada Çin'deki Han sülâlesine ait paralar da bulunmuştu. Bu paralar M.ö. 118 den, M.s. 589 a kadar râyiçte idiler. Bu suretle bu bölgenin kronolojisinin tesbiti için bir terminus post quem, yani M.ö. 118 tarihini bulmuş oluyoruz.

2. Çin sınırı kültür çevresi

Alekseyev, *Sudbı Kıtayskoy arheologii*, İRAİMK, 3, 1924; J. G. Anderson, *Ostasiatiska Samlingarna nyförvary 1926-1929*, Stockholm, 1927; *Der Weg über die Steppen*, BMFEA, I, s. 14; *Selected Ordos bronzes*, 5, 1933, s. 143 v.d.; *Hunting magic in the anymal style*, BMFEA, 4, 1932, s. 22; *Some folklore notes in Haslunds Jabonah*, ESA, IV (Kurt efsanesi hk.); D. Anuçin *Notices sur quelques épées anciennes en bronze, trouvées dans la Russie meridionale et en Sibérie*, Congr. Intern. Arch. a Moscou, 1893; T. J. Arne, *Die Funde von Luan-p'ing und Hsuan-hua*, BMFEA, 5, s. 167; B. Bogaevski, *Kıtay nazare istorii*, Nov, Vost., 7, 1925; C. Hentze, *Beiträge zu den problemen des eurasiatischen Tierstiles*, OZ, VI; *Frühchinesischen Bronzen*, II, Antwerpen; B. Laufer, *The bird-chariot in China and Europe*, Boas anniversary volume, 1906; *Sino-Iranica*, Chicago; *Chinese clay figures*, Chicago; *Jade, A study in Chinese archaeology and religion*, Chicago, 1912; E. Minns, *The Baron de Baye's antiquities from North-East Russia and Siberia*, AJ, 3, 1923; *The Schytians and the Northern nomads*, Cambridge ancient history, 3, 1925, Ch. 9; *Small bronzes from Northern Asia*, AJ, 1929; P. Reinecke, *Über einige Beziehungen der Altertümer Chinas zu denen des skytisch-sibirischen Völker*, ZE, 1897; J. N. Roerich, *Sur les pistes de l'Asie Centrale*, Paris; M. Rostovtsef, *Inlaid bronzes of the Han dynasty in collection of C.T. Loo*, Paris-Bruxelles, 1927; *Le centre de l'Asie, La Russie, la Chine et le style animal*, Seminarium Kondakovianum, Prag, 1929; S. F. Oldenburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909-1910 gg.*, Kratkiy otçet, SPb., 1914; C. S. Seligman, *Bow and arrow symbolism*, ESA, IX; A. Salmony, *Eine chinesische Schmuckform und ihre Verbreitung in eurasian*, ESA, IX; *Sino-Siberian art*, Paris; *Neues über östliche Kunst in russischen Museen*, Die Weltkunst, Berlin, Bd. 22; Zoltan Takacz, *Huns et Chinois*, Turan, 5, 1918; *Chinesisch-Hunnische Zusammenhänge*, Archaeologia Ertesitö, 1927, s. 146-319; *Urchinesisches in der chinesischen Kunst*, Wiener Beiträge zur Kunst und Kultur Asiens, Wien, III, s. 40 v.d.; V. J. Tolmaçef, *Les antiquités Scythes en Chine*, ESA, IX; *Chinesische Bogen-Pfeile*, ESA, IX; Umehara, S., *Shina kodai no döriki nitsuite*, Toho Gakuho, Kyoto, 50; *Über die Bronzezeit in China*, OZ, XII; Joachim Werner, *Fund Bosporanischen Münzen in Dzungarei*, ESA, VIII; *Zur stellung der Ordos Bronzen*, ESA, IX; P. Yetts, *Chinese contact with Luristan Bronzes*, Burlington Magazine, 1931; *The George Eumorfopoulos collection*, London 1929; *The horse a factor in early Chinese history*, ESA, IX; L. V. Simonovskaya, *Voprosı periodizasii drevney istorii Kitaya*, VDİ, 1950, Nr. 2; A. A. Zaharov, *İstoriçeskoe obozrenie narodno seleniya Kitaya*, Trudı çlenov Rossiyskoy duhovnoy missii, I, s. 156 v.d.; Kiselev, DİYS, s. 312.

Ordos bölgesinde Hun kültürü

Çin'in kuzeyinde seyahat eden seyyahlar, pazarlarda açık olarak satılan bronzdan yapılmış binlerce esere rastlamışlardı. Ekserisi elbise süsleri veya at koşumlarına ait parçalar olan bu bronzlar, kendilerini Çin eserlerinden bariz vasıfları ile kolaylıkla ayırıyorlardı. Bu sebeple Çin antikacıları bu eserleri "İskit" adı ile adlandırmakta idiler. E. H. Minns ve Read gibi bilginler, ilîm âleminin nazarı dikkatini bu eserler üzerine çekmekte gecikmediler[35]. Bilindiği üzere gerek Hunlar ve gerekse onların ataları, Çin sınırlarında önemli akınlarda bulunmuşlardı. Hattâ muazzam Çin seddinin bile onların akınlarının durdurulması için yapıldığı söylenirse, bu akınların ehemmiyeti hakkında bir fikir verilebilmiş olur. Hunların Çin sınırlarındaki hatıraları olan bu eserleri en iyi bir şekilde neşreden bilgin, İsveçli J. G. Anderson oldu[36]. Prof. Minns ise bu eserlerin büyük bir kısmının Ordos bölgesinden geldiğini nazarı itibare alarak, bunların adının "Ordos bronzları" olmasını teklif etti. Ve bu teklif kabul edildi[37]. Bu kültürün yayılış sahalarını muayyen bir sınırla tesbit etmek isteyecek olursak sınırlarımızı şöyle çizebiliriz: Bu hat doğuda Jehol'den başlar ve batıda Kansu'daki Chen-fan'a kadar uzanırdı. Bu bölgenin içine Ho-pei ve Shan-si de katılmalıdır[38]. J. Eriksson tarafından gene aynı bölgede toplanan bronzlar da Hun kültür tarihi bakımından büyük bir değer taşırlar. Eserlerin ekserisi Pekin'deki pazarlardan elde edilmişti. Bu gibi eserleri toplayıp ticaretini yapan Paris firmaları da şunlardı: C. T. Loo ve Wannieck. Birinci firmaya ait bronzlar, Dr. Salmony tarafından neşredilmişti. Tanınmış Paris kolleksiyoncuları arasında D. Weill'in eserleri de üzerinde durmağa değer tiplerdendir. Ordos bronzlarının İngiltere'deki en tanınmış kolleksiyonu George Eumorfopoulos idi. Tanınmış kolleksiyonlardan Kaptan Mayer, Nixon ve Ton Yin'in en önemli eserleri, J. G. Anderson tarafından neşredilmişti[40].

[35] Minns, AJ, 1929, s. 88.
[36] BMFEA, I, s. 140; BMFEA, 4, s. 221; BMFEA, 5, s. 143-154.
[37] BMFEA, 5, s. 144.
[38] BMFEA, 5, s. 143 v.d.
[39] Aynı eser, aynı yer.
[40] Skythika, I, fig. 9.

Prof. Anderson, Ordos'ta bulunan bronz Hun eserlerini cinslerine göre şöyle tasnif etmişti[41]. 1. Çakılar ve küçük bıçaklar; 2. Baltalar ve kazmalar; 3. Zincirler; 5. Kaşıklar ve süs eşyaları; 6. Kaplar; 7. Kamalar ve hançerler; 8. Tokalar; 9. diskler ve düğmeler; 10. At figürleri v.s.'; 11. İğneler ve diğer takma süsler; 12. Geyik ve deve resimleri; 13. Koyun ve keçi resimleri; 14. Argali koyunu; 15. öküz ve öküz başı figürleri; 16. Et yiyici hayvanlar ve domuz resimleri; 17. Yırtıcı kuşların başları ve kirpi resimleri.

Dinî inanışın eserlerde aksi

Bazı bilginler Orta Asya halklarının birer avcı ve çoban olduklarını düşünerek, bu eserlerde günlük hayatın tezahür ettiğine inanmışlardı. Hattâ daha ileri giderek Hunların totemist olduğunu iddia edenlere de rastlamaktayız. Halbuki Hunlar tek tanrılı bir Gök dinine inanmakta idiler. Tek Tanrı'ya inanan bir kavimde totem aramak biraz güçtür. Bunlar olsa olsa eski Hun inanç ve efsanelerinin bir kalıntısı olabilirlerdi. Nitekim Göktürkler totemist olmadıkları halde, kendi aralarında anlattıkları bir kurt efsanesine inanıyorlar ve kurt başını da millî bir arma olarak taşıyorlardı.

Luan-P'ing'de Hun kültürü

Luan-p'ing, Peking'in kuzey doğusunda, Jehol eyâletindedir. 1920 senesinde bu bölgede de bol miktarda Hun bronzları ele geçti. Bu bölgedeki Hunların Türk ırkından gelmiş olmaları çok güçtü. Bunların tam Mogol veyahut da Türk-Mogol karışımı olmaları çok muhtemeldi. Bilhassa kemikten yapılmış ok uçları, Hun kültürü bakımından büyük bir değer taşır. Mezarlarda bol miktarda elbise süsleri elde edilmiştir. Bunlar arasında hayvan şeklinde figürlere de rastlamaktayız. Hayvan figürleri ekseriyetle at ve kaplanları tasvir ediyordu. Bunlardan başka kuşak tokaları ve tokalara ait çerçeve ve iğneler, bronzdan yapılmış düğmeler, bronz inciler, gerdanlık ve diğer asma süslere ait unsurlar ve bronz sâfihalar da Hun kültürünü karakterize ederlerdi.

Hsuan-hsua kültürü

Bu yer, Jehol eyâletinde, Shang-pan-ch'eng köyü yakınlarında idi. Elde edilen eserler, Luan-p'ing buluntularına çok benzemekte idiler. Mezarlarda Çin paraları da bulunmuştu.

[41] BMFEA, 5, T. IX, 2; Borovka, *Schythian art*, T. 49 B.

Bu paralara dayanarak, Prof. Karlgren ve Arne, Hsuan-hsua kültürlerini M.ö. 700 ile 250 arasına koymuşlardı. Buradaki Çin tesirleri diğer yerlerdekine nazaran daha fazla idi. Hsuan-hua ile Luan-p'ing kültürleri arasındaki benzerlik o kadar büyüktür ki, eserlere ilk bakışta her iki kültür merkezinin de aynı zamana ait olduğunu kolayca anlıyabiliyoruz. Her iki kültürde de bronz, önemli bir rol oynamakta idi. Demirden yapılmış tek eşyaya Luan-p'ing mezarlarında rastlamaktayız. Çerçeveli geyik figürlerini, Kafkasya'da M.ö. 400 senelerinde; Güney Rusya'da ise M.ö. 300 senelerinde görmekteyiz. Arne, ilmî tetkikleri sırasında, bu kültürün M.s. IX. asra ait Batı Sibirya kültürü ile benzerlik gösterdiğini hayretle müşahede etmişti. Bizce bunda hayret edilecek bir taraf yoktur. Bilindiği üzere bu bölgede, önceleri Hunlar ve daha sonra da Avarlar ve Göktürkler Çinlilere karşı akınlar yapmışlardı. Özet olarak diyebiliriz ki Hsuan-hua kültürü, Hunların ataları ile birlikte Büyük Hun devleti ve hattâ Göktürk çağının kültürlerini bile kendinde toplamakta idi.

Çin sınırlarının Hun kültür tarihi bakımından önemi

Çin'in kuzeyinde, Sibirya'da ve Güney Rusya'da birbirine benzeyen eserler sayılamıyacak kadar çok bulunmakta idi. Bunun sebebi ne idi? Bunun sebebi, her iki bölge arasında bir kavmin bulunması ile izah edilebilirdi. Bu kavim de Hunlardan başka bir kimse değildi. Orta Asya'daki Türk kavimleri müşterek bir kültür ve san'ata sahip idiler. Bu suretle ortadaki Türk kültürü, batıda Güney Rusya steplerine ve Doğuda da Çin'in kuzeyine tesirler yapmıştı. Hayvan mücadelelerini tasvir eden bronz eserler, bu san'atın esas konusunu teşkil ediyordu. Bunlara Çin'in kuzeyinden Macar ovalarına kadar bol bir şekilde rastlamaktayız. Ordos bronzlarında büyük bir yer tutan at güreşi tasvirlerinin izahını ancak Çin kaynaklarında bulabiliyoruz. Kırgızlar her sene yetiştirdikleri atları güreştirirlermiş. Ve bu güreşte birinci gelen ata ve yetiştiricilerine mükâfatlar verilirmiş. Aynı an'aneyi bronzlar üzerinde hâkkedilmiş olarak da görüyoruz[42]. Buna benzer diğer bir sahneye de Loo koleksiyonundaki bir bronz üzerinde rastlıyoruz. Deve ve kaplan-

[42] C. Trever, *Exc. in Northern Mongolia*, s. 13.

ların mücadelesi de Sibirya ve Ordos bronzlarında büyük bir yer tutar[43]. Ordos'taki Hun san'atının özelliklerinden birisi de eserlerde iki veya daha ziyade hayvanın karşılıklı ve simetrik bir şekilde tasvir edilmesi idi. Aynı üslûp, Güney Rusya'da ve Sibirya'da da çok yayılmıştı. Bıçak ve kamaların sapları üzerindeki simetrik hayvan figürleri de, Hun kültüründe bol miktarda görülmekte idi. Hayvanlar "S" şeklinde bükülmüş ve tasvirleri de bu şekilde yapılmıştı. Böyle bir üslûba, Ordos'taki Hun eserlerinde de çok rastlamaktayız.

3. Merkez Bölge kültür çevresi

NOYUN-ULA BULUNTULARI

Rapor ve tetkikler: *Archaeologia Orientalis*, B. series, I, 3; G. İ. Borovka, *Arheologiçeskoe obsledovanie srednego teçeniya reki Tolı*, "Severneya Mongoliya, II, L., 1927; *Griechische Stickereien aus der Mongolei*, Die Antike, III, 1927; *Wanderungen eines archaisch-griechischen Motives über Skythien und Baktrien nach Altchina*, 25 Jahre Römisch-germanische Kommision, Berlin u. Leipzig, 1929; S. V. Kiselev, DİYS, s. 318 v.d.; P. K. Kozlov, *Kratkie otçetı ekspeditsiy po issledovaniyu Mongolii v svyazı s Mongolo-Tibetskoy ekspeditsey*, L., 1925; Bahisleri: P. K. Kozlov, *Severnaya Mongoliya Noin Ulanskie pamyatniki;* S. Teplouhov, *Raskopki kurgana v gorah Noin Ula;* G. Borovka, *kulturno-istoriçeskoe znaçeniye arheologiçeskih nahodok ekspeditsii;* C. Trever, Excavations in Northern Mongolia, 1924-1925; L., 1932; P. Yetts, *Discoveries of the Kozlov expedition*, Burlington Magazine, April, 1926; G. Borovka, *Die Funde der Expedition Koslow in der Mongolei*, 1924, 1925, Arch. Anzeiger, 41, 1948, s. 342 v.d.

M.ö. I. asrın başlangıçlarına ait olan Noyun-Ula buluntuları, Büyük Hun devletinin doğu kısmındaki Mogol ırkından olan kabileleri idare eden prenslere aitti. Bu buluntular, Hunların gerilemeğe başladığı ve büyük ölçüde Çin an'ane ve kültürlerini kabul ettikleri devre tesadüf eder. Bu mezarlardan çıkan eşyalardan, bu bölgelerde hiç görülmemiş bir kültür hazinesi karşısında olduğumuz anlaşılır. Bu hazineler, şüphesiz ki Büyük Hun devletinin siyasi kudret ve kuvveti sayesinde toplanabilmişti. Mezarlardan çıkan ölüler, mongoloid ırka mensuptular. Tunguz olan bu Mogollar hakkında ırklar bahsimizde izahat vermiştik.

[43] Burlington Magazine, 1926, April.

1924-1925 yıllarında Rus Coğrafya Kurumu'nun araştırmaları arasında, P. Kozlov Kuzey Mogolistan'da bazı kazılar yapmak vazifesi ile yola çıkarılmışdı. Kıymetli bilginlerden

Levha 5 — Hunlara ait Noyun-Ula buluntuları: 1. Elbiseler; 2. Şapkalar; 3. Saç örgüleri; 4. Kısa çizme; 5. Efsanevî arslan ve kulaklı kartal.

müteşekkil olan bu heyet, kazılarının sıklet merkezini Selenga nehri havzasında Noyun-Ula dağlarındaki kurganlara inhisar ettirmişlerdi. Yamaçlarda ve nehirlerin kenarlarına üç grup halinde yayılmış olan 212 kurgan birer birer kazıldı. Bu kurganlardan 1, 6, 12, 23, 25 numara ile gösterilenler Hun prenslerine ait idiler. Hun prensleri umumiyetle yüksek dağlara gömülmekte idiler. Mezarın içine dolan kar suları çabucak donuyorlar ve asırlarca erimeden kalıyorlardı. Bu sebeple kumaşlar, ağaç eserler ve hatta cesedler çürümeden zamanımıza kadar gelebilmişlerdi. Mezarların dış kısmı piramid şeklinde taş ve toprakla yükseltiliyordu. Mezarın iç kısmı umumiyetle

iki bölümden teşekkül etmekte idi. Mezar çukurları tedrici olarak derinleşiyor ve bir dehlize giriliyordu. Bu delhizden tabutun konduğu bölüme geliniyordu. Tabut bu iç hücrede 9 m. derinlikteki bir kuyu içine gömülmüştü. Bu hücre muntazam kesilmiş kalas ve kütüklerle kaplanmıştı. Tabutun uzunluğu üç metre kadardı. Bazı tabutların kapaklarında ipek kumaş kalıntılarına da rastlanmıştı. Bu kalıntılardan, tabutların ipek kumaşlarla kaplandığını anlıyabiliyoruz. Kumaşların üzerinde altın plâkaların ve tutkal izlerinin bulunması, altın plâkalarla süslendiklerini ve tabut üzerine yapıştırıldıklarını gösterir. Tabutların iç yüzünde lâke ve boya izlerinin de görülmüş olması, evvelce tabutların içinin boyanarak süslenmiş olduğu kanaatını doğurmaktadır. 6 No.lı kurganda, süslenmiş bazı mobilya ayakları da ele geçmişti. Bu ayaklara dayanan bazı bilginler, önceleri Hun tabutlarının ayaklı olduklarını iddia etmişlerdi. Mezarların koridorunda matem alâmeti olarak yağlı kumaşlar da bulunmuştu. Okuyucularımıza Hun prenslerinin mezarları hakkında daha geniş bir fikir verebilmek ümidi ile bu kurganlardan ikisini daha teferruatlı olarak tasvir edeceğiz (bk. Lev. 5).

Hun prenslerine ait 6 No.lu mezar

Çin ve İran kumaşlarının en güzellerini bulabildiğimiz bu kurganda adeta bütün ev eşyaları toplanmış gibidir. Muhtelif şekillerdeki at takımlarının yanında boyundan bağlanan insan başlıkları, pantalonları da bulunmuştu. Mezarın sadece güney koridorunda yirmiden fazla ipekli nev'ine rastladığımızı söylersek bu kurganın içinden çıkan eşyalar hakkında açık bir fikir verebiliriz.

Hun prenslerine ait 25 No.lu mezar

Bu mezarın en meşhur eseri bir Hun portresini ihtiva eden kumaş parçası idi (Trever, T. I). Burada 85 tane altın plâkanın bulunmuş olması bu prensin serveti hakkında bize bir fikir verebilir. Bundan evvelki mezarda kaplar daha ziyade ağaçtan yapılmıştı. Burada ise kapların ekserisi bronzdan yapılmış ve madenî idi. Hattâ bir vazo içinde çay kalıntılarına da rastlanmıştı.

Buluntuların anlaşılandırılması

Bu kazılarda elde edilen eserler, Borovka, M. Ebert, P. Yetts, C. Trever, Kozlov, A. Alföldi, N. P. Tihonov ve Hentze tarafından incelendiler. C. Trever, Noyun-Ula

mezarlarında bulunan eşyaları başlıca üç gruba ayırmıştı: 1. Çinden getirilmiş eşyalar; 2. Yakın Şarktan veya Güney Rusya'dan gelmiş eşyalar; 3. Yerli olarak yapılmış Hun eserleri. Bu sınıflandırmayı biz de kabul ediyoruz. Şimdiye kadar bilginleri ilgilendiren eserler, daha ziyade Batıdan ve Çin'den gelen eserler olmuştu. Bu sebeple Hunlar tarafından yapılan eşyalar hakkındaki bilgilerimiz halâ karanlıktan kurtulamamıştır.

Dokuma tekniği ve keçeler

Mezarlara giren suların donması, ağaç eserlerin ve kumaşların uzun zaman bozulmadan saklanması için müsait bir muhit yaratmıştı. Fakat bu rutubet diğer yandan da madenî eşyaların çürüyüp kaybolmalarına sebep olmuştu. Elimize geçen keçeler üzerinde umumiyetle renkli yün iplikleri ile yapılmış aplike tezyinata rastlıyoruz. Bu teknik, Hun san'atının en önemli hususiyetlerinden biridir. Dokuma tekniği, ya Çin veyahut da Bizans tekniği ile aynı idi. Eserlerin Rus müzelerinde bulunması, Hun kumaşları üzerinde tetkik imkânını ortadan kaldırmaktadır. Fakat kumaş ve keçeler üzerine yapılan bu aplike işleme tekniği büyük bir ihtimal ile Hunlara ait idi.

Hunların Çin ve Kore ile münasebetleri

Tanınmış Çin san'atı mütehassıslarından P. Yetts, Noyun-Ula'dan çıkan Çin kumaşları üzerinde özel bir şekilde çalıştı. P. Yetts, kumaşlar üzerindeki Çince yazıları da okudu. Ve bu husustaki bilgimiz oldukça katî bir şekil aldı. Diğer taraftan Japon S. Umehara tarafından Kore ve Mançurya'da yapılan hafriyatlar da ortaya bazı meseleler çıkardı. Biraz daha muahhar olmalarına rağmen Kore buluntuları, Noyun-Ula ile büyük bir yakınlık göstermekte idiler. Bu benzerlik bilhassa kuş resimli ağaç kaplarda kendini açık olarak gösteriyordu. Bundan da anlaşıldı ki Büyük Hun devleti Kore'den İstanbul'a kadar olan saha ile bir münasebet kurmuştu.

4. Altay kültür çevresi

KATANDA BULUNTULARI

Raporlar: W. Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 68-143; *Sibirskie drevnosti*, ZRAO, Novaya seriya, 7, s. 147-126; A. Zaharov, *Antiquities of Katanda (Altai)*, Journal of Antrop. İnst., 55, 1925, s. 37-57; *Materialı po arheologii Sibiri*, Trudı GİM, I, 1926, s. 169-178.

Tetkikler: E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, s. 248-250; Kiselev, DİYS, 339-341; S. İ. Rudenko, *Skifskaya problema i Altayskie nahodki*, İAN, 1944, 6; E. C. Vidonova, *Katandinskiy halat*, Trudı GİM, 8, 1938, s. 169-178.

Altay'da Büyük Hun devletinin kültürünü temsil eden başlıca kurganlar şunlardı: Katanda, Pazırık, Şibe. Hemen hemen aynı devre ait olan bu kurganlar, Altay bölgesinin en eski pirens mezarları idiler. Radlov, Katanda bölgesinde iki kurgan tipi tesbit etmişti. Bunlardan birincisi büyük tip, diğeri de küçük tip mezarlardı. Büyük kurganlar, küçüklere nazaran daha eski idiler. Büyük kurganların hepsi de mezar hırsızları tarafından bir defa yoklanmıştı. Fakat hırsızlar, ekseri kurganlarda tabutun gömüldüğü yere kadar inememişlerdi. Bu kurganlardan birinin iç kısmının genişliği 20 metre kadardı. Bu geniş kurganda altı tane at iskeleti bulundu. Ele geçen eşyalar arasında, eğri bir Türk kılıcı da vardı. Mezar odası yukarıdan aşağıya doğru daralmakta ve orta kısmında ise tabutların konduğu yer bulunmakta idi. Tabutun konduğu yerin tavanı ve yan duvarları büyük karaçam kütükleri ile kaplanmıştı. İki ceset, üçer ayaklı iki sedye üzerine bırakılmıştı. İskeletlerin boyları 1.80 metreye yakındı. Öyle anlaşılıyor ki, bu mezarda insanlarla hayvanların gömüldükleri yerler birbirinden kalın bölmelerle ayrılmıştı. İskeletlerin başı doğuya doğru konmuştu. Elde edilen başlıca buluntular elle yapılmış ağaç hayvan figürleri ile buzlar arasından çıkarılan elbiseler idi (Lev. 84). Altın kakmalı düğmeleri, altın süsleri bulunan bu elbiseler, kırmızı ve yeşil kumaşlardan yapılmıştı. Bazı bilginlerin fikrine göre Katanda elbiseleri İran elbiseleri ile aynı olabilirlerdi. Bazıları ise bunları bugün dahi Sibirya'da yaşayan elbise tipleri ile mukayese etmişlerdir. Biz de bu ikinci gruptan olan bilginlerin fikirlerine iştirâk ediyoruz. Katanda kurganında bulunan ağaç oymalar Noyun-Ula'daki eserlere çok benziyorlardı[44]. Bu oymaları Ural bölgesi ve Güney Rusya'daki eserlerle de mukayese edenler vardır. Katanda'da bulunan atlar da cins itibarı ile Pazırık atlarına benziyorlardı. Katanda kurganlarının Kronolojisi de münakaşalıdır. Katanda kurganı M.ö. II-I. asırlara ait olmalı idi[45].

[44] Trever, *Exc. in Mongolia,* Pl. 32-1; DİYS, s. 341; BMFEA, 23, s. 190.

[45] Güney Rusya ile mukayesesi için bk. DİYS, s. 342-343; Katanda atları: DİYS, s. 341; Kronoloji için bk. A. A. Gavrilova, *Raskopki Mogilnika Katanda* II, SA, 27, 1957, s. 267. Şibe'nin ilk devirlerine tesadüf eder.

PAZIRIK BULUNTULARI

Raporlar ve tetkikler: İ. Y. Baranov, *Merzlota v "Skifskih" mogilah uroçişa Pazırık v Gornom Altaya*, İVGO, 85, 3, 1953, s. 269-278; M. P. Gryaznov, *Raskopki knyajeskoy mogilı na Altaya*, 1928, Çelovek, Nr. 2-4; *The Pazırık burial of Altai*, AJA, 1, 1933, s. 41 v.d.; *Pamyatniki Mayemirskogo etapa epoha rannih koçevnikov na Altae*, KSİİMK, 18, 1947; *Pervıy Pazırıkskiy kurgan*, Leningrad, 1950; *İz dalekogo proşlogo Altayskogo kraya*, Barnaul, 1950; *Minusinskie kamennıe babı v svyazı c nekotorımi novımi materialami*, SA, 12, 1950, s. 217-250; S. V. Kiselev, *İz rabot Altayskoy ekspeditsii GİM v 1934*, SE, 1935, 1; *Altay v Skifskoe vremya*, VDİ, 1947, 2; DİYS, M.-L., 1951, s. 326-392; M. F. Rozen, *Nekotorıe novie dannıe o drevnih gornıh rabotah na Zmeinogorskom rudnika na Altaye*, SA, 16, 1952, s. 327-330; S. İ. Rudenko, *K paleoantropologii Yujnogo Altaya*, Sb. "Kazaki", L., 1936; *Skıfskoe pogrebeniye Vostoçnogo Altaya*, Soobşeniya GAİMK, 1931, 1; *Skifskaya problema i Altayskie nahodki*, İAN, Ser. İstoriya i fil., 1944, Nr. 6; *Vtoroy Pazırıkskiy Kurgan*, L., 1948; *Drevneyşaya Skifskaya Tatuirovka*, SE, 1949, 3; *Kultura Altaya vremeni soorujeniya Pazırıkskih kurganov*, KSİİMK, 1949 26; *Predvaritelnoe soobşenie o raskopkah v Ulagane 1947*, SA, 1949, 11; *Taturiovka Asiatskih Eskimosov*, SE, 1949, 1; *Raskopki Pazırıkskoy gruppı kurganov*, KSİİMK, 1950, 32, s. 11-25; *Drevney istorii gornogo Altaya*, VI, 1950, 2, s. 155-159; *Pyatıy Pazırıkskiy kurgan*, KSİİMK, 1951, 37; *Gornoaltayskie nahodki i skifı*, M.-L., 1952; Tenkidi için bk. SA, 19, 1954, s. 328-335; *Kultura naseleniya gornogo Altaya v Skifskoe vremya*, M.-L., 1953; *K voprosu o datirovke i istoriko-kulturnoy otsenke Gornoaltayskih nahodok*, SA, 27, 1957, s. 301-306; S. A. Semenova, *Obrabotka dereva na drevnem Altae, po materialam Pazırıkskih kurganov*, SA, 26, 1956, s. 204-226; S. M. Sergeev, *V reznıh kostyanıh ukraşeniyah konskoy uezdı, iz "Skifskogo" Kurgana na Altae*, SA, 8, 1946, s. 289-292; V. S. Sinyaev, *Materialı k arheologiçeskoy karte Nijnego Çulıma*, SA, 13, 1950, s. 331-340; K. F. Smirnov, Rudenko'nun "*Gornoaltayskie nahodki i Skifi*" adlı kitabının tenkidi, Vİ, 1953, 2, s. 119-122.

Antropolojik tetkikler: G. F. Debets, *Paleoantropologiya*, s. 141 v.d.; V. V. Ginzburg, *Materialı k antropologii drevnego naseleniya Vostoçnogo Kazahstana*, KSİE, 14, 1952, s. 84-90 (bu tetkik daha ziyade İrtiş boylarındaki buluntulara aittir).

Pazırık buluntuları müteaddit yerlerde dağınık olarak serpilmiş birçok mezarlardan müteşekkildi. Bunlar arasında yalnızca beş kurgan kayda değer mahiyette idi. Bu beş kurgan ve kazı raporları şunlardı:

1. Kurgan: M. P. Gryaznov, Çelovek, Nr. 2-4; Pazırıkskiy kurgan, M.-L., 1937; Rudenko, Soobşeniya GAİMK, 1931, 2, s. 25-31; İAN, SİF, 4, 1944; Kiselev, DİYS, s. 334.

[46] N. Fettich, *Bronzeguss*, s. 72.

[47] Aynı eser, s. 73.

2. Kurgan: Rudenko, Vtoroy Pazırıkskiy kurgan, L., 1948; SA, 11, 1949, s. 261-270; KSİİMK, 26, s. 97-109; SE, 3, 1949, s. 133-143; KSİİMK, 32, s. 11-15; Voprosı istorii, 2, 1950, s. 155-159.

3. Kurgan: KSİİMK, 32, s. 11-25; Vİ, 2, 1950, s. 155.

4. Kurgan: KSİİMK, 32, s. 21-25.

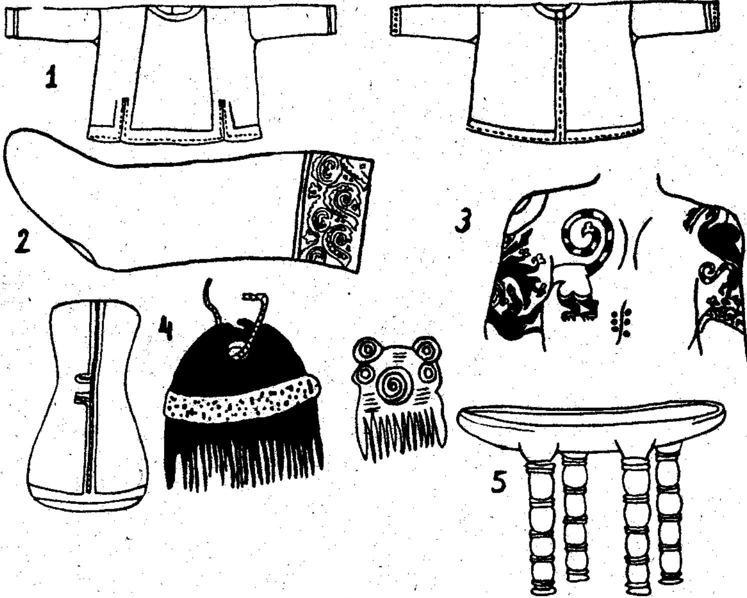
5. Kurgan: KSİİMK, 37, 1951; Vİ, 1950, s. 155; Kiselev, DİYS, s. 392.

Pazırık Kurganlarının kronolojisi

Pazırık kurganlarının kronolojisi hâlâ münakaşalıdır[48]. Bütün bu münakaşalara rağmen bu kurganların M.ö. II-I. asra ait buluntular olmaları çok muhtemeldi[49]. Katanda kurganlarına yakın bir devre aitti[50].

Pazırık kurganlarında antropolojik tipler

Pazırık kurganlarında bulunan iskeletlerin büyük bir ekseriyeti beyaz ırka mensuptu. Cesedlerin mumyalanmış olması,

Levha 6 — Altaylarda Büyük Hun devleti çağına ait Pazırık buluntuları: 1. Elbiseler; 2. Keçe çizme; 3. İnsan vücuduna yapılan döğmeler; 4. Taraklar; 5. Küçük bir masa.

48 L. R. Kızlasov, SA, 19; L. A. Evtyuhova, Vİ, 6, 1954; Vİ, 11, 1955; DİYS, s. 373; SA, 27, 1957, s. 301-305.

49 SA, 27, s. 305.

50 Aynı eser, s. 267.

ırkların tesbitinde çok işe yaramıştır. Ekseriyeti teşkil eden bu beyaz ırk içine, az miktarda mongoloid unsurların da karışmış olduğunu görüyoruz. Prof. Debets'e göre bu mongoloid unsurlar, Altay dağlarını isgal eden Hunlar olmalıydılar[51]. Fakat biz Hunların tamamen mongoloid bir ırktan teşekkül ettiklerini bilmiyoruz. Esasen Prof. Debets'in nazariyesi, Orta Asya'nın tarihi tekâmülüne de aykırıdır. Büyük Hun devletinin ricâli arasında muhakkak ki mongoloid olanlar da vardı. Fakat bu tipi bütün Hun büyüklerine teşmil etmek doğru değildir. Hunlara ait özet kısmımızda bu mesele münakaşa edilmiştir.

Mezarların şekli

Pazırık kurganları, tip itibarile Şibe ve Berel kurganlarının benzerleri idiler. Etrafları tomruklarla kaplanan mezarların tavanları da kumaş ve keçelerle örtülürlerdi. Bu âdet Noyun-Ula'da da vardı. Mezar odasının üst kısmı, üzerindeki toprak tabakasına tahammül edebilecek şekilde birkaç kat daha tomruklarla tâhkim edilir ve bunun üzerine de ham toprak serilir, ham toprağın üzerine de taşlar yığılırdı. Atlar, insanlara mahsus bu mezar odasının dışına gömülürdü. Bu tip mezarlar Hun kültürünün müşterek bir hususiyeti idi[52].

Ağaç işçiliği

Fikrimizce Pazırık'taki ağaç işçiliği iki bakımdan tetkik edilmelidir. Bilindiği üzere ağaç oymacılığı, Hun çağına ait kültür merkezlerinin müşterek bir hususiyeti idi. At koşumlarına ait çeşitli süsler, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve birçok ev eşyaları hep ağaçların yontulması suretile yapılmıştı. Hunlarda *ağaç torna* işlerinin de oldukça ileri olduğu anlaşılıyor. Ağaç işçiliğine ait ikinci teknik ise dülger veya marangoz işleri idi. İkinci Pazırık kurganının duvarları biçilmiş tahtalar ve tomruklarla kaplanmıştı. Bu tomruk ve tahtalarda balta ağızlarını da açık olarak görmekteyiz[53] (bk. Lev. 6).

Elbise ve süs eşyaları

Pazırık mezarlarında buzlar arasında muhafaza edilmek suretile, çürümeden zamanımıza kadar gelen gömlekler ve diğer elbiseler bulunmuştu. İkinci Pazırık kurganında bulunan önü kapalı bir gömlek, Noyun-Ula'daki bir gömleğe çok benzemekte idi. Katanda kurganında da bu tip bir *gömleğe* rastla-

[51] Debets, *Paleoantropologiya*, s. 141 v.d.
[52] Rudenko, *Gorn. Altaya*, s. 25-62.
[53] S. A. Semenov, SA, 26, 1956, s. 204-226.

maktayız. Pazırık gömleğinin üzerinde altın süsler de görmekteyiz. Ayrıca, üçüncü kurganda, elbiselerin fiyong şeklinde düğümlenmiş kuşaklarını da buluyoruz. Türklerin *kaftan* dedikleri uzun elbiseleri pazırık'da da bulabiliyoruz. Elbiseler bakımından iki Hun kültürü olan, yani Pazırık ile Noyun-Ula, iki akraba kültür olduklarını açık bir şekilde göstermektedirler[54]. Ele geçen *keçe çoraplar, taraklar* ve *aynalar* da o devrin hayat tarzı hakkında bize bir fikir verebilirler. Keçe çorap ve *çizme* göçebe Türklere mahsus bir kültür unsuru idi. Pazırık aynaları ise Çin'den getirilmişlerdi (bk. Lev. 6).

Pazırık atları

Pazırık kurganlarında, bol miktarda donmuş at cesedlerini de bulmaktayız. Bu cesedlerin tetkiki bize o devrin at cinsleri hakkında doğru bir fikir verebilmektedirler. Bu mezarlarda başlıca iki tip ata rastlamaktayız. Birinci tip, bozkır veya Mogol atı denen tip; ikinci ırk ise "Türkmen atı" denen, yüksek boylu iyi cins atlardı. Umumiyetle Orta Asya'nın yerli atları, "Mogol" veya "Prjevalski" adı verilen atlardı. İkinci tip, yani yüksek atların Batı Türkistan'dan getirilmiş olmaları çok muhtemeldir. Çünkü Çin kaynakları, Ferganalıların çok âsil, kendi tâbirleri ile "kan terleyen" atlarından bahsetmektedirler[55]. Bununla beraber Kırgız ve Kurıkanlar'ın da güzel atları vardı.

At eyerleri

Pazırık'ta, atlarla birlikte pek çok eyer de elimize geçmiştir. Eğerlerin etrafı umumiyetle sarkan kordonlarla veya püsküllerle süslenmekte idi. Yüzü ise yün aplike ile grifonlar ve efsanevi hayvan resimleri yapılmak suretile doldurulmuştu. Ayrıca eyerlerin arka ve önünde, "eyer kaşı" dediğimiz ağaç kısımlarına da rastlamaktayız[56]. Bu eyer kaşları, Altayda Kudırge ve Yenisey'de Kırgız kurganlarında av sahnelerini tasvir eden resimlerle süslenmişti. Eyerin ön kısmında madenî plâkalarla süslenmiş bir göğüslük ve arkasında da bir kuskun vardı. *Kuskun* daha ziyade Çin ve Sasani tipinde idi. Çin ve Sasani kuskunlarında atın sargısına takılan bir atkı yoktu. Pazırık'da da öyledir. Eyerler üzerindeki tasvirlerin birer birer izahına eserimizin hacmi kâfi değildir. Kültür tarihi bakımından büyük bir değeri olan bu sahnelerin izahını başka bir etüde bırakıyoruz[57].

[54] Bk. Lev. 6.
[55] Hançar, *Das Pferd*, s. 356.
[56] Rudenko, Gorn. Alt., r. 101.
[57] DİYS, s. 377, 388; Rudenko, aynı eser, s. 165-185.

Kırbaçlar

Birinci Pazırık kurganında bir Hun kırbacına rastlamaktayız. Değneğin ucuna bir deri sırımın sarılması suretile yapılan bu kırbaç, sonraki Orta Asya kırbaçlarına da benzemektedir[58].

At gemleri

Pazırık gemleri ortadan mafsallı ve iki kenarında da iki dizgin halkası ile süslenmişti. Bu halkalar, çoğu zaman asılan hayvan figürleri ile de mübalâğalı bir şekilde tezyin edilirdi. Bu ağaç veya bronz figürler sayesinde, Pazırık kurganlarının bir yandan Güney Rusya ile sıkı münasebetler kurduğunu ve diğer yandan da Baktriyandaki Greko-Budist san'attan birçok şeyler aldığını anlıyabiliyoruz. Pazırık gemleri, tip itibarile Altay'da Katanda ve Aragol kurganlarındaki gemlere çok yakın idiler. Bu tip gemler, Milâttan önceki asırlarda Orta Asya ve Sibirya'da çok yaygın bir halde idi[59].

Maskeler

At ve geyik maskeleri, Pazırık kurganlarının en karakteristik eserleri arasında sayılmaktadır. Bu maskelerin hangi dinî inanışın tesiri altında yapıldığını bilmiyoruz. Maskelerin umumiyetle yüz kısmı çok üslûplandırılmış bir şekilde süslenmişti. Maskelerde ayrıca geyik boynuzlarına da rastlamaktayız. At ve geyik maskelerine ilâve olarak bir de kaplan maskesi bulunmuştu[60].

Çin tesirleri

Pazırık'ta bulunan bir tabut üzerindeki cennet kuşu resimleri, Altay kültürüne Çin tesiri meselesinin münakaşasını yeniden canlandırdı. Cennet kuşları, yani *Phoenix* motifleri Çin san'atının batıya doğru yayılışının emin işaretleri olarak kabul edilmişti. Cennet kuşu motifleri, Hun çağında bir yandan Orta Asya ve Altay'da yayılırken; diğer yandan da Batı Türkistan'da Greko-Budist san'atta görülmeğe başlanmıştı. Bu motifleri Şibe kurganında da bol olarak görebilmekteyiz[61] (bk. Lev. 7).

Silâhlar

Pazırık kurganlarında bulunan silâhlar umumiyetle İskit tiplerinin bir devamı mahiyetindedir. Bilhassa üçüncü kurganda bulunan bir kalkan, eski Yunan kültürünün Orta Asya'da yayılmış olduğunun en güzel bir delili idi[62]. Çubukların yanyana getirilerek bir çit şeklinde bağlanması suretile yapılan bu kalkan tiplerine, Güney Rusya'da bilhassa İskit devrinde rastlamaktayız. Madenden yapılmış silâhların çoğu rutubetten çürüyerek zamanımıza kadar gelememiştir.

58 Rudenko, r. 140.
59 DİYS, s. 366-373; Rudenko, T. XXX, XLIX, s. 160
60 DİYS, s. 383.
61 DİYS, s. 364.
62 Rudenko, aynı eser, r. 155.

Levha 7 — Pazırıkta bulunan keçe süsleri.

Ölülerin mumyalarındaki döğünler

Pazırık'ta bulunan cesedlerin vücutlarının yapılan döğünlerle süslendiğini görüyoruz. Ekseri cesedlerde, vücudun hem ön ve hem de arka kısımları baştan aşağıya kadar döğünlenmişti. Ayrıca mumyalanan ölülerin derisi "T" şeklinde açılmış ve sonra da dikilmişti. Bu hâdiselerin neyi ifade ettiğini bilmiyoruz.[63] Adalelerin çıkarılmış olması çok muhtemeldir (Lev. 6).

Kurban edilen atlar

Pazırık'ta kurban edilen atların kulaklarının[63] kesilmiş olmasını bilginler türlü şekillerde tefsir etmişlerdi. Bunun en güzel izah tarzı, şüphesiz ki Prof. Abdülkadir İnan tarafından yapılmıştı[64]. Prof. A. İnan'a göre kurban edilen on atın nişanlarının ayrı ayrı olması, atların on kabile tarafından hediye edilmiş olduğunu göstermekte idi. Ayrıca atların kuyruk ve yelelerinin de kesilmesi, Türklerde çok tanınmış bir matem alâmeti idi. Sayın Profesörün fikrine biz de tamamen iştirâk ederiz. Kurban edilen atların aygır olması da Türk âdetlerine uygundur.

ŞİBE BULUNTULARI

M. P. Gryaznov, *Raskopka knyajeskoy mogilı na Altae*, "*Çelovek*", 1928, 2-4, s. 217-219; *Fürstengräber*, Wiener prähistorische Zeitschrift, 1928, 17, s. 120-123; AJA, 1933, 27, 1, s. 30-45; Kiselev, DİYS, s. 334-338, T. XXX.

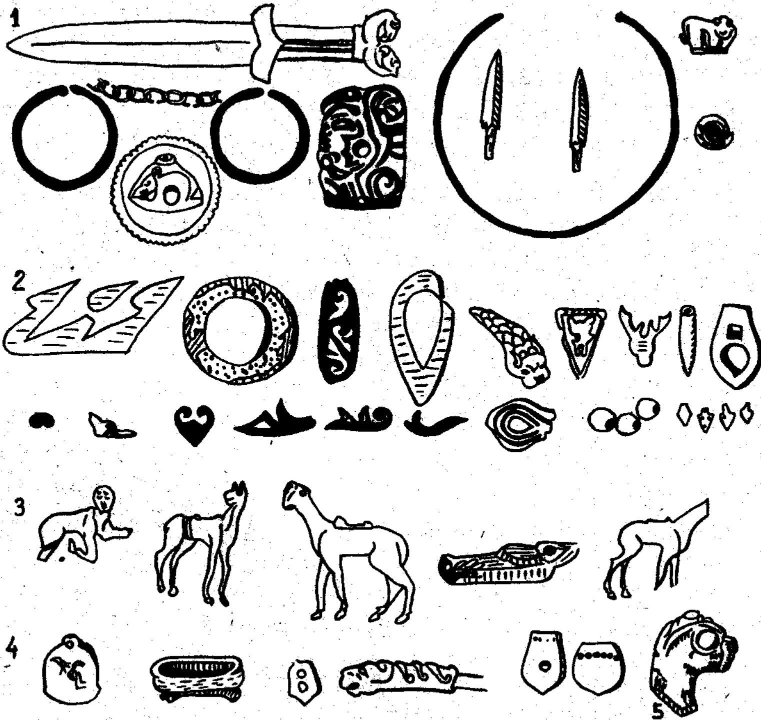
Antropolojik tetkik ve mütalealar için bk. G. F. Debets, *Paleoantropologiya*, s. 139-145.

1927 senesinde Altay dağlarında yapılan kazılar esnasında Ursula ırmağı kıyısındaki Şibe mevkiinde yeni bir kurgan bulunmuştu. 45 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde olan Şibe kurganının kazısı 47 gün devam etmişti. Esas mezar 7 m. aşağıda bulunmakta idi. Mezar kısmı, kalaslarla inşa edilmiş iki mezar odasından müteşekkildi. Zengin ve nüfuzlu bir şefe ait olduğu, çıkan eşyaların zenginliğinden anlaşılan bu kurganın tarihlenmesi, mezar odasında bulunan lâkeli bir Çin kabı parçası sayesinde olmuştu. Prof. Umehara'ya göre bu kap, M.ö. 86 ile 48 seneleri arasında yapılmış idi. Mezar birkaç defa, çok eski zamanlarda hırsızlar tarafından yoklanmıştı.

[63] Rudenko, aynı eser, s. 328, r. 188.

[64] A. İnan, İkinci Türk Tarih Kongresi, s. 142; M. P. Gryaznov, AJ, 1, 1933, s. 44 v.d.

Fakat umumiyetle altın arayan hırsızlar, işlerine yaramayan eşyalara dokunmamışlardı. Şibe kurganının ilgi çekici buluntuları, mumyalanmış cesedler, at gemleri ve diğer koşum takımları, ağaçlardan yapılmış oyma süsler, altınlar üzerine işlenmiş sayısız tezyinat unsurları, kemik kazmalar vs.dir. Demir plâkalar üzerinde, siyah boya izlerine de rastlanmıştı. Altın kakma *(incrustation)* tekniği Şibe kurganının karakteristik hususiyetlerinden biri idi. Kurganın kâşifi Gryaznov'a göre, *kemikler üzerine yapılmış tezyinat, Türk kültürünün bir hususiyeti ve sonraki Göktürk motifleri de bu örneklerin bir devamı idi* (Lev. 8.)

Levha 8 — Büyük Hun devleti çağına ait Altay buluntuları: 1. Kumurtuk; 2. Şibe; 3. Karakol; 4. Katanda; 5. Kuray kurganlarından.

Antropolojik tip meselesine gelince, Pazırık ve Şibe devrindeki Altay ırkları "*beyaz ırk*"tan idiler. Şibe kurganında bulunan ihtiyar bir ölüye ait iskelet tam mânası ile bir Mogola ait idi. Pazırık ve Oglaktı'da olduğu gibi mumyalanmıştı

(Yetts., s. 188). Altay dağları ile çok ilgilenen bilginlerin fikirlerine göre bu ihtiyarın ölüsü, doğudan, meselâ Mogolistan'dan getirilerek gömülmüştü. Ve tanınmış bir Hun şefi olmalı idi. Bilindiği üzere Büyük Hun devleti, içinde birçok milletleri toplayan bir imparatorluk mahiyetinde idi. Altay dağlarındaki kurganlarda birkaç mongoloid iskelete rastlamamızın sebebi de budur. Devleti teşkil eden Türk ve Mogol kabilelerinin reisleri, Büyük Hun devletinin aristokrasisini temsil ediyorlardı.

Bustriyansk kurganları

1935 de Altay ve Sayan ilmî sefer heyetinin açtığı bu kurganlar taştan yapılmıştı. Ölülerin başları güneye doğru konmuştu. Bu kurganlar hakkında bir rapor yoktur. Bu buluntuları Kiselev kısa olarak hülâsa etmiştir[65].

Biyisk buluntuları

1929 da Gryaznov tarafından yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen buluntuların en karakteristik eserleri, Doğu Sarmat kültürünün tiplerine benzeyen seramiklerdi. Bu buluntular M.ö. V-III. asırlar arasına konmuştu. Tagar kültürünün son devirlerini de ihtiva eden bu kültür, Pazırık medeniyetinin başlangıç devirlerine tesadüf ediyordu[66].

Berezovka buluntuları

Biyisk'in 50 km. güney doğusunda bulunan bu merkez Katun nehrinin kıyısında idi. Meşhur Srotski kurganlarına da pek yakındı. Burada ilk hafriyat 1930 senesinde Smirnov tarafından yapılmış; ayrıca 1952 ve 1953 senelerinde de muhtelif mezarlar açılmıştı. Bu kurganlardaki buluntular oldukça eski bir karakter taşıyorlardı. Kiselev bunları M.ö. IV. asra kor. Gryaznov ise bu merkezi daha muahhar kültürlerle münasebete getirerek tarihini M.ö. II. asra kadar indirir[67].

Kurot kurganı

Bu kurgan Batı Altaylarda Ursula nehri üzerinde idi. 1937 senesinde açılmış ve civarında Göktürk çağına ait kurganlara da rastlanmıştı. Burada bulunan eserler, Şibe, Katanda, Berel gibi karakteristik Hun çağı eserleri ile büyük benzerlik göstermekte idiler. Kurot kurganlarının bu çağına III. Kurot

[65] DİYS, s. 329-330.
[66] Gryaznov, MİA, 48, s. 85; DİYS, s. 331.
[67] MİA, 48, s. 92-98; DİYS, s. 331.

adı da verilir. III. Kurot'da da daha sonraki devirlerde olduğu gibi beyaz ırka mensup iskeletler bulunmuştu[68].

Ursula nehri buluntuları

1934 de Ursula nehri üzerinde bulunan bu kurganda elde edilen kaplar, Sibirya'daki Tagar kültürü ile bağlar gösterirler. Bu buluntu yerine Karakol adı da verilir. Çanak çömleklerinin eski karakter göstermelerine rağmen, bilhassa at eyerleri Pazırık'taki eşlerine çok yakındır. Karakol, Şibe kurganı yakınında idi[69]. (Lev. 8,3)

TUYAHTA KURGANI

Tuyahta kurganı

Gene Ursula nehri üzerinde bulunan Tuyahta'da muhtelif devirlere ait kültürlere rastlamaktayız[70]. 7 numaralı mezar da bu devre aittir. Kurganda bulunan üç at eyeri ve koşumları Karakol ve Pazırık buluntularına benzerler.

YAKO-NUR KURGANI

Yako-Nur kurganı

Altayların batısında, Ust-Kan vilâyetindeki Yako-Nur'da bulunan mezarların 6 numaralısı idi. 25 m. çapındaki bu kurganda bulunan en önemli eser, Çinlilerin Han sülâlesi çağına ait bir yeşim taşı idi. Bu kurgan da Pazırık çağına aitti.

BEREL BULUNTULARI

V. Radlov, OAK, 1865; *Aus Sibirien*, II, s. 110; Zapiski Russk. Arh. Obş., novaya seriya, VII, 3-4; A. A. Zaharov, *Materials on the archeology of Siberia*, ESA, 3, s. 132-140; Katanda ve Kafkas buluntuları ile karşılaştırılması için bk. V. İ. Veselovski, Trudı GİM, 13, I, s. 362; A. A. Zaharov, JRAS, 55, T. XOV, 1.

Berel kurganları 1865 de Radlov tarafından bulunmuştu. Sonradan A. A. Zaharov, Radlov'un elde ettiği bu buluntuları yeniden incelemiş ve neşretmişti. Radlov bu kurganların muahhar devirlere ait olduklarına inanıyordu. Fakat Zaharov, Berel'deki ağaç oymaların Pazırık eserlerine çok benzediğini

[68] Evtyuhova-Kiselev, *Otçet o rabotah Sayano-Altayskoy Arheologiçeskoy ekspeditsii* 1935 g., Trudi GİM, XVI, M., 1941, s. 88 v.d.; DİYS, s. 328, 336.

[69] Kiselev, *İz rabot Altayskoy ekspeditsii GİM v 1934 g.*, SA, 1935.

[70] DİYS, s. 355-356.

açık olarak göstermişti. Berel buluntuları Hun san'atının muahhar hususiyetlerini göstermekte idi. Bu kurganlar, ne Radlov'un zannettiği gibi çok yeni ve ne de Pazırık devri ile mukayese edilebilecek kadar eski idiler. İsa'dan sonraki asırlara ait olan Berel mezarlarının, Avrupa'da Attilâ devletinin kurulmasından az önceki devirlerle ilgili olması çok muhtemel idi. Altay dağlarında, Berel nehrinin döküldüğü yerin yakınlarında olan bu kurganların en önemlisinin çapı 20 m. ve yüksekliği de 6 m. kadardı. Kurgan çok iyi muhafaza edilmişti. Mezarın üzerine muntazam bir şekilde kesilmiş taşlar yığılmıştı. Bu taş yığını arasında ise bir at iskeleti ile koşumları elde edilmiştir. Dört metre kadar derinlikte ve her tarafı ağaç kütükleri ile kaplanmış bir hücrede 16 tane at cesedi bulunmuştu. Atlar üzerinde de altın süslerin bulunması, bu mezar sahibinin zenginlik ve kudreti hakkında bize açık bir fikir verebilmekte idi.

Esas mezar odası, karaçam ve kayın kütükleri ile kaplanmıştı. Kütüklerin konuş şekli, diğer Altay mezarlarındaki tekniğe çok benziyordu. Mezarda, insan kemikleri yanında kül ve kömür kalıntılarına da rastlanmıştı. Bu, bize ölülerin yakılması âdetini de hatırlatırsa da insan kemiklerinin bulunması, bu ihtimali kısmen olsun ortadan kaldırmaktadır. Demirden yapılmış aletlere de çok rastlanmıştı. Fakat bu aletlerin bronz devrine ait şekillerle yapılmış olması, Hun çağı ile yakın ilgilerini göstermekte idi. Meselâ Göktürk devrine ait demir eserlerin şekilleri başka idi. Demirden bir kın içindeki kılıç da eski tipe aitti. Demir plâkalarla yapılmış bir zırh da bu bakımdan tetkike değer eserlerdendi. Gümüşten yapılmış süsler de epey bir yekûn tutmakta idi.

TULA NEHRİ BULUNTULARI

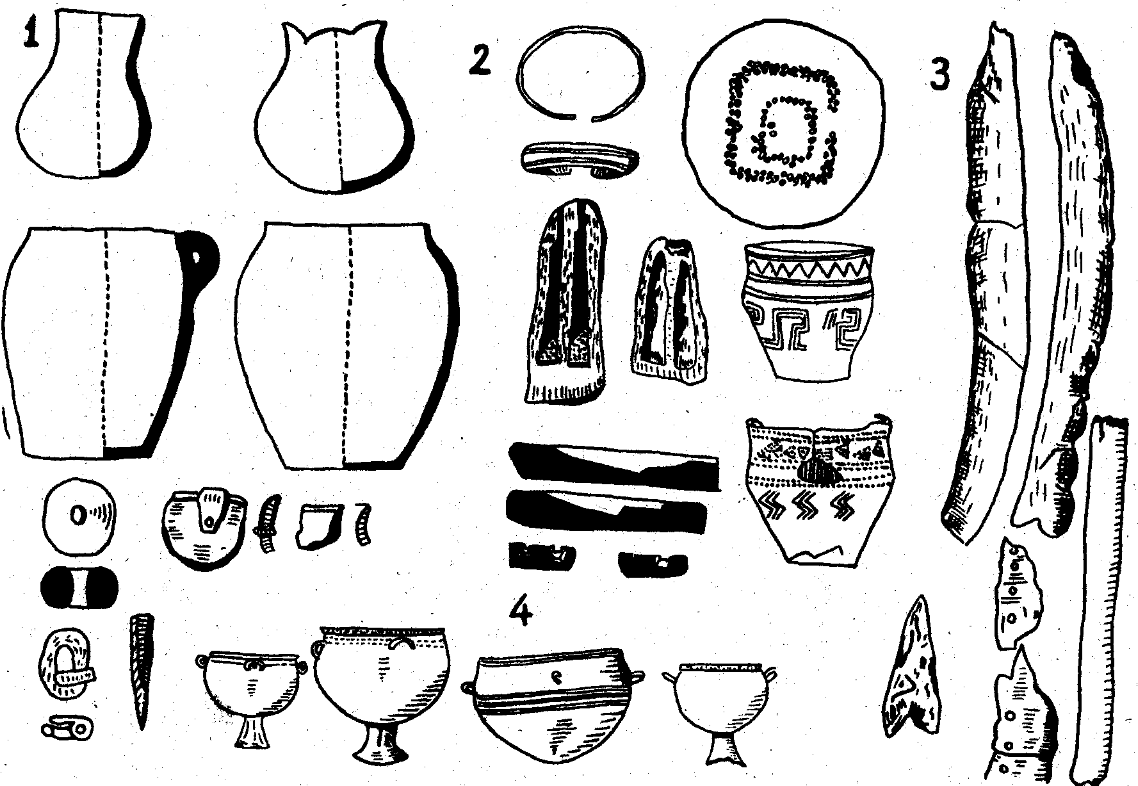
Raporlar ve tetkikler: G. J. Borovka, *Arh. Obsl.*, Severnaya Mongoliya, II, L., 1927; Archaeologia Orientalis, B. ser., I, 3; N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, Prag, 1929, s. 72; S. V. Kiselev, DİYS, s. 318 v.d.; L. R. Kızlasov i A. H. Margulan, *Plitoçnıe ogradı mogilnika Begaza*, KSİİMK, 32, 1950, s. 126-136; B. Petri, *Drevnosti ozera Kosogola*, Nauçn. Asotz. Vostokovedeniya, İrkutsk, I, 1926; G. P. Sosnovskiy, *Plitoçnıe mogilı Zabaykalya*, Trudı Otd. İstorii pervobıtnoy kulturı Gos. Ermitaja, I, 1941, s. 273-309; *Rannie koçevniki Zabaykalya*, KSİİMK, 8, s. 36 v.d.

Tula nehri kenarındaki Nainte-Sumi'de bulunan bu kurganlar, Türk tarihi tetkikleri bakımından büyük bir değeri haizdirler. Bu kurganlarda hem Hun ve hem de Göktürk çağına ait eserler bulunmuştu. Mezarlardaki ölülerin hepsi de muharip şövalyelerdi. Mezarların üzerine taşlardan bir yığın yapılmıştı. Altaydaki Katanda kurganlarına büyük bir yakınlık gösteren ipekli kumaşlar da, bu mezarlarda ele geçmişti. Bilhassa at koşumları, Macaristan'daki Hun ve Avar eserlerile kolaylıkla mukayese edilebilmekte idi[46]. Tula'daki kemik eserler de Altay'daki Katanda buluntularına benziyordu. Bilhassa kalb şeklinde ve bronzdan yapılmış kuşak süsleri, Macaristan'daki ilk Macar eserlerini andırıyordu[47]. Tula buluntuları kanaatimize göre, tekrar tekrar incelenmelidir. Orhon kıyılarına yakın olan bu yerler, Türk kültürünün ilk şekilleri hakkında bize açık fikir verebilirler.

5. Tanrı dağları kültür çevresi

Rapor ve tetkikler: A. N. Bernştam, *Arheologiçeskie konturı Tiyanşanya i Alaya*, İAN, Kirg., 2-3, Frunze, 1945; *O drevnostyah Tiyanşanya*, Tyanşanskaya Pravda, 30.9.1944; *İz istorii kulturnıh svyazey Ferganı i Tiyanşanya*, Sb. Akademiku K. İ. Skryabinu, Frunze, 1945; *K istorii Fergano-Turkmenskih kulturnıh otnoşeniy*, iz itogov arheologiçeskih rabot 1945 g., İAN Kirg., 4-5, 1946; *İz istorii Vostoçnoy Ferganı i Alaya*, İAN, Kirg., 6, 1947; *Drevnyaya Fergana*, KSİİMK, 21; *İz itogov izuçeniya drevney istorii Kirgizistana*, İAN Kirg., 7, 1947; *Arheologiçeskaya ekspeditsiya na Pamir*, Vest. LGU, 12, 1947; *Problemı drevney istorii i etnogeneza Yojnogo Kazahstana*, İAN, Kaz., Ser. Ar., 2; *Drevniy Tiyan-şan*, KSİİMK, 38. Bernştam'ın günlük gazetelerde çıkan yazılarını bibliyografyamıza almadık. Bu konuda Bernştam'ın şu etüdlerine de müracaat edilmelidir: *İstoriko-kulturnoe proşloe Severnoy Kirgizii po materialam Bolşogo Çuyskogo kanala*, Frunze, 1943; *Arheologiçeskie materialı iz Semireçya*, PİDO, 6, 1934; VDİ, 4 (9), 1939; TOVE, II, 1939; KSİİMK, 4, 1940; VDİ, 2, 1940; *Kenkolskiy Mogilnik*, Arheologiçeskie ekspeditsii Ermitaja, II, 1940; *Pamyatniki starinı Talasskoy dolinı*, Alma-Ata, 1941; *Nekotorie itogi arheologiçeskih rabot v Semireçe*, KSİİMK, 13, 1946; *Aravanskie naskalnıe izobrajeniya i drevnyaya stolitsa Ferganı Erşi*, SE, 4, 1948; *Osnovnıe etapı istorii kulturı Semireçya i Tiyanşanya*, SA, II, 1949; *İstoriko-arheologiçeskie oçerki Tsentralnogo Tiyan-şanya i Pamiro-Alaya*, MİA, 26, M. 1952.

[71] Gryaznov, *Raskopki na Altae*, Soobşeniya Gos. Ermitaja, I, L., 1940, s. 17-18; DİYS, s. 356-357.

Levha 9 — Büyük Hun devleti çağında Tanrı dağları buluntuları: 1. Kaplar; 2. Mezarlar ve bilezikler; 3. Yaylara ait kemikler; 4. Merasim kazanları.

Büyük Hun hükümdarı Mao-tun, M.ö. III. asrın başında devletini kurduktan sonra, hâkimiyeti altına aldığı Orta Asya kavimleri arasındaki asâyiş ve birliğe büyük bir ehemmiyet vermişti. Hatta Çin imparatoruna yazdığı mektuplarında, eli silâh tutan Orta Asyalıların sulh ve sükûnet içinde olduklarını ve bunun kendisi için kâfi bir saadet olduğunu ifade etmektedir[72]. Bu sebeple Tanrı dağlarının eteklerinde, Büyük Hun devleti tarafından kabileler arasında kurulan bu birlik ve kaynaşma, kendini kültürde de gösterdi. Hun çağında Tanrı dağları tam bir kültür birliği göstermekte idi (bk. Lev. 9).

KIZART BULUNTULARI

Kızart buluntuları

İki vâdinin yamaçları üzerine yayılmış 12 kurgandan müteşekkildi. Burada da Altay ve Noyun-Ula kurganlarında olduğu gibi, mezar çukuru kazıldıktan sonra, çukur içine ayrı bir niş yapılıyor ve ölü bunun içine konuyordu. Mezarlarda koyun kemikleri ve ağaç veya toprak kaplar da bulunmuştu. Mezarlar, bilhassa Kenkol'da bulunan Hun mezarlarına çok benziyorlardı. Bazı mezarlarda ölülerin çift olarak gömülmüş olması, ölenlerin karılarının da diri diri gömüldükleri intibaını uyandırmıştı. Fakat biz, böyle bir şeye ihtimal vermiyoruz. Çünkü kaynaklarımızda böyle korkunç bir âdetten bahsedilmemektedir. Kemik yaylar ve demir bıçaklar, Kızart buluntularının en karakteristik eserleri idi. Ok uçları, tip itibari ile bize Kenkol buluntularını hatırlatırlar. Kızart'da, ayrıca ağaç temrenlere de rastlanmıştı[73].

KIRÇİN BULUNTULARI

Kırçin buluntuları

Bu yer, Tanrı dağlarının orta kısımlarında ve Isığ-göl'ün kıyısında idi. Mezarlardan çıkarılan eşyalar, Kızart mezarlarında olduğu kadar bol ve değerli değildirler[74]. Burada da tabutlar için mezarlarda ayrı bir niş açılmıştı.

[72] De Groot, Die Hunnen, s. 74.
[73] MİA, 26, s. 60-67, r. 30-33.
[74] MİA, 26, s. 60-67; r. 30-33.

ALAMIŞIK BULUNTULARI

Alamışık kurganları

Alamışık bölgesi, hem Göktürk ve hem de Hun kültür tarihi bakımından çok kıymetli kurganları ihtiva etmekteydi. Buradaki mezarlar da diğer Hun çağı mezar tiplerine benzemekte ve iki hücreden teşekkül etmekte idi [75]. Burada da buluntuların ekserisini kaplar ve koyun kemikleri teşkil etmekte idi.

Burma-Çap buluntuları

Burma-Çap buluntuları esas itibarile Hunlardan evvelki devirlere, yani M.ö. IV. asra ait idiler. Fakat bu eski kültürün yanında, M.s. II. ve III. asra ait eserlere de rastlamaktayız. Bu sebeple Burma-Çap kültürü, hem Hunlardan evvelki ve hem de Hun devri bakımından önemli bir merkezdi [76].

Tanrı dağlarında diğer Hun çağı kültürleri

Yukarıda kaydettiğimiz merkezlerden başka, diğer önemli buluntu yerleri şunlardı: 1) İli nehri kenarında Kara-Çako ve Çu buluntuları (M.ö. V-IV. asır. 2) Kara-Tav'da I. Berk - Kara ve Narın kurganları (M.ö. IV-III. asır). 3) II. Berk - Kara ve Isıg - göl'de Karakol kurganları (M.ö. III-M.s. I. asır). 4) II. Kara-Çako ve II. Kargalı buluntuları (M.ö. I.-M.s. II. asır).

Kenkol kurganları

Kenkol kurganları, bilhassa antropolojik tetkikler bakımından Orta Asya'da büyük bir önem taşır. Çinlilerin, hem kültür ve hem de ırk bakımından Büyük Hun devletinin içine sokularak orada yerli halkla karışıp ve melez Çinli bir koloni meydana getirdiklerini gösteren bir merkezdir.

6. Kazakistan kültür çevresi

Raporlar ve tetkikler: Bela Posta, *Archaeologische Studien auf Russischem Boden*, Budapest-Leipzig, II, 1905; V. N. Çernetsov, V. İ. Moşinskaya, *Gorodişe Bolşoy Log*, KSİİMK, 37, 1951, s. 78-87; *Drevnyaya istoriya nijnego priobya*, MİA, 35, 1953; S. S. Çernikov, *Vostoçno Kazahstanskaya ekspeditsiya*, KSİİMK, 37, s. 144-150; *O rabotah Vostoçno Kazahstanskoy ekspeditsii*, SKİİMK, 64, 1956, s. 43-60; *Osnovnıe problemı arheologiçeskogo izuçeniya Kazahstana*, İAN, Kaz., 77, Ser. ist., 1950, s. 63-70; G. Dahşleyger *Nauçnaya rabota İnstituta istorii arheologii i etnografii Akademii Nauk Kazahskoy SSR*, 77, 1950, s. 84-87; M. P. Gryaznov, *K voprosu o kulturah epohi pozdney Bronzı v Sibiri*, KSİİMK, 64, 1956, s. 27-42; *İstoriya drevnih plemen verhney Obi*, MİA, 48, 1956; B. M. Rauşenbah, *Keramika Şigirskoy kulturı*, KSİİMK, 43, 1952, s. 55-68; V. F. Şahmatov, *K voprosu ob etnogenezu*

[75] MİA, 26, s. 60-67, r. 34.
[76] Aynı eser, s. 68-70.

Kazahskogo naroda, İAN, Kaz. 6, 1950, s. 80-99; K. V. Salnikov, *Yojno-Uralskaya arheologiçeskaya ekspeditsiya*, KSİİMK, 45, 1952, s. 48-61; T. N. Senigova, *O rabote Horezmskoy ekspeditsii v Kazahstane*, VAN Kaz., 1, 1950, s. 98-99; K. V. Salnikov, *Arheologiçeskie issledovaniya v kurganskoy i çelyabinskoy oblastyah*, 37, 1951, s. 88-96; İ. V. Sinitzın, *Arheologiçeskie issledovaniya v Saratovskoy oblasti i Zapadnom Kazahstane*, KSİİMK, 45, 1952, s. 71; *Arheologiçeskie issledovaniya v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazahstane*, KSİİMK, 37, 1951, s. 97-105; *Poseleniya epohi bronzı stepnih rayonov Zavoljya*, SA, XI, 1949, s. 203 v.d.; *Arheologiçeskie raskopki na territorii Nijnego Povolje*, Uç. Zapiski SGU, 17, 1947. Spitzin, *Materialı po doistoriçeskoy arheologii Rossii*, Spb., 1899; W. Radlov, *Aus Sibirien*, II, s. 113 v.d.

Doğu Kazakistan, Bronz çağının son zamanlarında, İrtiş boyları ile Semireçi kültürünün tesiri altına girmişti. Bu bölgenin, M.ö. V-IV. asır ile Hun çağına ait buluntuları, Altay'daki Katanda ve Pazırık buluntularına çok yakınlık gösteriyordu. Sarı-Kol, Çingiz-Tau ve Berkkarın kurganları, Doğu Kazakistan'ın bu devrine ait zikre değer buluntu yerleriydi[77]. Güney Kazakistan'da Çangal mevkiinde ele geçen eserler ise, M.ö. III-II. asırlarda, bu bölgenin Hazar denizi kuzeyindeki Sarmat kültürü ile sıkı münasebetler kurduğunu gösteriyordu[78]. İskit kültürü, şüphesiz ki Batı ve Güney Kazakistan kültürünün inkişafında büyük bir rol oynamıştı. Fakat Doğu Kazakistan Hun olarak kalmış ve kurganlar bu eski Orta Asya şövalyelerinin hatıraları ile dolu olarak bize intikal etmişti[79]. Doğu Kazakistan kültürü, M.ö. I.-M.s. II-III. asırlarda daha yeni ve daha fazla Hunlaşmış bir kültür karakterini göstermeğe başlamıştı[89]. Bilhassa bu devre ait Omsk ve İrtiş havzası buluntuları arasında *kemik ok uçları* ve kemikten yapılmış *zırh plâkaları* büyük bir yer tutmakta idi. Artık bu devirde Kazakistan'ın, Güney Ural bölgesi ile de sıkı temaslar temin ettiği görülmektedir.

Eski Macar kültürünün Orta Asya menşelerini arayan Macar bilginleri, sonraki Hun çağına ait Tomsk buluntularına büyük bir önem vermişlerdi. Burada da üzerine dikkati çeken

[77] S. S. Çernikov, KSİİMK, 37, s. 144 v.d.
[78] İ. V. Sinitzın, KSİİMK, 37, s. 97 v.d.; SA, 11, s. 203.
[79] V. N. Çernetsov, KSİİMK, 37, s. 78 v.d.
[80] S. S. Çernikov, KSİİMK, 64, s. 43 v.d.

birinci derecedeki önemli eserler *kemik ok uçları* olmuştu[81]. Türk kavimlerine ait olan tek ağızlı büyük bıçaklar ve palalar, bu çağda artık fazla görülmeğe başlanmıştı[82]. Bu palaların kınları da eski Türk kılıçlarının kınları ile büyük bir yakınlık göstermekte idiler[83]. Artık bütün bunlar bize göstermektedir ki, Hun çağının sonlarına doğru Kazakistan'da da Türk kültürü karakteri, yavaş yavaş kendini göstermeğe başlamıştı.

Kazakistan'da Demir çağı

Bilindiği üzere, demir cevherleri bakımından Orta Asya'da en zengin yer, Altay bölgesi idi. Bu sebeple Kazakistan'ın demir çağının başlamasında, Altay kültürünün büyük bir rolü olmuştu. Kazakistan'a demir çağı başlıca şu iki yoldan girmişti: 1. Çulim-Barnaul-Tomsk; 2. Semipalatinsk-Omsk-Tobolsk yolları. İrtiş havzası bu yayılışta büyük bir rol oynamıştı. Kazakistan, diğer yandan da Batıdan, yani Güney Rusya ile Volga boylarından gelen Demir çağı tesirleri altında kalmıştı.

7. Hunlar ve Fergana bölgesi

A. N. Bernştam, *İstoriko-arheologiçeskie oçerki Tsenralnogo Tyanşanya i Pamiro-Alayà*, M.-L., 1952, MİA, 26; *Arheologiçeskie konturı Tyan-şanya i Alaya* İAN, Kirg., 2-3, s 63 v.d.; *Drevnie naskalnie izobrajeniya domanşih loşadey v nakotorom nayden i kamni s nadpisyami*, Protokolı TKLA, VII, Taşkent, 1902, s. 40 v.d.; M. E. Masson, *Ekspeditsiya arheologiçeskogo nadzora na straitolstvo Bolşogo Ferganskoy kanala*, KSİİMK, 6, s. 53 v.d.; N. Poslavskiy, *Iz poezdki na Saymalı-Taş*, Protokolı TKLA, 8, 1903, Taşkent, s. 75-83; A. Stein, *Archaeological tour*, MASI, Nr. 37, Calcutta, 1929; P. İ. Smoliçev, *Arheologiçeskie rabotı v Dangare v 1942 godu*, İOON AN Tac., 2, 1952, s. 93-107; B. Ya. Staviskiy, *Arheologiçeskoe issledovaniye Tacikiştana*, Bibliyografiçeskie obozrenie, VDİ, 1952, s. 162-168; N. N. Zabeliña, *Novıe arheologiçeskie nahodki iz Gissarskoy dolinu*, SRİKM Tac., 1, Arheologiya 1952 s. 23-33. *Yojnom Kirgizistana*, Trudı IYALI, İAN, Kirg., II; *Drevnyaya Fergana*, VDİ, 1949; N. N. Erşov, *K kamennıh paloçkah iz mogilnikov i in analogiyah u Tacikov*, DAN Tac., 3, 1952, s. 27-32, 4 res.; B. G. Gafurov, *İstoriya Tacikskogo naroda*, M., 1952; V. F. Gaydukeviç, *Rabotı Farhadskoy arheologiçeskoy ekspeditsii v Uzbekistane v 1943-1944 gg.*, KSİİMK, 14, 1947; *Mogilnik bliz Şirin-Saya v Uzbekistane*, SA, 16, 1952; N. G. Hludov, *Pereval "Saymalı-Taş"*,

[81] Bela Posta, Arch. Studien, s. 274 v.d., T. 174, 4; 175, 23.
[82] Aynı eser, T. 174.
[83] Aynı eser, T. 178.

Büyük Hun devleti zamanında Fergana, Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynamıştı. Fergana'nın bu önemi, daha ziyade Asya ticaret yollarının içinden geçmesinden ve münbit bir araziye sahip olmasından ileri geliyordu. Bu sebeple Orta Asya Türk kültürünü tetkik ederken, Fergana'daki yerli kültürü de ehemmiyetle gözönünde tutmak icabetmektedir. Hun çağında, Fergana ahalisinin Türk olması ihtimali pek azdı. Bu bölgeyi elinde tutan İranlılar, Orta Asya ve Çin'e giden kervanlarını buradan yola çıkarmakta idiler. Bu sebeple Fergana'nın Orta Asya tarihindeki ehemmiyeti, siyasî bakımdan olmaktan ziyade; kültür ve ticaret bakımından idi. Batıdan Çin'e ve Orta Asya'ya yayılan kültür ve san'at tesirleri, ekseriya Fergana'nın izlerini taşımakta idiler. Orta Asya'nın en güzel atlarını yetiştiren Fergana'nın Hun çağına ait buluntu yerleri şunlardı:

Çon - Alay kurganları

Çon - Alay kurganlarında, M.ö. IV. asırdan M.ö. I. asrın yarısına kadar devam eden bir kültürü görmekteyiz. Çon - Alay buluntuları, gerçekten Çin'de ve Ordos'da bulunan eserlerle çok yakın benzerlikler gösteriyorlardı[84]. Fakat biz, bu iddiayı henüz daha erken olarak ileri sürülmüş bir nazariye mahiyetinde kabul ediyoruz. Son zamanlarda çok sık olarak yapılan Rus kazıları, şüphesiz bize çok şeyler öğretmektedirler. Fakat bu bölge hakkındaki esas bilgilerimizi A. Stein'in daha evvelki tetkik seyahatlarına borçluyuz[85]. Çon - Alay bölgesindeki Daraut kurganında, bu çağı karakterize edebilecek bazı çanak ve çömlek parçaları, kurgan mezarlarında ise bronz kutu ve ok uçlarına rastlanmıştı[86].

Tepe - Gulça kurganları

Gulça nehri kenarında birçok buluntular ele geçmişti. Bilhassa çanak ve çömlekler arasındaki yakın benzerlik, Hun çağında burada yerli bir kültürün bulunduğu kanaatını doğurmakta idi[87].

Çakmak ve Şarstvo buluntuları

Çakmak ve Şarstvo kurganları göçebe kavimlere ait idiler. Bu sebeple, burasının Orta Asya kültür tarihi bakımından

[84] Bernştam, MİA, 26, s. 206.
[85] A. Stein, *An archaeological tour in Waziristan and North. Balucistan*, T. 12.
[86] Bernştam, MİA, 26, s. 200, r. 85, 86.
[87] Aynı, eser, s. 186; Arh. konturı İAN, Kirg., 2-3, s. 63.

hususi bir önemi vardı[88]. Yerleşik olarak şehirlerde yaşayan Ferganalıların arasında, bu göçebelerin mevcudiyeti tabiidir ki çok mânidardı.

Kâsân Şehri harabereleri

Hun çağında Fergana'nın yerli kültürünü temsil eden en önemli merkez, Kâsân şehri idi. Bu şehrin halkı tüccar kolonilerinden müteşekkildi[89].

Aravan'da at resimleri

Çin kaynakları Fergana'nın âsil atlarından çok bahsederler. Fergana yakınlarında taşlar üzerine çizilmiş olan at resimleri, Çin tarihlerinin bu kayıtlarını teyid etmektedir. Taşlar üzerine at resimleri yapma âdeti, Han devrinde Çin'de de görülmeğe başlar. Esasen bu devirde Çin, Fergana'dan çok miktarda at ithal etmekteydi[90].

8. Harzem ve Hunlar

Raporlar ve tetkikler: V. F. Gaydukeviç, *Keramiçeskaya objigatelnaya peç Muncak-Tepe*, KSİİMK, 28, 1949, s. 77-82; T. Jdanko, *Raboti Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii*, Vİ, 1950, 3, s. 148-151; M. G. Levin *Polevie issledovaniya instituta etnografii v 1949 g.*, SE, 1950, 2, s. 185-187; SE 1952, 2, s. 177 v.d.; B. A. Litvinskiy, *Namazga-Tepe*, SE, 1952, 4, s. 30-52; V. A. Orlov, *Rekonstruktsiya "zala voynov" dvortsa III. v.N.E. Toprak-Kala*, THAEE, I, M., 1952, s. 105-118; *K voprosu o rekonstruktsii dvortsa Horezmşahov III. v.n.e. Toprak-Kala*, İAN, 1950, 4, s. 384-392; V. Ogorodnikov, *Fortifikatsiya drevnego Horezma*, Voen.-İnjen. Jurnal, 1950, 5, s. 42-47; *Otçet Horezmskoy Arheologo-Etnografiçeskoy ekspeditsii*, 1952 g., VAN, 1953, Nr. 5; İ. V. Ptaşnikova, *Busı drevnego i rannıe srednevekovogo Horezma*, THAEE, I, M., 1952, s. 105-116; T. N. Senigov, *Raskopki na gorodişe Altın-Asar*, THAEE, I, 1952, s. 63-69; S. P. Tolstov, KSİİMK, 28, s. 26; *Horezmskiy vsadnik*, KSİİMK, I; *Osnovnıe voprosı drevney istorii Sredney Azii*, VDİ, 1938, N. 1, s. 185 (Yüe-çi göçleri ve bu göçlerin tesirleri hk.); *Srednyaya Aziya* vo II.-I. vv do N. E., İstoriya SSSR, I-II, s. 303; *Drevniy Horezm*, M., 1948, s. 113; M. G. Vorobryeva, *K voprosu o tehnike vnutrenıy otdelki pomeşeniy dvortsa Toprak-Kala*, THAEE, I, M., 1952, s. 67-86; B. A. Litvinskiy, SE, 1954, s. 89; KSİİMK, 64, 1956, s. 70 v.d.; *Namazga-Tepe, po dannım raskopok 1949-1950 gg.*, SE, 1952, 4, s. 40-52 (bu bibliyografyaya yalnızca önemli eserler alınmıştır).

88 MİA, 26, s. 205.

89 Aynı eser, s. 232 v.d.

90 Masson, KSİİMK, 6, s. 53; MİA, 26, s. 222, r. 88; Hludov, Prot. TKLA, 7, 1902, s. 40; Polslavskiy, Prot. TKLA, 8, 1903, s. 75. Çin'deki at resimleri ile karşıla: E. Chavannes, *Mission archeologique dans la Chine Sept.*, *Paris*, 1909, I, T. XIX, XXVI, XLI, XLIV.

Eski Harezm kültürü ve Harezm bölgesinde yapılan hafriyatlardan bahsedilince hatıra ilk defa arkeolog S. P. Tolstov gelir. Eski Harezm tetkikleri demek, Tolstov demekti. Bu sebeple eski Harezm kültürünü gözden geçirmeğe başlamadan evvel Tolstov'un görüşlerini de tenkid gözü ile incelemek lâzımdır. Tolstov'un, bilhassa Orta Asya tarihinin devirleri hakkındaki fikirleri hiçbir suretle kabul edilemez. Orta Asya'nın tarihi, ancak kendi içinde olan olaylara göre sınıflandırılabilirdi. Halbuki Tolstov, Orta Asya'nın tarihini Harezm ve Batı Türkistan'daki tarihî olay ve tekâmüle göre tasnif etmek istemekte ve Rus meslekdaşlarını da bunu kabullenmelerine icbar etmektedir. Ona göre, M.ö. IV-I. asırlardaki Orta Asya tarihi, Helenistik çağ olarak adlandırılmalıdır[91]. M.ö. I.-M.s. III. asırlarda da Kuşan adı verilmelidir. Tolstov'a göre, Orta Asya'daki Hun devri kültürü, kısmen Helen ve kısmen de Kuşan çağının içine girmektedir.[92]

Halbuki Orta Asya tarihini dikkatle tetkik ettiğimiz zaman, durumun Tolstov'un fikirlerinin tamamile aksine inkişaf ettiğini açık olarak görebilmekteyiz. Meselâ, Batı Türkistan'da yepyeni siyasî ve kültürel bir devir açan Yüe-çi istilâsı, doğrudan doğruya Hun tarihi ile ilgilidir. Hunlar Yüe-çi'leri mağlûp ettikten sonra, Yüe-çi'ler Saka'ları önlerine katarak Batı Türkistan'a gelmiş ve bu bölgedeki Yunan hâkimiyetine son vermişlerdi. Büyük Hun devleti Orta Asya'yı tek bayrak altında birleştirirken, Yüe-çi'ler de eski Saka ve İskit kavimlerini önlerine katarak, Batı Türkistan ve bugünkü Afganistan'ın etnik bünyesini tamamen değiştirmişlerdi. Batı Türkistan san'atına yeni bir revnak veren Greko-Budist san'atı, ancak bu göçler sonunda meydana geldi. Bundan da anlaşılıyor ki Orta Asya'da meydana gelen olaylar, Batı Türkistan'ın siyasi ve kültürel gelişmesi üzerinde daima birinci derecede rol oynamakta idi.

Kalalı-Kır buluntuları zaman itibarile şöyle sınıflandırılırlar[93]: 1. kat: M.ö. V-IV. asır; 2. kat: M.ö.IV-III. asır; **Önemli buluntu yerleri**

[91] S. P. Tolstov, *Periodizatsija drevney istorii Sredney Azii*, KSİİMK, 28, 1949, s. 26.

[92] Tolstov, sonraki eserlerinde de biraz daha karışık olarak aynı tasnifi kabul etmiştir.

[93] B. A. Litvinskiy, SE, 1954, s. 89; KSİİMK, 64, 1956, s. 70 v.d.

3. kat: M.ö. III-.M.s. IV. asır. Angka-Kale buluntuları ise, Batı Türkistan'da Kubadiye III ve Horasan'daki Kum-Tepe kültürleri ile aynı devirlere aittir[94]. Toprak-Kale kültürü M.s. III. asra, yani Hunların son devirlerine aitti[95]. Altın-Asar[96] ve Namazgâh-Tepe kültürleri de M.ö. III. asra ait kültür merkezleriydi[97].

9. Batı Türkistan

G. Borovka, *Wanderungen eines archaisch-griechischen Motives über Skythien und Baktrien nach alt China* (25 Jahre Römisch-germanische Kommission, Berlin-Leipzig, 1929); O. M. Dalton, *The treasure of the Oxus*, Second edition, London, 1926; E. A. Davidoviç, B. A. Litvinskiy, *Arheologiçeskiy oçerk İsfarinskogo rayona*, Trudı Tac. SSR, 35, Stalinabad, 1955, s. 25-70; M. M. Diyakonov, *Arheologiçeskiy rabotı v Nijnem teçenii reki Kafirnigana (Kobadian)*, MİA, 37, s. 253-293; R. Girshman, *Begram*, Mémoire de la delegation arch. Française en Afganistan, XII, Kahire, 1946, s. 16 v.d.; T. V. Grigorev, *Tali-Barzu*, KSİİMK, 13, 1946, s. 150-153; V. F. Gaydukeviç, *Keramiçeskaya objigatelnaya peç Munçak-Tepe*, KSİİMK, 28, 1949, s. 77-82; T. N. Knipoviç, *Nekotorıe voprosu datirovke Sredneaziatskoy keramiki do Musulmanskogo perioda*, KSİİMK, 28, 1949, s. 72-76; A. P. Kolpakov, *İz nedavnego proşlogo Kubadiyana*, MİA, 37, s. 302-306; *Stranitsa iz istorii Kobadiana*, Soobş. Tac. FAN, 31, 1951; E. E. Kuzmin, S. B. Pevzner, *Oboronitelnie soorujeniya Gorodişa Keykubad Şah*, KSİİMK, 64, 1956, s. 77-83 B. A. Litvinskiy, *Ob arheologiçeskih rabotah v Vahşskoy doline i v Isfarinskom rayone (v Voruhe)*, 64, 1956, s. 68-76 (18 Kurgana ait rapor); B. A. Litvinskiy, E. A. Davidoviç, *Predvaritelnıy otçet o rabotah Huttalskogo otryada na territorii Vahşskoy doline v 1953 g.*, Dokl. AN Tac., 11, 1954, Stalinabad, s. 53-60. Zoltan Takacs, *Some İrano-Hellenistic and Sino-Hunnic art forms*, OZ, 1929; *Werke der Gandarakunst im Franz Hopp Museum für Ostasiatische Kunst*, AE, 1928.

Kubadiye buluntuları

Kubadiye, Batı Türkistan'da Rusların bulduğu en önemli kültür merkezlerinden biri idi. Kubadiye tepesi, başlıca beş kültür katı ihtiva etmekte idi. Bu katları zaman itibarı ile şöyle sıralıyabiliriz: Kubadiye I: M.ö. VII-VI. veya VI.-IV. asır;

[94] Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 113 v.d.; Litvinskiy, KSİİMK, 64, s. 74.

[95] M. G. Vorobyeva, THAEE, I, s. 67 v.d.; M. A. Orlov, THAEE, I, s. 105 v.d.

[96] T. N. Senigova, VAN, Kaz. 1952, s. 6 v.d.

[97] Litvinskiy, SE, 1952, 4, s. 30 v.d.; Harezm kültürünün Orta Asya'da yayılışı için bk. DİYS, s. 314, n. 6.

[98] Şehrin plânı için bk. A. P. Kolpakov, MİA, 57, s. 302.

Kubadiye II: M.ö. III-I. asır; Kubadiye III: M.ö. ve M.s. I. asır; Kubadiye IV: M.s. II. asır; Kubadiye V: M.s. III-IV. asır. Bu tepeye Kubadiye adı, üzerindeki şehre izafeten verilmişti[98]. Kubadiye buluntularının tarihlenmesi, bazı münakaşalara sebep oldu. Meselâ M. M. Diyakonov'a göre Kubadiye II ve III. M.ö. III-II. ile M.s. I. asırlar arasına konmalı idi[99]. Bu münakaşalar hâlâ devam etmektedir.

Keykubad-Şah buluntuları

Kafirnigân bölgesinde bulunan Keykubad-Şah kurganının kronolojisi hakkında, hâlâ muhtelif görüşler vardır. 1950 de ileri sürülen kronolojiye göre bu kurgan, M.ö. III. asırdan başlamakta ve M.s. IV. asra kadar devam etmekte idi. 1956 da ise bu kurganın, M.s. I. ve III. asırlara ait olduğu fikri ileri sürüldü ve bu fikir oldukça tutundu. Keykubad-Şah'da, bilhassa mimarî tekniğinde, kare kerpiçler büyük bir rol oynamakta idi[100].

İsfarin buluntuları

İsfarin bölgesinde, Voruh denen yerde bulunan 18 kurgandan ibaret olan bu merkez, Yenisey'de Taştık ve Oglaktı çağı kültürleri ile yakın ilgiler gösteriyordu. Güney Rusya'da Sarmat ve İskit san'atı ile Batı Türkistan'ın münasebetleri hakkında bize bir bilgi vermesi bakımından burasının önemli bir rolü vardı[101].

Tali-Barzu buluntuları

Tali-Barzu, başlıca dört kültür katından meydana gelen bir buluntu yeri idi. Bu kültür katları, zaman itibarile M.ö. IV. asırdan başlar ve M.s. II. asra kadar devam ederdi. Tali-Barzu, bilhassa Batı Türkistan'ın çanak çömleklerinin tarihlenmesi bakımından büyük bir önemi olan bir merkezdi[102]. 1. Kat: M.ö. 1. binin ilk yarısına; 2. Kat: M.ö. VI-IV. asırlara; 3. Kat: M.ö. III-II. asırlara; K. kat: M.ö. I. asra, yani Kuşan devrine Kat: M.s. V-VI. asırlara ve 6. Kat ise Göktürk çağına aitti.

[99] M. M. Diyakonov, MİA, 37, 1954, s. 253. Kolpakov, Soobş. Tac. AN, 31, 1951.

[100] E. E. Kuzmin, KSİİMK, 64, 1956, s. 77-83; Eski kronoloji için bk. M. M. Diyakonov, MİA, 37, s. 77-83. Litvinskiy, KSİİMK, 64, s. 71; R. Girshman, Begram, s. 16 v.d.

[101] E. A. Davidoviç, B. A. Litvinskiy, Trudı, Tac. SSR, 35, s. 25 v.d.; Litvinskiy, KSİİMK, 64, s. 68-76.

[102] T. V. Grigorev, KSİİMK, 13, 1946, s. 150-153; T. N. Knipoviç, KSİİMK, 28, s. 72-76.

Elde edilen başlıca buluntular 29 Kuşan parası, Yunan üslûbu ile yapılmış küçük başlar ve nihayet insan başlı bir boğa bu merkezin başlıca eserlerindendi[103].

ahşa, Kum-Tepe uluntuları

Burası III. Kubadiye katı kültürü ile aynı çağlara ait bir kültür karakterini gösteriyordu. Kum-Tepe'nin, bilhassa Kuşan'ların son devir kültürlerinden birçok şeyler aldığı anlaşılıyordu[104]. Pencikent kültürü ile de benzerlikleri vardı.

Kavunçı buluntuları

Taşkent yakınındaki Kavunçı kurganı, iki kültür katından meydana gelmekte idi. Kavunçı I katı M.s. I-II. asra; Kavunçı II ise, M.s. III-IV. asırlara ait kültürlerdi[105].

Kala-i Mir buluntuları

Burasını kazanlar, Kala-i Mir'in, 10 kültür katından meydana geldiğini iddia etmişlerdi. Bu iddiayı daima ihtiyatla karşılamamız lâzımdır. Kala-i Mir'in, M.s. II-IV. asırlar arasına ait bir merkez olduğu anlaşılmaktadır[106].

Köhne-Kale buluntuları

Güney Tacikistan'da, Huttal bölgesindeki bu kültür merkezi, M.s. II-I. asırlara ait bir buluntu yeri idi[107].

10. Hun ve Tibet münasebetleri

Bu münasebetlere ait başlıca rapor ve tetkik Prof. J. N. Roerich'e aittir. (Zverinıy stil i koçevnikov severnogo Tibeta, Seminarium Kondakovianum, 3, Prag, 1930). Bazı buluntular, Doğu Türkistan ve Tanrı dağları bölgesinden Tibet yaylasına, atlı Türk kavimlerinin kültür ve san'atının nüfuz edebildiğini göstermektedir. Orta Asya kültürünün Tibet'e, Koko-Nor ve Nanşan dağları yolu ile girmesi daha muhtemeldi. Hun çağından beri Tibet'te yayılmağa başlayan bu kültür, hâlâ bu yüksek yaylada yaşamaktadır. Tarihi devirlerde Tibetliler gerek Çin'e ve gerekse Tanrı dağlarına muhtelif akınlar yapmışlar ve bu bölgeleri az bir zaman için olsun ellerine tutabilmişlerdi. Prof. Roerich, Tibet göçebelerine ait tarihî eserleri başlıca üç kısma

[103] Yakubovskiy, *Zarafşanskaya ekspeditsiya*, 1939, TOV, 2, 1940, s. 65 v.d.; K. Trever, TOV, 2. 2, s. 71-86.

[104] Litvinskiy, KSİİMK, 64, s. 72 v.d.

[105] Kavunçı kazıları için bk. T. G. Obolduева, KSİİMK, 23, s. 101v.d.

[106] Kala-i Mir kazıları için bk. N. N. Zabelina, MİA, 37, s. 297, Pl. 1.

[107] Köhne-Kale için bk. Litvinskiy, E. A. Davidoviç, Dokl. AN. Tac. SSR, 11, 1954, s. 53 v.d. Litvinskiy, KSİİMK, 64, s. 68 v.d.

ayırmaktadır[108]: 1. Mezarlar; 2. Megalitik eserler (Menhir v.s.) 3. Mezarlardan çıkan hayvan üslûbundaki eserler. Şimdiki Tibet göçebeleri, ölülerini gömmemekte ve dağ başına koyup kuşlara yedirmektedirler. Eski Tibet göçebeleri ise, ölülerine mezar yapmasını bilmekte idiler. Bu eski Tibet mezarları, Orhon ve Altay bölgesindeki kurganlara çok benzemektedir. Mezarlarda bulunan ölülerin antropolojik tipleri de bugünkü Tibet yerlilerinden ayrıdır. Roerich, mezarlardan çıkan ok uçlarını, aşağı Volga bölgesindeki Hun çağına ait ok uçları ile karşılaştırmıştı[109]. Ayrıca Noyun-Ula'da çıkan boğa tasvirinin de benzerini, Tibet buluntuları arasında görmekteyiz[110]. Roerich'in neşrettiği bir kılıç ise tam mânası ile bir Çin kılıcı hususiyetini göstermekte idi[111]. Tibet çantaları üzerindeki süslere gelince, bunlar İran san'atından çok şeyler almışlardı. Batı Tibet bölgesindeki taş duvarlı mezarların içinde, içi kemik dolu toprak kaplara rastlanmıştı. Biz bu âdeti Zerdüşt dini ile ilgili görüyoruz. Bu âdet, bilhassa Batı Tibet'de çok yayılmıştı[112]. Tibet'teki Bön mezhebi, hayvan üslûbunun Tibet'te yayılmasına çok yardım etmişti. Bu mezhep, Prof. Roerich'e göre Şamanizme benzemekte idi[113].

11. Yenisey-Kırgız kültür çevresi

Büyük Hun devletinin nüfuzu ve hattâ hudutları, Sayan dağlarının kuzeyine kadar çıkmıştı. Bir etüdümüzde Sayan ve Tanu-Ola dağlarındaki kavimleri tetkik etmiş ve Büyük Hun devletinin bu bölgedeki sınırlarını tesbite çalışmıştık. Bu etüdümüzde vardığımız neticelere göre, Minusinsk bölgesi ile Büyük Hun devleti kültürel olduğu kadar; siyasi ve hattâ kavmi bir münasebet de tesis edebilmişti. Çin'den ve Yakın Şark'tan ticaret yolu ile gelen eşyaların, Noyun-Ula'daki Hun devlet

[108] Roerich, Seminarium Kondakovianum, 3, s. 30.

[109] Aynı eser, s. 37.

[110] Karşıla: C. Trever, *Excavation in Northern Mongolia*, Pl. 25; A. Alföldi, Arch. Anzeiger, 46, s. 302

[111] Roerich, aynı eser, T. III.

[112] A. H. Francke, *Antiquities of Indian Tibet*, I, s. 71.

[113] Roerich, *Sur les pistes de l'Asie Centrale*, s. 189.

adamlarının mezarlarından ne kadar bol bir surette çıktığını kendisine ait bahiste göstermiştik. Bu ticaret ve münasebetlerin transit yeri, Büyük Hun devleti idi. Aynı tesirleri, Minusinsk bölgesinde de görüyoruz. Gene aynı etüdümüzde bu sırada Minusinsk bölgesinde, Kırgızların atalarının bulunduğunu da büyük bir ihtimalle göstermiştik.

Büyük Hun devletinin kültürlerini ve dolayısile Çin ve Yakın Şark tesirlerini ihtiva eden Yenisey kurganlarının başında Oglaktı gelir.

Oglaktı[114], Minusinsk'in 60 km. kuzeyinde ve Yenisey nehrinin sağ kenarındadır. Mezar, bir köylü tarafından tesadüfen bulunmuş ve meşhur amatör Rus arkeologu A. V. Adrianov tarafından sistemli bir surette kazılmıştı. Mezarın duvarları 45 santim kalınlıkta büyük kütüklerle yapılmış, çatısı daha az kalın odunlarla kaplanmış ve üzerine 60 santim kalınlıkta bir çamur sıva vurulmuştu. Mezarın içinde iki iskelet vardı. İskeletlerin üzerinde, deriden bir elbise artığı bulunmuştu. İskeletlerin yüzü, alçıdan bir maske ile örtülmüştü. Adrinov, bu mezara benzer 9 mezar açmıştı. Bu mezarların yapısı da evvelkisine benziyordu. İskeletlerde yanık izi yoktur. Bilâkis ustalıkla mumyalanmışlardı. Yüzleri ipek bir şalla örtülmüş ve üzerine de maske konmuştu. Mezarların donmuş olması, eserlerin bozulmasının önüne geçmişti. Maskelerin rengi kırmızı idi. Oglaktı mezarlarından saç örgüleri de çıkmıştı. Bunların renkleri kumraldır. 1. ve 2. mezarlarda, madeni eşyaya hiç rastlanmamıştır. Bununla beraber Prof. Tallgren'in fikrine göre bu bir gerilik alâmeti değildir. Yenisey bölgesinde yaşayan halklar muharip olmadıklarından, silâhlar günlük hayatlarında büyük bir rol oynamıyordu. Orta Asyalılarda ise durum öyle değildir. Ölünün kolları ve bacakları otlarla ve kendisi de ipekli kumaşlarla sarılmıştı. Mezarda koyun, at ve öküz etleri bulunmuş; bunların yanında ele geçen Çinlilerin Han sülâlesine ait eşyalar da mezarın tarihlenmesine yardım etmişti.

[114] G. P. Sosnovskiy, *O nahodkah Oglaktinskogo Mogilnika*, PİMK, 1933, Nr. 7-8, s. 35; A. M. Tallgren, ESA, 11, s. 69-90.

Oglaktı'da Çin tesirleri

Oglaktı'da bulunan eserler arasında, Çin kumaşları büyük bir yekûn tutar[115]. Bir kumaş üzerindeki Çince "Shou" işareti, Han sülâlesi ile ilgilidir[116]. Aynı kumaşın benzeri, Doğu Türkistan'daki Lou-lan'da da bulunmuştur[117]. Güney Sibirya'da, Çin kumaşlarına ilk defa burada rastlanmıştır.

Noyun-Ula Hun kültürü ile ilgileri

Oglaktı'da bulunan Çin kumaşlarının aynı eşlerine, Noyun-Ula'da da rastlamaktayız[118]. Ölüleri mumyalama tarzı da her iki merkezde benzerlik gösterir.

Oglaktı'da İran tesirleri

Prof. Tallgren Oglaktı'da bulunan yüz maskelerini, İran ve Part tesiri olarak kabul etmektedir[119]. Ona göre ölü yakma âdetleri de belki Mazdeizm'in tesiri altında idi. Daha sonra bu bölgelerde oturan Kırgızlar da ölülerini yakarlardı. Ölülere maske yapma âdeti Çin'de de vardı[120]. Bu sebeple Tallgren'in nazariyelerini ihtiyatla kabul etmek gerekir. Özet olarak, Oglaktı kültürü M.ö. II. asra ait bir merkezdi[121]. Oglaktı'nın güneyindeki bölgeyi de Rus bilgini Teplouhov incelemiştir[122]. Ona göre, İsa'nın doğuşuna kadar eski Bronz çağı devam eder. Gene Teplouhov'a göre, bir geçiş çağı da (Transition) vardır. Bu geçiş çağını temsil eden Taştık kültürü, hem eski bronz çağına ait eşyaları ve tesirleri ve hem de yeni çağa ait bütün özellikleri ihtiva ediyordu. Oglaktı kültürü daha muahhar bir devri temsil eder. Taştık Oglaktı'dan daha eskidir. Oglaktı'nın en önemli hususiyeti, M.ö. 100 ile M.s. 100 arasındaki Çin kültürüne ait çok enteresan eserleri ihtiva etmesidir. Aynı bölgedeki Tes kurganları da, Oglaktı kültürü ile aşağı yukarı muasırdır[123]. Bu kurganlarda da Çin tesirleri fazladır. Yalnız Tes kurganı, müşterek mezarlar sınıfına aittir. Oglaktı kurganının

[115] Sosnovskiy, aynı eser, s. 36; Tallgren, aynı eser, fig. 5, 6, 7, 22, 23.

[116] Tallgren, aynı eser, s. 84.

[117] Aynı eser, s. 84; DİYS, s. 406, n. 5.

[118] DİYS, s. 406.

[119] Tallgren, aynı eser, s. 82.

[120] Aynı eser, s. 89, fig. 26.

[121] DİYS, s. 466 v.d.

[122] ME, IV, s. 41.

[123] Taştık kültürü için bk. Tallgren, *Trouvailles tombales 1889*, SMYA, 29, 2; DİYS, s. 393-484.

müşterek mezarlarla bir ilgisi bulunması lâzımdır. Tes kurganında 100 kadar iskelet bulunmuştur. Bundan başka cesedlerde yanık izleri de görülmektedir[124]. Bu sebeple Oglaktı'yı Kem bölgesinin Geçit devrinin en son ve en ileri kültürü olarak kabul etmek lâzımdır.

T'ang vakayinamesi, Kırgızların ölü gömme âdetleri hakkında şöyle diyor: "Matem dolayısile yüzlerini kesmezler. Ölünün etrafını çevirip ağlarlar. Müteakiben yakarlar. Kemiklerini toplayıp üzerinden atlarlar. Mezarını yaparlar. Ondan sonra ağlama kesilir"[125].

Arkeolojik araştırmalar, bu zamanlara ait kurganlarda yanık izleri bulamamışlardır. Yakılan ölüleri ihtiva eden kurganlar, daima eski devirlere âittir. Bu problemi ayrı bir etüdümüzde inceliyeceğiz. Ölü yakma adetinin Mazdeizmle ne derece ilgili olduğunu da bilmiyoruz. Artık bu çağda Yenisey boylarında Çin kolonileri de görülmeğe başlamıştı[126]. Hun ve Çin harpleri dolayısile elde edilen Çin esirleri, Yenisey boylarına sürülüyordu. Bu kolonilerin mevcudiyetine, bu hâdiseler de sebep olmuştu.

12. Hunlarda ziraatçılık

Hunlar, esas itibarile göçebe bir kavimdiler. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre bunlar sürüleri ile meşgul olurlarken, bu meşgalelerinin yanında ekip biçmeyi de ihmal etmiyorlardı. Altay bölgesinde Hun çağında açılmış muhtelif sulama kanallarına rastlıyoruz. Başkaus bölgesinde, Çulışman nehri yakınlarında sulama kanallarının izlerini açık olarak bugün bile görmekteyiz[127]. Kudırge kurganlarının bulunduğu yerin yakınında bulunan bu ova, Çulışman nehrinden alınan sularla ilmî bir şekilde sulanmıştı. Ova, nehrin kıvrımının içinde kalıyordu[128]. Bu bölgede, daha sonraki devirlere ait Göktürk

[124] Müşterek mezarların, ölü yakma v.s. adetlerinin kronolojisi için bk. Merhart, SMYA, 1923.

[125] Wen-hsien T'ung kao, 205-2727.

[126] DİYS, s. 479-484.

[127] ME, III, 2, 127; s. 38, ris. 1; DİYS, s. 497.

[128] ME, III, s. 39, ris. 2.

kültürünün izlerine de çok rastlamaktayız. Gene Tötö ırmağından açılan bir kanal ile[129], bu bölgeye yakın Ak-Tura kanalı[130], Altay dağlarındaki ileri bir derecedeki ziraatçılığın delillerinden idiler. Tomsk üniversitesi, bu bölgedeki eski ziraat kültürünün izlerini botanik yönden tetkik ettirmiştir[131].

Göktürk çağına ait buluntular arasında, ziraat işlerinde kullanılan uzun kürekler ele geçmiştir[132].

Hun çağındaki ziraat kültürü ile ilgili en önemli eserler, Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarındaki İvolgi ve İlmova'ya Padi'de ele geçmişti[133]. Kazılar sırasında bulunan bilhassa saban demirleri pek çeşitli idi[134]. Muhtelif büyüklükteki oraklar[135], zahire saklamak için özel bir şekilde kazılmış çukurlar[136], hububatı öğütmek veya ezmek için kullanılan taşlar[137] bu kültürün en önemli eserleri arasında idi. Bulunan saban demirleri üzerinde Çin yazılarının da bulunması, Kuzey Mogolistan'daki ziraat kültürü üzerindeki Çin tesirlerini gösterebilir[138]. Selenga nehri üzerinde de Hun çağına ait sulama kanallarının izleri görülmüştü[139]. Baykal gölü kıyılarında sulama kanallarının pek çok izlerine rastlıyoruz[140]. Bu kalıntılar bize göstermektedir ki, gerek Selenga kıyılarında ve gerekse Altay bölgesinde, Büyük Hun devletinden itibaren bir ziraat kültürü meydana gelmeğe başlamıştı.

[129] TGİM, 16, s. 80; DİYS, s. 495.
[130] TGİM, 16, s. 80.
[131] Aynı eser, aynı yer.
[132] TGİM, 16, s. 116, ris. 69; s. 97, ris. 20.
[133] A. V. Davidova, V. P. Şilov, *K voprosu o zemledelii u Gunnov*, VDİ, 1953, 2, s. 193-201.
[134] Aynı eser, ris. 2, 3.
[135] Aynı eser, ris. 4a,b.
[136] Aynı eser, ris, 4a.b.
[137] Aynı eser, ris. 6.
[138] Aynı eser, s. 198.
[139] P. A. Kelberg, *Polivnie polya v Zabaykalskom krae*, Zapiski, RGO, I, 1861, s. 180 v.d.; VDİ, 1953, 2, s. 200.
[140] Yu. D. Talko-Grintseviç, *Materialı po paleoantropologii Zabaykalya*, TKOPO, 1902, III, 1, s. 21; İ. A. Lopatin, *Kratkiy otçet o deistviyah Bitimskoy ekspeditsii v 1865 g.*, Zapiski Vost.-Sib. otd. RGO, 28, 1897, s. 141; P. A. Slovtsov, *O Zabaykalskih dostoprimeçatelnostyah*, Sibirskiy Vestnik, 1821, XV, s. 25.

III.

HUNLARIN BATIYA GÖÇLERİ

1. Hunlar Talas'ta

A. N. Bernştam, *Kenkolskiy mogilnik*, Arkeolog. ekspeditsii Gos. Ermitaja, II, 1940; MİA, 26, s. 23; *Nahodki u oz. Borovogo v Kazahstane*, SMAE, 13, 1951, s. 216-229; Dubs, American Journal of Philology, 62, 3, June, 19, 322; H. J. Heikel, *Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan*, Travaux Ethnographiques, VII, Helsingfors, 1918; İzvestiya GAİMK, IV, s. 121 v.d.; E. İ. Kropnov, *Arheologiçeskie raboti na Severnom Kavkaze*, KSİİMK, 27, 1949, s. 19-20; A. P. Kruglov, *Arheologiçeskie raboti na Severnom Kavkaze*, KSİİMK, V, 1940, s. 67 v.d.; G. V. Grigoriev, *Raskopki kurganov v Yangi-Yulskom rayone UzSSR*, Arhiv IIMK, f. 35, 2, Nr. 628; *Kelesskaya step v arheologiçeskom otnoşenii*, İAN, Kaz., Ser. Arh., 1, 1948; M. N. Leontevskiy, *Pamyatniki drevney kulturı v Yojnoy Polose Petropavlovskogo okruga Kazahskoy SSSR*, Kökçetav, 1928, s. 12-13; M. E. Masson, *Unikalniy namogilnın litsevoy kamen v doline Angrena*, İAN Kaz., 108, Ser. Arh., 3, 1951, s. 56; A. A. Potapov, *Pskentskiy kurgannıy mogilnik*, Prisovete Ministrov Uz SSR, 31, 1938; M. Rostovtsev, *Dura and the problem of Parthian art*, Yale classical studies, 1935, 5; A. M. Tallgren, *The Mannerheim archaeological collection from Eastern Turkestan*, (Mannerheim, Across Asia, II), s. 47; A. İ. Terenojkin, *Pamyatniki materialnov kulturı na Taşkentskom kanale*, İAN Uzb., 9, 1940, s. 30-36; S. P. Tolstov, *Arheologiçeskie problem Horezsmiskoy ekspeditsii v 1951 g.*, SA, 19, 1954, s. 260; C. Trever, *Terracotas from Afrasiab*, İGAİMK, 93, 1934; E. A. Smidt, *Raskopki dlinnıh kurganov v Smolenskoy oblasti*, KSİİMK, 54, 1954, s. 147; K. F. Smirnov, *Arheologiçeskie issledovaniya v Dagıstane v 1948-1950 godah*, KSİİMK, XLV, 1952, s. 89 v.d.; S. S. Sorokin, *O datirovke i tolkovanii Kenkolskogo Mogilnika*, KŞİİMK, 64, 1956, s. 3-14.

Büyük Hun devletinin iki nüfûzlu şahsiyeti, yani Ho-han-yeh ile Chih-chih arasındaki ihtilâf, Orta Asya'da büyük bir karışıklığa sebep oldu. Hun kabilelerinden bir kısmı, reisleri Chih-chih ile birlikte batıya gittiler ve diğerleri ise Çin hâkimiyetini tanımağa mecbur oldular. Batıya giden Chih-chih, Talas boylarına yerleşti ve burada yeni bir siyasî birlik kurmağa muvaffak oldu. Talas boylarında yerleşen bu Hunların nüfuzlarının Isıg-göl'e kadar uzadığını; bir kısım Wu-sun'larla Töles kabilelerini de hâkimiyet altına aldıklarını görmekteyiz. Prof. Dubs'a göre, bu birliğin merkezi 71 tul ile 43 arz daireleri arasında bulunmakta ve bu merkezde Batı Türkistan kültürünün kuv-

vetli tesirleri hissedilmekte idi [1]. Eski Baktiryan'daki Grek kolonilerinin taarruz sistemlerini benimseyen Hunlar, düşmanlarına balık pulu şeklinde dizilerek taarruz etmekte imişler. Talas boylarında yerleşen Hunların, eski İran ve Sarmat kültürlerinden geniş ölçüde istifade etmiş olmaları tabii görülebilir. Hattâ burada Ak-Hun'ların ataları sayılan bazı kavimlerle veya bazı İran kabileleri ile karışmış olmaları da çok muhtemeldi [2]. Talas bölgesinin Hun çağı arkeolojisi hakkında, eski olmakla beraber, iyi bir rapor sayılan Heikel'in eserinde [3], kronolojik mütalalealara maalesef rastlamamaktayız. Bu sebeple bulunan eserlerin hangi devirlere ait olduğunu tesbit etmek işi tetkikçilere düşmektedir. Burada bulunan, kaşlarla süslenmiş ve kabartma inci dizilerile çevrilmiş bir kolyenin, Asya ve Avrupa'daki Hun kültürü ile ilgili olması çok muhtemeldir [4].

Hunların bu bölgede, Ak-Hun'ların ataları ve bazı İran kabileleri ile karışmış olmalarının muhtemel bulunduğunu kaydetmiştik. Hunların batılarında, yani Volga boyları ile Kuzey Kafkasya'da ise Alan'lar oturmakta idiler. Mazdeizm mezhebinin kuvvetli tesirleri altında kalan Alan'lar, ölülerini yakıyorlardı. Avrupa'daki Hunların ölülerini yakma adetlerinin de bu temaslarla meydana gelmiş olduklarını düşünmek yerinde olur.

Katta kurganı

Bu kurgan, Semerkand'ın kuzeyinde ve Sirderya'nın batı sahilinde bulunmakta idi [5]. Bol miktarda pişmiş topraktan yapılmış heykellerin bulunduğu bu mezarda ele geçen eşyalar, esas itibarile Batı Türkistan'ın yerli ve en orijinal kültürlerinden birini temsil ediyorlardı. Ölünün kemikleri toplanarak yakılmış ve sonra da külleri bir araya getirilerek mezara konmuştu. Bu bölgedeki bazı ev kalıntıları, bize Orta Asya'nın yuvarlak çadırlarını hatırlatmaktadırlar. Kalıntıların Hun çağı ile ilgili olup olmadıklarını bilmiyoruz.

[1] Prof. Dubs, American Journal of philology, 62, 3, June, 19, 322.
[2] H. J. Heikel, *Altertümer*. §. 5 v. d.
[3] Bu mesele için bk. W. Samolin, CAJ, III, 1957, s. 134 v.d.
[4] Bu mesele için ayrıca bk. Bernştam, SMAE, 13, 1951, s. 216.
[5] Tallgren, "Mannerheim, *Across Asia*, II", s. 47 v.d.; İzv. GAİMK, IV, s. 121.

Çin'e giden yolun üzerinde bulunan bu merkez, bölgenin Hun çağına ait en önemli kültür merkezlerinden biri idi[6] Milâttan sonraki asırlara tesadüf eden bu devirde, İran kültürünün Batı Türkistan yolu ile yalnız Orta Asya'ya değil, Güney Rusya'ya da kuvvetli tesirler vermiş olduğunu bilmekteyiz. Bu kültür yayılışının takip ettiği yolu, bize arkeolojik deliller de göstermektedirler[7]. Efrasiyab kurganı

Talas boylarındaki Hun kültürünü aydınlatabilecek en önemli kültür merkezi, Rus arkeolog ve tarihçisi A. N. Bernştam'ın bulduğu Kenkol kurganları idi[8]. Bu bölgede Bernştam 31 kurgan açmıştı. Kurganlar, Bin-Göl ve Berkkarın denen yerlerin arasına yayılmış bir vaziyette idiler. Mezarlarda bulunan başlıca eserler, madenî kaplar, çanak ve çömlek kırıntıları, altından yapılmış süs eşyaları, demir bıçaklar, arslan resimleri ile süslenmiş kemer tokaları v.s. idi. Kenkol kültürü, M.ö. III. asırdan başlamakta ve M.s. IV. asra kadar uzamakta idi. A. N. Bernştam'a göre burası, M. s. I. asra ait bir kültür merkezi idi. Bu kronoloji sonradan tenkid edilmiş ve M.s. II-IV. asırlara koyma temayülü daha fazla revaç bulmuştu[9]. Talas kıyısında kazılan 8 kurgandan 7 si, M.s. II ve IV. asırlara aitti. Bunların Hunlara ait olmaları çok muhtemeldi. Çünkü bulunan eserler, eski Orta Asya ve Avrupa'daki Hun kültürüne çok benzemekte idiler. Bilhassa kemik kaplamalı yaylar, Avrupa'daki Hun yaylarına büyük bir benzerlik gösteriyorlardı. Kadın iskeletlerinin yanında, mutfak eşyalarından başka, ağaçtan örülmüş sepetler de bulunmakta idi. Biri erkek ve diğeri de kadın olmak üzere iki ölüyü ihtiva eden mezarlar da bulunmuştu. Erkeğin yüzü iyi muhafaza edilmiş bir vaziyette idi. Gömleği ipekten ve pantalonu ise deriden yapılmıştı. Kadının cesedi kısmen mumyalanmış ve başı kırmızı ipekten bir kumaşla sarılmıştı. Yüzü de ipek bir kumaşla örtülerek ensesine bağlanmıştı. İpekli entarisinin üzerinde, ipekten bağlar görülmekte idi. Ayaklarında da çarık bulunuyordu. Tetkike Kenkol kurganı

[6] Terenojkin, KSİİMK, 33, 1950, s. 152 v.d.
[7] Tallgren, aynı eser, s. 48 v.d.
[8] A. N. Bernştam, *Arheol. eksp. Gos. Ermitaja,* II, 1940; MİA, 26, s. 23 v.d.; A. N. Bernştam'ın diğer mütalealan için bk. VDİ, 1939, KSİİMK, 5, 1940.

değer olan nokta, kadının da deriden bir pantalon giymiş olması idi. Kadının yanına isabet eden duvardaki küçük bir nişte, tahtadan yapılmış bir kupa bulunmakta idi. Ölünün baş ucuna, içinde yemek kalıntıları bulunan bir tabak ile bir su testisi ve ayak ucuna ise yemek pişirmeğe mahsus topraktan bir kap ile taş ağırşaklar konmuştu. Hava ve rutubetle teması kesilen elbiseler de, iyi saklanmış olarak bize kadar gelebilmiştir. Kenkol mezarlarında bulunan ipekli kumaşlar ile elbiselerin, Noyun-Ula'daki Hun prenslerine ait mezarlardaki eserlerle büyük bir benzerlik göstermesi, Hun tarihi bakımından bize önemli fikirler vermektedir.

Borovogo gölü buluntuları

Kazakistan'da, Borovogo gölü kenarında bulunan altın sâf halar, Avrupa Hunlarının Orta Asya menşeleri hakkında bize daha açık bir fikir verebilmektedirler [10]. Bugün Petropavlovsk denen bölgede, Suçinsk yakınlarında elde edilen bu altın sâfihalar, tıpkı Macaristan'daki Hun çağı buluntularındaki sâfihalar gibi balık pulu tezyinatı ile süslenmişti. Kaş tekniği ve inci dizisi tezyinatının çok revaçta oluşu da, bize Macaristan'daki Hun san'atını hatırlatır.

Harezm kültürü ve Hunlar

Harezm'de, Ceti-Asar ve Altın-Asar'daki M.s. III. ve IV. asra ait buluntularda, kemik yay parçalarının da ele geçmiş olması, kemik yayların bu asırlarda, Orta Asya halkları ile İran'ın sahip bulunduğu müşterek bir kültür unsuru olduğunu bize göstermektedir [11]. Bu buluntu yerleri, Harezm'in yerleşik kültürü ile Orta Asya göçebe kültürünün birleştiği bir yerdi.

2. Hunlar Volga bölgesinde

A. Alföldi, *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, AH, 9, Budapest, 1932, N. Fettich, *Les trouvailles Avares de Dunapentele*, AH, 18, 1936; A. Heikel, *Antiquités de la Sibérie Occidentale*, MSFOu, 4, 194; T. M. Minayeva, *Zwei Kurgane aus der Völkerwanderunzgeit bei der Station Şipovo*, ESA, 4, s. 194-210; *Pogrebeniya s sojjeniem gor. Pokrovska*, UZSU, VI, 3, s. 194-210; B. Posta, *Archaeologische Studien auf Russischem Boden*, Budapest-Leipzig, II,

[9] S. S. Sorokin, KSİİMK, 64, 1956, s. 3-14.

[10] A. N. Bernştam, SMAE, 13, 1951, s. 216-229; M. N. Leontevskiy, *Pamyatniki*, s. 12-13; ayrıca bk. Bernştam, VDİ, 1939; KSİİMK, 5, 1940.

[11] S. P. Tolstov, SA, 19, 1954, s. 260 v.d.

1905; *Raskopkı bliz slobodı Guzevki Çariç*, ZPRAO, VII, 2; P. Rau, *Prähistorische Ausgrabungen auf der Steppenseite des deutschen Wolgagebietes*, Mitteilungen d. Zentral Museum Pokrovsk, 2, 1927; *Die Hügelgräber römischerzeit an der unteren Wolga*, aynı yer, I, Pokrovsk, 1918; P. S. Rikov, *Arheologiçeskiye raskopki i razvedki v Nijnyem povoljye i Uralskom kraye letom*, 1925, İzvestiya Kraevedçeskogo İnstituta izuçeniya Yojno-Voljskoy oblasti, I, 1926; s. 13 v.d.; *Suslovskiy kurgannıy mogilnik*, UZSU, 3-4, 1925; *Novıy Vostok*, 10-11, s. 375 v.d.; M. Rostovtsev, *Une trouvaille de l'époque Greco-Sarmate de Kertsch au Louvre et au Musée de St. Germain*, Monument Piot, 26; D. Samokvasov, *Mogilı Russkoy zemli v osnovanniya hronologiçeskoy klassifikatsii i katalog drevnostey*, Varşova, 1892; A. Schmidt, *Beiträge zur Erforschung der Kulturen Ostrusslands in der Zeit der Völkerwanderung* (III-V. Jh.), ESA, I; J. Werner, *Bogenfragmente aus Carnuntum*, ESA, VII.

Kavimler muhaceretine takaddüm eden çağlarda, Volga boyundaki kültürlere bir göz atmak faydalı olur kanaatındayız. Bilindiği üzere bu bölge, Yukarı, Orta veya Aşağı Volga havzası olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Aşağı ve Orta Volga bölgesi, arkeolog Schmidt[12] ve Yukarı Volga bölgesi de Prof. Tallgren tarafından iyice incelenmişti. Maalesef bu saha ile ilgilenen arkeolog ve kültür tarihçileri, siyasî tarih olaylarına az ehemmiyet vermektedirler. Ve bu sebeple de etüdleri noksan ve tek taraflı kalmaktadır.

Aşağı Volga havzası

Stalingrad yakınlarındaki Çariçin kültürü, bu çağın en önemli buluntu yerlerindendir[13]. M.s. IV. asrın sonlarına ait olan bu mezarlarda gümüş kayış uçları, yarım küre şeklinde altından ince sâfihalar şeklinde plâkalar ve tokalar bulunmuştu. Macaristan'da Petrossa'da bulunan küpelerle yakın benzerlikler gösteren bir küpe[14], tetkike değer bir eserdi[15].

Orta Volga bölgesinde Şipovo buluntuları

Saratov civarındaki Şipovo'da yapılan kazılar, Hun tarihini birçok yönlerden aydınlatmıştı[16]. Gene Saratov yönlerindeki Suslu buluntuları da hem Şipovo ve hem de Çariçin kültürlerine yakınlık göstermekle Volga, bölgesindeki müşterek bir kültürün habercisi olmuşlardır. Şipovo kurganlarındaki

[12] A. V. Schmidt, ESA, I, r. 17.
[13] Kazı raporu için bk. P. P. Grekov, ZRAO, 12, s. 295.
[14] A. Alföldi, AH, 9, R. 7.
[15] Schmidt, ESA, I, s. 37, R. 21; rapor: ZROA, 7, Nr. 2, s. 226.
[16] P. S. Rıkov, UZSU, 4-3, 1925, s. 13-38.

tellerin burulması suretile yapılmış olan bilezikler[17], tokalar[18], kaşlı ziynet eşyaları ve bilhassa balık sırtı tezyinatla süslenmiş madenî safihalar[19], Macaristan'a yerleşen Attilâ Hunlarının nereden geldiklerini açık bir surette göstermektedirler[20].

Macaristan'daki Hun san'atının menşelerini göstermesi bakımından Şipovo kurganının ehemmiyeti çok büyüktür. Bu kültür merkezinde, hem Talas bölgesindeki ve hem de Macaristan'daki Hun kültürünün hususiyetini bulmak mümkündür[21]. Şipovo'daki en karakteristik Hun eserleri arasında, üç köşeli ok uçlarını da saymak lâzımdır[22].

Saratov bölgesinde Pokrovsk buluntuları

Pokrovsk bölgesindeki Hun çağı kültürlerine ait buluntu yerlerinin başlıcaları şunlardı: Pokrovsk[23], Kamuşın[24], Beryozovka[25] ve Nijne-Dobrinko[26].

Başlıca Pokrovsk buluntuları, ok uçları, birkaç kemik yay kalıntısı ve bronz levhalardan müteşekkildi[27]. Beryozovka ise, tacı ile meşhurdu. Pokrovsk müzesinde bulunan bu taçı, Minayeva neşretmişti[28]. Taç, esas itibarile bronzdan yapılmıştı. Bu bronz iskelet altın, levhalarla süslenmiş ve levhalar üzerine de kıymetli taşlar konmuştu. Beryozovka'nın diğer enteresan eseri de, Avar eserlerine benzeyen bir ayna idi. Nijne Dobrinko buluntuları arasındaki, şerit halinde kesilmiş altın safihalar, Hun san'atının hususiyetlerinden biri olan inci dizileri ile süslenmişti. Altın sâfihalardaki süslerin hepsi, kabartma tekniği ile yapılmıştı. Dobrinko kültürü, bilhassa altın kaplamacılık

[17] P. S. Rıkov, İzvestiya Kraeved. İnst. izuç. Yojno-Voljskoy obl., Saratov, 1, s. 926; Minayeva, ESA, 4, s. 194.

[18] N. Fettich, SMYA, 45, R. 3, 14. A. Alföldi, AH, 9, T. 11.

[19] Minayeva, ESA, 4, s. 200, R. 15.

[20] Alföldi, AH, 9, T. VII, IX.

[21] Minayeva, ESA, 4, s. 208.

[22] Schmidt, ESA, I, s. 35 v.d.

[23] Minayeva, UZSU, IV, 3; ESA, 4, s. 206.

[24] P. Rau, *Prähist. Ausgrabungen*, Pokrovsk, 1927.

[25] ESA, 4, s. 206, R. 32.

[26] UZSU, IV, 3, s. 103 v.d.

[27] ESA, 4, s. 206 v.d.

[28] ESA, 4, s. 206, R. 32.

tekniği bakımından Macaristan'daki Hun san'atına çok benziyordu [29].

Nijne-Başkunçak buluntuları

Bu yer, Astrahan'la Saratov demir yolu üzerinde, Başkunçak gölü kenarında ve Hun kültürünün en önemli merkezlerinden biri idi. Bulunan bir tek mezar, bize Hun çağı kültürü hakkında çok şey öğretmektedir. İskeletin hemen yanında bulunan bir yayın uzunluğu, 1.40 m. idi. Yayın kemik ve ağaç kısımları da kısmen ele geçmişti. Ölünün kafasının sağında üç köşeli ok uçlarına, sol elinin üzerinde ise küçük ve camdan yapılmış incilere rastlanmıştı. Bilhassa kemik yaylar, bu kültürün Orta Asya karakterini gösteren en önemli eserleri idi [30].

Aşağı Volga havzasında Seelman

Aşağı Volga vâdisindeki Seelman buluntuları ile Macaristan'daki Hun çağı eserleri arasındaki benzerlikler birçok bilginler tarafından kabul edilmişti [31]. Meselâ, D 42 numaralı kurganda bulunan, noktalı hatlarla yapılmış bir tezyinat sistemi ile süslenmiş altın sâfihalar, bu kurganın da en karakteristik eserleri arasında yer almaktadırlar [32]. Ayrıca bu kurganda sebebini anlayamadığımız bir yangın tabakası da vardır. Mezarda at iskeletleri de görülmüştü. Seelman'da, 17 Nr.lı kurganda, demirden yapılmış tek ağızlı bir kılıç da bulunmuştu. Kılıçtan başka, üç köşeli ok uçları, kemik yaylara ve demirden yapılmış at gemlerine ait parçalar, kuşak süsleri, gümüş levhalarla üzerinde insan resimleri plâkaları da bulunmuştu. 18 Nr.lı. kurganda ise, Romboid şekilde ok uçları ele geçmişti [33]. Bilindiği üzere bu tip ok uçları, daha ziyade Avarlara ait eserlerden idiler. Kemik yay parçaları ve altın sâfihalarla kaplanmış bronz plâkalar, kaşlar, hep Hun san'atının Güney Rusya'daki eşleriydi.

Seelman kurganlarında, diğerlerinden farklı olarak ölüleri yakma âdetini görmekteyiz. Bu ölüleri yakma âdeti, biraz da

[29] UZSU, s. 103 v.d.

[30] Bu tip tezyinat üslûbuna Hunların halefleri sayılan Kutrigur'ların san'atında da rastlanmaktayız: N. Fettich, *Les trouvailles de Dunapentele*, s. 95 v.d. Biz burada, N. Fettich'in Kutrigur san'atı hakkındaki fikirlerini ihtiyatla karşılıyoruz.

[31] Kazı raporu için bk. P. Rau, Mitteilungen des Zentralmuseums Pokrovsk, 2, 1927, s. 72 v.d.

[32] P. Rau, aynı eser, s. 72.

[33] Karş.: Hampel, *Altertümer*, III, T. 63.

Pokrovsk bölgesine mahsus bir an'ane gibi görünmektedir. Meselâ kuzey Kafkasya'daki bu devre ait Alan mezarlarında böyle bir âdete rastlamamaktayız. Orta Asya'da ölüleri yakma â deti yalnızca Kırgızlar'da vardı.

Volga kültürünün umumi karakterleri

Yukarıda saydığımız buluntular, Volga'nın doğu sahillerinde yeni bir kültürün yavaş yavaş yayılmakta olduğunu gösteriyordu. Bu emareler, yeni bir kavmin geldiğine de bir işaret idi. Bu yeni kültürde, Volga boylarının eski kültür an'anelerinin devamını da görmekteyiz. Derin kazılmış mezarlar, başları kuzeye konmuş ve sırt üstü yatırılmış iskeletler, kırık bronz aynalar ve koyun başları eski mezarlarda da görülen hususiyetlerden idi. Fakat eski mezarların hiçbirinde, kadın ölülerinin yanında semerlere v.s.ye rastlanmazdı. Ayrıca bronz plâkaların ince altın sâfihalarla kaplanması da bu yeni mezar larda görülmeğe başlanmıştır. Bu yeni teknik ve kültürün Macaristan'daki Hun buluntuları ile de büyük bir yakınlık göstermesi, Hunların bize nereden geldiklerini gösterebilirdi.

Kılıç, kemik yay, üzengiler ve ok uçları ise, Hunların Orta Asya menşelerini gösteren eserlerdi. Volga bölgesine yakın yerlerde uzun zaman yaşayan Hunlar, buradaki yerli kültürlerden çok kuvvetli tesirler almışlardı

Altın sâfihalarla kaplama tekniği, yalnızca Güney Rusya'ya mahsus bir şey değildi. Bu tekniğin, Orta Asya'daki Talas boyları ile Batı Sibirya'da da çok yayılmış olduğunu görüyoruz [34].

HUNLARIN VOLGA BÖLGESİNE GELİŞİNİN NETİCELERİ

Hunların Volga bölgesine gelmesi, buradaki yerli kavimlerin muhaceretine yol açtı. Bu kavimlerden bir kısmı, kuzeye doğru çekildi. Bir kısmı da Ukrayna'nın içlerine doğru kaçtı. Ural bölgesinde gözle görülür bir şekilde büyük karışıklıklar oldu. Bütün bu hâdiseler, Ural ve Volga nehri boylarına yeni bir kavmin gelmiş olduğunu göstermekte idi.

Ural ve Doğu Sibirya'da kültür değişimleri

Ural bölgesinde, kavimler muhacereti çağına rastlayan en önemli kültür merkezlerinden biri, Mertviya Soli idi Burada ele geçen tokalar ve diğer madenî eşyalar, esas itibarı ile Maca-

[34] Bernştam, SMAE, 1951, s. 216, r. 1-4.

ristan'daki Hun çağı buluntularına çok benzemekte idiler. Şüphesiz ki bu devirdeki Ural bölgesi kültürüne Kırım'ın da çok büyük tesirleri olmuştu[35]. Bilhassa bir sepet şeklini andıran küpe, kabartma inci dizileri ile teşkil edilmiş tezyinatı ile bize Kırım kültürünü hatırlatmaktadırlar[36]. Gene bu devre ait Orenburg buluntuları da, Karadeniz sahillerindeki Güney Rusya kültürlerinin kuvvetli tesirlerini taşımakta idiler[37]. Ural bölgesinin diğer önemli kültür merkezi, Müslimova'dır[38]. Burada bulunan at gemleri, Ural bölgesi için yeni bir kültürün müjdecisi karakterini taşımakta idi[39]. Aynı at gemleri, diğer yandan da Macaristan Hun buluntuları ile büyük bir yakınlık gösteriyordu. Kayış süsleri ve diğer eşyalar da Ural bölgesi ile Macaristan arasındaki kültür bağlarını kuvvetle destekliyordu[40]. Buluntular arasında ele geçen bir eğri Türk kılıcı, bu kültür merkezini Orta Asya kültürlerine kuvvetle bağlamakta idi[41]. Müslimova yakınlarındaki Bryuhanova kültürü de kavimler muhacereti ile ilgili önemli kültür merkezlerinden biri idi[42].

Biraz daha doğuya, Akmolinsk'e doğru gidecek olursak, Karaağaç denen bölgede yeni bir kültür merkezine rastlarız. Bu merkez, Hun ve Got kuyumculuğunun en karakteristik eserlerini bize vermiştir[43]. IV. asra ait olması çok muhtemel olan Karağaç kültürü, ta Tobolsk'a kadar yayılmıştı[44].

Durumu hülâsa edecek olursak, Hunların Avrupa'ya gelmesi ile Hun ve Got san'atından bir çok unsurlar, Ural bölgesine ve Doğu Sibirya'ya da yayıldı

Hun göçleri ve Fin-Ugor alemi

Kuzeyde, yani Perm ve Çud bölgelerinde, Glyadenova kültürü M s. III. asra kadar devam etmişti. Yavaş yavaş çoğal-

[35] Kırım san'atının Ural ve Volga bölgelerindeki tesirleri için bk. Rostovtsev, MP, 26, 1923.
[36] Bela Posta, *Arch. Studien*, II, R. 247, ve 251.
[37] Orenburg kültürü için bk. Rostovtsev, MAR, 37, s. 30 v.d.
[38] Müslimova için bk. Bela Posta, Arh. Stud., II, s. 377.
[39] Bela Posta, Arch. Stud., II, s. 378.
[40] Bela Posta, II, s. 378-380; AE, Uj. f., 14, s. 401.
[41] Bela Posta, II, s. 382.
[42] A. Schmidt, *Kaçka*, ESA, I, s. 40-42.
[43] Schmidt, ESA, I, s. 44; R. 32-36.
[44] A. Heikel, MSFOU, 4, 1894, T. IX, 28; XI, 9, 14.

mağa başlıyan yabancı tesirler, M.s. VI. asırda bu bölgenin kültürünün mahiyetini değiştirmeğe muvaffak oldular. Artık VI. ve VIII. asırda, yeni bir Fin-Ugor kültürü meydana geldi. Bu yeni kültürün meydana gelişinde şüphesiz ki en büyük rolü, Hun göçleri ve bunun neticesi olarak meydana gelen kavimler muhacereti oynamıştı. Kuzeydeki bu yeni kültürü temsil eden başlıca merkezler, Samara[45], Roşestveno[46], Berensniki[47] ve Maslovka[48] idi. Bunlar arasında, Hun çağına ait en karakteristik hususiyetler gösteren merkez, Kaçka bölgesi idi. Kaçka buluntuları[49], kavimler muhacereti sırasında, Oka ve Kama nehirleri yolu ile kuzeye yeni birçok kültür tesirleri gittiğini bize göstermektedirler. Oka ve Kama bölgesindeki bütün kültür problemlerini burada ele alacak değiliz[50]. Bizim için önemli olan, bu bölgedeki Hun tesirlerini gösterebilmektir. Meselâ, Prof. Tallgren'e göre, kavimler muhacereti çağı ile ilgili Kazan ve Aişa kurganları, Orta Asya tesirleri ile dolu idi[51]. Burada, yeni Hun tesirleri ile yerli kültür sayılan Got eserleri, yan yana bulunuyorlardı[52]. Bu kısa izahattan anlaşılmaktadır ki, Hun göçlerinden Fin-Ugor âlemi de esaslı bir şekilde müteessir olmuştu.

3. Hunlar Don havzasında

Bundan evvelki bahiste, Aşağı Volga bölgesine yeni bir kavmin geldiğini ve buna muvazi olarak da yeni bir kültürün doğmak üzere olduğunu kaydetmiştik. Hun çağı kültürü diye adlandırdığımız bu yeni buluntu yerlerine benzer mezarların, bu devirden itibaren sık sık Don havzası ve Kafkasya'da da görülmeğe başlandığını müşahede edebiliyoruz. Aşağı Volga'-

[45] A. M. Tallgren, *Zaouss*, II, s. 23.
[46] Schmidt, ESA, I, s. 36.
[47] Kazı raporu için bk. Bulten obş. arh. istor. Etnogr. pri. Samarskom Univ., 1926, s. 15.
[48] Tallgren, Zaouss, II, s. 3 v.d.; Schmidt, ESA, I, s. 15, R. 26.
[49] Schmidt, *Kaçka*, ESA, I, s. 33 v.d.
[50] Bk. A. Schmidt, *Die Ausgrabungen bei dem Dorf Turbina an der Kama*, FUF, 18, 1-3, 1926, s. 10 v.d.
[51] Tallgren, *Zaouss*, s. 13 v.d.
[52] Aynı eser, s. 12 v.d.; RV. III, s. 356.

daki Hun çağı kültürünün, Don havzasındaki en önemli benzeri Sulino adlı buluntu yerinde[53], 1899 senesinde bulunan mezarlarda[54], ölüler gayet muntazam bir şekilde uzatılmış ve eşyaları da yanlarına konmuştu. Mezarlarda ele geçen eserler arasında kültür tarihi bakımından en önemli olanları, gene altın sâfihalardı. Hun ve Got san'atının en belirli bir tekniğinin habercileri olan bu sâfihalar, oldukça iyi muhafaza edilmişlerdi. Ayrıca mezarlarda küllere ve yanık izlerine de rastlanmıştı.

Aşağı Volga vâdisindeki yeni Hun çağı kültürüne muvazi olarak, Kafkasya'da da bazı buluntu yerlerile karşılaşmaktayız[55]. Bu devre ait Kafkas buluntularına, Kırım ve Kerç kültürlerinin çok kuvvetli tesirler yaptıkları, bilhassa toka şekillerinin mukayeselerinden anlaşılmaktadır[56]. Macaristan'daki Hun çağı eserleri ile yakınlık gösteren Kafkasya'daki başlıca buluntu yerleri şunlardır: Ter, Digoria, Nijne-Ruça ve Vladikafkasya.

4. Hunlar Dinyeper'de

Dinyeper vâdisinde, Macaristan'daki Hun kültürüne benzer en önemli buluntu yeri Novogrigoryevka idi[57]. Burada da balık sırtı şeklindeki tezyinatla süslenmiş altın safihalar bulmaktayız[58]. 1884 de Rusların bulduğu bu merkezi, Macar bilginlerinden Bela Posta[59] ve daha sonra da Prof. A. Alföldi incelemişlerdi[60]. Bir yandan Macaristan'daki Murga buluntuları ile yakınlık gösteren bu merkez[61], diğer yandan da Aşağı

[53] Minayeva, ESA, IV, s. 207; Pogrebeniye, s. 104 v.d.

[54] Uvarova, *Drevnosti*, 19, 2, s. 70.

[55] Bela Posta, *Arch. Stud.*, II, II, s. 492, R. 271; Alföldi, AH, 9, T. XXV, 10-51.

[56] Rostovtzev, MP, 26, 1923. Burada, Kırım ve Kerç tesirlerinin geniş bir şekilde münakaşası yapılmıştır.

[57] Minayeva, ESA, IV, s. 207.

[58] D. Samokvasov, *Mogilı Russkoy zemli*, s. XXX v.d.; Minayeva, *Pogrebeniye*, s. 97; ESA, IV, s. 207 v.d.

[59] Bela Posta, Arch. Stud., II, s. 491 v.d.

[60] Alföldi, AH, 9, T. 22.

[61] Bela Posta, aynı eser, s. 493.

Volga[62] ve Kafkas[63] kültürleri ile akrabalık kurmakta idi. Altından yapılmış insan başı figürlerinde, gene Hun çağının noktalarla teşkil edilmiş tezyinatı göze çarpmaktadır[64].

Novogrigoryevka, daha ziyade Kırım yarımadasının tesirleri altında bulunan bir kültür merkezi idi[65]. Esasen bu devirdeki Kırım kültürü de, Macaristan'daki Hun kültürü ile kuvvetli bağlara sahipti[66].

Öyle anlaşılıyor ki, Macaristan'daki Hun san'atı etnik olarak Hun asıllı kavimlere mal edilemezdi. Hunlar Macaristan'a giderken, birçok Cermen asıllı kavimlerle Güney Rusya kültürünü de beraberlerinde götürmüşlerdi. Bu suretle Macaristan'daki Hun kültürü ile Güney Rusya san'atı arasında büyük bir yakınlık ve akrabalık doğmuştu.

5. Hunlar Tuna'da

Hunlar Tuna'ya gelirken, birçok Got kabilelerini de beraberlerinde sürüklediklerinden, Kırım ve Odesa bölgelerinden de bol miktarda kültür tesirleri almışlardı. Esasen, Kerç, Olbia[67], Pantikapaeon[68] gibi Kırım'daki önemli merkezler, eski Got san'atı ile büyük ayrılıklar göstermemekte idiler. M.s. 375 senelerinde Hunların Tuna kıyılarına indiklerini görüyoruz. Bu sırada bir yandan Macaristan'a yerleşmeğe çalışırken, diğer yandan da Bizans imparatorluğunu sıkıştırmakta idiler.

Macaristan'a yerleşen Hunların içinde pek çok Cermen ırkından insanların bulunmasına rağmen Alan'ların izlerine pek rastlıyamıyoruz[69]. Hunlarla beraber Avrupa'ya gelip yerleşen Got'ların en önemli kültür merkezleri şunlardı: Untersiebenbrunn[70], Gundremmingen[71], Aşağı Avusturya'daki

[62] Minayeva, ESA, IV, s. 207 v.d.
[63] Bela Posta, aynı eser, II, s. 491, R. 271.
[64] Alföldi, AH, 9, T. XXII, 15.
[65] J. Werner, ESA, 7, s. 46 v.d.
[66] Bela Posta, aynı eser, II, s. 492 v.d.
[67] Bela Posta, aynı eser, II, R. 225-223; 225-226; 242.
[68] Bela Posta, aynı eser, II, R. 247, 274.
[69] Alföldi, AH, 9, s. 36.
[70] Kubitschek, Jahrbuch für Altertümskunde, 5, 1911, s. 32 v.d., Alföldi, AH, 9, s. 36.

Kronberg[72]. Kronberg, M.s. 400 senelerine ait bir buluntu yeri idi[73]. Ve Macaristan kültürü ile de yakın bağları vardı

6. Hunlar Orta Avrupa'da

BULUNTULAR

a) Orta Asya menşeli eserler

Macaristan'da bulunan Hun çağına ait eserler arasında, Orta Asya menşeli olmaları çok muhtemel başlıca eserler şunlardı:

1. *Ok uçları:*

Kesitleri üç köşeli olan bu ok uçlarının Orta Asya'dan gelmiş olmaları ihtimali, daha ziyade eski Güney Rusya oklarına benzememelerinden ileri gelmektedir[74]. Hunlara ait ok uçlarının en orijinal karakterlerini gösteren örnekler, Güney Rusya'da Novogrigoryevka[75], Macaristan'da Pecs-Üzsög[76] Keszthely-Gati[77] ve Viyana'da Simmering'de[78] bulunmuştu.

2. *Yaylar:*

Hun yaylarının menşe ve yayılışları hakkında bazı ilmî etüdler de yapılmıştı[79]. Türk yayları gibi, ağaç, kemik ve sinirden yapılan Hun yayları, Avrupa kültür tarihi üzerinde çalışan bilginlerin de nazarı dikkatini çekmişti[80]. K. von

[71] G. Bersu, Archaeologische Anzeiger, 1926, s. 286.
[72] L. Franz, Germania, 2, 1927, s. 33; Alföldi, AH, 9, s. 37.
[73] N. Fettich, *Der zweite Schatz von Szilagysomlyo*, s. 58.
[74] Minayeva, *Pogrebeniya*, s. 91 v.d.
[75] Samokvasov, *Osn. Hronol. Klassif*, 30.
[76] Alföldi, AH, 9, s. 1-4.
[77] Alföldi, aynı eser, s. 18 v.d.
[78] Beninger, *Der Westgotisch-Alanischen Zug*, R. 34; Aşağı Volga bölgesindeki ok uçları buluntuları için bk. P. Rıkov, *Arch. raskopki*, 1929, s. 2 v.dd.; Volga bölgesindeki bu tip ok uçları için bk. P. Rau, Mitteilungen Pokrovsk, 2, 1927, s. 68, n. 2.
[79] J. Werner, Bogenfragmente, ESA, 7, s. 33 v.d.
[80] Beninger, aynı eser, s. 76 v.d.

Sebestyen[81] ve A. Alföldi[82] gibi Macar bilginlerinin bu mesele üzerindeki fikirleri, şüphesiz ki Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşıyorlardı.

a) Aşağı Volga bölgesinde Hun yayları: Bu bölgede en tipik yay kalıntılarına Nijni-Başkunçak kurganlarında rastlanmıştı[83]. 1.40 m. uzunluğundaki yayın ağaç kısımları tamamen çürümüş, orta ve baş kısımlarına ait kemikler kalmıştı. Kirişin gerilmesi için, her iki uçta da *kiriş* kertikleri yapılmıştı. Aynı bölgede Hun tipinde ikinci yay, Küçük Karaman'da 51 Nr.lı kurganda bulunmuştu[84]. Üç parçadan ibaret olan bu buluntu, evvelki yay ile aynı idi. Hun yayları, İskit ve Alan yayları ile aynı değildi[85]. Aralarında büyük farklar vardı. Bundan anlaşılıyor ki, Volga boylarına bu yayları yeni gelen kavimler getirmekte idiler[86].

b) Macaristan'da Hun yayları: Hun çağına ait yay buluntuları başlıca üç tane idi: Carnuntum, Mainz ve Simmering yayları. Bunlar içinde en fazla ilgiyi çeken, Carnuntum'daki yay buluntusu idi[87]. Bu buluntu yeri bir silâh deposundan başka bir şey değildi. Büyük Teodosyos'un ölüm senelerine tesadüf eden bu depoda, 32 tane yay bulunmuştu. Bu yayların şayanı dikkat olan özellikleri, *kemik kısımlarının geyik boynuzlarından* yapılmış olmaları idi[88] 1.60 sm. kadar büyüklükte olan bu yaylar, iki kemik levhadan ve ortalarındaki bir ağaç kısımdan meydana gelmişti. Bu yayların yanında, mogol ırkından ölülerin iskeletlerine de rastlanmıştı[89].

[81] K. von Sebestyen, Dolgozatok, 6, 1930, s. 178-204; ESA, 7, s. 35, n. 6.

[82] Alföldi, AH, 9, s. 18 v.d.

[83] ESA, 7, s. 38.

[84] P. Rıkov, UZSU, 4, 1925, s. 72, R. 12-13. Kronolojisi için bk. T. M. Minayeva, UZSU, 6, 1927, s. 118.

[85] J. Werner, ESA, 7, s. 42.

[86] Eski kültürle yeni kültürün mukayesesi için bk. Rostovtsev, MAR, 37; MP, 1923, s. 130 v.d.

[87] J. Werner, ESA, 7, s. 33 v.d., R. 1.

[88] Alföldi, AH, 9, R. 1, s. 19.

[89] Polaschek, Wiener Prähistorische Zeitschrift, 19, 1932, s. 239; J. Werner, ESA, 7, s. 56 b.d.

Bu *antropolojik delil*, yayların Orta Asya menşeli olması ihtimalini daha da artırmaktadır.

Mainz'da bulunan bir yay, Hun yaylarının Avrupa'daki üçüncü tipini temsil eder[90]. Bu yayların Roma kültür çevresi içindede bulunmuş olmalarına rağmen, Roma kültüründe bu tip kemik yaylara rastlanmamış olması, Türk Kültür Tarihi bakımından çok enteresandır.

3 . *Kılıçlar:*

a) Aşağı Volga bölgesinde: Bu bölgedeki Hun kılıcı, 17 numaralı Pokrovsk kurganında bulunmuştu[91]. Bu, tek ağızlı bir Türk kılıcı Volga bölgesinin yerli kültürüne de tamamen yabancı idi. Müslyumova'da görülen *tek ağızlı kılıç* da, Hun çağındaki akınların bir hâtırası olarak kabul edilebilirdi[92].

b) Macaristan'da: Macaristan'daki Hun kılıçları ile ilgili en önemli buluntu yeri Nagyszeksos'dur[94]. Kılıçların yanındaki eşya ve iskeletlerde de yanık izlerine rastlanmıştı. Bunun sebebi henüz izah edilememiştir.

4 . *Mezarlar:*

Volga boylarındaki mezar şekilleri ile ölü gömme âdetleri, Hun çağındaki Macaristan âdetlerine çok uymakta idiler. Macaristan'da, Alan'ların rollerinin yok denebilecek kadar az olduğunu yukarıda söylemiştik. Volga kültürleri ile Macaristan'daki Hun kültürünün birbirlerine benzemesi, Volga kültürlerini bir Alan kültürü olarak kabul eden nazariyeleri zayıflatır.

a) Aşağı Volga bölgesine ait mezarlarda yanık izlerine çok rastlamaktayız[94]. Don vâdisindeki Novogrigoryevka mezarları ve ölü gömme âdetleri de buraya benzemektedir.

b) Macaristan'da, Nagyszeksos mezarlarında da yanık izlerine rastlanmıştı[95]. Prof. Alföldi, bu meseleleri ayrı ayrı inceliyerek kendine göre bazı neticelere varmıştı.

[90] J. Werner, ESA, 7, R. 2; V. E. Nash-Williams, *The Roman legionary fortress at Caerleon*, I, 1931; Alföldi, AH, 9, s. 24.

[91] Minayeva, *Pogrebeniye*, R. 1; J. Werner, ESA, 7, s. 45 v.d.

[92] Bela Posta, aynı eser, II, s. 292 v.d.

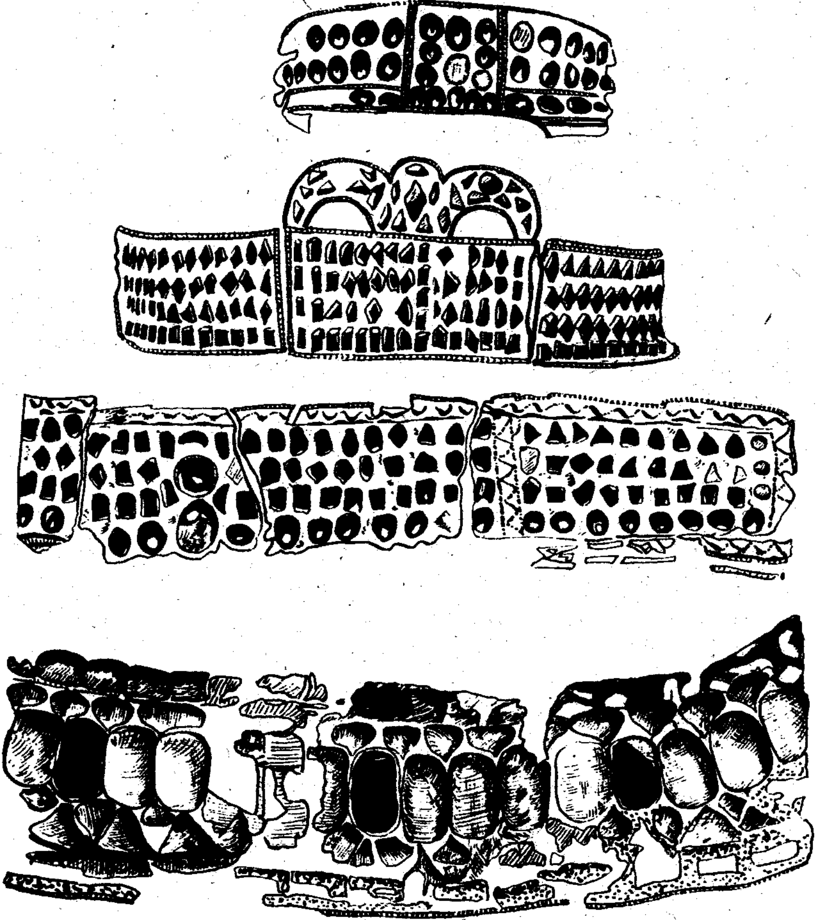
[93] Röm. Limes in Österreich, 2, 1901, s. 39 v.d.

[94] P. Rau, Mitteilungen Pokrovsk, 2, 72; J. Werner, ESA, 7, s. 44.

[95] Alföldi, AH, 9, s. 17.

b) Talas ve Volga menşeli eserler

Aşağı Volga ile buna yakın kültür merkezlerini incelerken, madenî eşyaları kaplamak için kullanılan altın sâfihalar üzerine, dikkati bilhassa çekmiştik. Bu sâfihalar, balık sırtı

Levha 10 — Macaristan'da bulunmuş Avrupa Hunlarına ait eserler.

tezyinatla veya yivlerle süslenmişti. Macaristan'da, Hun çağında bu sâfihaların çok çeşitli örnekleri ele geçmiştir. Hun san'atının en karakteristik özelliklerini sınıflara ayırarak tetkik etmeyi faydalı buluyoruz (bk. Lev. 10):

1. Düz sâfihalar: Uzun zaman toprak altında kalmaları sebebi ile sâfihaların perdahları tabiî olarak bozulmuştu. Alföldi'nin neşrettiği (T. IV, 1-15; XVI, 1-20 deki) eserler, bu tip safihalardandır.

2. Kabartma, paralel doğrularla yapılan tezyinatı ihtiva eden sâfihalar: En güzel örnekleri için bk. Alföldi, AH, 9, T. II, 1, 2.

3. Kabartma noktalarla süslenen sâfihalar: Bu tip tezyinat Hun çağında çok yayılmıştı. (Bk. Alföldi, AH, 9, T. III, 4-22; IV, V, VII, 3-8.) Kavimler göçü sırasında buna benzer tezyinatın Batı Sibirya ve Perm bölgesinde de çok yayıldığını görüyoruz[96]. Ayrıca Kutrigur ve Avar san'atında da bunlara benzer eserler vardı[97].

4. Balıksırtı tezyinatlı sâfihalar: Hun san'atında en çok görülen özelliklerdendir[98]. Pullar, birbirlerinden noktalı hatlarla ayrılmışlardı. Bu tip sâfihalara, Naygszeksos'da[99], Moldavya'da Concesti'de[100], ve içinde yanık izleri bulunan diğer mezarlarla[101], Volga boylarındaki kurganlarda[102] çok rastlamaktayız. Balık sırtı tezyinatlı altın sâfihalarla kaplanmış bir bıçak kını, Hun san'atının en karakteristik eserlerinden biri idi[103]. Bu çağda Macaristan'da Wiking san'atının da çok kuvvetli tesirlerini görmekteyiz[104]. Kanaatımıza göre bu kılıcın üzerinde de, kuvvetli Wiking tesirleri bulunmakta idi. Roska[105] ve Alföldi'nin[106] neşrettiği Hun kılıç kınları da, bize Kırım ve Wiking *kılıç kınlarını* hatırlatmaktadırlar.

[96] A. Schmidt, ESA, 4, s. 37, R. 21a; s. 45, R. 32-36; Minayeva, ESA, IV, R. 32, s. 206, R. 32; Bela Posta, II, R. 224.

[97] Madara buluntularında: N. Fettich, *Trouvailles Avares de Dunapentele*, s. 57, Fig. 21, 14-18.

[98] Alföldi, AH, 9, T. XIII, s. 12.

[99] Alföldi, AH, 9, T. XVI, 20.

[100] Matzulewitz, *Byzantinische Antike*, 1929, s. 133 v.d.; Alföldi, AH, 9, T. XX-XXI.

[101] Hunlar ölüyü kısmen veya tamamen yakmakta idiler.

[102] Samokvasov, *Osn. Hronol. Klassif.*, s. XXX; ESA, IV, s. 201, R. 7.

[103] Alföldi, AH, 9, s. 27.

[104] Peter Paulsen, *Wikingerfunde aus Ungarn*, T. 10-12; Alföldi, s. 28.

[105] AE, 1930, s. 229.

[106] Alföldi, AH, 9, T. XXXII.

Yukarıda saydığımız tiplerden başka, daha birçok altın plâkalarla yapılmış tezyinatlara da rastlamaktayız. Fakat bunları tasnif ederek, sistemli bir şekilde tetkik etmek, bu eserimizin hacmi ile mütenasip değildir. Eşit kenarlı dörtgen[107] veya ay şeklindeki altın plâkalarla yapılan tezyinat[108], Hun ve Güney Rusya san'atında hususi bir değer taşıyordu[109]. Bunlara kemer ve kayış uçlarını da ilâve etmelidir[110].

c) Hunlara yabancı olan teknikler ve eserler

Bilindiği üzere Orta Avrupa'daki Hun kültürü üzerine, Cermen veya diğer komşu kavimlerin çok kuvvetli tesirleri vardı. Bu sebeple, Hun kültür tarihinin anlaşılmasında, bu yabancı tesirlerin tanınması ve kolaylıkla görülebilmesi çok büyük faydalar sağlar. Bela Posta ile Alföldi'nin fikirlerini Türk tarihinin umumi gidişine tatbik edip aşağıda kısaca vermeği faydalı buluyoruz:

1. Tokalar: Hun tokalarının halkaları umumiyetle daire şeklinde idi. Biraz kalınca ve kesiti de yuvarlaktı. Tokanın kayışının tesbit edildiği yere ekseriya bir kaş da konurdu[111]. Bu tip tokaları, Sirmiyum[112] ve Transilvanya bölgelerinde çok yayılmış olarak görüyoruz. Aberg ve Beninger gibi Cermen san'atı mütehassısları ve Rostovtsev gibi Güney Rusya kültür tarihinin büyük otoriteleri, bu tip tokaların Got'lara ait olduklarında müttefiktirler. Bu tip tokalar, Gotlarla birlikte Kuzey Afrika'ya bile yayılmışlardı[113]. Dört köşe tokalar ise, yalnız Güney Rusya'da görülen Cermen eserlerinden idiler[114]. Bu tip

[107] Alföldi, AH, 9, T. IV, 4; XVI, XXII, 1; XXV, 9.
[108] Alföldi, AH, 9, T. IV, 8-11, VII, 8, XXV, 14, XXIII, 4.
[109] Alföldi, s. 32; Bela Posta, R. 223; Kafkasya için bk. MAK, 8, T. 102, 3-4.
[110] Alföldi, AH, 9, T. III, 19-21; VII, 4; XXII, 2; XXV, 29; III, 11, 17; III, 21; XXV, 14; XXIII, 4.
[111] Macaristan'daki yaylar için bk. Alföldi, AH, 9, s. 61; Fertömedgyes tipi için bk. AE, 1906, s. 189; Batı Got'ları nezdinde yayılışları için bk. Beninger, *Westgotisch* v.s., s. 32, R. 9.
[112] Bibliyografya için bk. Alföldi, AH, 9, s. 71, n. 131.
[113] Nils Aberg, *Die Franken und Westgoten*, B.-L., 1922, s. 58; Beninger, aynı eser, s. 32; Rostovtsev, MP, 1923, s. 151.
[114] Alföldi, ESA, 9, s. 299, T. III, 1-8, 12

tokalara, Avrupa'da Hun buluntularından başka bir yerde rastlamıyoruz. Beyzî şekilde, halkaları bulunan tokalar ise[115] bilhassa Batı Got'larında çok görülmektedir[116]. Sonraki Avar tokaları ile de benzerlikleri vardı. Öyle anlaşılıyor ki, Volga boylarına gelen Hunlar, Got'lardan bu tokaları aldılar ve Orta Avrupa'ya da yaydılar.

2 . Cermen fibelleri: Fibeller, Got ve Cermen san'atının en özel unsurlarından biri olarak sayılırlar. M.s. 400 senelerine ait[117], Macaristan'daki Cermen mezarlarından çıkan bazı fibeller[118], Kiyev'teki Got buluntuları ile çok yakınlık gösteriyorlardı[119]. Fibeller üzerinde dörtgen şeklindeki boncuklar da Cermen kültürünün tanınmış özelliklerindendi[120].

3 . Bilezikler: Tellerin bükülmesi suretile bir kablo demeti şeklinde yapılmış ve orta yerlerinde de bir düğüm bulunan halkalar[121], İllirya'da ve Kelt buluntularında[122], Belgrad'da[123], Don vâdisinde[124] bol miktarda ele geçmişti. Macaristan'da da bulunan bu tip bilezikler[125], Cermen kültürünün tipik eserleri idiler.

4 - Yivli teller: Macaristan'da Rabapordany'de ele geçen bu teller[126], Gotlar tarafından ta İspanya'daki Garnata şehrine kadar götürülmüştü[127].

[115] Alföldi, AH, 9, T. VIII.

[116] Mertviya Soli'de: Schmidt, ESA, 1927, R. 30; Seelman'da: J. Werner, ESA, 7, s. 47; Minusinsk'de: Tallgren, *Collection Tovostine*, XI, s. 29.

[117] N. Fettich, Der Zweite Schatz, s. 58 v.d.

[118] Cermen mezarları için bk. St. Kovacs, Dolgozatok, 3, 1912, s. 293; Balodis, ESA, I, s. 118, R. 4.

[119] Kiyev pulları için bk. Bela Posta, aynı eser, II, s. 513, R. 285, 22-23; Alföldi, AH, 9, s. 37, T. X.

[120] Dolgozatok, s. 271, R. 25; Minayeva, ESA, 4, s. 206.

[121] Alföldi, AH, 9, T. XXXV.

[122] Jahrbuch für Altertumskunde, 4, 1910, s. 89.

[123] Alföldi, AH, 9, s. 38.

[124] Don bölgesi için bk. MAK, 8, T. 120, 5-6; RV, 13, T. 43 A.

[125] Alföldi, AH, 9, T. 11.

[126] Alföldi, AH, 9, T. 35, 15-19.

[127] Minayeva, *Pogrebeniye*, s. 93.

5 - Maskeler: Küçük olarak yapılmış ve üzerlerinde insan figürleri bulunan bu maskeler de umumiyetle Cermen'lere mahsus bir eser olarak kabul edilmektedir. Volga vâdisinde de ele geçen bu maskeler [128], Altay'lara ve Türkistan'a kadar kadar yayılmışlardı [129].

6 - Amber boncukları: Hun san'atında estetik bakımdan bir şey ifade etmeyen bu boncuklar [130], tipik Cermen eserleri olarak kabul edilmektedirler [131].

7 - Bir Roma gerdanlığına ait parçalar: Hunlar Orta Avrupa'ya yerleştikten sonra, Roma ve Bizans kültürlerinden de çok şeyler almışlardı. Bu yeni tesirlerin, gene Cermen'ler vasıtası ile Hunlara girmiş olmaları çok muhtemeldi. Cermen'ler, daha Güney Rusya'da iken, Bizans kültüründen çok şey almış bulunuyorlardı [132].

8 - Sarmat menşeli, kaşlı küçük süs unsurları: Kaşlarla süslenmiş bazı plâkalar, tam mânasile Güney Rusya san'atının en eski hususiyetlerini göstermekte idiler. Kırım yarım adasında bulunan elbise süsleri [133], Macaristan'daki [134] ve hattâ Kuzey Afrika'daki Kartaca eserlerine benzerlerdi [135].

9 - Diğer altın işleri: Ortalarında bir kaş ve kaşın etrafında da daireler bulunan süs unsurları da, Hun san'atına girmiş Cermen motifi olarak kabul edilmişlerdi [136]. Bu eserlere, Cermen san'atında M. s. 400 senelerinde rastlamaktayız [137]. Kaşlarla süslenmiş, üçgen şeklindeki süs plâkaları da Cermen asıllı olarak kabul edilmektedirler [138]. Kaşlarla süslenmiş

[128] Nils Aberg, *Die Franken und Westgoten*, s. 207, R. 302.

[129] C. G. Mannerheim, *Across Asia*, II, R. 25-40.

[130] Alföldi, AH, 9, T. 12.

[131] Schmidt, ESA, I, s. 44, R. 33.

[132] Pamyatniki Gos. Ermitaja, 2, 1926.

[133] Rostovtsev, *Iranians and Greeks in South Russia*, s. 131; MP, 1923, s. 115.

[134] A. Alföldi, AH, 9, T. XV, 1-30.

[135] Rostovtsef, MP, 1923, R. 23.

[136] Alföldi, AH, 9, T. XV, 65-66; N. Fettich, *Der zweite Schatz von Szilagysomlyo*, T. XX; H. Kühn, *Das Kunstgewerbe der Wölkerwanderungszeit*, Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker, I, s. 73, T. V.

[137] Veeck, *Die Alamannen in Würtemberg*, T. XXXI, 6.

[138] Alföldi, AH, 9, s. 59; Benninger, *Die Westgot.-und Alan. Zug*, R. 10.

altın işlerinin menşei, umumiyetle Güney Rusya'da idi. Hunlar bu tekniği, Güney Rusya'dan geçerken almışlardı.

Şilezya'da Hun eserleri

Kaynaklarımıza göre, Yukarı Şilezya'nın da Attilâ devletinin sınırları içine girdiğini biliyoruz. Höckricht denen yerde bulunan Hun kültürü ile ilgili eserler, bu bakımdan Şilezya'nın durumunu bir defa daha aydınlatmaktadırlar. Kaşlarla süslenmiş bir taç parçası, kayış ucu tezyinatları, tokalar, Çin eserleri tipindeki kaplar Hun kültürünün yayılış sahası hakkında bize bir fikir vermektedirler[139]. Takacs[140] ve Reinecke[141] gibi bilginler, Şilezya'daki Uzak Şark kültürünün izleri[142] hakkında değerli etüdler yapmışlardı. Bela Posta da, daha evvel Macaristan'da bulunan bir bronz kapla bir Altay eserini mukayese etmişti[143]. Bu tip Sibirya kapları, kavimler göçünün başlaması ile Perm bölgesinde de görülmeğe başlanmıştı[144].

Bütün bunlar bize şunu göstermektedir ki, esas vatanı Altay olan bu kaplar, Hunların göçü sırasında batıya doğru götürülmüş ve ta Şilezya'ya kadar yayılmıştı

[139] E. Krause, *Schlesiens Vorzeit in Schrift und Bild*, N. F., 3, 1904, s. 46 v.d.; Alföldi, AH, 9, T. 19.

[140] Bulletin de l'Institut d'Archeologie de Boulgare, 3, 1925.

[141] ZE, 1896, s. 12 v.d.

[142] Tallgren, Coll. Tov., s. 58.

[143] Bela Posta, aynı eser, s. 522, R. 209.

[144] Alföldi, AH, IX, R. 5

IV.

AVARLAR

Avar Kültürü

Alföldi, A., *Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde*, ESA, 9, (1914), s. 285-307. *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Leipzig, 1926, 2 c. Bartha, D., *Die avarischen Doppelschalmei in Janoshida*, AH, XIV, Budapest, 1934. Barthucz, L., *Die Rassenelemente der ungarländisches Avaren und ihre ethnische Bedeutung*, Ethnographia, 45 (1934), s. 101-110. Başmakov, *Etude sur l'origine des Avares*, L'Ethnographie, 1928, 1-8. Börzsönyi, A., *Györ* (Komitat györ) AE, 1902, 128-143, 1904, 15-41; 1905, 16-33; 1906, 302-321; 1908, 208-330. Csallany, G., *Friedhof in der umgebung von Szentes*, AE, 1906, 2. *A Kunszentmartoni Avarköri ötvössir*, Szentes, 1933. Eber, L., *Gräberfunde aus dem früheren* 289-300. *Mittelalter*, I, (Abony), AE, 1901. Feher, Geza, AH, VII, s. 34 v.d. Fettich, N., *Kunstgewerbe der Avarenzeit*, AH, I.; *Cimétières Avares en Hongrie*, Nouvelle Revue de Hongrie, 1933; *Jutas und Öskü, zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*, Prag, 1931 1931; A. Marosi, *Trouvailles Avares de Dunapentele*, AH, XVIII, 1936; *Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der Ungarländischen Denkmäler*, SKYTHİKA, 4; *Beiträge zur Waffenkunde der Ungarländischen Reiternomaden aus dem Mittelalter*, Jahrbuch der Ungarischen archäologischen Gesellschaft, II, s. 116 v.d.; *Zum Problem des Ungarländischen Stiles* II, ESA, IX, s. 308-322. Gubicza, K., *Friedhof von Kishegyes*, AE, 1907, s. 346-363. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I-III, Braunschweig, 1905. Horvarth, T., *Die Avarischen Gräberfelder von Üllö und Kisköròs*, AH, XIX, 1925. Kada, E., *Friedhof von Gater*, 1905, 360-384, 402-407; 1906, 135-158, 207-221; 1908, 330-339. Kovacs, I., *Dolgozatok*, IV, 1913. Laszlo, Gy., *Die Byzantinischen Goldbleche des Fundes von Kunagota*, AH, 51 (1938), 55-86, 131-148; *Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1940, s. 125 v.d. Heikel, A., *Antiquités de la Sibérie Occidentale*, MSFOu, VI (1894); *Altertümer aus dem Tale des Talas*, Helsingfors, 1918. Kubitchek, W., Jahrbuch für Altertumskunde, 5 (1911), s. 32. Materialı po arheologii Rossii, VIII, T. 102. Matzuleviç veya Makuleviç, *Byzantinische Antike*, 1929. Minayeva, T. M., *Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station Şipovo*, ESA, IV, s. 194-210; *Pogrebeniye s sojjeniem gor. Pokrovska*, Uçeniya Zapiski Saratovskogo Universiteta, VI, 3, 1927. Noettes, Lefebre de, *Deux plats Sassanides du Musée de l'Ermitage*, Arethuse, 4 (1924), (Üzengiler hakkında). Polaschek, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 19, 1932, s. 239 v.d. Rau, Paul, *Prähistorische Ausgrabungen auf der Steppen Seite des deutschen Wolgagebietes*, Mitteilungen d. Zentral Museum Pokrovsks, 2 (1927). *Die Hügelgräber römischerzeit an der unteren Wolga*, Mitteil

d. deut. Mus., Pokrovsk, 1918. Rıkov, P. S., *Suslovskiy kurganniy mogilnik*, Uçeniya Zapiski Saratovsk Universiteta, IV, III 1925., *Noviy Vostok*, 10-11, s. 375 v.d. Rostovtzev, M., *Kurgannıya nahodki Orenburgskoy oblasti*, Materialı po arh. Rossii, No. XXXVII; *Une trouvaille de l'époque Greco-Sarmate de Kertsch au Louvre et au Musée de St. Germain*, Monument Piot, XXVI. Lipp, W., *Funde von Keszthely*, AE, XIV (1881), s. 117-122; *Die Gräberfelder von Keszthely*, Budapest, 1885 (Almanca), Arch. Közlemenyek, XIV (1886), s. 137. Marton, L., *Neue Funde aus dem frühmittelalterlichen Gräberfelder von Abony*, AE, 1904, s. 303-318; *Forschungen im Jahre 1904 im frühmittelalterlichen Gräberfelder von Abony*, AE, 1906, s. 31-37. Marki, K.-Poll, *Armringe mit Frichterenden aus der Avarenzeit*, AE, 47 (1934), s. 56-65, 198-199. Matzuleviç, Seminarium Kondakovianum, I, s. 132. Mikkola, J. J., *Avarica*, Archiv für Slavische Philologie, 41 (1927), s. 158 v.d. Pertz, MGH, I, s. 177 v.d. Pogany, J., *Gräberfelder von Gombos*, AE, 1908, s. 404-415. Posta, Bela, *Ausgrabung von zirak*, Arch. Közlemenyek, XIX (1895), 55-86; *Archaeologische Studien*, II, Budapest-Leipzig, 1905. Preidel, H., *Zur Frage des Aufenthaltes der Avaren in dem Sudetenländern*, Süddeutsche Forschungen, 4 (1939), s. 395-406. Reinecke, P., *Die archäologische Hinterlassenschaft der Avaren*, Germania, 1928, 88. Sebestyen, Ethnographia, 10 (1899), s. 15. Söter, A., *Komitat Moson*, Magyarovar, 255. *Ausgrabung auf dem Gräberfelde von Csuny*, Arch. Közlemenyek, XIX (1895), s. 87-115. Magyarovar, 1898, s. 117-165. *Nemesvölgy*, Magyarovar, 1898, s. 193-227. Strzygovski, *Das Osebergschiff und die Holzkunst der Wikingerzeit.* Szele, S., *Bölcske*, AE, 1891, s. 239-249. Takacz, Zoltan, *Mittelasiatische Spätantike und Keszthely Kultur*, Jahrbuch der Asiatischen Kunst, 1925, s. 60. *Iranisch-Hellenistisches und Ostasiatisches in der Kunst der grossen Völkerwanderung*, OZ, 17. Jahrgang. *L'art des grandes migrations en Hongrie*, Revue des arts Asiatiques, 1931. *The art of the Greater Asia*, Budapest, 1933. Wosinszky, M., *Das Gräberfeld von Cziko*, Arch. Közlemenyek, 1895, 35; *Das Gräberfeld von Zavod*, AE, 1896, s. 12-30. Zeiss, H., *Avaren Funde in Korinth*, Scota Stofffileriana, Zagreb, s. 95.

AVAR KÜLTÜRÜNÜN MENŞELERİ

1. Avar kültürünün Hun menşeleri

Avrupa'daki Hun devletinin yıkılmasından bir asır sonra, Orta Avrupa'ya gelip yerleşen Avarlar, Macaristan'da yeni bir kültürün doğmasına sebep oldular. Bu yeni Avar kültürünün kendine mahsus birçok hususiyetlerinin bulunmasına rağmen, yeni buluntulara göre Hun san'atının birçok özelliklerini de taşıdıklarını görmekteyiz. Bilindiği üzere, Hun kültürü ile Avar kültürünü birbirinden ayıran en açık özellik, Hun san'atında geometrik tezyinatın ve Avar san'atında ise hayvan üslûbunun hâkim olması idi. Fakat Avarların ilk

devirlerine ait bazı buluntularda, her iki üslûbun da meczedilmiş olarak görülmesi, bazı bilginleri ister istemez Hun kültürü ile Avarların daha evvelce temas ettikleri fikrini uyandırmıştı. Attilâ'nın ölümünden az sonra, Hun kabileleri dağılmağa mecbur olmuşlardı. Bu kabilelerden büyük bir kısmı Güney Rusya'da idiler. VI. asırda Dinyeper boylarında, Hun kültürünün halâ yaşayan izlerine rastlanılması, kabilelerin kültürlerini kaybetmemiş olduklarını destekleyen bir delil olmuştu. M.s. 568 de Karpat'lara inen Avarların, Güney Rusya'daki bu Hun kültüründen kuvvetli tesirler almış olmaları da çok muhtemeldir (bk. Lev. 11).

2. Avar kültürünün Orta Asya menşeleri

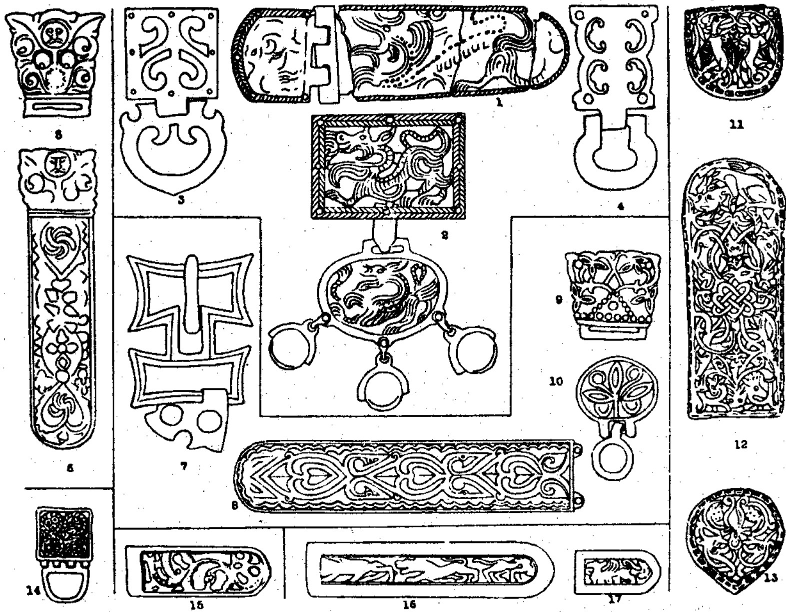
Altay dağlarında Göktürk çağına ait Katanda buluntuları, Macaristan'da bazı Avar mezarlarından çıkan eserlere çok benzerlik gösteriyorlardı [1]. Katanda kurganlarındaki *bronz dökme tekniği* de, Avarlardaki gibi *ağaç kalıplarla* yapılan kum yatak ve kalıplara dayanmakta idi. Kudırge kurganları ile Avar eserleri mukayese edildikleri taktirde, her iki kültür arasında şu mahiyet benzerliği görülüyordu: 1. Hayvan motifleri ile süslenmiş *kayış* uçları; 2. Kemikten *yay* parçaları; 3. Üç veya iki köşeli *oklar;* 4. *Gem, üzengi* ve diğer koşum takımları; 5. Kemikten koşum takımları [2]. Göktürk çağına ait Tanrı dağlarındaki Koçkar mezarlarında bulunan kuşak tezyinatları da, bize Avar san'atının Orta Asya menşeleri hakkında bir fikir verebilir [3]. Avar kültürünün Göktürklerle ilgisini gösteren eserler ise şunlardı: 1. *Kılıçlar, üzengiler* ve diğer at koşumları; 2. Göktürk heykellerinde de görülen Avar *kuşaklarına* ait unsurlar. Bu tip kuşak veya kayışlara Turfan'da da rastlamaktayız [4] (karş. Lev. 11).

3. Avar kültürünün Sibirya menşeleri

Hunların Avrupa'ya göçünden sonra, Kama ve Perm göl-gelerine yeni kültür tesirleri geldiğini söylemiştik. Hunların

[1] Fettich, *Bronzeguss,* T. III, 2.
[2] Rudenko i Gluhov, MPE, III, s. 37.
[3] Bernştam, MİA, 26, s. 90, R. 49, 50.
[4] Uygur bahsinde bu meseleye yeniden döneceğiz.

gelmesi ile ilk defa açılan bu kuzey yolu, Asya'dan gelen diğer oymaklara da açılmış ve birçok Güney Rusya ve Orta Asya oymakları bu bölgelere yavaş yavaş yayılmağa başlamışlardı. Bazı Bizans kaynaklarının da kaydettiği gibi, Sahte Avarlar "yani Pseudo-Avarlar", Volga boylarında oturan Türkler veya onlara akraba olan boylardandı. Bu devre ait Kama buluntuları ile Avar eserlerinin birbirlerine benzer olması, Türk tarihi bakımından bize birçok ip uçları vermektedir. Avar eserlerine benzeyen başlıca Kama eserleri şunlardı: 1. *Kayış ucu* tezyinatları; 2. At *gemleri* ve *üzengiler;* 3. *Tokalar.*

Levha 11 — Avar eserlerine benzer Orta Asya buluntuları (Nandor Fettich'den).

Kama bölgesindeki bu benzer buluntular, M.s. VII. asrın ikinci yarısına ait idiler[5]. Kama kültürlerinin, daha sonraki Macar kültürleri ile de akrabalıkları vardı. Batı Sibirya ile Avar kültürleri arasındaki muhtemel yakınlık ise, bu kültürlere ait iki toka ile tezyinatlarının gösterdikleri büyük benzerliğe

[5] Fettich, *Dunapentele*, s. 88.

dayanıyordu[6]. Avar kültürünün Batı Sibirya kültürleri ile akrabalığı başka bakımlardan da teyid edilebilirler[7]. Avarlara akraba kültürler, Kırgızların memleketi olan Minusinske kadar uzanıyordu[8].

Avar kültürünün Orhon bölgesindeki akraba buluntuları, Tola nehri üzerindeki Nainte-Sumi kurganları idi[9]. Bu kültür çevresi, Göktürk kültürünün ana bölgesi idi (s. 135). Bu mezarlardan çıkan eserlerden, Avarlarınkilere benzeyenler şunlardı: 1. Üzengiler ve dizgin takımları; 2. *Kemik işleri* ve bilhassa kemik tokalar; 3. Bronzdan dökülmüş kalb şeklinde at koşumlarına ait süsler, plâkalar v.s.

4. Avar kültürünün İran menşeleri

Avar kültürü üzerindeki İran tesirleri, ancak iki yoldan gelebilirdi: Birinci tesir, Akhun'lar vasıtası ile[10]; ikinci tesir ise, Hunlar Avrupa'ya göçerken Volga boylarına gidip ve orada uzun zaman yaşayan Batı Türkleri vasıtası ile olabilirdi. Avar kayış süslerinde görülen Grifonlar da İran tesirlerine atfedilmektedir. Bu hükmün kat'i olabileceğine biz inanmıyoruz. Çünkü aynı motiflere, Altay dağları kültürlerinde de rastlamaktayız.[11] Batı Türkistan tesirleri, bu motiflerle uzun zaman önce Orta Asya'ya yayılmış ve yerleşmişti[12]. Paraya benzeyen İran tipindeki Avar *rozetleri*, Avar teknik ve zevkile Avarlaşmış ve menşei ile hiçbir ilgileri kalmamıştı[13].

5. Avar kültürünün Güney Rusya menşeleri

BULGARLARLA İLGİLERİ

Güney Rusya'dan Avar kültürüne giren tesirler arasında, Cermen tesirleri ile Bizans kültürüne ait unsurları da önemle

[6] Fettich, *Metalkunst*, AH, 21, s. 33.
[7] Bela Posta, Arch. Stud., II, s. 343, R. 209; Fettich, *Bronzeguss*, s. 73.
[8] SMYA, 26, s. 62.
[9] G. J. Borovka, *Arh. obsledovaniye*, Severnaya Mongoliya, II, s. 72 v.d.; Fettich, *Bronzeguss*, s. 72 v.d.
[10] Etnik problemler için bk. A. Hermann, AM, I, s. 568.
[11] P. K. Kozlov, R. 7; Fettich, *Bronzeguss*, s. 66, R. 2.
[12] Z. Takacs, JAK, 1925, s. 60; OZ, 17, s. 125 v.d.
[13] Fettich, *Bronzeguss*, T. VII, 14.

zikretmek lâzımdır. Avar san'atı başlıca iki özellik göstermekte idi: Bunlardan birincisi, yukarıda da söylediğimiz gibi, Hun devletinin Avrupa'da yıkılışından sonra Güney Rusya'daki Hun kalıntılarının devam ettirdikleri eski Hun-Got an'anesi; diğeri ise Orta Asya karakterli Avar zevk ve üslûbu idi. Birinci an'aneye Kutrigur kültürü diyenler de çoktur. Kırım'daki Kelegei buluntuları, bu kültürün bütün hususiyetlerini göstermektedir[14]. Hun san'atındaki altın sâfiha tekniği ile ilgili kelege eserlerine[15], Avarların Avrupa'ya göçleri sırasında da rastlamak mümkündü[16]. Bu zamanda Bulgarları da Güney Rusya'da görmekteyiz. Tuna Bulgarlarında da görülen kuvvetli Hun kültür tesirleri, bu devirden kalmış olmalıdır.

Poltava eyâletinde, Malaya Pereşçepina buluntu yeri[17], Avarların Güney Rusya'da iken tesirleri altında kaldıkları bir kültür merkezi idi. Buna Bizans ve İran tesirlerini de katmalıdır. İşte ilk Avar san'atının özelliği bu idi. Bu melez karakter ancak VII. asırdan itibaren ortadan kalkıp, yerine öz Avar san'atı ve zevki hâkim olmağa başlamıştı. Bu da bize göstermektedir ki, Avarlar Avrupa'ya göçerken, Güney Rusya'daki bazı oymakları da beraberlerinde götürmüşlerdi.

6. Avarların Macaristan'a göçleri

A) MACARİSTAN'DA ESKİ ROMA KÜLTÜRÜ

Avarlara ait ilk kültür izlerini tetkike başlamadan önce, Avar kültürüne takaddüm eden Orta Avrupa kültür kalıntılarını da incelemek icâb etmektedir. Roma çağında, Mogentiana adı ile adlandırılan Roma harabesi, Avar kültürünün en önemli merkezlerinden biri olarak sayılan Keszthely'nin yakınlarında bulunuyordu. Keszthely, Avar kültürünün en eski karakterini gösteren bir merkez ve ayrıca yakınında bulunan Mogentiana kültürüne ait bazı yerli eserleri de ihtiva etmekte idi. Bu durumu gören Macar bilginleri ve bilhassa Prof.

[14] Alföldi, ESA, IX, s. 289; Fettich, Dunapentele, s. 95.
[15] Fettich, aynı eser, R. 22.
[16] Fettich, aynı eser, R. 20.
[17] Matsuleviç, Seminarium Kondakovianum, I, s. 132 v.d.

Alföldi, Avarların, Roma şehrinin yıkılmasından önce gelmiş olmaları hükmünü çıkardılar[18].

Fenek bölgesi, gerek stratejik ve gerekse iktisadi bakımdan bir çok avantajlara sahip bir bölge idi. Roma imparatorluğu da bu bölgeye büyük bir önem vermişti. Bu sebeple memleketlerine çok bağlı olan bura sakinlerini, kavimler göçü bile yer-yerlerinden söküp atamamıştı[19]. W. Lipp[20], V. Kuzsinsky[21] ve A. Csak gibi bilginler tarafından tetkik edilen bu şehrin harabelerinde, M.s. IV. asra ait bir kitabenin de bulunması işleri daha kolaylaştırmıştı. Şehrin nekropolünde bulunan sikkeler de IV. asra ait idiler[22]. Aynı nekropolde, VI. asra ait ve Avar kültürü ile ilgili eserlere de rastlanmıştı. Bu asırda da eski tarz imâlâtın devam ettiği anlaşılıyordu.

B) MACARİSTAN'DAKİ YENİ CERMEN TESİRLERİ

Cermenlerin *diş motifleri*, "*Zahnschnitt Ornamentik*", VI. asırda, bilhassa Avar tetkikleri bakımından önemli olan Mogentiana'da çok görülmeğe başlanmıştı (Lev. 22,2). Bu üslûp, sonra da Avarlara tesir edecektir. Dişli Cermen motiflerini taşıyan eserler, VI. asır için bir kronolojik miyâr olarak kabul edilmektedir. Bu yeni üslûbun, İtalya'ya giden Lombard'lar vasıtası ile getirilmiş olması da çok muhtemeldi[23]. Esasen VI. asırda, İtalya ve Almanya'da kurulan Cermen endüstri merkezleri gittikçe ilerlemekte idiler[24].

Prof. Alföldi, Cermen tesirlerini, Stil I ve Stil II şeklinde iki gruba ayırmaktadır. Stil II, VI. asrın sonlarından itibaren, Mogentiana üzerine kuvvetli tesirler yapmağa başlamıştı. Bu Cermen yayılışı, Avarların gelişlerine tesadüf ediyordu[25].

[18] Alföldi, *Untergang*, II, s. 31 v.d.
[19] Alföldi, *Untergang*, II, s. 31, v.d.
[20] W. Lipp, Arch. Közlemenyek, 14, 1886, s. 137.
[21] Alföldi, *Untergang*, s. 32, n. 1.
[22] Alföldi, *Untergang*, s. 32 v.d.
[23] Alföldi, *Untergang*, s. 37, n. 1.
[24] Nils Aberg, *Die Goten und Langobarden*, s. 40 v.d.; *Die Franken und Westgoten*, s. 188-192.
[25] Alföldi, *Untergang*, II, s. 37.

c) AVARLARIN YERLEŞMELERİ

Avarlar bazı şehirleri ellerine geçirdikten sonra, oralarda yerleşmeğe başladılar. Eski şehirlerden elde edilen buluntulardan, Avarların şehirlere yerleştiklerini ve şehir kültürüne intibak edebilmek için epey çalıştıklarını görüyoruz. Meselâ Mogentiana şehrinin üst tabakalarında, bol nebat tezyinatını ihtiva eden yeni bir kültürün başladığı müşahede edilmektedir. Bu yeni kültürde, Roma kültürünün unsurları görülmemekte idi. Bunun Avar kültürü olması çok muhtemeldi. Fakat içinde, Avar göçebelerine mahsus atlara ait eserlerden hiçbir iz yoktu. Bunu, Avarların tamamen yerleşip göçebe hayatı bıraktıklarını gösteren bir delil olarak kabul edenler de vardı[26].

Problemin en güç tarafı, ilk Avar kültürünün nelerden ibaret olduğunu tesbit etmekti. Keszthely kültürüne, komşu Roma şehrinin tesirleri de çok olmuştu. Bu sebeple, ilk Avar kültürünün tetkikinde, Roma eserlerinin kronolojik bir miyâr olarak kullanılması faydalı neticeler vermişti. Alföldi, bu gaye için bilhassa sepet şeklinde askısı bulunan bir küpeyi, kronolojik bir miyâr olarak sık sık kullanmıştı[27]. Bu tip küpelere, Macaristan'ın muhtelif yerlerinde rastlamaktayız[28]. Bu eski Roma ve Bizans an'anesi, sonraki Avar buluntu yerlerinde de yaşamağa devam edecektir[29].

Roma eserlerinin kaybolmadan epey zaman yaşaması, Romalıların, Avarlar yanında köle olarak yaşadıkları ile de izâh edilebilir. Netice olarak diyebiliriz ki, Macaristan'daki eski Roma kültürü, Avar istilâsı ile tamamen ortadan kalkmadı ve yeni Avar kültürünün yanında daha bir zaman yaşadı.

7. Avar kültürünün umumî özellikleri

Kronolojik meseleler

Prof. Alföldi, *Avar kronolojisinin* kurulmasına yardım eden başlıca unsurları şöyle sıralamaktadır: 1. Szent-Endre buluntu

[26] Arch. Közlemenyek, 14, s. 151.
[27] Alföldi, *Untergang*, II, s. 40; Hampel, *Altertümer*, III, T. 167; Aberg, *Die Goten*, s. 84 v.d.
[28] Alföldi, *Untergang*, II, s. 45.
[29] Alföldi, ESA, 9, s. 294, v.d.

yeri: M.s. 602-610; 2. Bir Bizans altın parçası ile tarihlenen Pusztatoti buluntuları: M.s. 669-670; 3. Bir sikke ile tarihlenen Fönlak buluntusu: 613-641; 4. Bir Jüstinyen eseri ile tarihlenen Kunagota buluntuları[30]. Keszthely kültürü, âdeta öz Avar kültürünün bir miyârı denebilecek derecede Avarlara mahsus bir orijinalite taşımakta idi. Bu kültürü bir miyâr ve kıstas olarak kabul eden Prof. Alföldi, bu kıstasa göre Avar kültürünün yayılış sahasını tesbite çalışmıştır[31].

Avarların dökme tekniği de başlı başına Avarlara mahsus bir hususiyet taşıyordu[32]. Halbuki Avrupa'da bu zamana kadar hâkim olan teknik, levha veya saç levha tekniği idi. Avarların tekniğinde hâkim olan üslûp ise, Orta Asya menşeli Hayvan üslûbu idi[33].

Dökülecek şekiller önceden ağaçlara oyulur ve dökmeler bu ağaçlarla yapılan kalıplara göre şekillendirilirlerdi.

8. Kültürlerin çarpışma çağı

Avarların gelmesi ile, yerli Gepid kültürünün yavaş yavaş kıymetini kaybettiğini veya mahiyet değiştirdiğini görüyoruz. Yerli sayılan bu kültürü, N. Fettich, Gepid adı ile adlandırmıştı. Aslında ise bu kültür, Frank ve Alaman kabilelerine ait müşterek bir an'ane idi. Bu sebeple Stil II diye adlandırılan Cermen üslûbunun çok daha geniş mâna ve ehemmiyeti vardı[34]. Bu, II. Cermen stilinin Gepid'ler tarafından temsil edilmiş olmaları da çok muhtemeldi[35]. Fakat bu mesele, zannedildiğinden çok daha geniş ve karışık bir mesele idi[36].

Esasen bu çağdaki Avar kültürünün, esas Avarlara ait olan kültürle aynı olması da çok şüpheli idi. Bu kültürün, Avarlarla Orta Avrupa'ya gelmiş olan muahhar Hun veya Kutrigur

[30] Alföldi, *Untergang*, II, s. 14, v.d.
[31] Alföldi, aynı eser, s. 15 v.d.
[32] Fettich, Skythika, 4, T. VII, 21a,b.
[33] Orta Asya ve Sarmat tesirleri meselesi için bk. Alföldi, AH, 9, 1932, s. 12; Germania, 16, 1932, s. 135-138.
[34] Fettich, ESA, 9, s. 320.
[35] AH, 18, R. 34.
[36] Fettich, ESA, 9, s. 315, R. I.

kültürü olması da çok muhtemeldi[37]. Gepid kültürünün karakteristik eserlerinden sayılan kayış uçları[38], Macaristan'da Mezöband[39] ve Nemetsürü'de[40] bol miktarda bulunmuştu. Avar kayış uçlarına ise[41] biraz daha değişik motiflerle Gater civarında bol olarak rastlanmakta idi[42]. Bunların yanında tabiî olarak Gepid kayış uçları da vardı[43]. Menteşeler ile kayışa raptedilmiş kayış uçları[44], Tisa'nın sol sahilinde[45] ve Tuna ile Tisa arasında çok görülüyordu[46]. Keszthely buluntularına[47] yakın olan bu eserlerin Avar olması çok muhtemeldi. Gepid kültürünün sınırını belli eden diğer buluntu yerleri, Alattyan[48], Ermihalyfalva[49], Csengöd[50], Abony[51] ve Bugy idi[52].

Görülüyor ki, istilâcı Avarlarla, yerli halkı temsil eden Gepid'lerin kültürü, birbirine karışmış olarak bulunmakta idi. Zamanla bu Gepid kültürü, yavaş yavaş silinmeğe[53] ve VII. asrın başından itibaren de Avar kültürü hakiki şahsiyetini kazanmağa başladı[54].

9. Avar kültürünün yükselme çağı

AVAR ESERLERİ

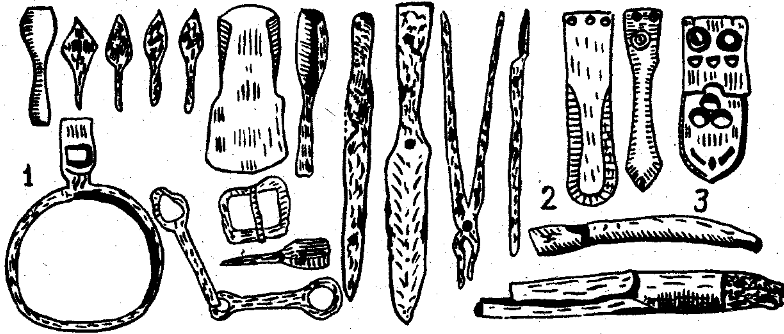
Bütün özellikleri ile Avar olan ve içlerinde Bizans veya Cermen tesirleri bulunmayan eserleri, motiflerine ve kullanılış-

37 AH, 31, s. 10 v.d.
38 Fettich, *Dunapentele*, s. 65 v.d.
39 I. Kovacs, Dolgozatok, 4, 1913; hülâsası için bk. AH, XVIII, s. 68.
40 Hampel, *Altertümer*, II, s. 334 v.d.
41 AH, 18, R. 23.
42 AH, 18, fig. 23, 1; AE, 1905, s. 360.
43 Fettich, *Dunapentele*, s. 68.
44 AH, 18, R. 25, 1.
45 AH, 18, R. 27, 1-39, 1-4.
46 Buluntular bilhassa VII. asra aittirler.
47 W. Lipp, AE, 14, 1881, s. 117; Hampel, *Altertümer*, III, s. 139-180.
48 AH, 18, s. 72 v.d.
49 AE, 1930, s. 230.
50 AH, 18, s. 72.
51 E. Kada, AE, 1905, s. 360-384.
52 AH, R. 33-19, 21, 22.
53 Fettich, *Dunapentele*, s. 81 v.d.
54 P. Reinecke, Germania, 1928, s. 88.

larına göre sınıflara ayırmak istiyoruz. Bu sınıflama, Avar kültürünün izahı için de bir kolaylık olacaktır (Bk. Lev. 12,1).

Kayış süsleri:

Ekseriyetle menteşelerle kayışlara bağlanan bu süsler, Avar san'atında büyük bir yer tutuyordu. Daha evvelki bahislerimizde de söylediğimiz gibi, bu tip tezyinatın menşeleri Orta

Levha 12 — Avarlara ait buluntular: 1. Jutas; 2. Gepid kayış uçları; 3. Cermen tesirinde kalan Avar eserleri.

Asya'ya dayanıyordu. Avar kayış uçlarına nazaran fevkalâde iptidai bir mahiyet arzeden Cermen uçları, tezyinatsız ve basit teneke levhalardan müteşekkildi. Halbuki Avar eserleri ise, hayvan ve nebat motifleri ile dolu idiler. Avar san'atında, birkaç buluntu müstesna[55], hemen hemen hiç geometrik tezyinata rastlanmıyordu. Çiçek ve sarmaşık dalları, Avar san'atının özünü teşkil ediyor[56] ve kayış uçları, dallarla donanan sayısız tezyinat örnekleri ihtiva ediyordu. Geometrik esasa dayanan süslere ise pek az rastlanıyordu.

Tokalar:

Avar tokalarının kayışa bağlanan yerleri, düz yapılmış ve hayvan motifleri ile süslenmişti. Nebat motiflerinin ise rinsolar şeklinde terkip edilerek işlendiğini görmekteyiz[57]. Bazan da süsler, yaprakların yanyana getirilmesi suretile meydana getiri-

[55] Fettich, *Jutas und Öskü*, AH, IX, s. 10.
[56] Karş. Fettich, *Bronzeguss*, Pl. IV, 1.
[57] AH, 18, R. 11.

lirdi[58]. Tokalarda görülen başlıca hayvan motifleri, at gövdeli, kuş başlı mahlûklar ile[59] grifonlar[60], arslanlar[61] ve ne olduklarını anlıyamadığımız bazı efsanevî hayvanlardı. Tokaları şekil itibarile başlıca üç kısma ayırabiliriz: 1. çerçevelerinin ön kısmı fazla basık (surbassé) olanlar; 2. çerçeveleri, fazla yüksek (surhaussé) olanlar; 3. çerçeveleri köşeli olanlar. Avar tokalarının menşelerini, daha ziyade Güney Rusya ve Orta Asya'da aramalıdır[62].

Bizans tesirleri

Macaristan'da, Dunapentele adlı yerde bulunan dört mezar, bize Avar kültürünü Orta Asya'daki an'aneye en yakın bir şekilde bulmamıza imkân vermektedir. Ekserisi Orta Asya karakteri taşıyan bu buluntuların yanında, Roma[63] veya Bizans'tan gelmesi muhtemel olan yabancı unsurlar da yok değildi[64]. Bilhassa birçok münakaşalara sebep olan yuvarlak süs plâkalarının içindeki yıldızlar, Avarların yerleşme çağında Macaristan'da çok revaç bulmuştu[65]. Aslen Güney Rusyalı olan bu süsler, Güney Rusya'ya da Kırım yolu ile Bizans'tan geçmiş ve sonra da Avarlarla Macaristan'a gelmişti[66]. VII. asrın sonlarına ait Dunapentele mezarlarında Islav kültürünün izlerine hiç rastlamamış olmamız da[67] kültür tarihi bakımından büyük bir önemi haizdi. Avar kültürü ile ilgili olan yabancı kültür çevreleri, yalnızca Cermen, Roma ve

[58] AH, 18, R. 12; Tibor Horvarth, *Kiskörös*, R. 33, 2.

[59] Fettich, *Dunapentele*, VII, 4.

[60] Fettich, *Bronzeguss*, T. X, 5.

[61] AH, 18, R. 33,2

[62] Karş. Alföldi, Ethn. sonderung, T. XXXIV; ESA, IX, s. 299; Bela Posta, Arch. Stud., II, R. 308.

[63] Alföldi, *Untergang*, II, T. VII, 3; s. 45; ESA, Minns volume, 9, s. 294 v.d.

[64] AH, 18, s. 50 v.d.

[65] G. Supka, AE, 1913, s. 470 v.d.; Alföldi, ESA, 9, s. 296, T. 1-6, 2, 5; Rhé und Fettich, *Jutas und Öskü*, T. III, 1; Fettich, *Bronzeguss*, s. 10, n. 9.

[66] Seminarium Kondakovianum, I, *Recueil d'Etudes Matzulevits*, s. 127.

[67] AH, 18, s. 99 v.d.; karş. Tallgren, *Coll. Tovostine*, T. X, 22.

Bizans kültürleri idiler[68]. Ayrıca, kuş motifleri ve çiçeklerle süslenmiş madalyonları da Avar kültür çevresindeki Bizans tesirleri olarak kabul etmekteyiz. Aynı motifler, Lombard san'atına da bol olarak girmişti. Bunlara benzer daha birçok Bizans tesirlerini de Avar kültürü içinde bulmaktayız. Netice olarak şunu diyebiliriz ki, Bizans üslûbu Avarlarınkine nazaran daha vuzuhsuz ve daha az estetik idi.

[68] ESA, I, s. 197; ESA, IX, s. 301; Bizans misyonerlerinin Avarlar üzerindeki tesiri için bk. Marquart, *Osteur. Streifzüge*, s. 191 v.d.

V.

GÖKTÜRKLER

Seyahat raporları

A. V. Adrianov, *Puteşestvie na Altay i za Sayanı*, ZSORGO, VIII, 2, Omsk, 1888; Th. Bayer, *Vetus inscriptio prussica*, Vommentarii academiae Scientiarium imperialis Petropolitanae, Petropoli, 1729; İ. S. Bogolyubski *İssledovaniye drevnostey Minusinskogo okruga Eniseyskoy gub. 1881 g.*, İVSORGO XIII, 3, 1882, s. 43-46; G. Deveria, *Inscriptions recueillies a Kara-Korum*, TP, I, 1890, s. 275-276; O. Donner, *Sur l'origine de l'alphabet Turc du nord de l'Asie*, JSFOu, 1906, 71 s.; M. F. Frasers, *A journey to the upper waters of the Orkhon and the Ruins of Karakorum*, J. China, JABr RAS, N.S., XXVI, s. 190-207; M. Gryaznov, *Boyarskaya pisanitsa*, Prb. İMK, 1933, Nr. 7-8; H. J. Heikel, *Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan*, Travaux ethnogr. VII, Finn. Ugr. Ges., Helsingfors, 1918; V. Kallaurom, PTKLA, 1897-1898, 5.V.1897, s. 2; ZVO, IX, 1-4, SPb., 1899; S. Kiselev, *Znaçenie tehniki naneseniya pisanits*, TSA, RANİON, 5; M. A. Castren, *Reisebericht aus Sibirien*, SP.b., 1848; *Pisma iz puteşestviya v Sibir*, T. VI, 2, s. 385; J. Klaproth, *Sur quelques antiquités de la Sibérie*, Memoires relatifs a l'Asie, 1824, s. 157-171; *Supplements à la bibliothéque orientale d'Herbelot*, s. 174; JA, 1823, II, s. 10-11; E. Koh, *O dvuh kamnyah s kitayskimi nadpisyami*, ZVO, V, s. 147-156; M. E. Masson, *K istorii otkrıtiya drevneturetskih runiçeskih nadpisey v sredney Azii*, Mater. Uzkomstarisa, 6-7; Pallas, *Von einer in Sibirien gefundenen unbekannten Steinschrift*, Neue nördliche beiträge zur Phys. und Geog. Erd-und Völkerschreibung, Naturgeschichte und Oekonomie, V, SPb., 1793, s. 237-245; W. Radlov, *Sibirskie drevnosti*, MAR, 3, SPb., 1888; *Atlas der Altertümer der Mongolei*, SPb., 1892-1899; *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei* SPb., 1895, II 460 s.; *Die vorislamitischen Schriftarten der Türken und ihr Verhaltnis zu der Sprache derselben*, SPb., Bull. Acad. İmp. Sc., 1908, s. 834-856; Semen Remezov, *Çertejnaya kniga Sibiri, Sostavlenyaya Tobolskim sınom boyarskim, Semenom Remezovım v 1710 g.*, SPb., 1882; A. Andreeva, *Trudı Semena Remezova po geografii i etnografii Sibiri*, Problemah istoçnikovedeniya, III, L., 1940; A. Remusat, Journal des Savants, octobre, 1822, s. 595-602; Savenkov, *O drevneyşih pamyatnikah izobrazitelnogo iskusstva Enisseya* 1910; *K razvedoçnım materialam po arheologii srednego teçeniya Eniseya*, İVSORGO, XVIII, Nr. 3-4, 1886; Schiefner, *Über verschiedene sibirische eigentums-Zeichen*, Melanges Russes, IV, 1858, s. 2; G. Spasskiy, *Naçertaniya*, Sib. Vestnik, 1818, s. 12-13; 67-85; II, 147-177; VII, 1-28; Aziat. Vestn., 1825, IV, Vostoçn. Bibliografiya, SPb., s. 285-303; F. Y. Strahlenberg, *Das Nord-und Östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730; Tychsen, *Schreiben an Pallas*, (bk. Pallas'ın eserine); N. Veselovskiy, *Orhonskiy otkritiya*, JMNP, 1894, 4, s. 61; Nikolay Vidzen, *Noord and Oost Tartarye*, Amsterdam, 1692; N. M. Yadrintsev, *Anciens caractéres trouves sur des pierres*

et des ornements au bord de l'Orkhon, SPb., 1890; *Drevnie pamyatniki i plemena v Sibiri*, Lit. Sborn., SPb., 1885, s. 456-476; *Kamennıye mogili i kamennıe babı v Mongolii i Sibiri*, Tr. VIII, Arh. Syezd. v Moskve, 1890, IV, s. 158; *Otçet o poezdke v Mongoliyu i verşinı Orhona*, IVSORGO, XX, 4, s. 1-13; *Inscriptions de L'Orkhon*, Rec. et publié par la Soc. FOu, Helsingfors, 1892.

Göktürk çağında Orta Asya'da ırklar

Göktürk çağında, Orta Asyada artık Mogol ırkının kuvvetli tesirleri görülmeğe başlamıştı. Bir yandan düz yüzlü Oğuz tipinden olan Türklerin bir kısmı [1], eski ırk karakterlerini kaybedip hafif çekik gözlüleşirken; diğer yandan da hakiki ve hiç karışmamış Mogol unsurları da batıya doğru sızmağa başlamışlardı. Göktürk çağının başlangıcında, Altayların bilhassa güney-batı ve kuzey-doğu kesimlerinde yaşayan düz yüzlü Oğuz tipinden Türkler, hâlâ hâkimdi. Rusların son Tuva ekspedisiyonunun elde ettiği neticeler, bunu teyid eder. Bunlar On-ok ve Tarduş kabilelerini teşkil eden unsurlar olabilirlerdi. Bu zamanda, Tanrı dağlarında bulunan iskeletlerde de hafif bir çekik gözlülük görülmektedir [2]. Göktürk devletinin kurulmasından az önce veya kuruluş sıralarında, Tanrı dağları dolaylarında çekik gözlülük tesirleri ve hattâ halis kan Mogol iskeletleri de bulunmağa başlamıştı [3]. Bunun sebebini, biraz da Juan-juan devletinin bir Mogol devleti karakterini göstermesinde ve Mogol kabilelerine dayanmasında aramalıyız. Nitekim, Juan-juan devleti ile ilgileri çok muhtemel olan Avrupa Avarlarının Mogol ırkından olmaları da bunu izah eder [4]. Göktürk çağında Tanrı dağlarındaki kurganlarda, çekik gözlü insanlara rastlamakla beraber [5], bunların yanında Oğuz tipinden insanları da görmekteyiz [6].

[1] Bugünkü Anadolu Yörükleri ve Anadolu Türklerinin antropolojik tiplerini "Oğuz tipi" olarak adlandırdık.

[2] V. V. Ginzburg, *Drevnee naselenie Tsentralnogo Tyan-şanya i Alaya*, TİE, 21, 1954, s. 374-377.

[3] Aynı eser, s. 376, Nr. 6, 8, 10.

[4] N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, Skythika 2, Prague, 1929: L. Bartucz, s. 83-96.

[5] TİE, 21, s. 379, 1, 2, 3.

[6] Aynı eser, s. 379, 5-7.

M.s. VI-VIII. asırlara ait, Güney Kazakistan'daki Arız bölgesi yakınındaki Şignak-say mevkiindeki kafalar, Andronovo insanı tipinde ve Brakisefal insanlardı[7]. Bununla beraber bu bölgeye de hafif çekik gözlülük tesirleri sızmıştı[8]. Çok enteresan Uygur freskleri bulunan Sarıg'daki ırklar da tamamen Oğuz tipinden idiler[9].

M.s. XII. ve XIII. asırlarda, yani Türk hâkimiyetinin tam mânasile Çu ve Talas boylarına ve Türkistan'a yayıldığı zamanlarda, Türklerin bulunduğu bölgelerde Oğuz tiplerinin hâkim olduğunu görüyoruz[10].

Karahanlılara ait mezarlardaki iskeletler tamamen Oğuz tipindeki Türklere aitti[11]. Bunların arasında hafif çekik gözlüler çok az bir sayıda idi[12].

Milâttan önceki çok eski çağlardan itibaren, Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki ırkların brakisefal olduklarını ve Tanrı dağları ile Altaylardaki Türk kavimlerine antropolojik bakımdan çok benzediklerini kaydetmiştik. M.s. VI. ve VIII. asırlarda da Soğd ülkesindeki halkların antropoloji bakımından Yedisu'daki ırklara şayanı hayret derecede benzediklerini görüyoruz[13]. Bu benzerliği, Yedi-Su'daki Sogd kolonileri ile izah etmek imkânsızdır. Göktürk çağında buralar hiç olmazsa yaylalar, Türklerle meskûndu. Rusların buna da bir izah çaresi bulduklarını görüyoruz. Onlara göre, "Orta Asya'daki eski kavimlerin inkişaf seyri neticesinde, Türk dili konuşan kavimlerin meydana gelişi başladı ve bugünkü Türkçe konuşan halklar meydana geldi"[14]. Politik maksadlara dayanan bu fikir spekülâsyonları, X. asırdaki Türk kabilelerinin

[7] Ginzburg, *Materialı k antropologii drevnego naseleniya Yujnogo Kazahstana*, SA, 21, 1945, s. 384.

[8] Aynı eser, Nr. 6, 9.

[9] V. V. Ginzburg, V. Y. Zzezenkova, *Çerepa iz mogilnika Karahanidskogo vremeni*, KSİE, 17, 1952, s. 73.

[10] Ginzburg, SA, 21, s. 391.

[11] Ginzburg, KSİE, 17, 1954, s. 68, T. 1; s. 73.

[12] Aynı eser, s. 67.

[13] Ginzburg, *Antropologiçeskie materialı k probleme etnogeneza Baktrii*, MİA, 15, 1950, s. 248.

[14] A. N. Bernştam, *Spornie voprosı istorii koçevıh narodov Sredney Azii v drevnosti*, KSİE, 26, 1957, s. 21; KSİE, 17, s. 73, n. 6.

durumu ile kıymetini kaybeder. Oğuz, Kıpçak, Karluk, Dokuz-Oğuz ve Kırgız kabileleri başlıca beş Türk grubu idi[15]. Oğuz, Kıpçak ve Karluklar, tamamen *"Oğuz tipi"* dediğimiz bugünkü Anadolu yörüklerinin antropolojik karakterinde idiler. Dolayısiyle Rusların *"İki ırmak arası ırkı"* dedikleri[16] Sogd'lara da yakın hususiyetler gösteriyorlardı. Asıl İran ırkları, Amuderya'nın ve Pamir'in güneyinden başlıyordu. Bunlar dolikosefal bir Akdeniz ırkı idiler[17]. Bu bize gösteriyor ki Sogd ülkesi, ırk bakımından çok eskiden beri Orta Asyalıların tesiri altında idi[18]. Gene bu ülke, İran'a yakın olduğu için kültür ve dil bakımından İran tesiri altında kalmıştı[19].

Gene bazı Rus antropologları, VI-IX. asırlarda, Türk göçebeleri, Kırgızlara nazaran daha çok Avrupaî ırk elemanlarını ihtiva ediyorlardı" diyorlar[20]. Kırgızlar da bir Türk kabilesi idi. Bir gerçek varsa, o da doğuya gidildikçe antropolojik bakımdan hafif bir çekik gözlülüğün başladığıdır. Hakiki ve halis Türk tipinin çekik gözlü olduğu nazariyeleri de politik fikirlerdir[20]. Kırgız ve Dokuz-Oğuz'ların çok hafif çekik gözlü ve Oğuz, Karluk, Kıpçakların da düz yüzlü oldukları hakikata yakın bir fikir olmalıdır.

Yeryüzü Buluntuları

Hun devrinin buluntuları, daha ziyade toprak altındaki mezarlardan çıkan eserlerdi. Göktürk çağında ise birinci derecede ehemmiyetli olan eserler, toprak üstündeki yazıtlar, hey-

[15] Faruk Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar,* aynı yer.

[16] Ginzburg, MİA, 15, s. 248, v.d.; TİE, 21, s. 360 v.d.

[17] L. V. Oşanin, *İranskie plemena Zapadnogo Pamira,* Taşkent, 1937; *Tsyaçeletnyaya davnost dolihotsefalii u Turkmen, Opıt ob osnovaniya teorii Skifo-Sarmatskogo proishojdeniya Turkmenskogo naroda,* İzv. Sr.-az. kom. po izuç. pamyatn. starinı, Nr. 1, Taşkent, 1926; *Nekotorıe dopolnıtelnie dannıe g gipoteze Skifo- Sarmatskogo Proishojdeniya Turkmen,* aynı eser, Nr. 4, 1928. Oşanin'e göre Türkmenler İskit ve Sarmatlardan gelmektedirler. Bu .nazariyenin gerçekle bir ilgisi yoktur.

[18] MİA, 15, s. 245, T. 3.

[19] Debets, *Ne kotorıe problemı proishojdeniya Kirgizov,* Trudı Kirg. Arh.-Etn. Eksp., I, 1956, s. 3 v.d.

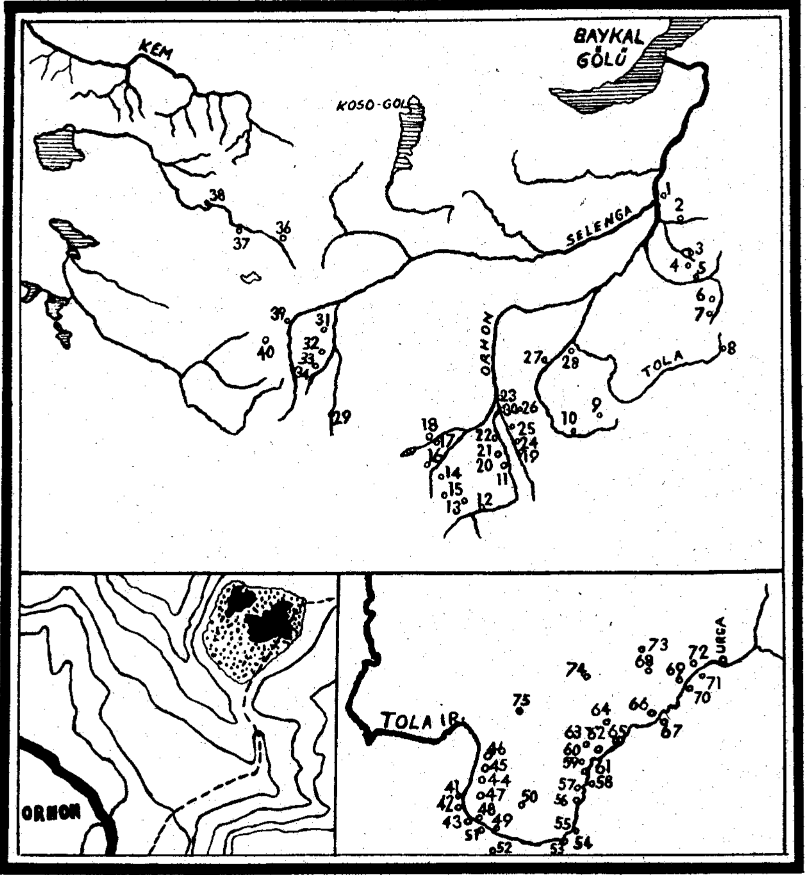
[20] Aynı eser.

keller, sunaklar v.s. idi. Asırlarca gözönünde kalmış olan bu eserler zamanımıza kadar gelmiş, seyyahların yazılarına ve Orhon boylarında yaşayan nesillerin an'anelerine konu olmuşlardı. Bu bölgede yaşayan halklar, halâ bu yazıtların bulunduğu bölgeyi mukaddes bir yer olarak kabul ediyorlardı. Bu an'ane, âbidelerin zamanımıza kadar iyi muhafaza edilmiş olarak gelmelerine de yardım etmişti.

Orhon yazıtlarının yakınlarında, bazı mezar izleri de görülüyordu. Bunların bir kısmı kazılmış ve tetkik edilmiştir. Bu kazılardan, Orhon bölgesine ait olan kısımda bahsedeceğiz. Bu yazıtların altında, Bilge Kagan ve Kül Tegin'in de mezarları var mıydı? Maalesef bu konuya cevap verebilecek durumda değiliz. Umumiyetle Göktürkler mezar üzerine bir ev yaparlar ve evin duvarlarına ölünün resimlerini çizerlerdi [21]. Göktürk kitabelerinde de Çin kaganının saraya ait ressam veya oymacılarının *(bedizci)* getirildiği ve onlara ayrı bir ev *(bark)* yaptırıldığı ve bu evin içinin dışının tezyinat veya resimle süslendiği kaydedilmektedir [22]. Orhon bölgesinde böyle bir ev bulamıyoruz (karş. s. 195). Yalnız balbal taşlarına, heykellere ve sunak yerlerine bol miktarda rastlıyoruz [23] (bk. s. 133, 136). Belki de kaganların mezarları ayrı yerde ve yazıtları da ayrı yerde idi. Hükümdarların umumiyetle yüksek dağ başlarına gömülmüş olması ve mezarların da halktan gizli tutulması belki de yukarıdaki fikri teyidediyordu.

Heykeller bahsinde de söyliyeceğimiz gibi, yazıtların etrafındaki heykellerin ölünün heykeli mi, yoksa balballar mı olduğu henüz daha iyice kestirilememiştir. Altay dağları ve Sibirya'da da heykellerin altında mezar bulunamamıştır [24]. Türklerde "*Yog*" törenlerinin olduğu mıntıka da önemli idi. Yazıtlar, yog törenleri için birçok kavimlerin geldiğini kaydediyorlardı. Bu törenler nerede yapılıyordu? Bu da ayrı bir problemdir [25].

[21] Yakinev, I, 230 (yeni tabı).
[22] A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 249.
[23] Çin'de mezarlara yapılan sunaklar için bk. Franke, *Geschichte*, II, s. 435.
[24] S. I. Rudenko, *K paleoantropologii Yujnogo Altaya*, Kazaki, 1930, 15, s. 139; A. İnan, *Şamanizm*, s. 193.
[25] Türklerde Yog törenleri için umumi olarak bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 191 v.d.

HARİTA III. Mogolistanda buluntu yerleri

MOGOLİSTAN'DA BULUNTU YERLERİ
(Bk. Harita : III)

1- Buren-Gol, 2- İro-Kum, 3- Argal, 4- Hara-Çilu, 5- Hara-Gol, 6- Horimtu, 7- Turgulau, 8- Urga, 9- Dolon-Hara, 10- Dondok-Tergune, 11- Erdeni-Dsu, 12- Yer ismi yok, 13- Kure-Zashı, 14- Sart, 15-Tunguluk-Sume, 16-Urgemu, 17- Şidotu, 18- Şabuktay, 19- KOŞO-ÇAYDAM, 20- Kure-Beysi, 21- Hara-, Balgasun, 22- Toulen-Tologoy, 23- Daşin-Cil, 24-Çagan-Nor, 25-Kure-Baysahlin, 26- Tahiltu, 27- Şidotu, 28- Şabuktay, 29- Togoçın, 30- Dzurı, 31- Fanzı, 32-Hongor, 33- Ahtın, 34- Sugçi, 35-Çagan, 36-Sangin-Dalay, 37-Çiçerlik, 38- Togusık, 39- Cagıtay, 40-, 41- Nomogun, 42- İsimsiz harabe, 43- Barçeka, 44- Bain-Ulan-Hada, 45- Durbelci, 46- Olın-Han, Tşerilde, 47-Tsagan-Çolu, 48- İhe-Aman, 49-Adzergage, 50- İHE-ALIK, 51- NAİNDE-

Orhon bölgesinde mezar tipleri

Orhon bölgesinde ve kuzey-batı Mogolistan'daki kurganları tetkik eden bilginler, bunları muhtelif gruplara ayırmışlardı. Radlov[26] ve Granö[27] mezar tiplerini başlıca iki gruba; Borovka ise dört gruba ayırmıştı[28]. Bu tasnifler içinde, bizce gerçeğe en yakın olanı Granö'nün müşahedeleridir. Ona göre bu bölgedeki mezarlar başlıca iki gruba ayrılıyordu: 1. Tümsekli mezarlar, "Grabhügel"; 2. Bozkır mezarları, "Steppen Gräber". Birinci tip mezarlara, yerli halkın kullandığı tâbirlerle, "Kereksur"[29], "Çud" ve "Kırgız mezarları"[30] adı da verilirdi. Bu tipteki mezarlar, dağ tepelerinden ve yüksek yerlerden ziyade; vâdilere ve nehirlerin kavuştuğu yerlere, yüksek kayalıkların eteklerine yapılmışlardı[31]. Bu mezarların büyüklükleri, 5 m.

[26] Radlov'un fikirlerinin münakaşası için bk. Borovka, aynı eser, s. 55.
[27] JSFOu, 28, 1910, s. 6.
[28] Borovka, aynı eser, s. 54.
[29] Granö, JSFOu, 28, s. 8; Borovka, aynı eser, s. 55.
[30] Granö, aynı eser, s. 8.
[31] Granö, aynı eser, s. 9.

SUME, 52- Hayr-Han, 53- Ulan-Hat, 54- Kure-Navan-Tseren, 55- Navan-Tseren, 56- Durbelçi, 57- Ongite, 59- Durbelçi, 60- Duruhan-Hinha, 61- Ungetu, 62- Artsit, 63- Artsit, 64- Tareytın-Hıt, 65-Altın-Hadas, 66-Dareyhlamın, 67- Sume, 68- Sangin, 69- Ulan-Hucir, 70- Sume, 71- Sangin, 72- Orta-Şara- Hubu, 73- Urton-Hara-Dulan, 74- Urton- Argale, 75-Tsagan-Nor.

ALFABE SIRASINA GÖRE

Ahtın- 23, Adzergage- 4, Altın-Hadas- 65, Argal- 3, Artsit- 62, 63, Bain-Ulan-Hada- 44, Barçeka, 43-, Buren- Gol-1, Cagıtay-Kul- 39, Çagan-Bayşin- 35, Çagan- Nor- 24, Çiçerlik- 37, Dareyhlamın- Sume- 66 Daşin-Cil 23, Durbelçi- 45, 56, 69, Dolen-Hara- 9, Dondok-Tergune- 10, Duru-Han,- 60, Dzurı-20, Erdeni-Dzu-11, Fanzı-31, Gındlin-Sume-58, Hara-Balgasun-21, Hara-Çilu- 4, Hara-Gol- 5, Hayr-Han-52, Hinha- 60, Hongor- 22, Horimtu- 6, İhe- Alık, 50, İhe-Aman-48, İro-Kum- 2, Kure-Bayşahlin-25, K.-Beysi-20, K. -Navan-Tseren- 54, K.-Zashi-13, Koşo-Çaydam-19, Navan-Tseren-55, Nomogun- 41, Naindeme- 51, Olın-Han- 46, Ongite- 57, Orto-Şara-Hubu- 72, Sangin- 68, 71, Sangin-Dalay- 36, Sart- 14, Sugci- 34, Suci-, Sume- 67, 70, Şidon- 17, Şine-Usu-, Şabuktay- 18, Togoçın- 19, Tahiltu-26, Tareytın-Hıt-64, Togusık-38, Toulen-Tologoy- 22, Tsagan- Nor- 75, Tsagan-Çolu- 47, Tunguluk-Sume- 15, Turgulau- 7, Ulan-Hat- 53, Ulan-Hucır-69, Urga- 8, Urgemu- 16, Ungetu- 61, Urton-Hara-Dulan- 73, Urton-Argale.

ile 100 m. arasında değişiyordu. Umumiyetle mezarın orta kısmına taşların yığılması suretile bir tümsek yapılırdı. Ve bu tümseğin etrafı da, taşların yanyana dizilmesi suretile meydana getirilen bir halka ile çevrilirdi. Bu halkalar, ya dört köşe veyahut da yuvarlak olurdu. Granö, mezarların üzerindeki bu halkaların şekillerine göre bir tasnif yapmıştır[32]. Bozkır mezarlarına gelince, bunların en karakteristik hususiyetleri, mezarın etrafının dört köşe olarak yassı taşlarla kaplanmış olması idi[33]. Daha ziyade yüksek bölgelerde bulunan bu mezarların, birçoklarının bir arada görülmesi de oldukça nadirdi[34]. Birbirlerinden ayrı ve seyrek olarak bulunuyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devrinde, bu taş levhaların yerini üzeri süslenmiş taş tabutlar almıştı. Bu tabutlar da, yekpare dört taş levhadan meydana gelmişti. Bu mezarların içine, yanına veya daha uzağına birer taş da dikilmişti. Granö'nün müşahedesine göre, bu taşlar cihet göstermekte idi[35]. Gösterilen cihetlerin ekserisi doğu idi. Gene Granö'ye göre, bir taş mezarın yanında, güneşin gökteki hareketini gösteren taş dizilerine de raslanmıştı[36]. Biraz şüpheli olmakla beraber, bu müşahedeler de bize göstermektedir ki mezarlar üzerine konan ve dikilen taşlar lâlettayin ve bir süs olarak sıralanmamışlardı. Bunların hepsinin, din bakımından ifade ettikleri bazı şeyler vardı. Mezarlar üzerine dikilmiş olan taşlar da ayrı olarak tetkike değerler[37]. Mezar taşları, umumiyetle tek olarak dikilmekte idi. Bunların yanında mezar üzerine sıra ile dikilen taşlara da rastlanmıştır[38]. Mezar taşları, işlenme bakımından başlıca dört gruba ayrılmıştır: 1. İşlenmemiş mezar taşları; 2. Perdahlanmış mezar taşları; 3. Üzerine resim yapılmış veya çizgilerle süslenmiş taşlar; 4. Üzerine yazı yazılmış taşlar.

Üçüncü gruba ait taşların bazısı üzerinde damgalar görülür. Bilge Kagan'a ait mezar taşında bunu görebiliyo-

[32] JSFOu, 28, s. 11 v.d.
[33] Borovka, Pl. V; Granö, JSFOu, 28, 1, Taf. VI.
[34] JSFOu, 28, 2, s. 20.
[35] JSFOu, 28, 2, s. 26.
[36] JSFOu, 28, 1, Taf. XX, 3; 28, 2, s. 27.
[37] JSFOu, 28, 2, s. 32-47.
[38] JSFOu, 28, 2, s. 33.

ruz[39]. Bazılarının alt kısmında ise bir kuşak tezyinatı görülüyordu[40]. Bu âdet, gerek Orhon bölgesinde ve gerekse Altay ve Sayan bölgesinde çok yayılmıştı. İnsan şeklinde, kaba olarak yontulmuş mezar taşlarına da rastlanıyordu[41]. Bunları, mezarlar üzerine konan heykellerden ayırmak lâzımdır.

Bilge Kagan ve Kül Tegin'in mezarları

Yazıtların bulunduğu yerde görülen iki mezarın, Bilge Kagan ile Kül Tegin'e ait oldukları kuvvetle zannedilmişti. Kül Tegin'in mezarının yanında, ellerini kavuşturmuş ve ayakta duran iki heykel bulunuyordu[42]. Heykeller, mezar taşı gibi dikilmişler ve alt kısımları da itina ile işlenmemişti. Bu heykellerin, insan şeklinde yapılmış *mezar taşları* zümresinden olması çok muhtemeldi[43]. Mezarın yanında bir *sunak* görülüyordu[44] Onun yanında da mermerden yapılmış bir *arslan* heykeli duruyordu[45]. Göktürk heykellerine ait bahsımızda tetkik ettiğimiz Orhon bölgesine ait mermer bir heykel, bu mezara ait en önemli kalıntılardan biri idi. Kaftanının kruvaze yakaları açık olarak görülüyordu[46]. Belinde uçlarla süslenmiş bir kayışı, bir hançeri ve arkasında da bir deri çantası vardı[47]. Bilge Kagan'a atfedilen mezar üzerinde de, evvelkilere benzer heykellere rastlıyoruz[48]. Oturan iki heykelin sola ve sağa iliklenmiş elbiseleri çok enteresandır[49]. Mezar yanında görülen bir mezar taşı üzerinde bir de damga görülür. Bu damganın Bilge Kagana ait olduğu iddia edilir[50]. Mezarların yanında

[39] Radlov, *Atlas*, Taf. XI, 11.
[40] Granö, JSFOu, 28, 1, Taf. XVII-XIX, XXII, 2; XXIII, 1.
[41] Radlov, *Atlas*, Taf. XI ; Grön, JSFOU, 28, 1, Taf. XII, 3; XIV, 1; XX, 4.
[42] Radlov, *Atlas*, Taf. VIII, 1.
[43] Bu tip mezar taşları için bk. Granö, JSFOu, 28, 2, s. 34 v.d.
[44] *Atlas*, VIII, 3.
[45] *Atlas*, VIII, 4.
[46] *Atlas*, IX, 1.
[47] *Atlas*, XI, 6.
[48] *Atlas*, X, 1, 2, 4.
[49] *Atlas*, X, 4.
[50] Karş. A. D. Graç, SMAE, 17, 1957, s. 408, ris. 15.

ayrıca büyük kaplumbağa heykelleri de görülür. Bu heykellerin, Çin imparatoru tarafından hediye edilmiş olması çok muhtemeldir.

Kuzey Mogolistan'ın diğer yerlerinde de, Kültegin ve Bilge Kagan'ın mezarlarındaki heykellere benzer eserleri görüyoruz. Meselâ Tula nehri kenarında bulunmuş iki heykelle[51], Ongin'deki bir mezar yanında görülen oturmuş üç heykel[52], Orhon'daki eserlerle mukayese edilebilirler. Kaplumbağa heykellerini Tula boylarındaki mezarlarda da görebiliyoruz[53]. Bunların yanında Çin arslanları da görülüyordu[54]. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Kültegin'in insan şeklindeki mezar taşı ile[55] Orgit'te bulunan diğer bir mezar taşı[56] birbirleri ile emniyetle mukayese edilebilirler.

Mezar taşları üzerindeki damgalar da tetkike değer[57]. Bilge Kagan veya Kül Tegin'e ait olan bir mezar taşı üzerindeki damgaya[58] benzer diğer damgaları da gene Orhon boylarındaki diğer mezar taşları üzerinde görebiliyoruz[59]. Aynı işaret Ongin yazıtı üzerinde de vardır[60]. Çok daha batıda, Kem nehrine dökülen Çakul suyu kenarında bulunan bir yazıt da aynı damgayı taşımaktadır[61]. Bazı Rus bilginleri, bu damganın geyik figürünün istihale etmesi ile meydana geldiğini söylerler. Gerçekten bu tipteki geyik figürleri, Tanrı dağları ve Kazakistan bölgesinde çok yapılmışlardı[62]. Göktürklerin mitolojisinde de bir geyik atanın mevcudiyetini biliyoruz[63].

Orhon boylarında ölüler, üzeri oyularak süslenmiş taş levhalardan yapılmış tabutlar içine gömülmekte idiler. Bu tip

[51] *Atlas*, XIII, 2.
[52] *Atlas*, XIV, 2,4.
[53] Borovka, ris. 6.
[54] Aynı eser, Tabl. VI, 4.
[55] *Atlas*, XI, 9, 10; VIII, 1.
[56] Aynı eser, V, 1.
[57] Aynı eser, XI, 11; XII, 1; JSFOu, 28.
[58] *Atlas*, XI, 9.
[59] Aynı eser, XII, 1.
[60] Aynı eser, XIV, 2; H. N. Orkun, *Eski yazıtlar*, III, s. 216
[61] H. N. Orkun aynı eser, II, s. 128-129.
[62] Graç, SMAE, 17, 1957, s. 408, ris 16.
[63] W. Eberhard, *Çinin şimal komşuları*, s. 86.

tabut taşlarına, hem Orhon ve hem de Tula nehri[64] boylarında rastlıyoruz. Bunlar, Mogolistan'ın eski taş mezarlarının inkişâf etmiş şekilleri de olabilirlerdi. Fikrimizce bu taşlardaki süsler üzerine, "keçe tezyinatının" tesirleri çok büyüktü. Mezarlarda enteresan motifleri ihtiva eden tuğla ve kerpiç kalıntılarına da rastlanmıştı[65].

Orhon bölgesindeki mezarlarda sistemli hafriyatlar yapılmamıştır. Fakat Tula nehri kıyısındaki prenslere ait mezarlar da, Çin'den ve İran'dan gelmiş çok kıymetli kumaşlar bulunmuştu. Tula nehri kıvrımının güneyinde Nainte-Sumi yakınlarındaki İhe- A(ık'daki Göktürk devrine ait bir kurganda[66] yedi at iskeleti de ele geçmişti. Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devrinde de at mezarları çok revaçta idi.

Yeraltı buluntuları

1. Orhon kültür çevresi

TULA NEHRİ BULUNTULARI

G. Borovka, *Arheologiçeskie obsledovaniya srednego teçeniya r. Tolı*, Sb. "Severneya Mongoliya", vıp,. II, İzd. Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1927, s. 43-88, Nainte Sumi, s. 73-76, İhe-Malık: Tabl. III, 13; B. Ya. Vladimirtsov, *Etnologo lingvistiçeskie issledovaniya v Urge, Urginskom i Kenteyskom rayonah*, Sb. "Severnaya Mongoliya, vıp. II, s. 1-42, Boyın-Davan: 38-41, fig. 1. Tetkikler: Kiselev, DİYS, s. 505-509; N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, Skythika, IV, s. 72 v.d.

Orhon nehri kıyılarında, maalesef sistemli bir hafriyat yapılmamıştır. Borovka'nın neşrettiği hafriyat raporu ile, Tula nehri kıyılarının Göktürk çağına ait kültürlerinden haberdar olabiliyoruz. Tula nehrinin kıvrımını kaplayan bölge içinde yapılan bu kazılar başlıca şu bölgelerde olmuştu[67]: Olın-Han, Durbelci, Çagan-çolu, İhe-Aman, İhe-Alık, Nainde-sume, Hayrhan, Ulanhada, Navan-tseren, Duruhan, Ungetu, Çargalanta, Tareytın-Hit, Dareyhlamın, Ulan-Hucır, Sume, Sangin, Urton-Şara-Hubu, Çagan-Nor.

[64] Borovka, s. 76, ris. 8.
[65] Aynı eser, s. 79, 10.
[66] Aynı eser, s. 74, ris 5, 7, Tabl. I, 3, V; DİYS, s. 507.
[67] Arkeolojik harita için bk. Borovka, s. 88 v.d.

Türk devrine ait en önemli Tula mezarları, Nainde-sume'deki Hayır-Han dağındaki kurganla, Ungetu ve İhe-Alık[68] kurganları idi. Hayır-Han'daki kurganda tam yedi tane at iskeleti çıkmıştı. Aynı mezarda bulunan bir kumaş parçası üzerinde Çin ve İran motifleri, birbirleri ile meczedilmiş olarak görünüyorlardı. Ulan-Hucır'da yer yüzünde bulunan sandukalara ait, tezyin edilmiş taş plâkalar, Orhon kıyılarında bulunan eşlerine çok benziyorlardı. Çanak çömlek parçaları, Çargalanta, Tareytın-Gol, Nainde-Sume ve İhe-Alık'daki kurganlarda ele geçmişti[69]. At koşumlarına ait eserler, Nainde-Sume'de bulunmuştu. Bunlardan başka Tula kıyılarında kaya resimlerine de rastlanmıştı[70]. Fakat bunlar Türk devrinden daha evvelki zamanlara ait olmalıydılar.

Prof. Kiselev'e göre, "Orhon nehri kıyılarındaki bu ustaların eserleri ve bunlarla meydana getirdikleri modeller, Kadırgan dağlarından ta Macaristan ovalarına kadar uzanan kültürlere analık etmekte idiler"[71]. Macar arkeoloğu N. Fettich'de Tula buluntularını cesaretle Avar eserleri ile mukayese etmişti[72].

2. Baykal Gölü kültür çevresi

N. N. Agapitov, İzv. VSORGO, XII, Nr. 4-5, İrkutsk, 1882; V. V. Antropova, *K voprosu o plemennih otnoşeniya i ukrepleniyah o narodov Severo-Vostoçnoy Sibiri*, KSIE, 3, 1947, s. 44-86; A. D. Davidova, V. P. Şlov, *Predvaritelnıy otçet o raskopkah Nijne-İvolginskogo gorodişa u 1949*, ZBMİK, 13-14, Ulan Ude, 1952; İzv. VSORGO, 51, 1926, s. 146-171; G. Fowke, *Exploration of the Lower Amur valley*, American Antropologist, VIII, 2, 1906, s. 276-297; A. P. Okladnikov, *Arheologiçeskie issledovaniya v Buryat-Mongolskoy ASR*, KSİİMK, 26, 1949, s. 5-10; *Kratkiy otçet o rabotah Buryat-Mongolskoy Arheologiçeskoy eksp. 1947 g.*, ZBMİK, Ulan Ude, 1948; *Rabotı Buryat-Mongolskoy Arh. eksp. v 1947-1950*, KSİİMK, XLV, 1952, s. 45 v.d.; *Drevnie poseleniya v padi bolşoy dural na Amure*, SA, 15, 1951, s. 299-302; *Arheologiçeskim issledovaniyam v 1953 g. na Amure*, SA, I, 1935, s. 275-278; SA, 22, 1955, s. 254-256; E. R. Rıdlon, *Gorodişa Ust-ordınskogo Buryat-Mongolskogo natsionalnogo okruga İrkutskoy oblasti*, SA, 22, 1955, s. 177; G. P. Sosnovskiy, *Nijne-İvolginskoe gorodişe*, PİDO, 1934, Nr. 4, s. 150-161; F. M. Şulunov, *İz drevney istorii Pribaykalya*, Ulan-Ude, 1943, s. 58 v.d.; N. S. Şukin, *Balaganskaya peşera*, JMVD, 24, 1848, s. 244-253; A. M. Turunov, M. N. Hangalov, *Etnografiçeskiy* VSORGO, Nr. 3.

[68] Aynı eser, s. 72, 73, 77: r. 5, 6, 9.
[69] Aynı eser, s. 61, 63, 65-66' 75, 77; T. II, III, V, r. 7, 8.
[70] Aynı eser, s. 80, r. 11 (Ulan-Hada), r. 12 (İhe-Alık, Durbelci). Bibliyografya ve knonolojik münakaşa için bk. s. 88.
[71] DİYS, s. 505-509.
[72] *Bronzeguss*, s. 72.

Baykal gölünün kuzey kıyılarında birçok iskân yerlerine rastlanmıştı. Ekserisinde M.s. VI-X. asra ait keramikler bulunan bu küçük köylerin etrafı, kazılmış çukurlar ve toprak sedleri ile çevrilmişti. Seyyahlar, terkedilmiş bu gibi köylerin mevcudiyetinden XIX. asra kadar bahsetmişlerdi. Bulunan eserler, daha ziyade Yenisey boylarındaki Kırgız kültürlerine benzemekte idi. (bk. s. 208)

1950 de Baykal gölünün doğusunda, Fotanovska'da yapılan yeni kazılar sırasında bol miktarda silâhlara, ok uçlarına, baltalara rastlanmıştı. Maalesef burası hakkında da mufassal bir rapor neşredilmiş değildir. Japonya v.s. gibi kültürler ile münasebetleri hakkındaki nazariyeler biraz mübalâğalıdır[73]. Köyler etrafındaki tahkimat hendekleri, hemen hemen bütün Kuzey-Doğu Sibirya'da görülmektedir[74]. Bu tahkimatlı iskân yerlerini Çin köyleri ile mukayese edenler de vardı[75].

Demir döküm yerleri

Gene 1950 senesindeki hafriyatlarda, Baykal gölünün doğusunda, Ulan-Ude şehri yakınındaki Aşağı İvolgi'de demir döküm yerlerine rastlanmıştı. Demir eritme ocakları da bunların yakınında bulunmuştu Bu ocakların VI. veya daha sonraki asırlara ait olması çok muhtemeldi[76].

3. Altay kültür çevresi

KUDIRGE KURGANI

S. Rudenko i A. Gluhov, *Mogılnik Kudırge na Altaya*, ME, III, 2 1927, s. 37-52, Kiselev, *Yoj. Sibiri*, s. 496 v.d. 511; N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, Taf. III; *Etnografiçeskie ekspeditsii 1924 i 1925 gg.*, Leningrad 1926, s. 76; H. Ya. Merpert, *İz istorii orujiya plemen Vostoçnoy Evropı*, SA, 13, 1955, s. 167; L. P. Potapov, *Oçerki po istorii Altaytsev*, M.-L., 1953, s. 85; Kiselev, *Altay v Skifskoe vremya*, VDİ, 2, 1947, M.-L., s. 164; L. R. Kızlasov, *K istorii şamanskih verovaniy na Altae*, KSİİMK, 29, 1949, s. 48-54;

[73] A. P. Okladnikov, KSİİMK, XLV, s. 45 v.d.
[74] Bk. V. V. Antropova, KSİE, 3, 1947, s. 44-86.
[75] İzv. VSORGO, 51, 1936, s. 146-171.
[76] Okladnikov, KSİİMK, XLV, 1952, s. 44.

A. Alföldi, *Der iranische Weltriese auf archäologischen Denkmälern*, Jahrbuch der schweizerischen, Gesellschaft für Urgeschichte, 40, 1949/50, s. 17-34; O. Maenchen-Helfen, *Crenelated mane and scabbard slide*, CAJ, III, s. 120-121; S. E. Malov, *Pamyatniki drevney Turkskoy pismennosti*, M.-L., 1951, s. 68; N. P. Dırenkova, *Umay v kulte Turkskih plemen*. Sb "Kultura i pismennost Vostoka", Kn. III, Baku, 1928, s. 134-139; L. P. Potapov, *Vorojdennıy narod*, Novosibirsk 1942, s. 18.

Kudırge kurganları, Çulışman nehri yakınlarında bulunuyordu. Kurganların bulunduğu yerin ön kısmında münbit bir ova yayılıyor ve Çulışman nehri de bu ovayı çeviriyordu[77]. Hun devrinden itibaren, nehirden açılan kanallarla, bu ova sulanagelmişti[78]. Kudırge'de elde edilen eserlerde, M.ö. I. asırdan başlayıp Göktürk devrine ait eserlere kadar rastlamak mümkündü. Fakat her şeye rağmen Kudırge, Göktürk çağına ait bir kültür merkezi idi. Bulunan eserler arasında ipekli atlaslar[79], küpeler, boncuklar[80], kabarık inci dizileri ile süslenmiş plâkalar[81], Çin aynası[82], kayış uçlarına ait süsler[83] ve tokalar[84], üç dilimli demir ok uçları[85], kayın ağacı kabuğundan yapılmış tirkeş veya okluk[86], eğri ve çok tipik bir Türk kılıcı[87], at koşumlarına ait madenî süsler[88], üzengiler[89] ve eyerlere ait parçalar[90] zikre değer kıymetli eserlerdi. Kudırge kurganlarının şüphesiz ki kayda değer en önemli eserleri iki *eyer kaşı* ile[91] bir sahnenin resmi idi[92] (Lev. 13, 1,2). Eyer kaşı üzerinde kaplan, geyik ve ayı avı tasvir edilmekte idi. Buna benzer bir av sahne-

[77] S. Rudenko, A. Gluhov, *Mogilnik Kudırge na Altaya*, s. 39, r. 2.
[78] Bk. s. 89.
[79] Aynı eser, s. 40, r. 4.
[80] Aynı eser, s. 41, r. 5; küpe, s. 42, r. 7.
[81] Aynı eser, s. 42, r. 6.
[82] Aynı eser, s. 42, r. 8.
[83] Aynı eser, s. 43, 9.
[84] Aynı eser, s. 43, r. 10.
[85] Aynı eser, s. 44, r. 12.
[86] Aynı eser, s. 45, r. 13.
[87] Aynı eser, s. 46, r. 14.
[88] Aynı eser, s. 46, r. 15.
[89] Aynı eser, s. 47, r. 16.
[90] Aynı eser, s. 48, r. 17.
[91] Aynı eser, s. 48.
[92] Aynı eser, s. 51, r. 18.

Levha 13 — Göktürk çağı buluntularından : 1. Dinî bir merasimi tasvir eden Kudırge kurganı eseri ; 2. Av sahnesini gösteren bir Kudırge eyer kaşı.

sini ihtiva eden bir eyer kaşı da Yenisey-Kırgız kültür çevresinde bulunmuştu[93]. Bazı Rus arkeologlarına göre[94], bu av sahneleri daha ziyade İran'daki Tâk-ı Bûstan kabartmalarından ilham alınarak yapılmıştı Tâk-ı Bûstan'daki av sahneleri, Sasanî kıralı II. Hüsrev'e aitti[95]. Bu sahnelerden biri geyik ve diğeri de domuz avını tasvir etmekte idi. Orta Asya'da, Sasanîlerin kültür tesirleri daima olagelmişti. Kudırge'de de varit olabilir. Fakat Kudırge'deki av sahnesi, tamamen yerli zevk ve üslûba göre çizilmişti. Diğer tasvir de (Lev. 13, 1) Göktürk çağında Altay'daki içtimaî hayatı tasvir etmesi bakımından büyük bir önemi haizdir. Bu tasvirde, Ortada kürklü bir şahıs görülmekte idi. Bağdaş kurarak oturmuş ve ellerini önüne doğru kavuşturmuştu. Kulaklarında uzun küpeler sarkmakta ve başında da sivri ve üç dilimli bir külâh bulunmakta idi. Solunda, kürklü ve küpeli bir kimse oturmakta idi. Üç süvari de atlarından inmiş olarak kadının karşısında diz çökmek suretile hürmetle eğilmişlerdi. Bunların arkasında da büyük bir mikyasla çizilmiş bıyıklı bir insan başı bulunuyordu. Bu tasvirleri tetkik eden Rus bilginleri, resmin Göktürklerde çok yayılmış olan *Omay kültü* ile ilgili olduğu sonucuna varmışlardır[96]. Bize kalırsa, ortadaki küpeli şahsın erkek olması da çok muhtemeldir. Çünkü Göktürk çağında, erkekler de küpe takıyorlardı. Şahısların büyüklü ve küçüklü yapılması, küçüklerin çocuk olduklarını değil; rütbece veya hiyerarşi bakımından küçük olduğunu gösteriyordu. Turfan fresklerinde de Buda, daima büyük olarak yapılmıştır. Bir şeyler sunan atlılar da tablonun heyeti umumiyesi içinde, Turfan'daki Pranidhi sahnelerini hatırlatırlar. Orada da muhtelif memleketlerden gelen şahıslar, Budaya atlar ve develerle hediyeler sunarlar. VIII. asır Pencikent fresklerinde de Zerdüşt dinine mensup Pencikentliler, Budaya ait sahneleri kendi dinî âyinleri ile meczettirerek çizmişlerdi. Bu sebeple Göktürkler de kendi tanrılarını, İran'daki tasvir an'anelerine göre tersim etmiş olabilirler. Bu tasvirin ne

[93] DİYS, s. 621, T. VIII.
[94] DİYS, s. 498.
[95] A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Kopenhague, 1936, s. 464-465.
[96] DİYS, s. 499; Kızlasov, KSİİMK, 29, s. 48 v.d.

zaman yapıldığı henüz daha kat'i olarak bilinmemekle beraber, VI. asır, yani Göktürk devletinin kurulduğu sıralarda yapılmış olması çok muhtemeldir. Şahısların başlarındaki taçlar da İran taçlarına benzemektedir[97].

Kudırge kurganlarında bulunan eserler, Macaristan'daki Avar eserlerine de çok benzemekte idiler[98].

TUYAHTA KURGANLARI

L. A. Evtyuhova i S. V. Kiselev, *Otçet o rabotah Sayano-Altayskoy arheologiçeskoy ekspeditsii v 1935 g.*, Trudı GİM, XVI, s. 99 v.d.; Kiselev, CA, 1936, s. 282-284; DİYS, s. 530-549; Abdülkadir İnan, *Altay dağlarında bulunan eski Türk ümezarları*, Belleten, 43, 1947, s. 569-570, Lev. CIX.

Bu buluntu yeri Batı Altay'da idi. Mogolistan'dan gelip Batı Sibirya'ya giden yol üzerinde ve Ursula nehri kenarında bulunmaktaydı. Katanda ve Kuray kurganlarının bulunduğu yerlere gerek münakele ve gerekse coğrafî bakımından çok yakındı. Bilindiği üzere, Tuyahtı'daki kurganlarda Göktürk alfabesi ile yazılmış bazı eşyalara da rastlanmıştı. Bu sebeple Tuyahtı ve gene aynı hususiyetleri haiz olan Kuray buluntu merkezleri, *Göktürk kültürü* bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdiler.

Tuyahtı'da açılan bir kurganda, ölünün bulunduğu kısım mezar hırsızlarının tahribinden kurtulmuş ve yerin yüksekliği dolayısile donan iskeletler bugüne kadar iyi bir şekilde muhafaza edilmişti. Erkek *ölünün elbisesi* üç kat idi. Üst kısmına giydiği elbise koyu kırmızı, ortadaki yeşilimsi ve alttaki de altın sarısında ipekten yapılmış idi. Bu ipek elbiselerin kumaşlarının Çin'den getirildikleri muhakkaktı. Bu mezardan çıkan *gümüş maşrapa*[99], Türk kültür tarihi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Üzerinde Göktürk yazısı ile yazıtlar bulunan maşrapalar, hep aynı tipte yapılmıştır. Bu tip maşrapalara, Kuray ve Yenisey-Kırgız kültür çevrelerinde de rastlamaktayız. Maşrapa daha ziyade toprak kapların tipini andırmakta

[97] Kızlasov, Aynı eser, s. 48.
[98] N. Fettich, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, s. 70, Abb. 7.
[99] TGİM, 16, s. 103, T. II; DİYS, T LII, 3, 5, 7.

idi. Bu maşrapaların toprak kapların taklid edilmesi sureti ile yapılmış olmasıda çok muhtemeldir. Diğer Türk kültürlerinde de çok görülen *torba* veya *çantalara*[100] burada da rastlanmış olması, bu mezarlara kültür tarihi bakımından ayrı bir önem kazandırmıştı. Torbanın içinde *çakmaktaşı* ile *demirin* bulunması, bu tip torba ve çantaların ifâ ettiği vazifeyi de aydınlatmış bulunmaktadır. Tam olarak ele geçen bir bel kemerine ait madenî süsler de çok enteresandı. Ayrıca ölünün yanında bir tencere ve bu tencerenin yanında da *kemik yay parçaları* ile üç dilimli *ok uçlarına* rastlanmıştı. Ölünün sol elinde tahta kınlı bir bıçak ve ayağının topuk kısmında ise, iki tane gümüş plâka ve kovaya benzer bir kazan ele geçmişti. Bu saydığımız eşyalar, ölülerin bulunduğu kısımda bulunmuştu.

Mezarın diğer kısmına da atlar gömülmüştü. Büyük ve mütekâmil bir mezar tipi olduğunu buradan da anlıyabiliriz.

Tuyahta kurganları, *büyüklükleri* bakımından Kuray v.s. kurganlarından daha geniş ve yüksekçedir. Kurganların, çapı 10 m.ye kadar genişlemekte idi. Yükseklikleri de 10 m. ile 50 santim arasında değişmekte idi.

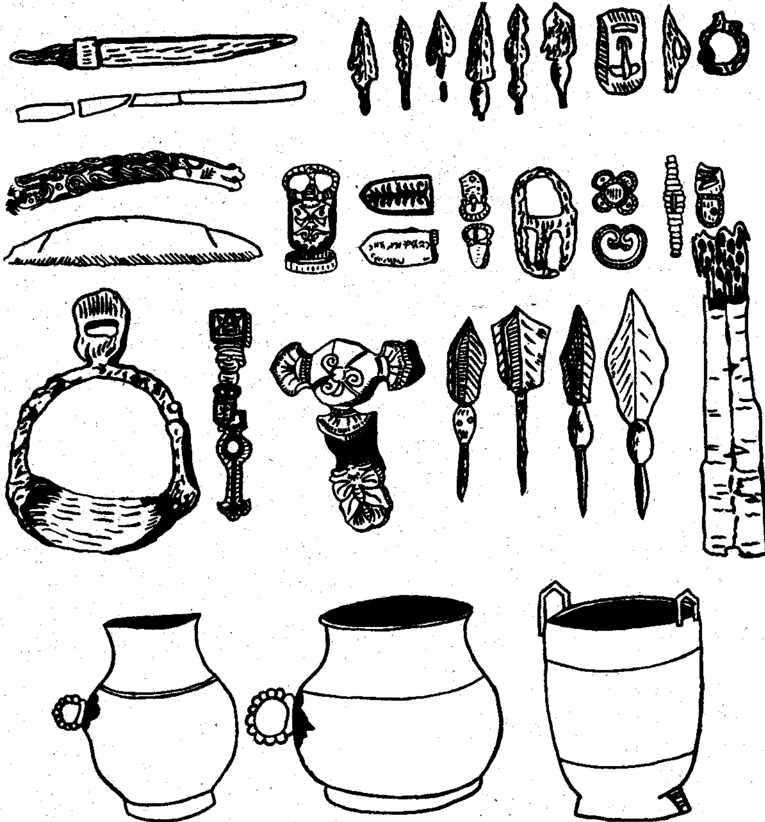
KURAY KURGANLARI

L. A. Evtyuhova i. S. V. Kiselev, *otçet*, s. 94 v.d.; Kiselev, CA, I, 1930, s. 283 v.d.; A. İnan, Belleten, 43, 1947, s. 569; Kiselev, DİYS, s. 530-549; P. Melioranskiy, *Nebolşaya Orhonskaya nadpis na serebryanoy krinke Rumyantsevskogo Muzeya*, ZVOR AO, XV, 1, s. 34-36, Tabl. II; *Dva serebryanih sosuda c eniseyskimi nadpisyami*, ZVORAO, XIV, v. I, s. 20; L. A. Evtyuhova, *Kamennıe izvayaniya Severnogo Altaya*, Trudı GİM, vıp. XVI, s. 128-130; *Kamennıe izvayaniya Yojnoy Sibiri i Mongolii*, MİA, 24, 1952, s. 72 v.d.; A. P. Potapov, *Oçerki po istorii Altaytsev*, s. 87 v.d.

Altay dağlarının güney kısımlarında bulunan Kuray kurganları, Kuray kasabası yakınlarındaki Kuray ovasında idiler. Yuvarlak bir tepecik ile örtülen kurganlarda, atlarla insanların yerleri bir bölme ile birbirinden ayrılmışlardı. Kuray kurganlarını kazan arkeologlar, Göktürk çağına ait kurganları başlıca üç grup içinde mütalea etmektedirler[101]. Bu kurganlar arasında Hun çağına ait olanlar da vardı[102]. Fakat bunlar burada

[100] DİYS, T. LI.
[101] Aynı eser, s. 530.
[102] TGİM, 16, s. 86-92.

konumuz dışındadır. Birinci grup kurganlar, Kuray'da en çok rastlanan mezar tipleri idi[103]. Zemini dört köşe; fakat sağlam duvarları olmayan bu mezarlardan, oklar, bıçaklar, kürek, Çin

Levha 14 — Göktürk çağına ait Altaylarda Kuray buluntuları.

aynalara v. s. çıkmıştı[104]. İkinci tip kurganlar, daha ziyade Tuyahta mezarlarında rastlanıyordu. Mezarın etrafı dört köşe olarak büyük taş plâkalarla kaplanmıştı[105]. IV. grup Kuray mezarlarından, 1 Nr. ile gösterilen mezar aynı tipten idi. Bunların içinden eşya pek az çıkıyordu. İçlerinden az eşya

[103] DİYS, s. 531 v.d.
[104] Aynı eser, s. 532-533.
[105] Aynı eser, s. 533-535; T. XLVIII, 1.

çıkması, mezarların "köle" sınıfına ait olduğunu isbat eden bir delil olamazdı[106]. Göktürk çağını en iyi karakterize eden kurganlar üçüncü gruba ait olanlardır[107]. Gayet büyük olan bu kurganlara, Kuray'da 3, 4 Nr.lı, Tuyahta'da ve Katanda'da[108] rastlanıyordu. Üzerinde Göktürk harfleri ile yazıt bulunan gümüş maşrapa[109] ve kuşak[110] ucu da, bu büyük kurganlarda bulunmuştu. Maşrapa üzerinde, "*şadın erligin eş*" ve kuşak ucunda ise "*otçi aq kün... quşag*" yazılı idi.

Kuray'da bulunan mezarlarda bulunan başlıca eserler şunlardı: at gemleri[111], değirmen taşları[112], küpeler[113], meç[114], Tirkeş[115], kürek[116], üzengiler[117], taraklar[118], gümüş maşrapa[119], kayış uçları[120], ok uçları[121] idi (Lev. 14). Kurayda bulunan eserler hakkında, yeri geldikçe mukayeseli bilgiler vereceğiz. Bu mezarların bulunduğu yerlerde birçok balballar da görülmüştü[122]. Bunlardan da anlaşılıyor ki bu bölgede Göktürkler kesif bir şekilde oturmakta idiler. Kuray ovasında ziraatın yapıldığı da büyük bir ihtimal içindeydi.

KUZEY ALTAY BULUNTULARI

Burada yalnızca en son ve başlıca etüdleri yazmakla iktifa edeceğiz: M. P. Griaznov, *İstoriya drevnih plemen Verhney Obi*, MİA, 48, 1956, s. 98-144; *Nekotorie itogi trehletnih arheologiçeskih rabot na Verhney Obi*, KSİİMK, XLVIII, 1952, s. 93-102, Res. 32; *K voprosu o kulturah epohi pozdney bronzı v*

106 Aynı eser, s. 535.
107 Aynı eser, s. 536 v.d.
108 Zaharov, JRAİ, 55, 1925, s. 57, T. XV.
109 DİYS, s. 536.
110 Aynı eser, T. L, 4.
111 TGİM, 16, s. 95, r. 14; s. 98, r. 24; s. 116, r. 70.
112 Aynı eser, s. 98, r. 21.
113 Aynı eser, r. 17, 23, 35.
114 Aynı eser, s. 97, r. 18.
115 Aynı eser, s. 97, r. 19.
116 Aynı eser, s. 79, r. 20; s. 116, r. 69.
117 Aynı eser, s. 99, r. 26; s. 108, r. 48.
118 Aynı eser, s. 100, r. 33.
119 Aynı eser, s. 103, T. I.
120 Aynı eser, s. 104, r. 40, T. III.
121 Aynı eser, s. 111.
122 DİYS, s. 523, T. XLIX.

Sibiri, KSİİMK, 64, 1956, s. 27-42; *Drevnyaya metallurgiya igornoe delo zapadnogo Altaya*, KSİİMK, 23, 1948, s. 96-100; S. V. Kiselev, DİYS, s. 578; L. P. Potapov, *Rabota Sayano-Altayskoy ekspeditsii v 1952 g.*, KSİnst. Etn., 20, 1954, s. 3-7; E. D. Prokofeva, *Rabota Tuvınskogo otryada Sayano-Altayskoy ekspeditsii*, KSİE, 20, 1954, s. 8-16.

Göktürk çağında, Altayların kuzey kısımları ile Yukarı Obi havzası Göktürk kültürünün tesirlerinden kurtulamamıştı. Tanınmış Rus arkeoloğu M. P. Gryaznov, bu tesirleri açık olarak göstermiştir[123]. Burada bulunan mezarların büyük bir kısmı, Altaylardaki kurganların birer kardeş tipleri idiler. Coğrafya durumu bakımından bu bölge, Yenisey-Kırgız kültürü ile Altaylardaki Göktürk kültürünün bir ara —yani "transition"— bölgesi rolünü oynamakta idi. Burası, diğer yandan Ural dağlarındaki Fin-Ugor kabileleri ile de çok sıkı münasebetler temin etmişti. Aynalar bu temasların bir delilidir. Blijnih Elbanah denen yerde bulunan kartal ve insan figürleri, Volga havzası ile Ural kültür tesirlerini gösteren eserlerdi[124]. Bu buluntuların kronolojisi, M.s. 618-626 tarihlerine ait bir Çin parası ile tayin edilebilmiştir[125]. Kuzey Altay bölgesi, Doğu Kazakistan ile de çok sıkı bağlar kurabilmişti. Demir eritme ocakları bu bölgenin karakteristik eserlerindendi.

4. Tanrı Dağları Kültür Çevresi

KOÇKAR BULUNTULARI

T. K. Basenov, *O soorujeni i Taş-akır*, İzv. AN, Kaz. SSR, Nr. 80, Almaata, 1950; Bernştam, MİA, s. 99 v.d.; *Arhitekturnye pamyatniki Kirgizii*, M., 1950; *Arhitektura respublik Sredney Azii*, M., 1951; *Nekotorie itogi arheologiçeskin rabot v Semireçe*, KSİİMK, 13, 1946, s. 110-118; N. Pantusov, *Taş Rabat*, İAK, IV; G. İ. Patzeviç, *Akır Taş*, Vestnik, AN Kaz. SSR., Nr. 80, Almaata, 1950; V. L. Voronina, *Priemı stroitelstva do Arabskogo perioda v Sredney Azii*, KSİİMK, XXVIII, s. 104, Res. 286; B. N. Zasıpkin, *Arhitektura Sredney Azii*, M., 1948, s. 33 v.d.

Tanrı dağlarında Göktürk çağına ait en önemli buluntular Koçkor veya Koçkar adlı yerde bulunmuştu. Bu havaliyi

[123] Gryaznov, MİA, 48, s. 140-144.
[124] Gryaznov, KSİİMK, 48, s. 93-102, r. 32.
[125] Çin paraları için bk. OAK, 1896, s. 94-98; ZRAO, Nov. Ser., XI, 1, 2, 1899, s. 316-323.
[126] Gryaznov, KSİİMK, 64, s. 27-42.

ilk defa olarak 1891 de Fetisov adlı bir Rus arkeoloğu tetkik etmiş ve Ortotokoya denen mevkide önemli kazılar yapmıştı[128]. M.s. 707-709 tarihlerine ait paralar Koçkar buluntularının tarihlenmesine çok yardım etmişti. Gene Fetisov'un Ak-Çatı adlı yerde bulduğu mezarlar da, Göktürk devrine aitti. Mezarların alt kısımlarında duvar bakiyeleri ve mermer parçaları da görülmüştü. Bu bölge ile ilgilenen bilginler, bu mermer kalıntılarının mimarî eserlerin bakiyelerine ait olduklarını tahmin etmişlerdi[129]. Koçkar buluntuları, Orta Asya ve hattâ Avrupa'daki Türk kavimlerinin kültür tarihi bakımından büyük bir önem taşıyordu[130]. Meselâ Avrupa'daki Avar kültürünün Orta Asya menşei, ancak Koçkar buluntuları ile izâh edilebilmektedir[131]. Koçkar buluntularının en önemli eserleri yuvarlak ve dört köşe kayış süsleri idi (Lev. 11,2). Bu kayış uçlarında hâkim olan teknik muşabak, yani *ajour* tekniği idi. Eserlerin içleri bir kafes gibi oyulmuştu. Daha ziyade çiçek dallarını ihtiva eden bu oymalarda açık olarak bir derinlik görülebiliyordu. Dallar biribiri üzerine atlamış ve bu atlayış tarzı da oymalarda açık olarak gösterilmişti. Bu çiçeklerin uçları efsanevî hayvan başları ile süslenmişti. Tezyinatın üst kısımlarında, adaleleri mübalâğalı bir şekilde üslûplandırılmış bir kaplan görülüyordu. Tezyinatın alt kısmında ise uzun kulaklı, uzun burunlu, vücudu köpeğe benzeyen bir hayvan görülüyordu. Hayvanın kuyruğu haddinden fazla büyük ve kaba yapılmıştı. Küçük rozetlerde görülen *cennet kuşları* (Phoenix), üzerlerinde durmağa değer motiflerdendi[132]. J. Strzygowski de Koçkar buluntularına büyük bir önem vermişti[133]. Koçkar buluntularında Çin tesirlerini açık olarak görebiliyoruz. Koçkar'ın Yenisey-Kırgız kültür merkezlerinden Kopen ile de benzerlikleri çoktu. Koçkar'daki hayvan resimlerini Çin'deki astrolojik sembollerle izâh etmek isteyenler de vardır[134].

[127] KSİİMK, 23, s. 96-100.
[128] OAK, 1891, s. 113; 1893, s. 127-130.
[129] Bernştam, MİA, 26, s. 89.
[130] Strzygowski, *Altay-İran*, s. 204, fig. 180.
[131] N. Fettich, *Bronzeguss*, s. 72.
[132] Bernştam, Aynı eser, r. 49.
[133] Strzygovski, s. 204.
[134] Bernştam, aynı eser, s. 94.

Netice olarak diyebiliriz ki, Göktürk çağında Tanrı dağları Çin'den aldığı kültür tesirlerini kendine benzetirken, diğer yandan da Altay ve Yenisey'deki Türk kültürleri ile bağlarını muhafaza ediyordu.

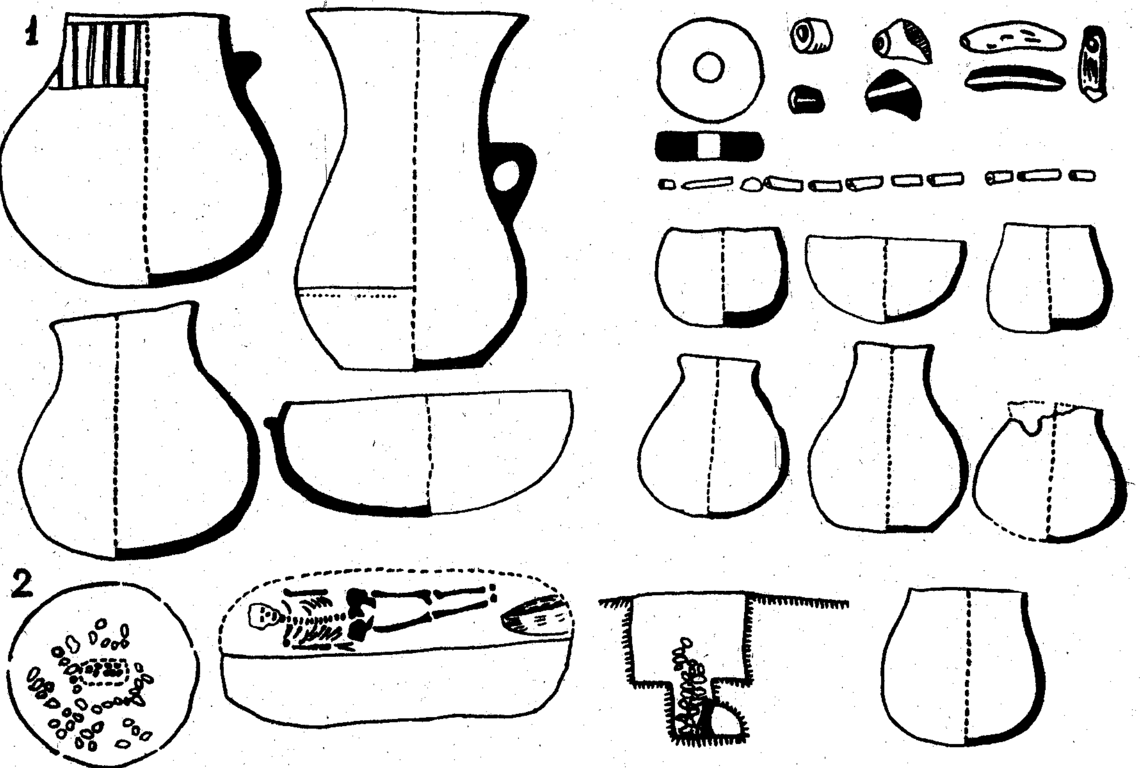
GÖK-BULAK KURGANLARI

Gök-Bulak kurganları, Kungey Alatav'ın güney yamaçlarında ve taş döküntüleri arasında bulunmuştu. Bu mezarlık, Çu nehri kenarındaki Ribaçe'ye 13 km. kadar bir uzaklıkta bulunmakta idi. Araziyi derin bir şekilde yaran sel yatakları mezarları oldukça tahrip etmişti. Mezarlıkta başlıca 51 kurgan bulunmakta idi. Mezarların yayıldığı saha güneyden kuzeye doğru 1200 m. kadar bir yer tutmakta idi. Küçük kurganların çapı 4-6 m. ve yükseklikleri 0.30 sm.; büyüklerin çapı ise 12 m. ye kadar yükselmekte ve yükseklikleri de vasatî olarak 1 m. kadardı. Mezarlar üzerindeki tepecikler taş ve toprakla karışık olarak sun'i bir şekilde yapılmıştı. Bu kurganlar hakkında açık bir bilgi verebilmek için bir kaçını tavsif etmeyi faydalı buluyoruz:

4 Nr.lı kurgan: Mezarın tepeciği taş molozları ile yapılmıştı. Yüksekliği 0.75 sm. kadardı. Bu moloz kısmı kaldırılınca alttaki mezar kısmı 2.60×1 m. genişliğinde olarak ortaya çıkıyordu. Bu genişlik, aşağıya doğru inildikçe azalıyor. 2×0.50 m.ye kadar iniyordu. Ölünün başı *doğuya* doğru konmuştu. Ölünün başı bulunamamış ve mezar içinde nezredilmiş eşya da ele geçmemişti.

12 Nr.lı kurgan: Bu kurganın çapı 3.50 m. ve yüksekliği de 0.50 m. idi. Esasen mezarın genişliği ise 1.70×0.70 m. idi. Ölünün sol kolu duvara değecek bir şekilde yukarıya doğru kaldırılmıştı. İskeletin sol yanında ise, *ağaçtan* yapılmış küçük bir *fincan* bulunmakta ve oldukça *muahhar* bir hususiyet göstermekte idi.

13 Nr.lı kurgan: Bu kurganın çapı 4 m. ve yüksekliği ise 0.80 m. idi. Esas mezarın büyüklüğü 2×1.20 m. idi. Ölü batıdan doğuya doğru uzatılmıştı. Cesedin başı ise *doğuya* doğru konmuştu. İskelet bir kadına aitti. Mezarda nezredilmiş eşyaya rastlanmamıştı.

Levha 15 — Göktürk çağına ait Tanrı dağları buluntuları.

22 Nr.lı kurgan: Kurganın çapı 1.5×2 m.; yüksekliği ise 0.20 m. idi. Mezarın kazılış istikameti diğerlerinin aksine olarak kuzeyden güneye doğru ve büyüklüğü 2.10×1 m. idi. Ölünün başı ise kuzeye doğru çevrilmişti.

Bu kurganların tetkikinde şu çok enteresan neticeye varılmaktadır: Kadın ölülerin başları umumiyetle kuzeye doğru konmakta idi[135].

ARA-KÖL KURGANLARI

800×300 m. genişliğinde bir sahayı kaplayan bu mezarlık[136], Çumgal yolu üzerinde bulunmakta ve mezarlık 63 kadar kurgan ihtiva etmekte idi. Bu kurganların Göktürk devrine aidiyeti şüphesiz olmakla beraber, tip ve yapılış bakımından bize bilhassa Saka, Wu-sun mezarlarını hatırlatmaktadırlar. Bu kurganlardan bir kaçını da kısa olarak tavsif edelim:

6 Nr.lı kurgan: Dört köşe bir mezardır ve etrafındaki duvarlar taşlarla çevrilmiştir. Oldukça geniş bir mezardır. Genişliğine 4 m. ve enliliğine ise 1.20 m.dir. Yüksekliği 0.30 m. kadardır. Esas mezar kuzeyden güneye doğrudur. Mezarda iki büyük insan ve bir de çocuk iskeleti bulunmuştur. Ölülerin başı *kuzeye* doğru konmuştur. Nezredilmiş eşya bulunamamıştır.

14 Nr.lı kurgan: Büyüklüğü 1.80×0.55 m.dir. İskelet bir kadına ait idi. Başı *batıya* doğru konmuştu. Eşya bulunmamıştır.

15 Nr.lı kurgan: Çapı 12 m. ve yüksekliği ise 0.67 m.dir. Ölü batıdan doğuya doğru uzatılmıştır. Bu mezarda bazı ağaç bakiyelerine rastlanmıştır. Bu kalıntıların mezarda ağaçlarla yapılan bir çatının döküntüleri olduğu zannedilmektedir.

Ara-Köl kurganlarında da ölülerin başlarının hepsi, aynı cihete doğru konmuştu. Mezarların hepsi de dört köşe idi. Kök-Bulak ve Ara-köl kurganları birbirlerine çok benziyorlardı. Bu her iki grup da aşağıda tavsif edeceğimiz Altın-Arık kurganları ile aynı zamana ait idiler (Lev. 15).

[135] Aynı eser, s. 74.

[136] Aynı eser, s. 76.

ALTIN-ARIK KURGANLARI

Bu kurganların bulunduğu yer esas itibarile M.ö. I. asra ait bir mezarlık yanında idi. Saka ve Wu-sun devri mezarlarına komşu olan bu kurganların durumunu şöyle hülâsa edebiliriz:

4 ve 46 Nr.lı kurganlar: Bu mezarlarda insan iskeletlerinden başka bir şeye rastlanmamıştı. Yalnız 46 Nr.lı mezarın zemininde çürümüş bazı *ağaç* eserler, demirden bir bıçakla bir toka ele geçirilmiş ve ayrıca bir koyunun bel kemiğine ait kemik parçaları da bulunmuştu.

Bernştam'a göre, Altın-Arık kurganları, bilhassa Gök-Bulak kurganlarına çok daha yakın idiler. Yalnız Altın-Arık kurganlarının karakteristik hususiyeti mezarların yapımında ağaçların daha fazla kullanılmış olması idi [137]. Halbuki Ara-Köl ve Kök-Bulak kurganlarında mezar yapımında dülgerlerin de faaliyette bulunduklarını gösteren ikna edici emarelere rastlamamaktayız. Bu kurganlarda ele geçen en enteresan eserler, demir ve silindir şeklindeki kemiklerdir. Altın-Arık Kurganlarında muahhar kültürlere, meselâ Karluk devri eserlerine de rastlamak mümkündür.

ISIG-GÖL KURGANLARI

Isıg-gölün batı kıyısında bulunan bu kurganlar, başlıca *dört grup* halinde yayılmışlardı [138]. Bu dört bölgeyi başlıca şöyle sıralıyabiliriz: Karoy, Kırçin, Cargelan ve Oy-Bulak. Karoy ve Oybulak grupları, karakteristik *Türk mezarlıkları* olarak kabul edilmektedirler. Bu kurgan gruplarının hususiyetleri başlıca dört madde içinde hülâsa edilebilir:

1. Isıg-göl kenarında bulunan bu kurganların büyük bir kısmı küçük boyda mezarlardır. Meselâ kurganın dış çevresinin vasatî çapı 2×3 m. idi. Üzerleri düz olarak yapılan bu mezarlar, daha ziyade Karoy ve Oy-Bulak'da çok olarak görülmektedirler. Isıg-Göl kurganlarının bu birinci tipi, Altaydaki mezarlara da çok benzemekte idi.

[137] Aynı eser, s. 77.
[138] Aynı eser, s. 81.

2 . Bu tip mezarların üzeri toprak veya taşla doldurularak tepecik şeklinde yükseltilmişdi. Bilhassa tepeciğin alt kısmı taşlarla doldurulmuş ve üzeri de toprakla kapatılmıştır. Kurganın yumurta biçiminde bir çevresi vardı. Bu kurganların en karakteristik tipleri Karoy'da bulunur.

3 . Bu kurganların içinde bulunan eşyaların gösterdikleri hususiyetlere gelince, bu bakımdan bazı gruplar arasında çok yakın benzerlikler görebilmekteyiz. Meselâ Karoy ve Oy-Bulak'da bulunan yassı kaplar ve bazı ağaç eserler birbirlerine çok benzemektedirler.

4 . Karoy mezarlığındaki ve Oy-Bulak'daki balbal veya taş nineler, bu iki kültürü birbirine bağlayan en kıymetli eserlerdi.

Bu dört buluntu yerinde elde edilen eserleri kısa olarak gözden geçirelim:

a) Karoy kurganları: 1 Nr.lı kurgan, 5 m. çapında ve 0.42 m. yüksekliktedir. Kurgan bir taş yığını ile örtülmüş ve mezarın içinde bir kadın iskeletine rastlanmıştı. Kadının başı batıya doğru konmuş ve iskeletin baş ucunda, biri küçük ve diğeri de büyük olmak üzere iki kap bulunmuştu. Kalıntılardan, mezarın etrafının bir taş duvarla çevrildiğini görmekteyiz. 69 ve 91 Nr.lı mezarda ise ancak birkaç çanak çömlek ve demir parçaları ele geçmişti.

b) Oy-Bulak kurganları: Bu kurganların da etrafı taşlarla örülmüştü. Mezarlarda ele pek fazla bir şey geçmemişti. Yalnızca 6 Nr.lı kurganda birkaç çanak çömlek parçaları bulunmuştu.

c) Cargelan kurganları: Mezarın üzerinde büyücek bir taş yığını vardı. Çapı 8 m.ye kadar yükselen 1 Nr.lı kurganda bir at dişi bulunmuş, çanak çömlek parçaları üzerinde de, kalın bir şekilde ve siyah boya ile işlenmiş çiçek resimlerine rastlanmıştı.

d) Kırçin kurganları: Umumiyet itibarı ile küçük kurganlardan müteşekkil olan bu mezarlar da, bir kaç demir parçası ile çömlek kırıntısından başka bir şey ele geçmemişti.

[139] Kiselev, DİYS, s. 545.

Isıg-Göl'de, Göktürk çağı kurganlarının kuzey sınırını Kırçin ve güney sınırını da Karoy kurganları teşkil ediyordu. Karoy kurganlarının siyah keramiği, VI-VIII. asır Altay ve Orta Asya keramiği bakımından büyük bir kıymet taşıyordu. Orta Asya'da Çu nehri kenarındaki ve Altay ile Yenisey'de bulunan bu siyah keramik, bu asırlar kültürünün karakteristik bir hususiyetini taşıyordu.

NARIN IRMAĞI BULUNTULARI

Tanrı dağlarının orta kısımlarına tesadüf eden Narın ırmağı buluntularının en önemli merkezi, Alamışık denen mevkideki mezarlıklardı[140] (Lev. 16).

1 Nr.lı Alamışık kurganının ciheti batıdan doğuya doğru idi. Bu mezarda at kemikleri ile bir de üzengiye rastlanmıştı. Cesedin başı doğuya konmuş ve yüzü de kuzeye çevrilmişti.

69 Nr.lı kurganda insan mezarı yanında bir de ayrıca at için bir hücre yapılmıştı. Bu kısımda da atın kemikleri, gemi, üzengisi, kemik yay parçaları ve demirden bir toka ele geçmişti. Ayrıca bir küpe halkası da bulunmuştur[141].

10 Nr.lı Alamışık kurganında bir adam ile iki çocuk iskeletine rastlanmıştı. Adamın iskeleti ortada, çocukların iskeleti ise adamın sağ ve soluna konmuştu. Adamın solunda da bir koyun kemiğine rastlanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki *koyun* mezara kurban edilmişti. Bir büyükle bir çocuğun boyunlarında, birer kolye bulunmuştu. Kolyelerden birisi *sedefle* yapılmıştır. Adamın üzerinde bir *kutu*, bir *toka* ve bir de bronzdan yapılmış bir *bilezik* görülüyordu. Adamın bacağının arasında ise, topraktan yapılmış bir kap görülür. Bu kurganın kültür tarihi bakımından kıymeti çok büyüktü. Bilhassa ele geçen bir *Çin parası*, bu kurganları tarihlemede büyük bir rol oynamıştı. Göktürk çağında Talas ve Çu vâdilerinde de pek çok buluntular ele geçmiştir (s. 169). Bunları daha ziyade yerleşik kültürlere ait bahisleri-

[140] MİA, 26, s. 82.

[141] Aynı eser, r. 45.

mizde ele alacağız. Şimdilik burada, Talas vadisindeki buluntular için bibliyografya vermekle iktifa edeceğiz[142].

Orhon, Altay ve Tanrı dağları buluntularına göre Göktürk devri Eserlerine umumî bir bakış

Göktürk çağında, Altaylarda toprak kaplar maalesef elimize hemen hemen hiç geçmemiştir. Orhon ve Tula bölgesinde, bu bakımdan daha şanslı bulunuyoruz. Kaplar daha ziyade ağzı dar sürahilerle, ağızları geniş çömleklerden müteşekkildi[143]. Kapların üzerinde ince çizgilerle yapılmış balık sırtı tezyinatı görülüyordu. Altaylarda ağaçlardan oyulmuş veya kayın ağacı kabuklarından yapılmış kaplara daha çok rastlanıyordu[144]. Bunların yanında, deri kaplar da görülüyordu. **Toprak kaplar**

Türk kültür tarihi bakımından en önemli eserler, şüphesiz ki gümüşten yapılmış, kulplu veya kulpsuz maşrapalardı. Bu maşrapalar, Katanda[145], Kuray[146], Tuyahta[147] kurganlarında ve Kırgız ülkesindeki Kopen'de[148] hep birbirlerine benzer şekillerde ele geçmişlerdi. Asıl enteresan ve mühim olan nokta, maşrapaların altında Göktürk yazıları ile kitabelerin mevcut olması idi. Bu maşrapalara benzer kapları Göktürk çağı heykellerinin ellerinde tuttukları kadehler arasında da görüyoruz[149] (bk. Lev. 16,2). **Madeni kaplar**

Göktürk devrine ait elbiselerin başında, şüphesiz ki hatıra Katanda'da bulunan elbise gelir. Katanda kurganındaki elbiseleri, ipekli ve kürklü olarak iki bölümde mütaleâ etmek **Elbiseler**

[142] Bernştam, MİA, 26, s. 82; *Arheologiçeskiy rabotı v Kazahstane i Kirgizii*, VDİ, 1939, 4, s. 169; *Arh. rabotı v Semireçye*, KSİİMK, IV; *Arh. oçerk Severnoy Kirgizii* Frunze 1941; *Pamyatniki starinı Talasskoy dolinı*; Alma Ata, 1941; *Nekotorıe itogi arheologiçeskih rabot v Semireçe*, KSİİMK, 13, 1946, d. 110-118.

[143] Borovka, T. II, 5, 11; III, 10; s. 65-67.

[144] DİYS, s. 526.

[145] Zaharov, JRAİ, 55, 1925, Pl. XV, fig. 2.

[146] Kiselev, TGİM, 16, s. 103, ris. 1-2; DİYS, T. LII, 4.

[147] DİYS, T. LII, 5.

[148] TGİM, 11, T. IV; DİYS, T. LVI; Melioranskiy, ZVORAO, 14, 1, s. 17-22; H. N. Orkun, II, s. 149.

[149] MİA, 24, s. 106, r. 63, 2, 3.

lâzımdır. İpek kumaşlarda Sasanî motifleri çok hâkimdi[150]. Prof. Wace'e göre, bu ipekliler kemha dediğimiz cinsten Bizans kumaşları idi[151]. Aslında ise bunlar, M.s. VII. ve VIII. asra ait Çin kumaşlarından başka bir şey değildir. Bu kumaşların yanında Göktürk harfleri ile kitabe bulunan gümüş maşrapa da bulunmuştu[152]. Elbiselerin alt kısmı ekseriya pantolon şeklinde tanzim edilirdi. Pantolonların da kürklerle süslendiği çok vakidir. Katanda kurganında ele geçen kürklü cübbe veya kaftan, palto gibi uzundu. Kaftanın kolları uzun ve kollarının ağızları da dardı. Elbisenin arka robası ve ön taraftaki klapası kürklerle süslenmişti. Yakası yoktu[153]. Elbisenin dikiş yerleri de kaytanlarla kapatılmıştı. Kudırge kurganında da, kaftanının kenarları kürklerle süslenmiş bir büyük şahsiyeti görmekteyiz[154]. Orhon'daki heykellerin kaftanları da uzundu, fakat yakaları belirli bir şekilde kıvrık olarak yapılmıştı

Kemerler

Hemen hemen bütün Orta Asya'da ele geçen heykellerin birer kemeri ve bu kemerin yanlarından sarkan birer süs uçları olduğunu biliyoruz[155]. Kuray[156] ve Kudırge'deki[157] Göktürk buluntuları da, bu kemerlerin mevcudiyetini açık olarak ispat etmiştir. Kayışın üzeri madenî plâkalarla süslenirdi Sarkan uçların hepsi aynı boyda olmazlardı. Muhtelif motifleri ihtiva eden bu uçlar ayrı boyda idiler. Bu kemer şekli Turfan'da ve Avrupa Avarlarında çok yayılmıştı[158]. Altaylar'da, bilhassa Tuva eyâletinde bulunan heykellerde, bu kemer uçlarına çok rastlanmıştı[159]. Tuva heykellerinin bu kemer uçları çok mübalâğalı bir şekilde süslenmişti. Kuray kurganlarında bulunan bir kayış ucunda, Göktürk yazısı ile bir kitabe de vardı[160]. Kemer için "*Kurşak*" deniyordu

[150] JRAİ, 55, 1925, s. 52.
[151] Aynı eser, s. 53.
[152] Aynı eser, s. 54.
[153] L. P. Potapov, *Oçerki po istorii Altaytsev*, M.-L., 1953, s. 69.
[154] ME, III, s. 51, ris. 18.
[155] MİA, 24, Prilojenie, 1-3.
[156] TGİM, 16, T. III.
[157] ME, III, s. 43, ris. 9.
[158] N. Fettich, *Bronzeguss*. s. 26,
[159] MİA, 24, Pril. 2.

Göktürk çağında kemere takılan ve içine çakmak taşı ile "*kav*" konan, deriden veya kumaştan yapılmış bir çanta çok yayılmıştı. Bu çantalar, Altay, Tuva ve Orhon bölgesinde umumiyetle yuvarlak idiler. Kırgız ülkesindeki bazı heykellerin iki tane çantası vardı[161]. Orhon kitabelerinin yanında bulunan bir heykelin çantasının üstten bir kapağı da vardı[162]. Kapak üzerindeki bir sırım, çantadaki delikten geçirilerek kilitleniyordu. Tuyahta kurganlarında bu çantaların kumaşlardan yapılmış tiplerini görüyoruz[613]. Çakmak taşı ve kavlara da Kudırge kurganında rastlanmıştı[164]. Göktürk devrinin bu çantaları Volga Bulgarları kültür çevresinde daha çok yayılmıştı[165]. **Kemerlere takılan çantalar**

Çin kültürünün Göktürklere en fazla nüfûz eden eserleri şüphesiz ki kumaşlardı. Ondan sonra aynalar gelirdi Kuray kurganlarında bulunan bir ayna, VI. ve VIII. asırlara ait Çin aynaları ile büyük bir benzerlik gösteriyordu[166]. Buna benzer diğer bir Çin aynası da Tula nehri boylarındaki Nainte-Sume de bulunmuştu[169]. **Çin aynaları**

Göktürklerin şapkaları hakkında bize en mazbut bilgiyi veren eserler gene heykellerdir. Orhon yazıtlarının bulunduğu yerde, kayalar üzerine çizilmiş şapkalı bazı insan başları görülmüştü[168]. Sivri külâh şeklindeki bu başlıklara benzer eserler, Noyun-Ula'dan da çıkmıştı[169]. Sivri külâhlı Tuva heykellerine de rastlıyoruz[170]. Diğer tip şapkalar, gece başlığı şeklinde basit şapkalardı[171]. Üzerinde askı bulunan başlıklar: Bu tip başlıklar en çok yayılmış olan bir şapka tipi idi[172]. **Göktürk çağı şapkaları**

160 DİYS, s. 536, T. L. 4.
161 MİA, 24, Pril. III, 67.
162 *Atlas, XV.*
163 DİYS, T. XL.
164 ME, III, s. 44-45, ris. 11.
165 Bela Posta, *Arch. Studien.*
166 TGİM, 16, s. 100, ris. 34; DİYS, s. 532.
167 Borovka, aynı eser, s. 74, T. IV, 1.
168 *Atlas,* XV, 2.
169 Trever, *Excavation in Mongolia,* T. 23, ris. 3-4.
170 MİA, 24, ris. 58.
171 Aynı eser, ris. 55-56.
172 Aynı eser, ris. 57.

Güney Rusya'da[173] ve Bulgaristan'da da bu tip şapkaları çok yayılmış olarak görüyoruz. Bu başlıkların üst kısmının açık olması ve yalnızca askılarla tuturulmuş olması da çok muhtemeldi[174]. Bunların yanında, üzeri askı tezyinatı ile süslenmiş küçük başlıkları da görmekteyiz[175]. (bk. Lev. 15,6).

Göktürk çağı saç örgüleri

Bu husustaki bilgilerimiz gene heykellere dayanmaktadır, Altay dağlarındaki heykellerde, tepeden yapılmış topuz şeklindeki saç tuvaletlerini görebiliyoruz[176]. Fakat Tuva eyâletindeki heykellerin saçları, ortadan bir yiv ile ayrılmış ve arkadan örülmüştü[177]. Örgü, oldukça kalındı. Fakat Çinlilerinki gibi uzun değildi. Altayda tarak da bulunmuştu[178] (bk. Lev. 15,6).

Sakal ve bıyık meselesi

Göktürk çağı heykellerinin hemen hemen büyük bir kısmının bıyıkları vardı. Umumiyetle yanakları kaplıyan bıyıklar çok iyi bir şekilde bükülmüştü. Bıyıklar ekseriya yukarıya doğru bükülüyordu. Aşağıya bükülenler de yok değildi[179].

Küpeler

Küpelerin tetkiki için de başlıca iki kaynağımız vardır: 1. Heykeller; 2. Yer altı buluntuları. Heykellerdeki küpeler, kulağa takılan bir halka ile bu halkaya bağlanmış bir pandantiften ibaretti[180]. Yalnızca bir halka şeklinde olanları da yok değildi[181]. Altay bölgesinde, daha ziyade halka şeklindekiler çoktu[182]. Kudırge'de bulunan bronz küpeler, Altay bölgesini temsil eden en önemli eserlerdir[183]. Burada görülen küpe tipleri, yalnızca bir halka şeklinde görüldüğü gibi, bu halkaya raptedilmiş pandantifler de yok değildir. Bu pandantiflere bağlı olan birçok süs kısımları da ayrıca ele geçmiştir. Bu buluntular

[173] Bk. Lev. 16.
[174] Aynı eser, ris. 57,; 1-4.
[175] Aynı eser, ris. 57, 5-8.
[176] Aynı eser, Pril., I, 9-12.
[177] Aynı eser, ris. 35.
[178] TGİM, 16, s. 100, r. 33.
[179] MİA, 24, Pril. II, 40, 41, 61.
[180] Aynı eser, ris. 62.
[181] Aynı eser, Pril. I, 11.
[182] Aynı eser, Pril. IV, 74, 75, 78.
[183] ME, III, s. 41, r. 5; Tuyahta'daki küpe için bk. DİYS, XLVIII, 2; Kuray küpeleri: TGİM, 16, s. 100, ris. 35. Kudırge'deki resimlerde de insanların küpe taktıkları görülür. Bk. Lev. 13,1.

heykellerdeki küpelere tam olarak benzedikleri gibi, Avar ve Macar kültürüne ait küpelerin de prototipleri idiler (bk. Lev. 15,6).

SİLÂHLAR

Altay dağlarında bulunan en eski eğri kılıç Kudırge kurganında bulunmuştu[184]. Uzun ve eğri bir kılıç olan bu eserin, kabze ve korkulukları daha sonraki Türk kılıçlarının tam bir prototipi idi. Kılıcın kını, üç madenî gerdanlıkla tesbit edilmişti. Prof. Kiselev, meçle eğri kılıcın tarihini müşterek bir şekilde mütaleâ etmiştir[185]. Eğri kılıcı, meçle birlikte mütalâa ettiğimiz takdirde, bu eserlerin Altaylarda görünüşü şöyle bir sıra takip eder: Berel I, Koska I, Yako-Nur, Katanda I, Kudırge, Srotski I[186]. Türk kılıcının satır şeklindeki prototiplerini daha evvelce tetkik etmiştik[187]. Bize göre, Katanda'daki küçük eğri kılıçları da[188] prototipler arasında mütalea etmek lâzımdır. Bu duruma göre Altayda en eski eğri kılıç Kudırge kurganlarında ve en son tipleri de Srotski mezarlarında ele geçmişti[189]. Batı Göktürk devletinin bir kısmını teşkil eden Çu havzasında da eğri kılıçları görebiliyoruz[190]. Eğri kılıçların Güney Rusya Türklerine ve Ruslara yayılışı ise daha muahhar devirlere tesadüf eder[191]. Kılıçlar

Orta Asya'da bulunan heykellerin birçoklarının kılıç kuşandıklarını görüyoruz. Altay, Tuva, Mogolistan[192] ve Isıg-göl bölgesinde[193] bulunan heykellerin hemen birçokları eğri kılıç taşıyorlardı. Bu kılıçlar, Osmanlı kılıçları gibi, kına bağlanmış iki kayışla bel kemerine bağlanıyordu[194] (bk. Lev. 16,5).

184 ME, III, s. 45, r. 14.
185 DİYS, s. 520.
186 D.T.C.F. Dergisi, 1948.
187 DİYS, s. 520.
188 JRAİ, LV, Pl. IX, 1, 11.
189 DİYS, s. 520; N. Ya. Merpert, *İz istorii orujiya plemen Vostoçnoy Evropı*, SA, 23, 1955, s. 167 v.d.
190 Sovetskaya Kniga, 1950, Nr. 3, s. 64.
191 Merpert, SA, 23, s. 168.
192 MİA, 24, Pril. I-IV.
193 MİA, 26, s. 80, r. 42-44.
194 Fatih ve İstanbul, II, 1954.

Yaylar

Kuray mezarlarında, yayların kabze kısımları[195] ile tonç kertiğine ait[196] kemik kısımlar ele geçmiştir. Bu parçalar bize Göktürk yaylarının mahiyeti hakkında açık bir fikir vermektedir. Yayların kemik kısımları, Göktürk çağına ait Tanrı dağları buluntuları arasında da ele geçmişti[197]. Altay dağlarındaki Kudırge[198], Tuyahta[199] ve Katanda[200] kemik yay parçalarını da buna ilâve edebiliriz. Bilindiği üzere Türk yayları kemik, ağaç ve sinir olmak üzere üç kısımdan yapılırdı.

Ok uçları

Göktürk çağına ait, Orhon ve Tula bölgesi ok uçları, müşterek olarak "*üç perli*" veya üç yapraklı bir hususiyet gösteriyorlardı[201]. Altaylardaki Kuray mezarlarındaki ok uçları da üç perli idi[202]. Fakat Altay temrenlerinde, temrenle iğne arasında yuvarlak bir kısım vardı. Belki de bu kısımla, temrenin ağaç kısma daha fazla girmesinin önüne geçiliyordu. Fakat Orhon ve Tula oklarında bu kısım yoktu. Bu yuvarlak kısımlar Tuyahta oklarında da vardı[203]. Bu kısmı Katanda oklarında görmüyoruz[204]. Orhon ve Tula'daki oklarda da bu kısımlar yoktu. Şunu da söylemek lâzımdır ki, gerek yapılış tekniği ve gerekse şekil bakımından Göktürk çağının en güzel okları şüphesiz ki Altaylardaki Kuray okları idi.

Çu vâdisinde bulunmuş oklar, biraz da bu bölgenin eski kültürlerinin aksini taşıyorlardı[205]. Altay okları, Prof. Kiselev'in de dediği gibi[206], Macaristan'daki Avar oklarının Orta Asya menşelerini gösteren önemli eserlerdi.

195 TGİM, 16, s, 109, r. 52; DİYS, Tabl. L, 12.
196 Aynı eser, s. 110, r. 53.
197 Bk. Lev. 17.
198 ME, III, s. 44, r. 12-14.
199 DİYS, XLVIII, 2.
200 JRAİ, 55, Tabl. IX, 14.
201 Brovka, aynı eser, Tabl. III, 12, 13; s. 66, 67.
202 TGİM, 16, s. 10, r. 54.
203 DİYS, T. XLVIII, 2.
204 JRAİ, 55, T. XV, 8-9.
205 MİA, 14, T. XLVI, 1.
206 DİYS, s. 521, n. 7.

A
ARAL GÖLÜ
SIRDERYA
AMUDERYA
TALAS
ÇU
BALKAŞ GÖLÜ
İLİ
B

HARİTA IV. Batı Türkistan ve Tanrı dağlarındaki buluntu yerleri

BATI TÜRKİSTAN VE TANRI DAĞLARINDAKİ BULUNTU YERLERİ

(Bk. Harita : IV)

1- Dingli-Gır, 2- Ustık, 3-Elcik, 4- Ak-Rabat, 5- Narkız, 6- Yigit-Kala, 7- Kız-Kala, 8-Ort-Tepe, 9- Muiz-Ata-Tepe, 10- Mor, 11- Taş-Akır, 12-Sen-Rabat, 13- Koş-Kala, 14- Turpak-Kala, 15-Uç-Kersen, 16- Daya-Hatun, 17- Kök-Oguz, 18- Ketmençi, 19- Gügerceli, 20- Bayrak-Tepe, 21- Gugurtlı, 22- Dargan-Ata, 23- Cigiri-Bent, 24- Sartaraş, 25- Turpak-Kala, 26- Daş-Kala, 27- Meşekli, 28- Çaş-Kala, 29-Ata-Türk-Kala, 30- Hazârasp, 31-Hive, 32- Turtkul, 33- Şuracan, 34- Eres-Kala, 35- Karga Tışkan-Kala 36- Adamlı-Kala, 37- Angka-Kala, 38- Bazar-Kala, 39- Canbaz-Kala, 40- Berkut-Kala, 41- Kurgaşın-Kala, 42- Kırk-kız, 43- Urgenç, 44- Kırk-Kız, 45- Şabbaz, 46- Pil-Kala, 47- Narincân, 48- Cıldık, 49- Kavat-Kala, 50-Toprak-Kala, 51- Kızil-Kala, 52- Ayaz-Kala, 53- Sultan-Baba, 54- Canpık-Kala, 55- Gâvur-Kala, 56- Zamahşar, 57- Bederkent, 58- Künerli-Kala, 59- Daudan-Kala, 60- Kalalı-Gır, 61- Kunya-Uaz, 62- Şah-Senem, 63- Gâvur-Kala, 64- Dev-Kala, 65- Art-Gumbaz, 66- Talay-Han-Ata, 67- Ak-Yayla, 68- Küzeli-Gır, 69- Kalalı-Gır, 70- Mangır-Kala, 71- Ak-Kala, 72- Şirvan-Kala, 73- Dev-Kesken, 74- Şemaha-Kala, 75- Buldumsaz, 76- Kunya-Urgenç, 77- Gâvur-Kala, 78- Mazlum-Han, 79- Çilpık, 80- Beş-Tübe, 81- Nukus, 82- Aibugir, 83- Cana-Kala, 84- Hayvan-Kala, 85- Keheyli, 86- Çimbay, 87- Toprak-Kala, 88- Kungrad, 89- Kılıç-Kala, 90- Kurgança-Kala, 91-Yaman-Kala, 92- Mehter-Kala, 93- Barak-Tam, 94- Kara-Kalpak-Kala, 95- Beş-Tam, 96- Sarı-Tam, 97- Çirîk-Rabât, 98- Sengir-Tam, 99- Pulcay, 100- Urga, 101- Uş-Kuduk, 102- Bulak, 103- Koç-Bulak, 104- Belevli, 105-Babış-Mullah, 106- CEND (Can-Kala), 107- Kum-Kala, 108- Altın-Asar, 109- Tombak-Asar, 110- Alıb, 111- Kesken, 112- Kuyuk, 113- Raben-Say, 114- Kara-Asar, 115- Şalpak-Asar, 116- Kış-Tübe, 117- PENCİKENT, 118- İskodar, 119- Urmi-Tav, 120- İskodar, 121- Zahmet-Abad, 122- Rarz, 123- Beş-âb, 124- Aburdân, 125-Matça, 126-Paldorak, 127- Sarı-Tag, 128-Kara-Tag, 129- Şahri-Nav, 130- Dinev, 131- Barzob, 132- Rohatı, 133- Gulistan, 134- HİSAR, 135- Düşembe (Stalin-Abad), 136- Kâfirnigân, 137- Feyz-Abad, 138- Kök- Taş, 139-Korgan-Tübe I, 140- Korgan-Tübe II, 141- Uzun, 142- Kaganoviç-Abad, 143- Voroşilov-Abad, 144- KOBADİYAN, 145-Cili-Kul, 146- Sayat, 147- Şaar-Tuz, 148- Biş-Kent, 149- Âbi-Garm, 150-Belcuvan, 151- Hovaling, 152- Kulyâb, 153- Kül-âb, 154- Kala-i- Humb, 155- Kala-i Vamr, 156- Kalai-bâri- Penc, 157- Feyz-Abad, 158- İşkâşim, 159-Kişm, 160- Çibâb, 161- Şerey- Kemer, 162- Han-Abad, 163- Kunduz, 164-Hulm, 165- MEZAR-I ŞERİF, 166- BELH, 167- Devlet-Abad, 168-TİRMİZ, 169- Kelif, 170- Akça, 171- Şıbırgan, 172- Devlet-Abad (FARYÂB), 173-Andhoy, 174- Bosaga, 175- Kerki, 176- TEMİR-KAPI, 177- Çırakçı, 178-Keş (Şehri Sebz), 179- Kitap, 180- KÂSÂN, 181- Behbudi, 182-Buzaçı, 183-Peykend, 184-Amul, 185- FARAB, 186- Yabgukat, 187-Saygaşen, 188-Patm, 189- İçkilik, 190- Isık, 191- Ak-Biit, 192- Sinistan, 193- Tuguruk-Boman, 194- Roş-Kala, 195- Çakan-Kala, 196- Rivak, 197- Barşanı, 198- Piş-Art, 199- Surhob, 200- Daraut, 201- Kızıl-Tuu, 202- Maaşa, 203- Kurak, 204-Arça-Bulak, 205- ŞART, 206- Kuk-Yaldı, 207- Kızıl-Kurgan, 208- ÇAK-MAK, 209- Gulça, 210- URA-TÜBE, 211- Mat-Çay, 212- Kalai-Bobl, 213- Liyakan, 214- Sarı-Kurgan, 215- Borkorbaz, 216- Mıg-Poşo, 217-Erşi, 218-Kuva, 219- Mıg-Poşo-Tepe, 220- Yazılı-Kaya, 221- Naukat, 222-Tupeyken, 223- OŞ, 224- Uzgen, 225- Akman, 226-Arslan-Bob, 227- Kara-Tavalgatı, 228- Kazarman, 229- SAYMALI-TAŞ, 230- ÇALDIVAR, 231-ÇERGETAL, 232- ŞİRDAK-BEG, 233- BURMA-ÇAP I, 234- Burma-Çap II, 235- KOŞOY-KURGAN, 236-AT-BAŞ, 237- ALAMIŞIK, 238-Narın, 239-Çaldıvar, 240- Kara-Gucır, 241-Ara-Kul, 242- ÇUMGAL, 243- KA-YIRMA, 244- Altın-Arık, 245- Niçke, 246- Ming- Tepe, 247- Uzun-Ahmet, 248- Karavan, 249- Ungar, 250- KÂSAN, 251- Ahsıket, 252- Munçak-Tepe, 253- TAŞKENT, 254- Şarap-Hana, 255- ÇARDARI, 256- Ming-Tepe, 257- Uzun-Ata, 258- PİŞPEK, 259- BALASAGUN, 260- SARIG, 261-Kirmirau, 262- Neva-Ket, 263- KOÇKAR-BAŞI, 264- Kumbriket, 265-Kök-Bulak (SUYÂB), 266- KISMIÇİ, 267- Kargalı, 268- Talgar, 269-ALMA-ATA, 270- ISSIK, 271- Turgan, 271- Çimuzr, 273- Cuvan-Tepe 274- Kegen, 275- Çingildı, 276-Kara-Çoko, 277- Koylık, 278- Taldı- Kurgan, 279- Kopal, 280- CUL, 281-Kırçin, 282- KAROY, 283- Oy-Bulak, 284-Çil-Bek, 285-Sokolovka , 286- Cargelân, 287- Cerges, 288- Kızıl-Kurgan, 289- Nuzket, 290-Cayılma, 291- HARRAN - CUVAN, 292- STEPNOE, 293- TOLEK, 294- KÜLÂN, 295- Aşağı-Barshan, 296- ÇİKİL, 297-Adakket, 298- Dohnucike, 299- TARAZ, 300- Çuviket, 301- Behlu, 302-Hamuket, 303- Atlah, 304- Şelci, 305- Susı, 306- Kul 307- Tekabket, 308-KENKOL, 309- Berk-Kara, 310- Tamdı, 311- Kum-Tepe, 312- Tarsat, 313-Tübet-Tepe, 314- Ak-Tepe, 315- Kunustı, 316-Bakarlı, 317- Ak-Sumbe, 318- Karnak, 319-TÜRKİSTAN, 320- YESİ, 321- Şavgar, 322- Altın-Tepe, 323- Karaspant-Tepe, 324- Jullak-Tepe, 326- Burcarı, 326- SAYRAM, 327- SÜTKENT, 328- ÖKSÜZ, 329- Kök-Merdan, 330- OTRAR, 331-SAVRAN, 332- SIGNAK, 333- Ak-Tepe (Sütkent); 334- Ak-Tepe (Çardarı), 335-Bayır-Kum, 336- Kavgan-Tepe, 337-Artık-Tepe, 338-Buzuk-Tepe, 339- Car-Tepe, 340- Çornak-Tepe, 341- İşkan, 342- Cuvan-Tepe, 343- Bulak-Koval, 344- Turtkul-Tepe, 345- Kazaltık, 346- Kainda, 347-Şiş-Tübe, 348- Poltavsk, 349-Belovod (Ak-Su), 350- Aleksandrov, 351-SUKULUK, 352- Klyuçev, 353- Alamedin (Groznonsko), 354- Novo Pokrovsk, 355- Çumış, 356- Krasnoreçensk, 357- AK-BEŞİM, 358- Burana.

Altay'da kemik ok uçları da yok değildi. Kemik oklar biraz daha yassı ve küçük idiler[207]. Şekil itibarile kemik ok uçlarına benzer demir temrenler de vardı[208].

Göktürk devrine ait Altay kurganlarındaki Tirkeşler, **Tirkeşler** umumiyetle kayın ağacı kabuğundan yapılmıştı. Alt tarafları daha geniş ve üst tarafları ise dar idi. Biri Kudırge'de ve diğeri de Kuray'da olmak üzere iki tane tirkeş elimize geçmiştir. Kudırge tirkeşi daha az harap olmuştur[209]. Sağlam olması için ağız kısmına bir band yapılmıştır. Kuray tirkeşi çok harap olduğundan bu bandı göremiyoruz[210]. Prof. Kiselev, tirkeşin arka kısmını yükselterek yandan bir kapak yapmak istemiştir[211]. Kudırge tirkeşi önümüzde dururken, böyle bir restorasyonun biraz güç olacağı kanaatındayız. Bizim fikrimizi yazılı kayalar üzerindeki muharip resimleri de teyid etmektedir[212]. Kaya resimlerindeki tirkeşlerin ağız kısımlarında bir band görüldüğü gibi, tirkeşin ağzında bir kapak da yoktur. Tirkeşler, beldeki kemerlere veya at eyerlerine demirden bir çengelle asılıyordu[213].

Göktürk yazısı ile yazılmış yazıtlarda "mızrak" anlamına **Mızraklar** gelen "*süngüg*" kelimesine çok rastlıyoruz. Uzun mızrak ucuna, buluntular arasında yalnızca Altaylardaki Katanda kurganında rastlıyoruz[214]. Yenisey'de, Karayüs Sulek kaya resmindeki süvarinin de uzun mızrağı vardı.

AT KOŞUMLARI

Gerek Altay ve gerekse Orhon bölgesindeki buluntularda **Eyerler** eyerler, Pazırık v.s. de olduğu gibi bize tam olarak intikal edememişlerdi. Yalnızca Kudırge'de eyerin ön kısmına ait resimli bir eyer kaşı, eyerin dik durması için eyerin içine konan bir yay ve birkaç tane de eyer kaşına ait küçük süsler ele geçmişti[215]. Yalnızca Kudırge'de bulunan resimde eyerlerin yan

[207] Kuray okları: s. 112, r. 62; Katanda okları, JRAİ, 55, T. IX, 10.
[208] Kudırge, ME, III, r. 12, 6-8; Katanda: JRAİ, 55, T. IX, 9.
[209] ME, III, s. 45, r. 13.
[210] TGİM, 16, s. 97, r. 19; DİYS, T. L, 24.
[211] Aynı eser, s. 108, r. 50.
[212] Lev. 13, 1.
[213] Aynı eser, s. 112, r. 57; DİYS, T. XLVIII, 2.
[214] Borovka, aynı eser, T. IX, 12.
[215] ME, III, s. 48-49, r. 17.

örtüleri köşeli ve oldukça genişti (Lev. 14,1). Esas eyer kısmı, atın sırtında yüksekçe olarak duruyor ve bu kısmın arka ucu kuyruğa kuskun olarak takılıyordu. Ön kısmı ise yüksekçe duran bir eyer kaşı idi. Bu tip eyerler, Sasanî ve Çin eyerlerinden ayrılıyordu. Kırgız eyerlerinin kuskunları, daha ziyade Çin ve Sasanî modasının tesiri altında idi[216]. Kaşların şekli bakımından ise Kırgız eyerlerine daha yakındı[217].

Üzengiler

Göktürk devrine ait üzengi tipleri başlıca üç kısma ayrılıyorlardı[218]. Bu tasnif, daha ziyade üzengiye kayışın bağlandığı yere göre yapılmıştı: 1. Üzenginin demirinin yuvarlak bir şekilde bükülmesi ile yapılan halka delikli üzengiler; 2. Kayış bağlanacak yerleri küçük bir tabla halinde olan üzengiler; 3. Kayış bağlanacak yerleri büyük bir tabla halinde olan üzengiler. Her üç tip üzengiler de Macaristan'daki Avar ve Macar üzengilerine çok yakın bir şekilde benzemekte idiler[219]. Tanrı dağları ve Çu vâdisinde, 1. ve 3. tip üzengilere rastlıyoruz[220].

At gemleri

Göktürkler devrinde Altayda bulunan at gemlerinin hepsinin ortası mafsallı idi. Uçları ise halka şeklinde kendinden kıvrılmıştı[221]. Orhon boylarında da bu basit gemlere rastlıyoruz[222]. Altaylarda, uçlardaki bu yekpare halkalara iki büyük halka daha asılmıştır[223]. Bu tip gemler Altayların kuzeyinde[224] de çok yayılmıştı. Göktürk çağına ait kırgız gemlerinin yanlarında süs çubukları v.s. vardı[225]. Bu gemler Orhon ve Tula bölgesile[226] Kudırge'de de görülmüştür[227]. Kuzey Altaylarda ise bu tip gemler ancak IX. asırda, Srotski çağında meydana çıkarlar[228]. Bu sonuncu gem tipleri daha ziyade

[216] DİYS, s. 605, T. LVII.
[217] Aynı eser, s. 621, T. VIII.
[218] Aynı eser, s. 516.
[219] Aynı eser, s. 518.
[220] MİA, 14, T. XLVI.
[221] TGİM, 16, s. 89, r. 8; s. 116, r. 70; ME, III, s. 47, r. 16, 6.
[222] Borovka, aynı eser, T. IV, 34.
[223] TGİM, 16, s. 98, r. 24; JRAİ, 55, T. IX, 2.
[224] KSİİMK, 40, 1951, s. 108, No. 176.
[225] DİYS, s. 625, T. LIX, 19.
[226] Borovka, aynı eser, T. IV, 35.
[227] ME, III, s. 47, r. 16, 7.
[228] KSİİMK, 40, aynı eser.

Kırgızlara ait olmalıydı. Altay gemleri, Prof. Kiselev'in de dediği gibi Macaristan'daki Avar ve Macar gemlerinin prototipleri idiler[229].

At yelelerinin kesiliş şekli

Bilhassa taşlar üzerine çizilen resimlerde atların yeleleri dişli bir şekilde yapılıyordu. Bunları Kudırge'de, Orhon ve Tula bölgesinde ve Kırgız ülkesindeki kaya resimlerinde görüyoruz (bk. s. 201).

At tepelikleri

Kaya resimlerinde, atların tepesinde bazı başlıklar da görüyoruz. Hazar kültür çevresinde de bu başlıklara bol olarak rastlamıştık. Daha evvel Pazırık kurganlarından da çıkmıştı.

Demircilik

Altay dağlarında muhtelif cins *çeliğe* rastlanmaktadır. Bilhassa Salınçak ve Onugug dağlarındaki yumuşak ve sert çeliklerden çok bahsedilmiştir. Tuyahta ve Kuray kurganlarında bulunan çelik cinsleri, hakikaten yüksek kalitede cevherlerle ilgili idiler[230].

Altaylara giden seyyahlar, ora halkının hâlâ çok *mahir demirciler* olduklarını bilhassa kaydetmişlerdir[231]. Hatta Radlov'a göre *Altay bıçakları* Rus bıçaklarına tercih edilirmiş. Rus tüccarları yanlarında Altay bıçakları taşımayı arzu ve tercih ederlermiş. Altaylı demirciler bilhassa kaynak tekniğinde çok usta imişler[232].

Göktürk çağı bayrakları

Çin kaynaklarında Göktürk, Uygur ve Kırgızların bayraklarından bahsedilmektedir. Göktürk bayraklarının alem olarak başında altın bir kurt başı da varmış. Fakat bayrakların şekillerinin nasıl olduğunu bilmiyoruz. Baykal gölünün batısında, Lena ve Yenisey kıyılarındaki Göktürk çağına ait kaya resimlerinde, bazı süvarilerin ellerinde bayraklar görülmektedir. Bunlar tıpkı bugünkü bayraklara benzemekte ve uzun sırıklar üzerine asılmış bulunmakta idi (A. P. Okladnikov, Kon i znamya na Lenskih pisanitsah, Türkologiçeskiy Sbornik, I, 1951, s. 143-155). (Bk. s. 203).

229 DİYS, s. 519 v.d.
230 Kiselev, DİYS, s. 516.
231 A. P. Potapov, *Oçerk istorii Oyrotii*, Novosibirsk, 1933, s. 28, 96-97.
232 W. Radlov, *Sibiryadan*, (A. Temir terc.), İstanbul, 1956, I, 2, s. 303.

GÖKTÜRKLERDE ZİRAAT KÜLTÜRÜ

Göktürklerdeki ziraat kültürü hakkında maalesef çok az bilgimiz vardır. Hun çağında Altay bölgesi ile Selenga bölgesinde bir ziraat kültürü vardı. Göktürk çağına ait kurganlarda da ziraat işlerinde kullanılan küreklere ve pulluklara[233] rastlanması bu kültürün devam ettiğini bize gösteren deliller olabilir.

Tötö bozkırında, Kuray ve Ursula vâdilerinde, Kurot ve Şişikman nehirleri arasında İlgumen suyu vâdisinde ve Habarovski civarında ve daha birçok Altay dolaylarında, derme çatma veya sümme tedarik olmaktan ziyade, muntazam ve bir bilgiye istinad eden büyük sulama kanallarının açılmış olduğunu görmekteyiz. Meselâ bunlardan Tötö kanalının uzunluğu aşağı yukarı 10 kilometre tutmakta idi. Kanal, çok kayalık bir arazide açılmış ve işlenmesi zor olan kayalıklar oyularak iki vâdi arasındaki irtibat temin edilmişti. Ayrıca bu kanala istinaden bir su tevzi şebekesi de meydana getirilmişti. Bu su yolu, hakikaten yüksek bir teknik bilgiye dayanılarak açılmıştı. Nitekim 1935 de Ruslar bu civarı sulamak istemişler ve bunun için de buraya teknik bir heyet göndermişlerdi. Bu bölgeyi sulama bakımından tetkik eden mühendisler, gene bu eski kanalı kullanmağa karar vermişlerdi. Bu bize göstermektedir ki, Büyük Hun devletinden beri, bu bölgede oturan halklar oldukça müterakki bir kültür ve bilgiye sahip idiler. Tötö bozkırında yapılan *botanik tetkikleri* de bize göstermektedir ki buradaki arazi eski devirlerden beri sürülmüş ve ziraat yapılmış tarlalardan müteşekkil idi. Bu kanal ne zaman yapılmıştı? Kiselev'e göre bu kanal M.ö. I. asrın başında, yani Şibe kurganının muahhar devirlerinde yapılmış olmalıydı. Şibe kurganında yatan reisler bu Tötö bozkırının ziraatçıları idiler (DİYS, s. 513).

Göktürklerin evleri

Göktürklerin aslen göçebe olduklarını bildiğimiz halde, kitaba böyle bir bahis koymamız biraz garip görünecektir. Gerçekten Göktürklerin idareci zümresi göçebedir. Çin kaynaklarının da kaydettikleri gibi onlar çadırlarda oturuyorlardı ve

[233] Katanda: JRAİ, 55, s. 55, fig. 3; Kuray: TGİM, 16, s. 97, r. 20; s. 116, r. 69.

arabaları üzerinde de keçe çadırdan evleri vardı[234]. Hun çağına ait mezarlarda görülen ileri bir seviyedeki dülgerlik tekniği, Göktürk devrinde artık kaybolmuştu. Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devleti içinde yaşayan ziraatçılar da yavaş yavaş yerleşik hayattan göçebeliğe geçmişlerdi.

GÖKTÜRK HEYKELCİLİĞİ

Appelgren-Kivalo, *Altaltaische Kunstdenkmäler*, Helsingfors, 1931, Res. 316, 301; G. J. Andersson, *Hunting Magic*, BMFEA, ...; Bernştam, MİA, 26, s. 143 v.d.; *K istoriçeskoy topografii Çuyskoy doline*, VDİ, 4, 1939; *Kırgizkiy natsionalnıy uzor*, Frunze, 1948; *İstoriko-kulturnoe, proşloe Severnoy Kirgizii*, s. 17 v.d.; V. Çepelev, *Ob antiçnoy stadii v istorii izobrazitelnogo iskusstva narodov*, M., 1941; L. A. Evtyuhova, *Kamennıe izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii*, MİA, 24, s. 96-102; *Kamennıe izvayaniya Severnogo Altaya*, Trudı GİM, XVI, s. 132; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin-Leipzig, 1930-1937; M. Griaznov, E. Şneider, *Drevnie izvayaniya Minusinskih stepey*, Materialı po Etnografii, IV, 2, 1929, Tabl. VII: res. 64; A. İnan, *Şamanizm*, Ankara, 1954, s. 180 v.d.; V. Kazakeviç, *Namogilnıe statui v Darigange*, L., 1930; S. V. Kiselev, *Drevnyaya ist. Yujnoy Sibiri*, s. 509, 545, Pl. XLIX, 3-5; M. E. Masson, *O proizhojdenii nekotorıh namogilnikov Yujnogo Turkmenistana*, Materialı YuTAKE, 1, 1949, Aşkaabat; S. Mintslov, *Pamyatniki drevnosti v Uryanhayskom kraye*, ZVO, XXIII, Tabl. IV, VI; W. Radlov, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, SPb., 1892-1899, 118 Tafel; N. Veselovski, Zapiski OOİD, 32; A. Yakubovski, *Sredneaziatskie sobraniya Ermitaja*, TOVE, II, s. 19.

Göktürkler umumiyetle mezarlarının üzerine bir heykel korlardı. Bu âdet, sonradan Bulgarlar ve Kumanlarda da devam etmişti. Mezarlar üzerine heykel dikme adetinin mahiyeti henüz daha iyice anlaşılmış değildir. Bu heykeller kimi temsil ediyorlardı? Ölünün kendisini mi? yoksa öldürdükleri insanları mı? Bazı kadın heykellerine de rastladığımıza göre, bu heykellerin ölülere ait olması daha muhtemeldi. Çin kaynakları bize meseleyi daha başka türlü izah ediyorlar. Çin kaynaklarına göre Göktürkler, öldürdükleri insanlar kadar mezarları

[234] T'ung-chi, 200-3215a; W. Eberhard, *Çinin Şimal komşuları*, s. 87; Hakanın güneşin doğduğu yerdeki merasimleri için sağlam bir evinin olduğu kaynaklardan anlaşılıyor (aynı eser, s. 87). Mezarın üzerine de "*bark*" dedikleri küçük bir evcik yapılırdı (bk. s. 193).

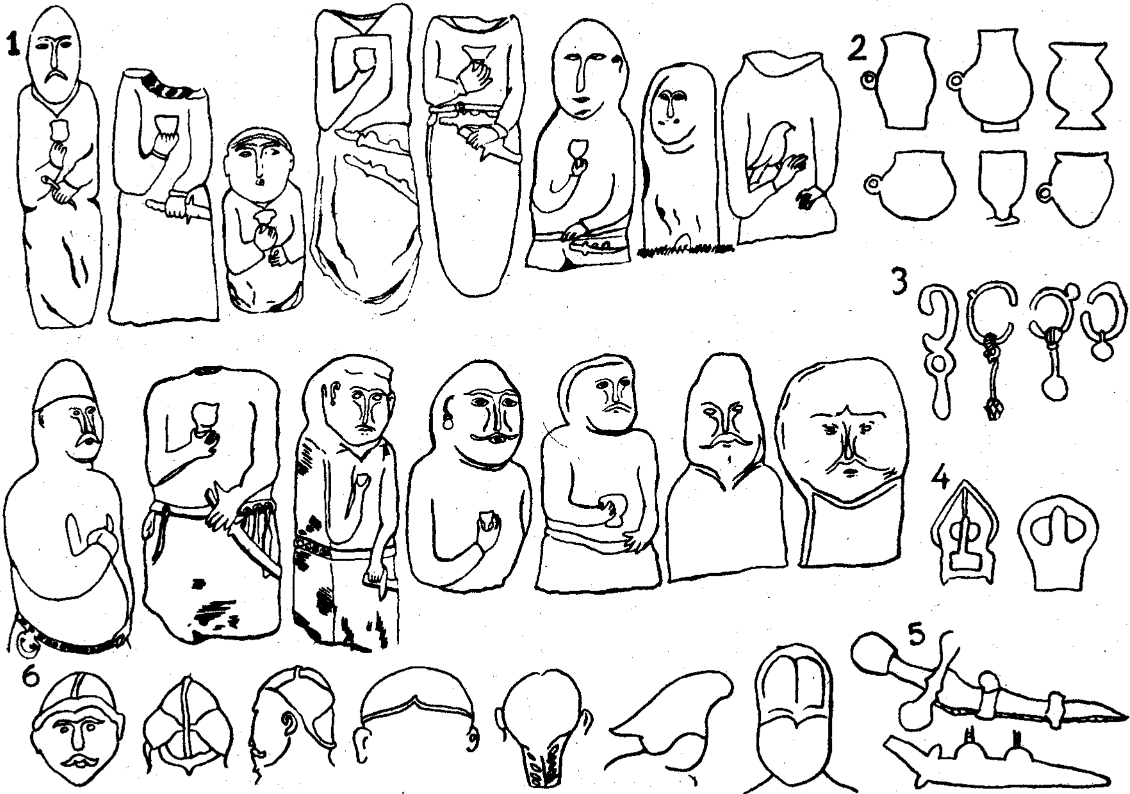
üzerine taş dikmekte idiler[235]. Altay dağlarındaki kurganların yanında hem dikilmiş taşlara ve hem de bunların yanında bazı heykellere rastlamaktayız[236]. Bu duruma göre heykellerin balbal olmaması icabetmektedir. Şamanlar bu heykellere son zamanlara kadar hürmet etmiş ve onlara kurban kesmişlerdi[237].

Orhon nehri kıyılarında Göktürk heykelleri

Kül Tegin kitabesinde, yazıttan bahsedilirken "*Tabgaç kaganda bedizçi kelürtüm bedizettim*"[238]. denmektedir. Kül Tegin kitabesini yazdıran Yolıg Tegin, Çin kaganından "taş oymacı" getirtip, kitabeyi süsletmiş. Hem bu gelen oymacı, Çin kaganının sarayına ait, *Tabgaç kaganıng içreki bedizçig*, yani "has oymacısı"y-mış. Gerçekten kitabelerin yanında Çin üslûbu ile yapılmış bazı taş oymalara ve "sunak" yerlerine rastlamaktayız[239]. Mermerden yapılmış heykeller, şüphesiz ki kitabelerin etrafındaki eserlerin en tetkike değenlerinden idiler. Bu heykelleri kimler yapmıştı? Çinli ustalar mı; yoksa Göktürkler mi yapmışlardı? Orta Asya'da Göktürk çağına ait heykelleri sınıflandırmak isteyen bilginler, bu orhon heykellerini "Çin tipinde" eserler olarak isimlendirmişlerdi[240]. Orhon heykelleri diğer Orta Asya heykellerinden farklı olarak beyaz mermerden yapılmış ve dikkatli olarak perdahlanmışlardı. Şekil ve perdah bakımından bu eserleri T'ang devrine ait Çin heykelleri ile de mukayese edebiliriz. Fakat bunları tamamen Çin menşeye bağlamak da doğru olamaz.

Orhon yazıtlarının etrafındaki heykeller de, diğer Orta Asya ve Sibirya taş ninelerinde olduğu gibi sağ elleri ile bir şey tutmuş gibi yukarı kaldırmışlardı. Bu an'ane hemen hemen bütün Orta Asya heykellerinde görülür. Fakat elinde mendil tutan bir heykel, diğer Türk tiplerine biraz aykırı idi. Bu âdet, Altayın kuzey doğusundaki Tuva heykellerinde de görülür[241]. Meselâ oturan heykellere yalnız Orhon kıyılarında ve Tuva'da rastlanır. Orhon heykellerinin arka çantaları ve kayış süsleri de

235 Chou-shu: Yakinev, *Sobraniye sevedeniy*, I, s. 269-270.
236 Kiselev, DİYS, Pl. XVII.
237 A. İnan, *Şamanizm*, s. 180 v..
238 A. von Gabain, *Alttürk. Grammatik*, Leipzig 1941, s. 249.
239 Radlov, *Altertümer*, X.
240 Bernştam, MİA, 26, s. 143 v.d.
241 Tuva heykelleri için bk. L. Evtyuhova, MİA, 24, s. 77-79.

Levha 16 — Göktürk çağına ait muhtelif yerlerde bulunmuş taş nineler veya heykeller: 1. Taş nineler; 2. Taş ninelerin ellerinde tuttukları içki kadehleri; 3. Küpeleri; 4. Tokaları; 5. Kılıçları; 6. Şapkaları.

gene en fazla Tuva heykellerinde bol olarak vardır. Elbise biçimleri ise daha ziyade Mogolistanda yayılmıştı. Meselâ bir Gobi çölü ve Olotu heykeli bu bakımdan çok tetkike değer[242]. Bu kısa izahatımızdan açık olarak anlaşılmaktadır ki Göktürk yazıtlarının yakınında bulunan heykeller üzerinde her ne kadar kuvvetli Çin tesirleri varsa da[243]; an'ane, elbise, çanta v.s. gibi unsurlar bakımından diğer heykellerle sıkı bağlara sahiptiler.

Çin'de, mezarlara heykel dikmek an'anesi

Türklerdeki mezarlar üzerine heykeller dikmek an'anesi, Çin'de de vardı[244]. Fakat aralarında mahiyet itibarile büyük farklar bulunmakta idi. Çin'de mezarlara insan heykellerinden başka, hayvanların ve efsanevi mahlûkların da figürleri dikilirdi.

Altay'da Göktürk çağı heykelleri

Altaylardaki taşninelere en çok, Göktürk yazısı ile kitabeler çıkan Kuray ovasında rastlamaktayız. Bu taşninelerin yanında mezar işareti mahiyetindeki bir taş yığını ve onun yanında da dikilmiş bir taş görülürdü[246]. Taş ninelerin mezar yanlarında ve dikili taşlarla birlikte bulunması, Çin kaynaklarının tasvir ettiği Göktürk mezarlarına uymaktadır. Bu bakımdan Kuray taş ninelerinin tetkiki çok enteresandır. Şekil bakımından da daha ziyade Isıg-göl ve Tanrı dağları heykellerini andırmakta idiler[247].

Tanrı dağları heykelleri

Tanrı dağlarında heykellere bilhassa Isıg-göl kenarlarında rastlanırdı. Bunlar da tıpkı Orhon ve Tuva heykelleri gibi sol elleri ile kılıçlarını ve sağ elleri ile de kadehlerini tutmakta idiler. Heykellerin bıyıkları ve Türk tipinde de şapkaları vardı. Bunların yapılış tekniği biraz da Doğu Türkistan ve Turfan üslûbuna benzerdi. Bu bakımdan Orhon bölgesi ve Altay heykellerinden ayrılmakta idiler. Fakat bu ayrılıklar çok azdı[248].

[242] Evtyuhova, MİA, 24, s. 77 v.d.

[243] Çin tipindeki diğer taşnineler için bk. V. Kazakeviç, *Namogilnie*, L. 1950; S. Mintslov, ZVO, 23, T. Pl. IV, VI.

[244] Chiu T'ang-shu, 198, 13b; O. Franke, *Geschichte*, III, s. 363, 371, 380, 385, 413.

[235] O. Franke, aynı eser, s. 385, 413.

[216] Kiselev, DİYS, s. 509, 545.

[217] Evtyuhova, MİA, 24, s. 72-77; *Kamennıe izvayaniya*, Trudı GİM, XVI, s. 132; Appelgren-Kivalo, *Altalt. Kunstdenkm.*, Res. 316 v.d.

[218] Bu hususun münakaşası için bk. Bernştam, MİA, 26, s. 80, r. 42, 43.

Narın suyu kenarındaki Büyük Kemine kurganının üzerinde bulunan taş nine, Tanrı dağlarının en tipik heykellerindendi[249].

Semireçi'deki Soğd kolonileri de mezarlarının üzerine topraktan yapılmış küçük heykelcikler koymakta idiler.

Isıg-göl kenarındaki Uytala'da bulunan bir taş heykelin elinde bir bıçak vardı[250]. Semireçi bölgesinde ise kadın heykelleri bulunmuştu[251]. Heykellerin yanında bazan Bizans paraları da ele geçmişti[252]. Birkaç Mongoloid heykel müstesna[253], diğer bütün heykellerin çehresi, beyaz ırka mensup normal insan yüzü idi. Bu heykeller Isıg-gölün an'anelerini o kadar güzel aksettirirlerdi ki, onlar üzerinde bulunan motifler halâ bu bölge halkının günlük hayatında yer alırlar[254].

Kırgız bölgesi taş heykelleri

Göktürk devri taş heykellerinin en az estetik kıymet taşıyanları, şüphesiz ki Yenisey bölgesindeki Kırgız heykelleri idiler[255]. Burada da kadın heykellerine rastlamaktayız. Buradaki şahıslar ekseriyetle kadehlerini çift elle tutmuşlardı[256].

Orta Asya'dan başka, Türkmen steplerinde de birçok taş nineler ele geçmiştir. Fakat bunların tarihlerini tesbit etmek mümkün olamamıştır[257].

Heykellerin başlıkları

Göktürk devri taş heykellerinin başlıkları tasnif edildiği zaman, başlıca dört tiple karşılaşıldığı açık olarak görülür. Bunlardan 1. Tip: âdi bir börk; 2. Tip: başın tepesinde duran küçük başlıklar; 3. Tip: üst kısmı çapraz bağlarla tutturulmuş başlık tipi. Bu tip başlıklar çok yayılmıştı. 4. Tip: enseyi kaplayan ve tepesi sivri külâhlardı. Bu tip külâhlara, Orhon kitabelerinin yanında bulunan bazı taşlar üzerindeki

[249] Bernştam, *K istoriçeskoy topografii Çuyskoy dolinı*, VDİ, 4, 1939.
[250] Bernştam, *Arheologiçeskiy oçerk Severnoy Kirgizii*, Pl. X, 10-11.
[251] Bernştam, MİA, 26, s. 145.
[252] Bernştam, *İstoriko kulturnoe proşloe Severnoy Kirgizii*, s. 17 v.d.
[253] Bernştam, MİA, 26, s. 148 v.d.
[254] Bernştam, *Kirgizkiy natsionalnıy uzor*, L.-Frunze, 1948. Muhtelif yerlerde.
[255] M. Griaznov, *Materialı po etnografii*, IV, 2, 1929, Tabl. VII, 64; Appelgren-Kivalo, fig. 301 v.d.
[256] Evtyuhova, MİA, 24, s. 94-96.
[257] M. E. Masson, Materialı YuTAKE, 1, 1949, Aşkaabat.

resimlerde de rastlıyoruz[258]. Aynı tipler Noyun-Ula mezarlarında da vardı. Kulakları ve enseleri kapama bakımından bu bu başlıklar kış için herhalde çok elverişli idiler (Lev. 16,6).

Heykellerin saç örgüleri

Heykellerin saçlarının, arkadan iki örgü ile örüldüklerini de görüyoruz[259].

Heykellerin küpeleri

Heykellerin kulaklarındaki küpeler şekil bakımından bir halka ve bu halkaya asılı bir askıdan ibaretti. Meselâ Altaylardaki Göktürk çağı heykellerinde küpelerin askıları oldukça uzundu. Küpelerin ucunda, bir de kıymetli bir taş tasvir edilmişti. Mogolistan'daki küpeler ise bazan yalnızca bir boncuk şeklinde çizilmişti. Biz bu küpelere Göktürk devri mezarlarında da rastlamaktayız (bk. Lev. 16,6).

Heykellerin kadehleri

Göktürk çağına ait hemen hemen bütün taş heykeller, sol ellerinde bir kadeh tutmakta idiler. Bu kadehlerin şekilleri tetkik edildiği taktirde, onların da lâlettayin yapılmadıklarını ve devirlerinin kadeh tiplerini ifade ettiklerini açık olarak görürüz. Bazı bilginler, bu kadeh tiplerini dokuz kısma ayırmışlardı[260]. Bütün bu kadeh tipleri, Göktürk mezarlarından aynen çıkmışlar[262] ve bu suretle heykellerin Göktürk hayatı ile ne kadar ilgili oldukları bir defa daha aydınlanmıştır (bk. Lev. 16,2).

Heykellerin kemerleri

Göktürklerin kemerleri umumiyetle madenî plâkalarla süslenmiş bir kayış ve bu kayıştan aşağıya sarkan küçük uçlardan ibaret idi. Bu tip kemerler Orta Asya'da Uygurlarda, Avrupa'daki Avarlar v.s.lerde çok yayılmıştı. Yeri geldikçe bu konuya sık sık dokunacağız.

5. Kazakistan kültür çevresi

ÇU VE İLİ VÂDİSİ BULUNTULARI

E. İ. Ageeva, *Opıt klassifikatsii keramiki gorodov i poseleniy srednego teçeniya Sir-Dari i Kara-Tau*, KSİİMK, 28, 1949, s. 86-88; S. S. Çernigov, *Vostoçno-Kazakstanskaya ekspeditsiya 1950 g.*, KSİİMK, XLVIII, 1952, s. 81-92; N. L. Çlenova, *O kulturah bronzovoy epohi lesostepnoy zonı Zapadnoy Sibiri*, SA, 23,

[258] Radlov, *Altertümer*, Pl. XV, 2; Bernştam, MİA, 26, s. 104, Res. 59.
[259] Evtyuhova, MİA, 24, s. 105 v.d.
[260] Aynı eser, s. 105-106, Res. 62.
[261] Aynı eser, s. 106-109, Res. 63.
[262] Bernştam, MİA, 26, s. 143 v.d.

1955, s. 38-57 (bu eser daha ziyade M.ö. asırlara aittir); G. F. Dahşleyger, *İnstituta istorii, arheologii i etnografii Akademii Nauk Kazahskoy*, VI, 1952, 2, s. 146-151; İ. V. Sinitzın, *Arh. obsl. Saratovskoy oblasti*, KSİİMK, XLV, 1952, s. 71-73; V. F. Şahmatov, *O nekotorih oşibkahu arheologiçeskom izuçenii Kazahstana*, VA Kaz., 1952, s. 90 v.d.; A. İ. Voşinina, *O svyazyah priuralya s Vostokom v 6-7 vv.n.e.*, SA, XVII, s. 183-196.

Göktürk çağında Çu vâdisi boylarında başlıca Sarıg, Balasagun ve Yakalıg şehirlerini görüyoruz (bk. s.316). Bunların yanında tabiî olarak birçok küçük buluntu yerleri de vardı. Orta Asya ticaret yollarının üzerinde bulunan Sarıg, Soğd kolonilerinin kesif olarak bulunduğu bir merkez idi. Burada ele geçen başlıca rinin meskenler bir Sogd sarayı[263], bir köşk[264] ve bir de meskûn bir yer harabesi idi[265]. Bir tepe üzerinde bulunan Sarayın başlıca buluntuları Ossuarium'lardı. Tepe üzerindeki mezarlıkta tamamen Zerdüşt dinine ait ölü gömme adetlerini görüyoruz. Burasını tetkik eden bilginler, ölülerin gömülüş tarzlarını başlıca beş gruba ayırmışlardı[266]. Tepenin altındaki meskûn yerin katları ise şöyle sıralanmıştı: 1. Kat: Çagatay çağı; 2. Kat: Karahanlı çağı; 3. Kat: Karluk çağı; 4. Kat: Göktürk ve Soğd katı. Burada bulunan ve üzerlerinde insan resimleri olan çanak ve çömlek parçaları, Batı Türkistan tesirleri taşıyorlardı[267]. Bronz küpe, Türgeş paraları, üzerinde Arapça yazı bulunan bir para, kulplu bir kap, buluntular arasında kayda değer eserlerdendi.

Sarıg buluntuları

Gene Sarıg yakınlarında bulunan köşk'te de[268] üç kültür katı tesbit edilmişti: 1. Kat: Karahanlı çağı (X-XII. asır;) 2. Kat: Karluk çağı (VIII-IX. asır); 3. Kat: Göktürk ve Soğd çağı (V-VIII. asır). Bugün ancak 11 duvarını bulabildiğimiz bu köşk de bir tepe üzerine yapılmıştı[269]. Duvarların birinde[270]

263 Bernştam, MİA, 14, s. 30; T. XIV, XV.
264 Aynı eser, s. 38, T. VI, 1-3; IX, 1-5.
265 Aynı eser, s. 37, T. X, 3; XVI, 6.
266 Aynı eser, s. 31.
267 Aynı eser, s. 38.
248 Aynı eser, s. 38, T. VII, 1-3; IX, 1-5; Bernştam, *Arheologiçeskiy oçerk severnoy Kirgizii*, s. 88.
269 MİA, 14, T. VII, 1-3.
270 Aynı eser, T. VII, 3.

freskler bulunmuştu[271]. Bu freskler üzerinde gerçekten Doğu Türkistan san'atının izlerini görebiliyoruz[272] Bulunan eşyalar arasında, ince bir şekilde yapılmış kap parçaları, bir çerağ parçası, üzerinde Buda ve Cennet kuşu resimleri bulunan aynalar vardı (bk. s. 190).

Yakalıg veya Kısmıçi buluntuları

Yakalıg, Çu nehrinin sağ tarafında bulunan bir höyük üzerinde idi. Büyük bir dış surla çevrilmiş ve içinde de bir iç kale vardı[273]. Bu şehir, daha ziyade Karluk çağına ait özellikler gösteriyordu. Başlıca buluntular: VIII. asra ait Türgeş paraları, bronz bilezikler, tezyinatsız kaplar, iki demir bıçak yeşim taşından iki toka ve Karluk çağına ait figürlerdi[274] (bk. s. 298).

Sukuluk'da göçebe mezarları

Sukuluk yakınlarında bulunan göçebelere ait mezarlar, M.s. VI-VIII. asırlara ait özellikler gösteriyorlardı[275]. Biraz iptidaî bir karakter gösteren bu kaplardan bazıları[276], Altay ve Yenisey'deki kaplara benziyorlar ve diğer yandan da Batı Türkistan'da Tali-Barzu'daki Kuşan çağı kaplarını hatırlatıyorlardı[277]. Altay ve Yenisey kültürleri ile bağ gösteren başlıca Sukuluk eserleri bronz kayış tokaları idi[278]. Diğer yandan Borovogo gölü buluntularını hatırlatıyorlardı[279] (bk. s. 94). Sukuluk'daki iğneli madenî eserler de[280] Altay eserlerine çok benziyorlardı. Tonç kertiği kısımları hayvan başı şeklinde yapılmış iki yay kabzesi[281], bir Çin aynası[282], VIII. asra ait bir Çin parası[283], bir Türgeş parası ile bir taş nine önemli birer Türk çağı eserleri idiler. Ok uçları ile üzengiler[284], Altay Türk kültürünün Yedi-Su'daki yayılışını gösteriyorlardı.

271 Aynı eser, T. XI.
272 Aynı eser, s. 42; *Arh. orçerk Sw. Kirgizii*, s. 89, 95; SA, XI.
273 Aynı eser, T. VII, 5; IX, 6.
274 Aynı eser, s. 55-58, T. III, 3; VI, 2-5; XVII, 4-6; XXVII, 1.
275 Aynı eser, s. 58.
276 Aynı eser, s. 123-126, T. XLIV-XLIX.
277 Aynı eser, s. 123.
278 Aynı eser, s. 124, T. XLIV.
279 Aynı eser, s. 124.
280 Aynı eser, T. XLV, 1, 7.
281 Aynı eser, T. LVII, 1-3.
282 Aynı eser, T. XLIX, 1.
283 Aynı eser, s. 126.
284 Aynı eser, XLVI, 1-5.

Çu vâdisindeki buluntuları yerlerine göre toplu olarak gözden geçirecek olursak, Kenbulun bilhassa Soğd Ossuariumlar ve keramiği ile [285] Sarıg da Soğdlara ait eserlerin yanında, göçebelere ait kazanlar ve diğer kapları ile kendilerini gösteriyorlardı [286]. Kant'da, içlerinde atlar bulunan Türk mezarlarındaki at koşumları, bronz süsler, Çin aynası, cam ve boncuklarla yapılmış bilezikler [287], Cul'da ise Uygur ve Karahanlıların başlangıç devirlerine ait ve bilhassa Uygurların Budist an'anelerini devam ettiren freskler görülüyordu [288]. Öyle anlaşılıyor ki, VIII. asırdan itibaren görülmeğe başlayan Budist an'ane Uygurların yardımı ile XII. asra kadar devam etmişti. Sukuluk da Göktürk çağının önemli bir buluntu yeri idi. Burada da Sarıg ve Kenbulun'da olduğu gibi Soğd kolonileri ekseriyette idi [289]. VIII. asırdan sonra Karluk kültürü Soğd kültürü ile karışık bir şekilde olarak görülmeğe başlamıştı. Kara-Baltı ve Aksu kenarlarında göçebe Göktürklere ait mezarlar da görülmüştü. At koşumları ve bilhassa demirden yapılmış bir eğri kılıç, taş nineler, cennet kuşu motifleri, Taşkent keramiklerine benzeyen çanak çömlekler önemli eserler arasında idi [290].

KAZAKİSTAN VE TANRI DAĞLARINDA, YERLEŞİK HALKLARA AİT KALELER

Isıg-göl'ün etrafında bir çok harabeler mevcuttu. Bu harabeler üzerinde yapılan tetkikler ancak yeni olarak neşredilmiştir. Bu harabeleri tetkik eden bilginlere göre, Göktürk çağına ait olması muhtemel kaleler, daha ziyade Güney Fergana tipindeki kalelere benziyordu [291]. Isıg-göl şehirlerinden Barshan harabeleri bize Göktürk çağındaki tipik bir Soğd şehrini hatırlatmakta idi. Aynı kategorideki şehirler arasında Atbaş

[285] Aynı eser, s. 87.
[286] Aynı eser, s. 89.
[287] Aynı eser, s. 91.
[288] Aynı eser, s. 92-93; MİA, 26, SA, IX.
[289] Aynı eser, s. 95.
[290] Aynı eser, s. 101.
[291] Bernştam, MİA, 26, s. 99.

harabelerini de mütalea edebiliriz[292]. Çumgal ve Tokuz Tarav harabelerinde de eski eserlere çok rastlanmıştı. Bu şehirler, Karahanlılar devrine ait eserler de ihtiva etmekte idiler[293]. Göktürk çağı ile ilgili harabeleri birer birer gözden geçirelim:

Çargelan kalesi

Isıg göl'ün doğu sahillerinde bulunan Çargelan harabeleri, 300 m. uzunluk ve 250 m. genişlikte duvarlarla çevrilmiş bir kasaba idi. Ev yıkıntılarının arasında sokakların izlerine de rastlanıyordu. Burada yapılan hafriyatlar sırasında ele geçen eserler çok çeşitli devirlere ait idiler. En eski eserler, İsa'nın doğuşu sıralarına aitti. Daha sonraki eserler, Göktürk ve Soğd'lara ait keramiklerdi[294]. En üst kat ise Karluk ve Karahanlı devri ile ilgili eserler ihtiva etmekte idiler. Bunlar arasında Timur devrine ait çanak çömlekler de görülüyordu.

Çumgal kalesi

Isıg-göl'ün doğusundaki dağlık mıntıkada, Kayırma adlı yerin yakınında bulunuyordu. Burası da Çargelân gibi duvarlarla çevrilmişti. Çumgalı çeviren duvarların çevresi 800 m. kadardı. Şehir, esas itibarile X-XII. asır karakterini göstermekte idi. Kazılarda yalnızca bazı keramik parçalarına rastlanmıştı. Bu keramikler daha ziyade Göktürk devrinin Soğd karakterini taşımakta ve Fergana eserlerine benzemekte idiler[295].

Çaldıvar kalesi

Bu kale de dört köşedir. Çevresi 100 m. kadardı. Duvarların köşelerinde ve orta kısımlarında birer kule vardı. Ayrıca giriş kapısının iki yanında da birer kule görülmekte idi. Duvarların etrafı da kazılarak tahkim edilmişti. Bu duvarların X-XII. asırlarda yapılmış olması çok muhtemeldi. Şehir, herhalde daha önce vardı. Kale, plân itibarile Şirdakbeg kalesine çok benziyordu. Burada da sistemli bir kazı yapılmadığından elde edilen eserler hakkında bir bilgimiz yoktur[296].

Ketmen - Tübe bölgesinde, Narın nehrinin kolu, Kıldı - su kenarında idi. Burası diğerlerine nazaran daha büyükçe bir

[292] Aynı eser, s. 100.
[293] Aynı eser, aynı yer.
[294] Aynı eser, s. 98.
[295] Bernştam, MİA, 26, s. 98, Res. 51, 3.
[296] Aynı eser, s. 98, Res. 51, 4.

kale idi. Çevresi 800 m. kadardı. Elde edilen küçük çanak çömlek parçaları daha ziyade Göktürk çağı karakterini göstermekte idiler. Ayrıca duvarların yapılış tekniği ve duvarlar üzerinde pek çok kulenin bulunuşu da, bu kalenin VI-VII. asırlar arasında yapılmış bir eser olması ihtimalini kuvvetlendirmekte idi. Kalenin Fergana kalelerine benzemesi sebebile bu ihtimal daha da kuvvetlenmektedir[297].

Burasına Koşoy kurgan da denir. Meşhur Manas destanı da bu kale ile ilgili idi. Şehir, iç ve dış olmak üzere iki kısımdan meydana gelmişti. İç kale, 250 ile 280 m. çevresindeki duvarlarla çevrilmiş bir dörtgen şeklinde idi. Kalenin yapılış tarzı, VIII-IX. asırlardaki Soğd kalelerini andırıyordu. Kale sonradan Timur devrine kadar meskûn olarak kalmıştı. Kapının ön kısmı, duvarın bir devamı ile üç taraftan kapatılmış ve bir tarafı da açık bırakılmıştı. Bu tip kapılara VIII-X. asırlarda, bilhassa Semireçi bölgesinde rastlamaktayız. Burada Timurîler devrine ait keramikler de ele geçmişti[298]. **Atbaş kalesi**

XVIII. asra kadar meskûn olan bu kaleye Koçungarbaşı da denirdi. Dörtgen şeklinde olan kalenin köşelerinde kuleler vardı. Ayrıca duvarların kenarlarında istinat duvarları ve burçlar da görülmekte idi. Kalenin iki kapısı vardı[299]. Bu kalenin güneyinde de X-XII. asırlara ait Turtkul kalesi bulunmakta idi. Daha güneydeki tepelerde ise VI-VIII. asırlara ait Fergana tipinde eserler ele geçmişti. Bu kale şekil bakımından V-VII. asır Fergana kalelerine çok benziyordu. Tanrı dağları ile Orta Asya'da ise bu tip kaleler ancak X-XII. asırlarda görülmeğe başlar[300]. Şehrin yakınından meşhur ipek yolu geçmekte idi. **Şirdak-Beg kalesi**

Küçük bir su kenarında ve güzel bir ovada bulunan bu kale, şekil ve estetik bakımından bu bölgenin en güzel kalesi idi[301]. Yanyana yapılmış küçük burçlarla meydana gelen **Manakeldi kalesi**

[297] Aynı eser, s. 98-99, Res. 51, 2.

[298] N. Pantusov, İAK, IV; Barthold, *Oçerk*, Frunze, 1943; Bernştam, *Arhitektur*, X, M. 1950; MİA, 26, s. 100-103, Res, 52-53.

[299] Bernştam, MİA, 26, s. 103-107, Res. 54-55.

[300] Aynı eser, s. 107; bu kale için ayrıca bk. G. İ. Patzeviç, Vestnik AN Kaz, 4, 49, 1949; T. K. Basenov, İzv. AN Kaz., 80, 1950.

[301] Bernştam, MİA, 26, s. 112, Res. 56-59; Arhitektura Resp. Sred. Azii, M., 1951; Zasıpkin, *Arhitektur*, s. 33; Voronina, Priemu stroitestva, KSİİMK, 28, s. 104, Res. 286.

surlar, aslen bir Soğd eseri olan Rabat-ı Melik surları ile Harezm kalesine çok benzemekte idiler. Burada VI-VIII. asırlara ait çanak ve çömlek parçaları da bulunmuştu. Bu surların Göktürk çağında da mevcut olması çok muhtemeldi[302].

Yukarıdaki izahatımızdan bir netice çıkaracak olursak diyebiliriz ki Göktürk devleti Orta Asya'da hükümran olurken, Isıg - göl ve Tanrı dağları etrafında da birçok meskûn ve müstahkem yerler vardı. Göktürkler Fergana ve Altay bölgesi ile sıkı temas halinde idiler.

Kazakistan, Göktürk devletinin batı kısımlarını teşkil ediyordu. Bu sebeple Göktürk çağına ait Kazakistan buluntuları, Altay dağları kültürleri ile çok yakın münasebetler gösteriyorlardı. Diğer yandan Ural ve Güney Rusya kültürleri ile Kazakistan kültürü arasında benzerlikleri de açık olarak müşahede edebiliyoruz. VI-VII. asırlarda bu bölgede kuvvetli İran tesirleri de görülmeğe başlar[303]. İran tesirlerinin yanında, Batı ve Doğu Türkistan'daki Budist san'atı da bu bölgeye kuvvetli tesirler yapmaktan geriye kalmamıştı[304]. Buluntular çok dağınıktı[305]. Doğu Kazakistan'daki Kara-Oba buluntuları bu bölgenin V-VIII. asra ait en önemli bir buluntu yerini teşkil ediyordu[306].

6. Fergana ve Batı Türkistan kültür çevresi

A. N. Bernştam, MİA, 26, s. 95; *İstoriko-kulturnoe proşloe Severnoy Kirgizii*, Frunze, 1943; *Sogditsaya kolonizatsiya Talasskoy Doline*, Alma-Ata 1941; *Arheologiçeskiy oçerk Severnoy Kirgizii*, Frunze 1941; *Pamyatniki starinı Talasskoy Dolinı*, Alma-Ata, 1941; *Drevnyaya Fergana*, KSİİMK, 21; VDİ 4, 1948; N. Bryanov, *O sledah drevnego goroda Kasan i Ferganskoy oblastı*, Protokolı TKLA, 1898-1899, s. 146 v.d.; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, s. 148 v.d.; D. D. Bukiniç, *Kanalı drevnego Termeza*, Trudı Akad. Nauk Uzb. SSR, III, 1, Taşkent, 1945, s. 194; V. F. Gaydukeviç, *Rabotı Farhadskoy arh. Ekspeditsii v Uzbekistane v* 1943-1944, KSİİMK, XIV, 1947, s. 0108 v.d.; Ya. G. Gulyamov, *Otçet o rabote tretego otryada Bol-*

[302] Bernştam, MİA, 26, s. 112 v.d.; KSİİMK, 13, s. 110 v.d.
[303] Voşinina, SA, 17, s. 183 v.d.
[304] Ageeva, KSİİMK, 28, s. 86-88.
[305] Çernigov, KSİİMK, XLVIII, 1952, s. 81-92; Dahşleyger, Vİ, 1952, s. 146 v.d.; Şahmatov, VANKaz., 1, 1952, s. 90-101.
[306] Sinitzın, KSİİMK, XLV, 1952, s. 71-73.

şogo Ferganskogo-Kanala, Trudı İAN Uzb. SSR., IV, 1951, Taşkent, s. 103; *İstoriya orojeniya Horezma*, Taşkent, 1949, s. 16 v.d.; B. A. Latinin, *Voprosı istorii irrigatsii drevney Fergan*ı, KSİİMK, 64, 1956, s. 23; N. Şerbina-Kramarenko, *Po Musulmanskim svyatinyam Sredney Azii*, Spravoçnaya Knijka Samarkandskoy oblasti, IV, s. 49; Terenojkin, İzvestiya Uzb. FAN, 9, 1940; S. P. Tolstov, *Po sledam drevne Horezmiyskoy tsivilizatsii*, M.-L., 1948, s. 122 v.d.; M. E. Voronets, *Kamennoe izobrajenie zmey iz Kişlaka Ferganskoy oblasti*, KSİİMK, 61, 1956, s. 48-55; Yu. A. Zadneprovskiy, *Ob etniçeskom Sostave naseleniya drevney Fergana*, KSİİMK, 61, 1956, s. 39-44.

Büyük Hun devletinin kuruluşundan sonra Tanrı dağlarından Fergana'ya doğru büyük akınlar olmuştu. Bu yeni gelen kavimlerin başlarında Yüe-çi'ler ve Wu-sun'lar vardı. İsa'nın doğuşu sıralarında ise, Büyük Hun devletinin parçalanması sebebile meydana gelen Hun göçleri Orta Asya kültürlerinin birbirlerine karışmasına sebep oldular. Tanrı dağlarındaki Arpa ve Çon-Alay kültürlerine muvazi olarak Fergana'da İsfare, Şirin-Çay ve Taşkent ovasında da Kavunçı kültürleri bulunuyordu. Tanrı dağlarının bu çağa ait kültürlerinin çanak ve çömlek nev'ileri Fergana eserlerine çok benzemekte idiler[307]. Hülâsa olarak diyebiliriz ki Hun çağındaki Tanrı dağları, Fergana'da yeni bir kültürün doğuşunda müessir bir rol oynamıştı[308] (bk. Lev. 13,1).

Fergana'nın Türkleşmesi

Göktürk çağından az evvel, Fergana dolaylarında çok miktarda atlı göçebeler bulunuyordu. Yerleşik hayatı göçebeliğe tercih eden bu kitleler yavaş yavaş yerleşmeğe ve ziraatçı olmağa başlamışlardı. Şaltak, Çigircik, Gulça gibi buluntular bu ziraatçıların kültürleri hakkında bize fikir vermektedirler[309]. Fergana'nın yerli halkının Türk asıldan olması muhtemel değildi. Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre, aslen ziraatçı ve tüccar olan bir sekene idiler.

Bu bölge M.s. 659 senesine kadar Kuşan kültürünü büyük bir itina ile muhafaza etmişti. 659 senesinden sonra Orta Asyalı atlı göçebelerin -yani Göktürklerin- kültürü yavaş yavaş görünmeğe başladı. Çigirçik, Yassıkugart kültürleri, Göktürk

307 Bernştam, MİA, 26, s. 95.
308 Bernştam, Kenkolskiy mogilnik, L., 1950; MİA, 26, s. 95 v.d.
309 Bernştam, MİA, 26, s. 95.

1

2

3

Levha 17 — Göktürk çağına ait Altay, Tanrı dağları ve Fergana buluntuları: 1. Fergana'da Kasan şehrinde ele geçen Türk tipi kaplar ve Tanrı dağlarındaki Alamışık buluntuları; 2. Tanrı dağlarında iki kale; 3. Manakeldi kalesi.

devrindeki göçebelere ait önemli kültür merkezleri idi. Artık VIII. asırda, kaynaklarda Türkçe adlar taşıyan prenslere de rastlıyabilmekteyiz Fergana hakiki olarak ancak bu tarihten sonra Türkleşmeğe başlamıştı.

Fergana'da Göktürk çağı mezarları

Göktürk hâkimiyetinde bulunan Fergana'daki harabelerin tetkikini de konumuzun içinde görüyoruz. Göktürk çağına ait ilk buluntular, Fergana ovasında Ciling-Say ve Çuka-Tepe kurganlarında ele geçmişti[310]. Bu eserler[311], Göktürk hâkimiyetinin başlangıcına ait işaretler olarak kabul edilmişlerdi. Hatta arkeologlar bu buluntulara Kuşan-Türk adını bile vermişlerdi[312].

Orta Asya kültürü ile kat'i benzerlikler gösteren diğer kurganlar da Ungar ve Karavan bölgelerinde görülüyorlardı[313]. Rus bilgini Bernştam bu mezarları Türklerin Fergana'yı ilk olarak zaptedişlerinin bir işareti olarak kabul etmiş ve hattâ bu mezarlardaki ölülerin Türk olduklarını bile ileri sürmüştü[314]. Türk tarihi lehine olsa dahi bu nazariyeyi ihtiyatla karşılamalıyız. Diğer Fergana mezarlarına nazaran küçük boyda olan bu kurganlar, Soğd ve Karluk keramiklerine benzer eserler ihtiva etmekte idiler. Bu eserler VI. ve VII. asra aittiler.

Çatkal buluntuları (s. 322) artık bol miktarda Orta Asya ve Talas kültürlerini kendinde toplamakta ve Göktürklerden sonra Fergana'daki Türgeş hâkimiyetini bize hatırlatmakta idi[315]. VIII. asrın birinci yarısında *Arap istilâsı* Fergana'nın Türkleşmesini büsbütün tâcîl etti.

FERGANA'DA GÖKTÜRK ÇAĞI HARABELERİ

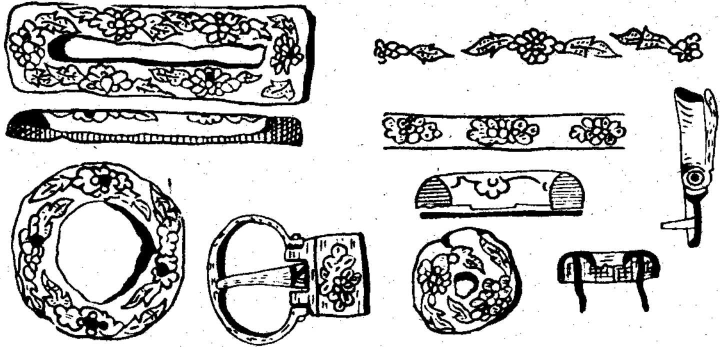
İpek yolunun üzerinde bulunan Fergana, eskiden beri önemli bir ticaret merkezi idi. Bundan başka tabii zenginlikleri ve münbit toprağı sayesinde koynunda yaşayan insanlara daima

[310] Bernştam, MİA, 26, s. 248 v.d.
[311] Bernştam, aynı eser, ris. 104a-104b.
[312] Aynı eser, s. 249.
[313] Bernştam, MİA, 26, s. 230-232.
[314] Aynı eser, s. 232.
[315] Aynı eser, s. 232.

refah vermişti. Bu sebeple bugünkü Fergana harabelerle doludur. Burada Göktürk çağı ile ilgili Fergana'nın eski şehir ve köylerini sıralamağa çalışacağız:

Ahsıket harabeleri

Sirderya'nın 30 km. aşağısında Nemângan ile Gul-Kışlak mevkilerinin arasında idi. 280 m. en ve boyundaki duvarlarla çevrilmişti[316]. Dış kalenin köşesinde bir de iç kale görülmekte idi. Burada elde edilen buluntular başlıca iki devir

Levha 18 — Göktürk çağına ait Tanrı dağları eserleri.

içinde mütaleâ edilebilirler: 1. Göktürk çağı eserleri; 2. XI-XII. asırlara ait Türk-İslâm çağı eserleri. Göktürk çağı buluntuları yalnızca çanak ve çömlek parçalarından müteşekkildi. Yandan kulplu çanaklar, fincanlar ve bir de kulplu güveçlerden ibaret olan eserler, Göktürklerle olduğu kadar Samanoğulları ve Karahanlılarla da ilgili idi.

Kâsân şehri harabeleri

Kâsân şehrinin bulunduğu Mug-Tepe'yi kazan arkeologlar[317], tepenin alt katını Kuşanlara, orta katını *Göktürklere*[318] ve üst katını da İslâm ve Türk devletlerine ait kültürler olarak kabul etmişlerdi[319]. Göktürk devrine tesadüf eden Kâsân *keramiği* umumiyetle basık ve iki kulplu çanak veya güveçlerdi. Bunlardan başka uzun boyunlu ve kulplu testilere

[316] Rapor için bk. Bernştam, MİA, 26, s. 232.

[317] N. Bryanov, *Osladah*, Protokolı TKLA, 1898.1899, s. 146.

[318] Bernştam, MİA, 26, s. 232-234; *Drevnyaya Fergana*, KSİİMK, 21; VDİ, 4, 14-48.

[319] N. Şerbina-Kramarenko, *Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti*, IV, s. 49; Bernştam, MİA, 26, s. 233 v.d.

de rastlanmıştı. Bu tip testiler, Yedisu ve Şaş kültürlerinde, daha ziyade Göktürk ve Karluk kültürlerinin özel eserlerine benziyorlardı. Kâsân şehri, kervan yolu üzerinde bulunması sebebile uzun zaman ehemmiyetini kaybetmemiş ve Göktürk hâkimiyetinin hatıralarını bize kadar nakledebilmişti[320].

Fergana'da sulama kanalları

Kızıl-Yar, Munçak-Tepe, Kül-Tepe v.s.de bulunan eski kanal izlerinden, Fergana'nın VI-VIII. asırlar arasında sistemli bir şekilde sulanmış olduğunu görüyoruz[321]. Bilhassa Fergana kanalı kazılırken, eski halkın Fergana'yı sulamak için ne kadar güzel düşündükleri hayretle görülmüştü[322]. Esasen Harezm, Pencikent ve Fergana'daki sulama sistemleri arasında büyük bir benzerlik de vardı[323].

PENCİKENT

A. M. Belenitskiy, *O Pyancikentskih Hramah*, KSİİMK, XLV, 1952; *O nekotorıh Cyujetah Pyancikentskoy jivopis*, KSİİMK, 61, 1956, s. 56; *Raskopki Sogdiyskih hramov v 1948-1950*, MİA, 37, s. 9-57; *Nahodka Jeleznogo klyuça v Pyancikenta*, KSİİMK, 29, 1949, s. 100-104; *Raskopki zdaniya na Şahristane Pyancikenta*, MİA, 15, 1950; KSİİMK, 55, 1954; İ. B. Bentoviç, *Pletenıe izdeliya iz raskopok na gore Mug*, KSİİMK, 61, 1956, s. 65-69; V. R. Çeylitko, *Ossuarii*, "Stalinskaya modolej", Stalinabad, 5 (571), 1946; M. M. Dyakonov, *Arheologiya Sredney Azii*, Vestnik AN, L., 8, 1948; V. V. Ginzburg, *Materialı k kraniologii Sogda*, MİA, 37, s. 157-167; *Pervıe antropologiçeskie materialı k probleme etnogeneza Baktrii*, Trudı Sogd.-Tac. Eksp., I, MİA, 15, 1950; R. Girşman, *Raskopki Frantsuskoy arheologiçeskoy delegatsii Fergane*, KSİİMK, XIII, 1946, s. 14 v.d.; G. V. Grigoryev, *K voprosu o hudojestvennom remesle domusulmanskogo Sogda*, KSİİMK, XII, 1946, s. 94 v.d.; B. A. Litvinskiy, KSİİMK, 64, 1956, s. 74; E. M. Peşereva, *Gonçarnoe proizvodtsvo gornıh Tacikov*, İzvestiya Sredneasiatsk. geogr. obşestva, 19, Taşkent 1929; *Poezdka k Gornım Tacikam*, KSİE, III, 1947; A. A. Potapov, *Relefe drevney Sogdianı kak istoriçeskih istoçnik*, VDİ, 1938, 2, s. 128 v.d.; G. A. Puçenkova, *Elementı Sogdıyskoy arhitekturı na Sredneasiatskih terrakotah*, Materialı po arh. Uzbekistana, II, Taşkent, 1950, s. 11; O. İ. Smirnova, *Monetı drevnego Pyancikenta*, KSİİMK, 55, 1954, s. 48 v.d.; *Monetı gorodişa Pyan-*

320 Tostov, *Po sledam*, s. 122.

321 Kâsân'ın tarihi için bk. E. Chavannes, *Documents*, s. 148 v.d.; W. Barthold, *Turkestan*, II, s. 163.

322 B. A. Latinin, *Voprosı*, KSİİMK, 64, s. 23; A. Yu. Yakubovski, *Jivopis Drevnego Pyancikenta*, s. 14.

323 Bukiniç, TANUzb., IV, s. 194; Gaydukeviç, KSİİMK, 14, s. 108, v.d.; Gulyamov, TANUzb., IV, s. 103.

cikenta, Kratkie obşaya harakteristika, KSİİMK, 66, 1956, s. 93-99; *Sogdiyskie monetı, kak novıy istoçnik dlya istorii Azii,* SV, VI, s. 366 v.d.; B. Ya Staviskiy, O. G. Bolşakov, E. A. Monçadskaya, *Piyancikentskoy nekropol,* MİA, 37, s. 64-98; B. Staviskiy, *İssledovaniye Mazdeistkogo Nekropol drevnego Piyancikenta, Soobşeniya Tacikskogo* FAN SSR, XIX, Stalinabad, 1949, s. 38 v.d.; *Raskopki jiloy başni v Kuhendize Pyancikentskogo vladetelya,* Trudı Sogd.-Tac. Eksp., I, MİA, 15, 1950; *O dvuh pamyatnikah Sogdiyskogo izobrazitelnogo iskusstva,* KSİİMK, 61, 1956, s. 63-64; *Raskopki jilogo zdaniya na Şahristane drevnego Pyancikenta v 1950,* MİA, 37, s. 59-64; A. İ. Terenojkin, *Raskopki v Kuhendize Pyancikenta,* MİA, 15, 1950; İ. B. Ventoviç, *Keramika Pyancikenta,* MİA, 37, s. 133-135; N. İ. Veselovskiy, *Eşe ob ossuariyah,* ZVO, XVII, 1906; V. L. Voronina, *Priemu stroitelnoy doarabskogo perioda v Sredney Azii,* KSİİMK, 28, 1949, s. 103 v.d.; *İzuçeniya arhitekturı drevnego Pyancikenta,* Trudı Sogd.-Tac. Eksp., I, MİA, 15, 1950; *Drevnyaya storitelnaya tehnika Sredney Azii,* Sb. "Arhitekturnoe nasledstvo", 3, 1953, s. 18 v.d.; *Reznoe derevo Zarafşanskoy dolinu,* Trudı Sogd.-Tac. Eksp., I, MİA, 15, 1950; V. L. Vyatkin, *Gorodişe Afrasiyab,* Taşkent, 1928, s. 37; A. Yu. Yakubosvkiy, *Sogdiyskaya ekspeditsiya,* KSİİMK, 21, 1947; *Jivopis drevnego Pyancikenta,* Soobş. Tac. FAN, 20, 1948; *Rabotı STAE v 1947 g.,* KSİİMK, 28, 1949; *İtogi rabot Sogdiysko-Tacikskoy arheologiçeskoy ekspeditsii v 1946-1947 gg.,* MİA, 15, 1950; *Jivopis drevnego Pyancikenta,* İzv. AN, Ser. ist. i filoz., 1950, 7, Nr. 5; *Drevniy Pyancikent,* Sbornik "po sledam drevnih kultur", M., 1951; *Glavnie voprosı izuçeniya istorii razvitiya gorodov Sredney Azii,* Trudı Tac. FAN, 29, 1951.

Göktürk devletinde Soğdluların ne derece nüfûz sahipleri olduklarını yeri geldikçe söylemiştik. Türk kültürünün anlaşılmasında şüphesiz ki Soğd kültürü bize birinci derecede yardımcı olacaktır. Soğdlular bütün Orta Asya şehirlerine yayılmış ve oralarda yerleşmişlerdi[324]. Fakat Pencikent'te bulunan iskeletler, bize burada oturan halkın tamamen İranlı olduklarını göstermektedir[325]. Pencikent'te mâbet duvarlarında bulunan freskler, bize bu bölgenin kültür bakımından henüz daha Afganistan ve Orta Asya'nın kuvvetli tesirlerinden kurtulamamış olduğunu izah etmektedirler[326]. Pencikent nekropolü Ossuarium'larla dolu idi. Bir İran mezhebine göre, ölülerin etleri kemiklerinden sıyrılır ve bu etsiz kemikler topraktan yapılmış kaplar içine konurdu. Din tarihinde, bu kaplara Ossuarium

[324] Bu şehirler için bk. Yakubovski, Trudi Tac. FAN, 29, 1951.
[325] Ginzburg, MİA, 37, s. 157-167; Trudı Sogd.-Tac. Eksp., I, MİA, 15, 1950.
[326] Staviski, KSİİMK, 61, 1956, s. 63-64.

denmektedir. Pencikent Ossuariumları[327] bilhassa Orta Asya'da Yedi-Su şehirlerinde bulunan Soğd ossuariumları ile büyük bir yakınlık göstermekte idiler.

1948–49 senelerinde bulunan bir Pencikent mâbedinin duvarları fresklerle süslenmişti. Bu fresklerin, M.s. VII-VIII. asırlara ait olması çok muhtemeldi[328]. Mâbette bol miktarda ele geçen çiviler, kaşık ve küpeler Pencikent kültürü hakkında bize daha açık bilgiler verebilmiştir[329]. Mimarî tekniği bakımından Pencikent'de, bilhassa Göktürk çağında, sivri kemerin çok yayılmış olduğunu görmekteyiz[330]. Evlerin tavanları sivri kemerli tonozlarla kaplanmıştı[331]. Askerî mimarî bakımından Pencikent'i, Horasan'da Kum-Tepe, Harezm'de Angka-Kale ve Kubadiye'nin III. katı ile mukayese edebiliriz[332]. Pencikent'teki birçok evlerin yüksek kuleler şeklinde yapıldıkları da görülmektedir[333]. Bu evlerin askerî maksadlarla yapılmış olması da çok muhtemeldi.

Pencikent keramikleri başlıca iki tipe ayrılabilirler: 1. Elde yapılan; 2. Çarkta yapılan çömlekler. Çarkta yapılan kaplarda ekseriya diş ve balık sırtı tezyinatı bulunmakta idi[334]. Bu tip küp ve çömleklere Tali-Barzu, Kâfir-Kale ve Ak-Tepe'de rastlamaktayız[335]. Bunlardan başka Pencikent'te bulunan anahtarlar[336], ağaç eserler[337] ve paralar[338] da epey bir yekûn tutarlardı.

[327] Staviski, MİA, 37, s. 64 v.d.; Pugaçenkova, MAUzb., s. 11; Veselovski, ZVO, 17, 1906.

[328] Belenitskiy, KSİİMK, XLV, 1952; Voronina, Trudi S.-Tac. eksp, I, MİA, 15, 1950.

[329] Belenitskiy, MİA, 37, s. 9-57; Girşman, KSİİMK,13, s. 14 v.d.

[330] Staviski, MİA, 37, s. 59-64.

[331] Aynı eser, aynı yer; Voronina, KSİİMK, 28, s. 103.

[332] Litvinskiy, KSİİMK, 64, s. 74; Voronina, Sb. Arh., 3, 1953, s. 18 v.d.

[333] Staviski, MİA, 15.

[334] Peşereva, KSİE, 3, 1947; Ventoviç, MİA, 37, s. 133 v.d.

[335] Vyatkin, *Gorod. Afrasiyab*, s. 37; Kronoloji için bk. Smirnova, SV, 6, s. 366.

[336] Belenitskiy, KSİİMK, 29.

[337] Voronina, MİA, 15.

[338] KSİİMK, 66, s. 93 v.d.

Pencikent'te bulunmuş V-VI. asırlara ait at gemleri, Yedi-Su ve Güney Sibirya eserlerinin kuvvetli tesirlerini taşıyorlardı [339]. Oraklar ve diğer ziraat aletleri ise yerli bir özellik gösteriyorlardı [340]. Öyle anlaşılıyor ki Pencikent, Orta Asya'daki atlı göçebelerin at kültüründen çok müteessir olmuştu. Süs eşyalarından küçük çıngıraklar, daha ziyade Çu vâdisinde bulunmuş eserlerle benzerlik gösteriyorlardı [341]. Kristal piritler ise bize Pazırık buluntularını hatırlatmaktadırlar [342]. Buluntular arasında ağaçtan ve kemikten yapılmış eserlere de rastlanıyordu. Bilhassa kemik yay parçaları, Orta Asya kültür tarihi bakımından çok önemli eserlerdi [343]. Taşlardan oyulmuş eser ve süsler, daha ziyade Güney kültürlerinin, Afganistan'ın tesirlerini taşıyorlardı [344]. Afganistan'daki Şotora ve Begram eserleri ile mukayese edilebilirler. Rus arkeoloğu A. M. Belenitskiy'in bulduğu 2. mâbedin duvarlarındaki fresk tasvirleri, daha ziyade İran'daki Siyavüş efsanesi ile mukayese edilir [345]. Bu fikirlerin hepsinde bir gerçek payı olmakla beraber bu tasvirlerin daha ziyade Budist ikonografisinin Batı Türkistan'daki bir devamı olduğu unutulmamalıdır. Doğu Türkistan'daki Budist sahneler, Pencikent'te İran an'anesi ile meczedilmiştir.

Pencikent'te bulunan Soğd paraları da Orta Asya tarihi tetkiklerinde önemli bir yer tutar. Başlıca Soğd sikkeleri şunlardı: İhşid Şispir, Vahşuman (M.s. 650/655-696), Takaspadak (696-698), Tarhun (700?-710), Gurek (710-737), Turgar veya Turgag, Amogyan'a [346] ait paralar. Semerkand'da basılmış Arap paraları ise H. 143 (M. 760-61), H. 144 (761-762), H. 148 (765-766), H. 151 ve H. 153 tarihli idiler [347]. Ayrıca

[339] Belenitskiy, KSİİMK, 55, 1954, s. 36, r. 4-27.
[340] Aynı eser, r. 4-1, 9, 10.
[341] Aynı eser, r. 5-1, 4; s. 38.
[342] Aynı eser, s. 38.
[343] Aynı eser, r. 6-4.
[344] Aynı eser, s. 46.
[345] M. M. Dyakonov, *Obraz Syavüşa v Sredney Aziatskoy mifologii*, KSİİMK, XL, 1951, s. 34-44.
[346] O. İ. Smirnova, KSİİMK, 66, 1956, s. 94; KSİİMK, 60, 1955, s. 97-98; KSİİMK, 55, 1954, s. 51.
[347] O. İ. Smirnova, KSİİMK, 66, 1956, s. 97; KSİİMK, 60, 1955, s. 103-106.

Çin'de Kuzey Chou devletine ait (M.s. 557-58) bir para ile (459-484), tarihlerine ait bir Eftalit dirhemi ele geçmişti[348]. Bazı Soğd paralarında çekik gözlü veya Mongoloid insan tipleri de görülüyordu[349].

BATI TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİ HAKKINDA TAHLİLİ BİBLİYOGRAFYA

Usruşana'nın VII-X. asırlar arasındaki tarihi ve buluntuları için bk. N. Negmatov, *Usruşana v VII-X. vv.*, M.-.L., 1952; Etno-antropolojik durumu için bk. N. N. Negmatov, *K voprosu ob etniçeskoy prinadlejnosti naseleniya Usruşane*, KSİİMK, 61, 1956, s. 29-38; buluntular için bk. O. İ. Smirnov, *Arheologiçeskie razvedki v Usruşane v 1950 g.*, MİA, 37, s. 189-230.

Merv keramiği ve testi fırınları için bk. V. Sarianidi, *Keramiçeskie peçi gorodiş drevnego Merva, iz rabot* Yu *TAKE 1950 goda*, Sb. studençeskih rabot Sredneaziatskogo Gos. Un-ta, 5, 1953, s. 168-188, 18 resim; (VI-XII. asırlara ait); IV-XV. asırda Merv mimarisi: Z. A. Alhomova, *Polevoy otçet VIII otryada YuTAKE po izuçeniyu rabala gorodişa Starogo Merva*, TYuTAKE 2, 1951, s. 404-412.

Barahşa'daki eski mâbed duvarlarında da duvar fresklerine rastlanmıştı. Umumi olarak bk. V. A. Şişkin, *Barahşa*, ZV, 11, 1950, s. 117-128. Buluntular daha ziyade IV-VI. ve VIII-XI. asırlara ait idiler.

Taht-ı Kuwâd ve Kubadiye harabeleri için bk. . N.D. Logofet, *Na granitsah Sredney Azii*, III, SPb., 1909, s. 51; V. İ. Masalski, *Turkestanskiy kray*, *Rossiya*, XIX, SPb., 1914, s. 736 v.d.; M. M. Dyakonov, *Arheologiçeskie rabotı v Nijnem teçenii reki Kafirnigana (Kobadian)*, MİA, 37, s. 253-293; A. P. Kolpakov, *İz nedavnego proşlogo Kubadiana*, MİA, 37, s. 302-306. Kubadiye daha ziyade Hun çağına ait bir merkezdi. Son katları Göktürk çağının başlangıcına tesadüf eder.

Ayvaca harabeleri için bk. B. P. Denike, *Ekspeditsiya Muzeya Vostoçnıh Kultur v Termez*, Sb. "Kultura Vostoka", I, M., 1927, s. 18 v.d. Vahşa harabeleri: A. M. Belenitskiy, *Otçet o rabotı Vahşkogo otryada v 1947 g.*, s. 14 v.d.; A. M. Belenitskiy, *Otçet o rabote Vahşskogo otryada v 1946*, MİA, 15, 1950; *Otçet o rabote Vahşskogo otr. v 1947*, MİA, I, 15, 1950; *Drevniy gorod*, K. Tacikistana, 118, 5152, 1947.

Zerefşan ovasının toponomisi için bk. O. İ. Smirnova, *Voprosu istoriçeskoy topografii i Toponimiki verhnego Zerefşana*, Trudı Sogd. Tac. Arh. Eksp., MİA, 15, 1950; Arkeolojik durumu için: *Arheologiçeskiy razvedki basseyna Zerefşana v 1947 g.*, Trudı Sogd.-Tac. Arh. Eksp., I, MİA, 15, 1950, s. 47 v.d.; MİA, 37, s. 168-188.

Diğer buluntular: N. İ. Pokotillo, *Puteşestvie v Zentralnoyu i Vostoçnuyu Buharu*, İzv. RGO, 25, SPb., 1889; V. İ. Lipskiy, *Gornaya Buhara*, SPb., 1903, I, s. 308; Sbornik geogr. Topogr. i statistiç. Mater. po Azii, VII,

[348] KSİİMK, 66, s. 99.
[349] KSİİMK, 55, 1954, s. 50, r. 12-4.

SPb., 1894; G. Bonvalot, *Du Caucase aux Indes à travers le Pamir*, Paris, 1889, s. 198 v.d.; Bişkent harabeleri için bk. MİA, 15, 1950, s. 146 v.d.

Hisar harabelerinin mimarî bakımından tetkiki için bk. L. S. Vretanitskiy, *Arhitekturnıye pamyatniki Gissara*, MİA, 15, 1950.

X. asırdan evvelki Huttal için en önemli etüd: A. M. Belenistkiy, *İstoriko geografiçeskiy oçerk Huttalya Srednevekovıh vremen do X. v.*, Trudı Sogd.-Tac. Arh. Eksp., I, MİA, 15, 1950.

Tali-Barzu'nun 5. ve 6. katları, VI. ve VIII. asra ait idi: T. V. Grigoryev, *Tali-Barzu kak pamyatnik do Musulmanskogo Sogda*, KSİİMK, 13, 1946, s. 150-152.

Tacikistan şehirleri ve buluntuları için bk. M. M. Dyakonov, *Perspektivı arheologiçeskogo izuçeniya Tacikistana*, Trudı Tac. FAN, SSR, 29, 1951; *Rabotı Taciksko-Sogdıyskoy arheologiçeskoy ekspeditsii v 1946-1948*, Soobşeniya Tac. FAN, X, 1948; H. Field, *Archaeological news, Russia*, AJA, 55,2, April, 1951; R. N. Frye, *Tarhun-Türhün and central Asian history*, Harvard Journal of Asiatic Studies, 14, Nr. 1-2, 1951, s. 129 v.d.; Verdiği malzeme bakımından çok önemli, fakat neticeleri bakımından ilmî bir kıymet taşımıyan antropolojik bir etüd: V. V. Ginzburg, *Antropologiçeskie materialı k etnogenezu Tacikov*, KSİİMK, 61, 1956, s. 45 v.d.; A. V. Gurskiy, *Naskalnie risunki v Gorno-Badahşanskoy avtonomoy oblasti*, DAN, Tac., 3, 1952, s. 33-37, 8 resim; *İtogi arheologiçeskiy issledovaniy* 1946-1950 gg., İzv. AN, Ser. ist. i Fil., 8, 1951, 1; İtogi, Arh. issl. 1949 g., Vestnik AN, 1950, 5, s. 98 v.d.; İtogi, Arh. issl. 1949 g., İzv. AN, 7, 1950, Nr. 3, s. 285 v.d.; C. İ. Kapoşina, *Plenum LOİİKM po Arheologii Sredney Azii*, VDİ, 1948, 4; A. P. Kolpakov, *Arheologiçeskie pamyatniki na Yoge Tacikistana*, Soobşeniya Tac. FAN, I, 1947; B. N. Kastalskiy, *İstoriko geografiçeskiy obzor Surhanskoy i Şirabadskoy dolin*, Vestnik irrigatsii, 1930, 3, s. 5 v.d. (Daha ziyade Amuderya kenarındaki abideler hakkındadır). Orta çağda Tacikistan çanak çömlekçiliği, çiniciliği ve türbeleri için bk. B. A. Litvinskiy, *Novie materialı po arheologii Tacikistana*, KSİİMK, 55, 1954, s. 139 v.d.; N. G. Mallistkiy, *Uçebnoe posobie po geografii Tacikistana*, Taşkent-Semerkand, 1929, s. 149; N. Ya. Merpert, *Nekotorie itogi polevıh arh. issledovaniy v 1949 g.*, VDİ, 1950, Nr. 2, s. 225; A. L. Mongayt, *Obzor polevih issledovaniy*, İİMK v 19447 g., VDİ, 1948, Nr. 2, s. 159 v.d.; A. Monheit, *Von den russischen Ausgrabungen im Jahre 1947*, Historia, 1950, I, Baden; N. T. Nikolskay, *İtogi rabot Sovetskih arheologov za u946-1950 gg.*, VDİ, 1951, Nr. 4, s. 223 v.d.; A. K. Pissarçik, Z. A. Şirokova, *Muzey arheologii i etnografii*, İOON AN Tac., 2, 1952, s. 121-132; A. A. Semenov, *Pamyatniki Ariskoy kulturı v Sredney Azii*, V, Knige "Tacikistan" Taşkent, 1925, s. 143 v.d.; *Materialnie pamyatniki İranskoy kulturı v Sredney Azii*, Stalinabad, 1945, s. 5 v.d.; Sessiya OİF AN i Plenum İİMK AN za 1948, bk. KSİİMK, 32, 1950, 32, 1950, s. 9 v.d.; Sessiya OİF i plenum İİMK AN, za 1949; İ. İ. SMOliçev, *Arheologiçeskie rabotı v Dangare v 1942 g.*, İOON AN Tac., 2, 1952, s. 93-107; Sogdiysko-Tacik, arheolog. Eksp. I, M.-L., 1950 (MİA, 15); keza bk. MİA, 37; B. Ya. Staviskiy, *Arheologiçeskoe issledovanie Tacikistana*,

VDİ, 1952, 1, s. 165 v.d.; Kinjalov, R. V., *İzuçenie drevnege mira v otdele Vostoka Gos. Ermitaja*, VDİ, 1952, Nr. 3 (Staviski'nin birinci etüdünde çok geniş bir bibliyografya vardır); S. P. Tolstov, *Dostijeniya Sovetskoy arheologii*, Sbornik, İOSVST AN, L., 1949, s. 763; A. D. Udaltsov, *Arh. izuçenie* Vestnik AN, 1947, 5, s. 33; V. L. Voronina, *Priemı storitelstnoy Tehniki doarabskogo perioda v Sredney Azii*, KSİİMK, 28, 1949; V. V. Vinkler, *Osnovnie arheologiçeskie kollektsii respublikanskogo istoriko-kraevedçeskogo Muzeya Tacikskoy SRİMK Tac.*, I, Arheologiya, 1952, s. 87-93, 4 res.

GÖKTÜRKLER VE SOĞD KÜLTÜRÜ

W. Barthold, *K voprosu ob assuariyah Turkéstanskogo kraya*, RKİSVA, 8, 1908; *Otçet o komandırovke v Turkestan*, İRAİMK, 1922, II; Bernştam, *Sogdıyskaya kolonizatsiya Semireçya*, KSİİMK, VI, 1940; MİA, 26, s. 133-142; *İzobrajenie Sogdiytsa v koroplastike Çuyskoy Dolinı*, KSİİMK, XIX; A. M. Belenitskiy, *Do Musulmanskih kultah Sredney Azii*, KSİİMK, 28, 1949, s. 83-85 (Müslümanlıktan önceki Orta Asya kültürü hk.); A. Yu. Borisov, *K İstolkovaniyu izobrajeniya na Biya-Naymanskih ossuariyah*, Trudı otdela Vostoka, Ermanitaja, II, 1940, s. 46 v.d. (Orta Asya'da ossuarium ve heykelcikler hk.); V. Çepelev, *Antiçanaya stadiya v istorii iskusstva narodov*, SSR, M.-L., 1941, s. 59 v.d.; G. V. Grigoryev, *Zoroaztriyskoe kostehranilişe v Kişlake Frinkent pod Samarkandom*, VDİ, 1939, 2, s. 147 v.d. (Semerkand ossuariumları hk.); TOVE, II, 1940; KSİİMK, VI, 1940; KSİİMK, XIII, 1946; *Otçet ob arheologiçeskoy razvedki v Yangıyulskom rayone Uz SSR, v 1934 g.*, Taşkent, 1935; O. M. Dalton, *The treasure of Oxus*, s. 3 v.dd.; N. V. Dyakonova, *Terrakotovaya figurka Zahaka*, TOVE, II; *obraz Siyavuşa v Sredneasiatskoy mifologii*, KSİİMK, XL, 1951; A. A. Freyman, *Datırovannıe Sogdiyskie dokumentı s gorı Mug i Tacikistane*, Dokladı gruppı vostokoved. Trudı İV. AN SSR, XVII, L., 1936, s. 160; *Sogdiyskiy rukopisnıy dokument*, VDİ, 1938, 2 (3), s. 34; A. İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 181 v.d.; K. İnostrantsiev, *K istorii do Musulmanskoy kulturı Sredney Azii*, ZVO, XXIV, 1916; ZVO, 101-114; A. Kalmukov, *Otkritiya Kastalskogo "Biya-Naymanskie ossuarii"*, Krujka Liyubiteley Arheologii, g. XIII, s. 52 v.d.; B. N. Kastalskiy, *Biya-Naymanskie ossuarii*, Protokolı Turkestan, aynı yer, s. 25 v.d.; T. N. Knipoviç, KSİİMK, XXVIII, 1949, s. 74 v.d.; V. İ. Pilyavskiy, *Sırtsovıe soorujeniya drevnego Merva, Nov. issled. po İst. arhitekt. narodov*, SSR, M., 1947, res. 5-9; A. Potapov, *Relyefı drevney Sogdianı istoriçeskiy istoçnik*, VDİ, 2, 3, 1938; G. A. Pugaçenkova, *Arhitektura Sredneaziatskoy antiçnosti*, VDİ, 1951, 4, *Arhitekturnıe Pamyatniki Nisı*, Trudı YuTAKE, I, Aşkabad, 1949, s. 240 v.d.; *Elementı Sogdıyskoy arhitekturı na Sredneaziatskih terrakotah*, Materialı po arheologii Uzbekistana, II, Taşkent, 1950, s. 8 v.d.; *K probleme voznik-novenie "Şatrovıh Mavzoleev" Horasana*, Materialı YuTAKE, I, Aşkabad, 1949, s. 59 v.d.; G. K. Rudov, *Voprosu o voorujeniya Sogda VII-VIII. vv.*;

SRİKM Tac., I, Arheologiya, 1952, s. 59-72; B. Ya. Staviskiy, *K voprosu ob ideologii do Musulmanskogo Sogda*, SRİKM Tac., I, Arh., 1952; O. İ. Smirnova, *Materialı k svodnomu katalogu Sogdiyskih monet*, EV, VI, 1952, s. 3-45; *Sogdiyskie monetı iz raskopok v Pyancikenta*, KSİİMK, 28, 1949; N. V. Struve, *Vosstanie v Margiane Pridarii*, Material. YuTAKE, I, Aşkabad, 1949, s. 27; A. İ. Terenojkin, KSİİMK, 33, 1950, s. 152 v.d.; S. P. Tolstov, *Ossuari novogo neobıçnogo tipa uveyçannıe pustotelemi skulpturnımi izobrajenyami lyudez iz obojennoy glinı*, İzv. AN SSR, VII, 6, 1950, s. 578; *Drevnıe Horezmiyskie pamyatniki v Karakalpakii*, VDİ, 1939, 3, s. 195 v.d.; *Drevnosti Verhnego Horezma*, VDİ, 1941, 1, s. 164 v.d.; K. V. Trever, *Gopatşah-pastuh-tsar*, TOVE, II; V. L. Voronina, *İzuçeniya arhitekturı drevnego Pyancikenta*, MİA, 15, M.-L., 1950; *Arhitekturnıe pamyatniki drevnego Pyancikenta*, MİA, 37, s. 99-132; *Priemu stroitelnoy tehniki do Arabskogo perioda v Sredney Azii*, KSİİMK, 28, 1949; *Stroitelnaya tehnika drevnego Horezma, Trudı Horezmsk. Arheolog. Eksped.* AN, SSR, M. 1952; A. Vyazigin, *Ossuarii s gorodişa Kalalı-Kır*, VDİ, 1948, s. 150-155; S. P. Tolstov, SA, 18, 1953, s. 316 v.d.; *Keramike Ayrtama vremeni Kuşanov*, Trudı AN. Uzb. SSR, I, Termezk. Arheolog. Eksped., II, Taşkent, 1945, s. 45.

Soğd ülkesi, Amuderya ile Sirderya nehirleri arasındaki bölge idi. Ticaretle uğraşan Soğdlular Orta Asya'ya yayılmış ve yer yer koloniler kurmuşlardı. Ayrıca Orta Asya'daki ipek yolu ticareti de tamamen onların elinde bulunuyordu. Göktürk devletinin bilhassa ilk zamanlarında Soğdlular, Göktürk kaganlarına müşavirlik etmişlerdi. Meselâ Bizans imparatorluğuna Göktürk kaganı tarafından elçi olarak gönderilen Manyah adlı şahıs bir Soğdlu idi. Göktürk kaganlarının batı âlemi hakkındaki bilgileri de daha ziyade Soğdluların verdikleri haberlere dayanıyordu. Göktürk çağında Orta Asya'nın her tarafına dal budak salan Soğdlular yer yer koloniler kurdular. Bunun neticesi olarak siyasî ve kültürel rolleri büsbütün artmış ve Uygur çağında, Uygurlar üzerindede çok müessir olmuşlardı.

Soğd ülkesinde Göktürk yazılı vesikaları

Zerefşan vâdisindeki Mug-Tepe'de birçok Soğdça vesikalarla birlikte Göktürk yazılı eserler de bulunmuştu[350]. Soğdça vesikalar Tarhun Divastiç adlı bir Soğd reisi ile ilgili idi[351]. Bu vesikalar bize göstermektedir ki Göktürk hâkimiyetine giren Soğd ülkesinde Göktürk yazısı da kullanılmağa başlanmıştı.

[350] Bernştam, *Drevnıe Türskiy dokument iz Sogda*, EV, V, 1951, s. 65-75.
[351] A. Freyman, *Datirovannıe Sogdiyskie dokumentı s gorı Mug v Tacikistane*, Trudı İVAN, XVII, s. 153 v.d.; EV, V, s. 65 v.d.

Pencikent yakınlarında, VI-VIII. asırlara ait içlerinde at bulunan göçebe Türk mezarlarına da rastlıyoruz[352].

Yedi-Su'da Soğd kolonileri

Soğd kolonileri, bilhassa Yedisu bölgesinde çok sık olarak yerleşmişlerdi. Göktürklerin hüküm sürdüğü sahalarda görülen İran kültür ve san'at tesirlerinin yayılmasında bu Soğd kolonilerine ait san'atkârların rolü büyük olmuştu. Yedisu dolaylarında elde edilen buluntular, burasının atlı göçebe kültürlerle yerleşik Soğd kültürünün birbirine karıştığı ve birbirlerini tamamladıkları bir yer olduğunu göstermektedirler[353]. Orta Asya'da Soğd kolonilerinin yayılışlarına paralel olarak *Zerdüştlük* veya *Mazdeizm* de yayılmıştı[354]. Bu sebeple Zerdüşt dinine veya onunla ilgili mezheplere ait eser ve adetler nerede bulunmuşsa, orada Soğd kolonilerinin de bulunma ihtimalleri hatıra gelmişti. Göktürkler de bazı Zerdüşt âdetlerini öğrenmişlerdi. Meselâ Bizans elçisi Zemarhos, *ateş üzerinden* atlatılmıştı[355].

Yedisu'da, V-VII. asırlara ait Soğd kültür merkezleri, Sukuluk, Kenbulun ve bugünkü adı ile İvanskoe idi[356]. Bu çağın en önemli eserleri yuvarlak kapaklı ossuraium'larla[357] kadın heykelcikleri idi[358]. Pencikent'de olduğu gibi Sukuluk'da da İran tanrıları ve mitolojisi, Greko-Budist ikonografisi ile ifade ediliyordu[359]. V-VIII. asırlarda, Sukuluk'da Soğd kolonilerinin çok kesif bir faaliyeti vardı. Bu çağa ait Sukuluk eserlerinden küçük bir Soğd heykelciği, tetkike değer bir eserdir[360]. Heykeller, ya doğrudan doğruya heykel olarak yapılıyorlardı veyahut da kaplar v.s. antropomorf bir tarzda şekillendiriliyorlardı (Lev. 19, 1, 32). Bu eserlerde eski Yunan kültürünün

352 Bernştam, aynı eser, s. 75; V. İ. Sprişevskiy, *Pogrebenie s konem seredinı I. Tsyaçeletiya n.e.*, Trud. Muzeya İstorii narodno Uzbekistana, I, Taşkent 1951.

353 Bernştam, MİA, 26, s. 133 v.d.

354 Bernştam, *Sogdiskaya kolonizatsiya Semireçya*, KSİİMK, VI, 1940; MİA, 26, s. 133.

355 E. Chavannes, *Documents*, s. 235.

356 Bernştam, MİA, 14, s. 110.

357 Aynı eser, T. LXII. Lev.

358 Aynı eser, T. LXI, 5.

359 Aynı eser, T. L, 1-4; LX.

360 Aynı eser, T. LI, LII; SA, XI. Lev. 19.1.

izlerini görmek de mümkündü[361]. Heykellerin başlarında üç dilimli Sasanî taçları da görülüyordu. Bazılarına göre bu heykeller Kubadşah'ı temsil ediyorlardı[362]. Bu şekildeki birleştirmelere karşı daima ihtiyatlı olmak lâzımdır. Ateşperest Soğdların âyinlerde kullandıkları eşyalardan elimize geçenler, antropomorf kaplarla (Lev. 19,1) içlerinde ateş yakılan ateşdenliklerdi (Lev. 33,2)[363]. Bu arada ossuarium'lara ait kapaklara da çok rastlanmıştı[364]. Kapakların tepelikleri ekseriyetle hayvan şeklinde üslûplandırılmıştı[365] (Lev. 19,2). Keramikler üzerindeki süsler umumiyetle basma suretile yapılmıştı. Çanak çömleklerin üzerinde inci dizisi ve rozetler sık sık yer almış; bazı figürler ve kabarık süsler yapıştırma suretile kapların üzerine yapıştırılmışlardı (Lev. 30). Esasen Yedisu bölgesinin keramiklerine ait kronoloji henüz daha iyice tesbit edilmiş değildir.

GÖKTÜRK'LERDE ZERDÜŞT AN'ANELERİ

Orta Asya'da Ateşgedeler

Göktürk devletinin içindeki atlı göçebe Türk halklarından bir kısmının ateşperestlik, yani Zerdüşt dinini kabul etmiş olmaları çok muhtemeldi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Bizans elçisini ateş üzerinden geçirme merasimi, yapan kimseler Türk olmasalar bile, Göktürk devletinde Zerdüştlük an'anelerinin yerleşmiş olduğunu bize göstermesi bakımından enteresan bir hadisedir[366]. Orta Asya'da Zerdüşt dinini kabul eden göçebelere ait tapınakların, daha ziyade arabalar üzerindeki çadırlar içinde bulunması çok muhtemeldi[367]. Bununla Orta Asya'da bazı küçük ateşgedeler de ele geçmişti[368].

Zerdüşt an'anelerine göre gömülen ölüler

Zerdüşt dininin bir mezhebine göre, bir insan ölünce, ölünün etleri kemiklerinden sıyrılır ve kemikler ayrı bir kaba konarak gömülürdü. İlim dilinde bu kaba *ossuarium* denir. Türk

[361] Aynı eser, s. 113.
[362] Aynı eser, s. 114.
[363] Aynı eser, s. 115-117.
[364] Aynı eser, T. LVII-LIX.
[365] Aynı eser, T. LVII-LIX.
[366] Zerdüşt dininde bir insanın günâhlardan temizlenmesi, ateş üzerinden atlatılması suretile yapılırdı.
[367] Bernştam, MİA, 26, s. 133-142.
[368] Aynı eser, aynı yer.

hakanlarının Horasan ve Batı Türkistan'a tâyin edilen Göktürk şadları ve yabgularının Zerdüşt dinini kabul ederek bu an'aneleri bizzat kendilerinde de tatbik etmiş olmaları çok muhtemeldi[369]. Bu ananelerden Manas destanında da bahsedilirdi[370] (bk. Lev. 19,2).

Levha 19 — Çu vâdisinde bulunmuş, Soğdlulara ait eserler: 1. Heykeller; 2. Ossuariumlar.

En karakteristik Batı Türkistan Ossuariumu şüphesiz ki Katta-Kurgan civarındaki Biyanayman'da bulunan, VI. asrın sonuna veya VIII. asrın başına ait bir eserdi (A. Ya.

[369] Ossuariumların Türklerle ilgisi bakımından bk. Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, Ankara, 1954, s. 181 v.d.; Barthold, *Otçet*, İRAİMK, 1922, II. Türkistan ossuariumları için bk. K. İ. İnostrantsev, ZVO, XXIV, 1916; W. Barthold, RKİSVA, 8, 1908; Borisov, TOVE, II; A. Potapov, VDİ, 2, 3, 1938; Bernştam, MİA, s. 138.
[370] A. İnan, *Şamanizm*, s. 181 v.d.

Borisov, İzobrajeniya na Biyanaymanskih ossuariah, TOV, 2, 1940, s. 48). Batı Türkistan'daki Soğd ossuariumları *köşeli* idiler. Yedi-Su'da yani Orta Asya'da bulunanlar ise *yuvarlak* bir şekilde yapılmışlardı. Bu sandıkların veya topraktan yapılmış kapların ön kısmı, umumiyetle İran mitolojisine ait resimlerle süslenirdi[371]. Bu resimlerin tetkiki, Soğd san'atının Orta Asya'daki mahiyeti hakkında da bize bir fikir verebilmektedir. Bu resimlerden anlıyoruz ki her ne kadar Göktürk çağındaki Yedisu Soğdları eski Sasanî an'anelerini devam ettiriyor idiyseler de diğer yandan da Turfan ve Kuça'daki Budist kültürün tesirlerinden kurtulamamışlardı[372].

Orta Asya'da Sasanî taçları

Orta Asya'da ve Türklerdeki taç şekilleri ve taçlarla ilgili an'aneler henüz daha tetkik edilmiş değildir. Göktürkler devrinde Sasanî taçlarının gerek tezyinat ve gerekse şekil itibarile Orta Asya'da görünmeye başladığını müşahede ediyoruz[373]. Bizim fikrimize göre, Göktürkler üzerindeki bu gibi tesirler, doğrudan doğruya İran'dan gelmiş olmaktan ziyade, Doğu Türkistan'daki şehirlerden girmiş olmalıydı[374]. Orta Asya'daki Sasanî taçları, Hun devrindeki kurganlarda da görülmekte idi[375].

Zerdüştlüğe ait motiflerden horoz ve cennet kuşu

Bilindiği üzere cennet kuşu esas itibarile bir Çin motifi idi. Fakat sonradan İran'a da girdi ve Zerdüştlüğün en önemli sembollerinden biri olmuştu. Zerdüştlükte *horoz* ve *cennetkuşu*, *ateş* ve *güneşin* birer sembolü idiler. Bu motiflere, Göktürk ve Hun devrine ait kurganlardan çıkan kumaş ve eyerler üzerinde çok rastlamaktayız. Ayrı ayrı yerlerde de söylediğimiz gibi Prof. Kiselev, cennet kuşu motiflerini Orta Asya'da bir Çin tesiri olarak göstermektedir. Halbuki Bernştam bu motifi bir İran sembolü olarak kabul eder[376]. Bizce Prof. Kiselev'in fikri kabule daha şayandır. Orta Asya'daki Sukuluk buluntularında ele geçen horoz ve cennet kuşu motifleri, İranlılaşmış ve her bakımdan İran karakterine bürünmüşlerdi[377].

[371] Bernştam, MİA, 26, s. 138 v.d.
[372] Aynı eser, aynı yer.
[373] Bernştam, MİA, 26, s. 140.
[374] Bu şehirler Kuça, Turfan, Karaşar v.s. idi.
[375] Umumi olarak bk. L. R. Kızlasov, KSİİMK, 29, s. 48-54.
[376] Bernştam, *İzobrajenie Sogdiytsa*, KSİİMK, 19.
[377] Bu motifler için umumi olarak bk. K. İnostrantsev, ZVO, 24, s. 134 v.d.; K. V. Trever, TOVE, II; Dyakonova, TOVE, II.

Göktürk çağında, bilhassa Altay dağları etrafında topraktan yapılmış küçük insan ve hayvan heykelciklerini de çok bulmaktayız. Bunlar da Zerdüşt dini ile ilgili sembollerdi. Bu eserler bilhassa Çu nehrine dökülen Sukuluk çayı üzerinde, Rusların "Çuyskaya doline" dedikleri mevkide çok bulunmuştu[378]. Bu tip figürlere kaplar üzerinde de rastlamaktayız. Meselâ böyle bir ihtiyar figürünün giyiniş tarzı ve tacı çok enteresandır[379]. Bu figürlerin daha ziyade ölü gömme merasimlerinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bunlar, bize Türklerdeki balbal an'anesini de hatırlatırlar (bk. Lev. 19). **Küçük Soğd heykelcikleri**

İkinci tip heykelcikler grubu İran mitolojisinden alınmış, başları insan ve vücutları hayvan olan heykelciklerdi. Önceden hazırlanan kalıplara kaba olarak dökülerek yapılmış bu toprak heykelcikler, Kubad-Şah'da eşlerine rastladığımız İran eserlerinin benzerleri idiler. Bu eserler, Orta Asya'da Zerdüştlüğün ve İran kolonilerinin zamanımıza kadar gelen hatıralarıdır.

Bu kaydettiklerimizden başka Soğd mimarîsi[380], keramiği[381], silâhları[382] hakkında da çok söylenecek şeyler vardır. Fakat kitabımızın hacmi buna müsait değildir.

---

[378] Bernştam, MİA, 26, s. 136.

[379] Bernştam, aynı eser, aynı yer. K. İnostrantsev, ZVO, XVIII, s. 146, 203.

[380] Soğd mimarîsi için umumî olarak bk. V. Çepelev, *Antiçnaya stadiya*, s. 59 v.d. S. P. Tolstov, VDİ, 1939, 3, s. 195 v.d.; VDİ, 1941, 1, s. 164; Pugaçenkova, VDİ, 1951, 4; YuTAKE, I, s. 240. Birinci etüd Budist mimarisinin Soğd eserlerine tesiri hk.; ikincisi ise Soğdların köşeli kuleleri hakkındadır. Orta Asya'daki bazı eserler üzerinde bulunan resimlere göre Soğd mimarîsi hk. Pugaçenkova, *Materialı po arh. Uzbekistana*, II, s. 8 v.d.; Arap istilâsından önceki Orta Asya hk. Voronina, *K voprosu ob*, s. 35; MİA, 37, s. 94 v.d.; Zasıpkin, *Arhitektura*, s. 33 v.d.; Bibliyografyamızdaki Voronina, V. İ. Pilyavskiy, G. V. Grigoryev'in eserlerine bk.

[381] Grigoryev, TOVE, II, 1940; KSİİMK, VI, 1940; XIII, 1946; Knipoviç, KSİİMK, 28, 1949, s. 74; Terenojkin, KSİİMK, XXXIII, 1950, s. 152; Vyaznitissa, TrudıAH Uz. SSR, I, s. 45; A. Yu. Yakubovski, Sb. "*Po sledam drevnih Kultur*", s. 270 v.d.

[382] Rudo, Soobş. Respubl., I, 1952, s. 59-72.

TÜRGEŞ PARALARI

A. N. Bernştam, *Türgeşskie monetı*, TOV, 2, 1940, s. 105-111; MİA 14; *Noviy tip Türgeşskih monet, Türkologiçeskiy sbornik*, I, M.-L., 1951, s. 68-72; E. Drouin, *Les monnaies Turko-Chinoises*, Revue Numismatique, 1896; Markov, *İnvertaynıy katalog Musulmanskih monet Gosudarstvennogo Ermitaja*, Sbp., 1896, s. 203; M. Masson, *Monetnıe nahodki v Dredney Azii, 1917-1927 gg.*, İzvestiya Sredazkomstarisa, III, Taşkent, 1928, s. 288; F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, APAW, 1910, Berlin, 1911; A. Stein, *Serindia*, IV, Tabl. CVL; OAK, 1891, s. 115; OAK, 1906, s. 134; W. Radlov, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, s. 358; VDİ, 1, 1939.

Semireçi bölgesinde Çin paraları şeklinde yapılmış Soğd yazısı ile Türkçe olarak yazılmış olan bu paraların yekûnu büyük bir kolleksiyon teşkil etmektedir[383]. Bu paralar, tip itibarile Pencikent'te bulunan Soğd paralarına çok benzemekte idiler. Eski Taraz şehrinin IV. katında bulunan Türgeş paraları M.s. VIII-IX. asırlara, V. katında bulunanlar ise XI-XII. asırlara dair eserlerdi[384]. Daha doğudaki Sarıg-Kurgan'da ise "Türgeş Kagan Bay Baga"ya ait bir para bulunmuştu[385]. Türgeş Kaganı Uçele'nin ünvanı "Baga Tarkan"dı[386]. 739 senelerinde Türgeşlerde ismi geçen bir "Baga Tarkan" daha vardır[387]. Bernştam, bu paranın ikinci Baga Tarkan'a ait olduğunu söylüyorsa da bu çok şüphelidir[388]. Paralarda Balasagun'a atfedilen "Kuz Ordu" adı da geçmektedir[389]. Bu paralar, ağırlık ve büyüklüklerine göre beş tipe ayrılmıştı[390]. Sonradan neşredilen başka tipteki Türgeş paralarında, Qagan kelimesinin yanında damga da vardı[391]. Bir diğerinde de "Onok tamga" sından bahsedilmektedir[392]. Bernştam'a göre bu tip paralar M.s. 738-740 senelerine ait olmalı idi[393].

383 Bk. E. Drouin ve H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, s. 169.
384 TOV, 2, s. 105.
385 Aynı yer.
386 E. Chavannes, *Documents*, s. 43.
387 Aynı eser, s. 47.
388 TOV, 2, s. 107.
389 TOV, 2, s. 109.
390 TOV, 2, s. 111.
391 Türkologiçeskiy Sbornik, I, M.-L., 1951, s. 68-72.
392 Aynı yer, s. 69.
393 Aynı eser, s. 72.

7. Göktürk kültürüne ait yeni buluntular

TONYUKUK'UN MEZARI

Kül Tegin'in mezarı yanında bulunan tabut, heykel v.s., çok önce W. Radlov tarafından neşredilmişti. Tonyukuk'un mezarının tasviri ise, etrafında bulunan eserlerle ve birlikte ancak 1958 senesinde yayınlanabildi [1]. Zamanla sanduka ve heykellerin yerlerinin değişebileceği sebebile, bulundukları yönlerin bir kıymeti yoktur. Fakat burada üzerinde durulmağa değer en önemli mesele, Tonyukuk yazıtının yöresinde bulunan eserlerin, aşağı yukarı Kül Tigin'in yazıtının etrafındakilerle aynı olmasıdır. Bu suretle Göktürk mezarlarının müşterek özellikleri hakkında umumî bir fikir edinmek imkânı hasıl olmaktadır. Dik dörtgen şeklinde olan mezarın günümüze kadar gelen izlerine göre, büyüklüğü 40×30 m. dir. Mezarın ortasında, 2.60×2.60 büyüklükte ve 1.50 m. yükseklikte, yekpare dört taş pilâka ile yapılmış bir sanduka vardır. Sanduka, şekil itibarı ile ve dış yüzünün süslenmiş olması bakımından, Kül Tigin mezarındaki eşine benzemektedir. Buna benzer Göktürk çağına ait diğer bir sanduka da, Tula nehri civarında bulunmuştu [2]. Sandukanın üzerini kaplayan taşın ortasında, bir yazıt veyahut da bir heykelin konmasına mahsus bir delik açılmıştı. Bu delik bir sunak yeri de olabilirdi. Aynı yerde ikinci küçük bir sanduka daha bulunmuştu. Mezar kısmının ortasında, küçük bir binanın temel izleri de görülüyordu. Bu binanın özel olarak Tonyukuk için yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Eğer onun için yapıldı idiyse, bu, "*bark*" dan başka bir şey değildi. Zira Göktürk yazıtlarında, Kül Tigin'in mezarı üzerine böyle bir küçük evin yapıldığından ve içinin süslendiğinden bahsedilmektedir. Yazıtlarda bu ev "*bark*" adı ile

* Bu konulara esas olan eserler, kitap dizildikten sonra elimize geçtiğinden, ilgili bölümlere konamamıştır.

[1] Pentti Aalto, *Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Helsinki, 1958, s. 4 v.d.

[2] G. Borovka, *Arheologiçeskie obsledovaniya srednego teçeniya r. Tolı*, Sb. "Severnaya Mongoliya", II, İzd. AN, L., 1927, s. 13

adlandırılmıştı[3] (bk.s. 162). Mezarın yakınlarında ise, Kül Tigin'in mezarında olduğu gibi bir çok taş nineler ve balballar görülüyordu. Aynı mezarın etrafında başka şahıslara ait mezarlar da vardı. Bu mezarlardan bazıları Prof. Johannes Schubert tarafından kazılmış; fakat raporları henüz daha neşredilmemiştir. Bu mezarlarda altından yapılmış bir çok süs pilâkaları elde edilmişti[4].

YENİSEY YAZITLARI YERALTI BULUNTULARI

"Yenisey yazıtları" adı ile adlandırılan ve Göktürk alfabesi ile yazılmış kitabelerin etrafında, son zamanlarda önemli kazılar yapılmış ve burada kayda değer bir çok eserler elde edilmiştir. Her ne kadar bu kitabelere Yenisey yazıtları denmişse de, bunların büyük bir ekseriyeti, güneyde, Tuva bölgesindeki Kem nehrinin kolları üzerinde bulunmuştu. Tuva bölgesi, Kırgız kültür çevresine ait olmaktan ziyade, Göktürklerin tesiri altında bulunan bir kesimde idi. Burası, bazan Göktürklerin eline ve bazan da Kırgızların ellerine geçmişti. Eski Çin kaynakları, Göktürklerin menşeini de Kem nehri bölgesine atfetmektedirler[5]. Bu sebeple Kem havzasında bulunan bütün yazıtları, Kırgızlara mal etmek ilmî bir hareket olmaz. Bir gerçek varsa, o da bu bölgede Kırgız ve Türk kültürlerinin birbiri içlerine girmiş ve karışmış olmasıdır. Büyük bir ihtimâlle Türklerin Anayurdu olan bu bölgenin kültürü üzerine eğilmek, bilhassa biz Türklerin bir görevidir. Rusların son zamanlarda yaptıkları Tuva ilmî araştırmalarının neticelerine göre, Göktürk çağındaki Tuva halkında Mongoloid ırkın izleri çok azdı[6]. Burada yaşıyan Türkler beyaz ırktan ve brakisefal idiler. Elbette az bir karışma vardı. 1960 da L. P. Kızlasov, Tuvadaki kitabelerin

[3] Bk. S. E. Malov, *Pamyatniki drevne Tyurskoy pismennosti*, M. L. 1959, s. 19, XI.

[4] Aalto, Aynı esr., s. 10-11.

[5] B. Ögel, *Doğu Göktürklerine ait notlar ve vesikalar*, Belleten, 1957, s. 103; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden, 1958, s. 489.

[6] Elde edemediğim bu rapor hakkında bana bilgi veren Dr. Ula Johannsen'e teşekkür ederim.

üzerindeki damgaları toplamış ve bazı umumî neticelere varmak istemiştir[7]. Bu hususta biz maalesef nikbin değiliz. Kaşgarlı Mahmud'la Raşid ed-Dîn'in verdiği damgalar arasında bile münasebetler kuramaz iken, böyle dağınık bir bölgede damgalara bakarak umumî neticelere varmak bize henüz daha erken bir hamle gibi geliyor. Bununla beraber toplanmış olan bu damgalar, Türk kültür tarihi bakımından önemli bir malzeme teşkil eder. Bu etüd hakkındaki tenkidlerimizi ayrıca yapacağız. Kızlasov, kendisinin yaptığı bir kronolojiye göre, kitabeleri 840 dan çok daha sonraki senelere koymak istemektedir[8]. Elbette bunlar arasında muahhar olanları da vardı. Fakat kendisinin kul landığı filolojik ve epigrafik kıstaslar çok zayıftır ve görünüşe göre bu husustaki bilgisi de çok azdır. Meselâ Uyug-Arjan (veya Uyug-Arhan) yazıtındaki "*m a r*" kelimesinin okunuşu çok şüphelidir. Bu yanlış okunuşa dayanarak, yazıtın Uygur'lara aidiyetini söylemek doğru olmasa gerektir[9]. Diğer fikirleri de bununla kıyaslanabilir. Uyug-Arjan yazıtının yakınında bulunan mezarlar, 1916 da kazılmış, bir çok kadın ve erkek is-iskeletleri bulunmuştu. Erkeklerin iskeletleri, batı-doğu istikametinde uzatılmıştı. Kadınların başları da batı tarafına doğru konmuştu. Mezarda bulunan muhtelif eserlerin yanında, bilhassa koyun kemikleri nazarı dikkatı çekmekte idi. Eserler arasında tek ağızlı bir bıçak, at gemi, halkalı ve tablalı iki üzengi ve iki toka bize kültür tarihi bakımından bazı fikirler verebilmektedir[10]. Kızlasov, ayrı bir makalesinde Tuva mezarlarını şöyle bir tasnife tâbi tutmuştu : 1) Kurganın toprak kısmının altında, bir katakomb içine gömülen ölüler. Bu mezar tiplerini Uygur Kurganları adı ile adlandırmaktadır. 2) Altay Türklerine ait atlı taş kurganlar. 3) Yerli halka ait, at.ız olarak gömülen ölüleri ihtiva eden taş kurganlar[11]. Bu tasnif

[7] *Novaya datirovka pamyatnikov Eniseyskoy pismennosti*, SA, 3, 1960, s. 92-120.

[8] Aynı esr., s. 99 vd.

[9] Aynı esr., s. 99-100.

[10] Aynı eser., s. 99, ris. 2.

[11] L. P. Kızlasov, *Etapı drevney istorii Tuvi*, Vestnik MGU, ser. ist. -fil., 1958, 4; SA, 1960, 3, s. 99.

de henüz daha münakaşa edilebilir bir konudur. Elegeş yazıtının yakınlarında da bazı hafriyatlar yapılmıştı. Bilhassa Uyuk nehri civarındaki Malinovka kurganı üzerinde durulacak bir buluntu yeridir [12]. Çıkan eserler Kırgız kurganları ile mukayese edilecek olursa, Göktürk çağından sonraki devirlere ait olduğu görülür [13]. Fakat kayış uçlarının tezyinatı da, bilhassa Altaydaki Göktürklere ait Kuray buluntuları ile büyük bir benzerlik gösterir (Lev. 14). Avar eserlerini hatırlatan tezyinatsız kayış uçlarının ve tokaların muahhar devrirlere konması biraz güçtür [14].

Her ne olursa olsun, Kemçik ve Ulug-Kem havzası Kırgızlardan daha ziyade, Göktürk kültür çevresi içinde mütalea edilmelidir. Göktürklerden sonra bu bölgenin, Kırgız ve biraz da Uygur kültürünün sahası içine de girdiği bir gerçektir.

TALAS VADİSİNDEKİ GÖKTÜRK YAZITLARI

Talas nehri kıyısında Göktürk yazısı ile yazılmış kitabelerin de bulunması, bu bölgede Göktürk hakimiyetinin yalnızca şekil bakımından yayılmış olmadığını bize gösterir. Türk kültürü, yazı dili ile birlikte Talas havzasına nüfûz etmişti. Bu yazıtlara bakılırsa, Türkler yavaş yavaş yerleşik hayata girmiş ler ve ziraatla meşgul olmağa başlamışlardı. Nitekim Evliya-Ata yakınında ki Ayır-Tam-Oy'da bulunan taş yazıtın sahibi, tarlasını ve su hendeklerini, yani "*atız*" ını tanzim ettiğinden bahseder [15]. Bu yazıt, bize Türklerin ziraatla da uğraştıklarını ispat eden çok önemli bir vesikadır. Gene aynı yerin yakınında bulunmuş olan başka bir mezar taşında ise, göçebe hayatla ile ilgili sözler okunuyordu. Maalesef bu yazıt kat'i olarak okunamamış ve muhtelif bilginler tarafından ayrı ayrı okunmuştu. Buna rağmen, gerek "*altı oba* (?)" [16] ve gerekse "*altın ïlim*" [17] tabirleri kısmen göçebe hayatı ifade eden

[12] SA, 1960, 3, s. 101.
[13] Aynı esr., s. 103, ris. 6.
[14] Aynı esr., s. 108-109, ris. 11, 12.
[15] Malov, Aynı esr., s. 57 vd.
[16] G. Nemeth, KCsA, 1926, s. 134-143.
[17] Malov, Aynı esr., s. 60.

sözlerdir. Gene Talas vadisinin güney kısımlarında bulunan ve ağaç levhalar üzerine yazılmış yazıtlar, bir yol hakkında verilen bir raporu ihtiva etmektedirler[18]. Yol üzerindeki arızalar ve ovalar bu yazıtta tasvir edilmektedir. Bu tahta yazıtların, bir öncü veya haberci tarafından yazılıp ordugâha gönderilmiş olması da çok muhtemeldi. Çin kaynakları da Orta Asyalı göçebelerin, yazılarını ağaç üzerine yontmak suretile yazdıklarını, zaman zaman bize haber verirler. Tabii olarak bu yazıtlar sür'atle çürümüş ve zamanımıza kadar gelmemiştir. Bunların tek numunesi, bu üç yazıttır.

FERGANA'DA GÖKTÜRK YAZITLARI

Kuzey Fergana'da Mug-hon yakınlarında açılan mezarlarda, B. A. Litvinskiy tarafından yeni olarak bulunan bir yüzük üzerinde, Göktürk alfabesi ile yazılmış bir yazıt görülmüştü. Henüz daha fotografının neşredilmediği bu yazıt, S. G. Klyaştornıy'ın okuduğuna göre eski Türk ünvanlarından "*Inanç*" kelimesini ihtiva ediyordu[19]. Altaydaki Kuray buluntularından bir kemer süsü üzerinde de "*Şad*" ünvanı geçmişti. Bundan anlaşılıyor ki, bu çağda Türkler kendi eşyaları üzerine, kendi damgaları yerine adlarını da yazdırıyorlardı. Kuzey Fergana'daki Türk hakimiyetinin önemini Çatkal ve Susamır buluntuları dolayısile belirtmiştik.

Güney Fergana'da Isfara şehrindeki kazılarda yeni olarak elde edilen bir çanak çömlek parçası üzerinde de Göktürk harflerine rastlanmıştı[20]. Göktürk elfabesinin Isfara şehrine kadar inmiş olması, Türk kültürünün yayılış sahalarını tespit eden kat'i bir delildir.

[18] Aynı eser, s. 63-68.

[19] S. G. Klyaştornıy, *Drevne Tyurskaya runiçeskaya nadpis na bronzovom perstne iz Fergana,* Trudı Tac AN, Inst. Ist. Arh. i Etn., V, 1959, s. 167-168 Bu kitapları bana göndermek nezâketinde bulunan ve kendisini her zaman takdir ettiğim genç ve değerli bilgin S. G. Klyaştornıy'a burada teşekkür etmeği bir borç bilirim.

[20] E. A. Davidoviçi, B. Litvinskiy, *Arheologiçeskiy oçerk Isfarinskogo-rayona,* Stalinabad, 1955, s. 170, Pl. 85, 86.

TOHARİSTAN'DA GÖKTÜRK TAŞ NİNELERİNİN İZLERİ

1960 da çok güzel bir baskı ile neşredilen, Amuderya'nın yukarısındaki Tirmiz şehri dolaylarındaki Balalık-Tepe kazılarına ait bir eserde, Göktürklerden öncesine ve Göktürk çağına ait önemli malzeme verilmiştir[21]. Türk göçebeleri ile ilgisi olmayan bu buluntular arasındaki bazı heykellerin, Göktürk Taş Ninelerine benzer bir şekilde yapılmış olması, epey münakaşalara sebep oldu. Saçları ve yüzü tamamen Greko-budist üslûpla yapılmış olan taş ninenin, Göktürklere ait eşlerinde olduğu gibi, sağ eli kadeh tutmakta ve sol eli ise iyice görünmeyen kılıcına doğru gitmekte idi[22]. Bu heykel bize göstermektedir ki, Ak-Hun'ların yıkılışından ve Batı Türkistan ile Toharistanın Türkler eline geçmesinden sonra, Göktürk kültürü şehirlere etkiden geri kalmamıştı.

TALAS VADİSİNDEKİ GÖKTÜRK BULUNTULARI

Talas vadisi, Göktürk çağında büyük bir önemi haizdi. Çin kaynaklarına göre, bu bölgede Batı Göktürk devletinin büyük kabile gruplarından biri olan Nu-shih-pi'ler oturuyorlardı. Bu sebeple Talas vadisindeki, bilhassa göçebelere ait buluntularda, Türklerin hisseleri büyüktür. Bu bölgeyi tetkik eden bilginler, buluntuları başlıca şu çağlara ayırmışlardır: 1. Soğdak ve Göktürk çağı (V-VIII. asır); 2. Karluk çağı (VIII-X. asır); 3- Karahanlı çağı (XI-XII asır) [23]. Şunu önceden söylemek lazımdır ki, Göktürk çağında bilhassa şehirlerde oturanlar Soğdak'lardı ve sayıları Türklerden fazla idi. Bu sebeple meskûn yerlerde ele geçen buluntuların ekserisi, Zerdüşt dini ile ilgili eserlerdi[24]. Yukarı Talas vadisindeki Ming-Bulak, Göktürk kaganlarının yazlık bir karargâhı

[21] L. İ. Albaum, *Balalık-Tepe*, Taşkent, 1960, s. 190-196.
[22] Aynı esr., s. 193, fig. 149.
[23] Talas vadisi hakkında en iyi arkeolojik raporlar: A. N. Bernştam, *Arheologiçeskie rabotı v Kazahstane i Kirgizii*, VDİ, 1939; *Pamyatniki starinı Talasskoy Dolinı*, Alma-Ata, 1941.
[24] G. İ. Patzeviç, *Raskopki na territorii drevnego Goroda Taraza*, Trudı Inst. Ist. Arh. i Etn., I, arh., 1956, s. 80, 85

idi[25]. Bu sebeple Susı, Şelci, Atlah ve Belhu gibi buluntu yerlerinin Göktürklerle ilgileri fazla idi. Orta Talas vadisindeki Taraz'da, Türgeş paraları da bulunmuştu[26]. Taraz şehrinden kuzeye doğru, Talas vadisini takip ederek gidilecek olunursa, Kök-Tübe, Adahkes, Doh-Nucikes harabelerine gelinir[27]. Talas vadisinin bu kısmında, taş ninelere ve Göktürk balballarına çok rastlanmıştır. Bu bölgedeki Tik-Turmas, Kök-Kesene ve Ak-Kesene buluntu yerleri de, Göktürklerin medeniyet tarihi bakımından çok önemlidirler[28]. Tik-Turmas'da mühim bir kurgan bulunmuş ve civarında eski Harezm kültürü ile bir medeniyet katına da rastlanmıştı. Gene aynı kesimdeki Şarvaşlık'da, Göktürk çağı ile ilgili ateşperest Soğdak'lara ait kültür katları da tespit edilmişti[29]. Durumu hülâsa edecek olursak, diyebiliriz ki Göktürk çağındaki Talas şehirlerinde ateşperest Soğdak'ların; yaylalarda ise göçebe Türklerin bıraktıkları eserler ekseriyette idiler.

İLİ VADİSİNDE GÖKTÜRK ESERLERİ

Orta Asya'da ilmî kazıların en az yapıldığı bölgelerden biri, şüphesiz ki İli nehri havzası idi[30]. İsadan önceki devirlerde, Wu-sun'ların yaşadığı bu bölge, Göktürk çağında bilhassa Türgeş'lerin sürülerini yaydıkları bir yer olmuştur. Türgeş'lerden evvel bir çok Türk kabileleri, bu kurak havzada zaman zaman yerleşmiş ve yer değiştirmişlerdi. İli nehrinin sağ kıyısında bulunan Göktürk çağına ait kurganların üzeri, daire şeklinde taşlarla çevrilmişti[31]. Ayrıca kurganların yanında

[25] Bk. E. Chavannes, Documents historiques sur les Tou-kiue, s. 195.

[26] Bernştam, *Talass. dolinı*, s. 29; Patzeviç, Aynı esr., s. 86.

[27] L. İ. Rempel, *Arheologiçeskie pamyatniki v dalnıh nizovyah Talasa*, Trudı Inst. Ist., I, 1956, s. 62.

[28] V. Kallaur, PTKLA, Taşkent, 1899, s. 71 vd.

[29] Rempel, Aynı esr., s. 69.

[30] İli bölgesi hakkında başlıca iki önemli rapor şunlardır : K. A. Akişev, *Otçet o rabote İliyskoy arheologiçeskoy ekspeditsii* 1954 g., Trudı Inst. Ist. Arh. i etn., 1, 1956, s. 5-33; G. A. Kuşayev, *Dva tipa kurgannıh pogrebeniy pravoberejya reki İli*, Aynı yer, s. 207-221.

[31] Kuşayev, s. 217.

balbal taşları da görülüyordu[32]. Mezarlar pilân itibarı ile, Çu havzasındaki göçebe Göktürk ve Karluk kurganlarına benzemekte idiler. İnsanlar, atlarla beraber gömülmüşler ve ölülerin başları da güneye doğru konmuştu[33]. Yüzleri de belki doğuya doğru çevrilmişti. Tek ağızlı kılıçlar, üç köşeli ok uçları, ağaç ve topraktan yapılmış kaplar, bu mezarların en önemli buluntuları arasında idiler. İli havzasındaki mezarların sayıları az ve içleri de çok fakirdi. Orta Asya'lı göçebeler, bu bölgeye ancak muayyen mevsimlerde uğruyorlardı.

KURIKAN KÜLTÜRÜ VE TÜRKLER

Göktürk kitabelerinin de sık sık bahsettikleri Kurıkan kavmi, Baykal gölünün batısında oturan göçebelerdi. Çin kaynakları, bize Kurıkan'ların yerleri hakkında açık bilgiler vermektedirler[34]. 1959 da A. P. Okladnikov tarafından neşredilen Kurıkan'lara ait kaya resimleri, onların yaşayış tarzları hakkında bize çok kıymetli bilgiler sunmaktadırlar[35]. Kaya resimleri arasında, Göktürk elfabesi ile yazılmış, meselâ "*er*" gibi bazı Türkçe kelimelere de rastlanmış olması, buluntuların değerini bir kat daha artırmıştır[36]. Bundan da anlaşılıyor ki Kurıkan'ların yazıları ve dilleri Türklerle aynı veya hiç olmazsa akraba idi. Bu buluntular Türk dili bakımından şu kıymetli ip uçlarını da veriyor: Biliyoruz ki Kurıkan'ların kuzey komşuları bugünkü Yakut'lardı. Bu duruma göre, Kurıkan'lar Altay ve Sayan dağlarından Yakut ülkesine kadar Türkçe konuşan kavimler arasında münasebet kuran, ortadaki bir Türk kavmi rolü oynuyorlardı. Çin kaynakları, Kurıkan'ların çok büyük ve kuvvetli olan, boyunları deve boynuna benzeyen atlara sahip olduklarından bahsediyorlar[37]. Kaya resimlerinde de uzun boyunlu ve güzel atların bulunması

[32] Aynı eser., s. 215.
[33] Aynı eser, s. 217; kuzeye konan başlar için. Akişev, s. 29.
[34] Wen Hsien T'ung Kao, 205—2724 a; Yakinev, I, s. 348.
[35] A. P. Okladnikov, V. D. Zaporojskaya, *Lenskie pisanitsi.*, M. -L., 1959.
[36] Aynı eser., s. 110.
[37] Wen Hsien T'ung Kao, Aynı yer.

Çin kaynaklarını teyid etmektedir[38]. Atların yeleleri tarak ağzına benzer bir şekilde kesilerek süslenmiş ve boynuna da bir püskül asılmıştır. Bu tarak şeklindeki at yelelerine, Altaylardaki Göktürk, Kırgız kültür çevresinde rastladığımız gibi[39]; Çinde Hunları temsil eden kabartmalardaki at yelelerinde de görmekteyiz. Türklerde atın boynuna asılan bu gibi süslere "*monçuk*" adı verilirdi[40]. Atların başına da bir sorguç takılmıştı. Pazırıktaki Hun mezarlarında görülen bu at sorguçlarına, bilhassa Hazarlara ait bahsimizde uzun uzadıya temas etmiştik (bk. s. 320). Bazı atların üzerindeki eyerlerin arka kaşları oldukça yüksekti. Türklerde, eyerlerin bu ön ve arka yastıklarına "*köpçük*" adı verilirdi[41]. Bazan da "*öngdünki yalıg kidinki yalıg*", yani ön ve arka eyer kaşı şeklinde tesmiye edilirdi.[42] Resimlerde, atların kuyruklarının iyice bağlanıp bağlanmadıkları belli değildir. Bununla beraber açık olarak yapılmış bazı resimlerde, bu düğümü de görmekteyiz[43]. Esasen at kuyruğunu bağlama adeti Türklere mahsus bir an'anedir. Alp Arslan da Malazgirt meydan muharebesinde, kendi atının kuyruğunu bağlamıştı[44]. Türkler, at kuyruğunu iple bükme veya bağlamağa "*sırtlamak*" derlerdi.[45] Harezmşahlar devrinde yazılmış Türkçe sözlüklerde de "*tügdi atnın kuyrugın*" şeklinde tabirlere arastlamaktayız[46]. Ayrıca at kuyruğunu bağlama an'anesini Kırgız kültür çevresinde[47], meşhur Kopen buluntularında[48], Hunları temsil

[38] Okladnikov, s. 114, fig. 49.

[39] Bu tarzda kesilmiş at yeleleri için bk. Kudırge'de: *Mogilnik Kudırge na Altae*, s. 51, ris. a18; Kırgızlarda: B. Laufer, *Chinese clay figures*, s. 222 fig. 35; Çinde yapılmış Hun portrelerinde: Aynı esr., Pl., XXII. Ayrıca Ho Chü-p'ing stelinde de görülür.

[40] *Divanü Lûgat it-Türk*, I, 475. Kudırge'deki Göktürk süvarisinin atının boynunda da görülür: *Mogilnik Kudırge*, s. 51, ris. 18 (bk. Lev. 13,1). Kopen'de: Evtyuhova, s. 50, ris. 54; DİYS, T. LVII, 3. Laufer, *Chinese clay figures*, PI. XXII.

[41] *Divan*, I, 478.

[42] *Divan*, III, 14.

[43] Okladnikov, s. 31, ris 13.

[44] *İbn al-Asir*,

[45] *Divan*, III, 444.

[46] *Mukaddimat al-Adab*, Poppe neşri, s. 239 a.

[47] Laufer, *Clay figures*, s. 222.

[48] Evtyuhova, Kiselev, *Çaa-Tas u sela Kopenı*, s. 50.

eden Ho Chü-p'ing stelinde ve Çin ressamı Han Kan'a atfedilen bir Hun portresinde görmekteyiz [49]. Bu adet, sonradan Mogollarda da yaşamıştı [50].

Kurıkan resimlerinde, atlara bazan üç kişi birden binmişti. Bir kişiden fazla ata binme adeti Orta Asya Türklerinde de oldukça yaygındı. Türkler, at üzerine ikinci bir adamın binmesi için ayrılan yere "*sugarsuk*"; [51] ve atın arkasına binenlere de "*köçük*" derlerdi [52]. Mogollarda da eyerin arkasına binenlere mahsus tabirler vardır [53]. Kurıkan'lar, kuzey bölgesinde oturdukları için ren geyiğine de biniyorlardı [54].

Kaya resimlerinde, birbiri arkasından giden ve atlar tarafından çekilen araba katarlarını da görmekteyiz [55]. İki tekerlekli olan bu arabaların üzerleri, kapalı idi. Kamp yerlerinde konaklayan arabalar, arkasından veya önünden vurulan dayaklarla duruyorlardı [56]. Bu iki tekerlekli arabaları gördükten sonra, Uygurların ataları olan Kao-ch'e'ları, yâni yüksek tekerlekli arabaları olan kavmi hatırlamamanın imkânı yoktur. Kao-ch'e'lar, Kurıkan'ların güneyinde oturuyorlardı. Kao-ch'e'ların arabaları ile Kurıkan'larınkiler arasında herhalde bir benzerlik olmalıydı. Ayrıca Kurıkan resimlerinde, atlar ve köpeklerle çekilen kızak kafileleri de görülür [57]. yordu Kızakların üzeri de, tıpkı arabalarda olduğu gibi keçelerle örtülmüştü. Bunlardan başka nehirlerde kullanılan uzun kayık resimleri de kayalara çizilmiştir. Çadır resimlerine bakacak olursak, eski Hunlara ait ve Çinlilerin "*Ch'iung-lu*" dedikleri yuvarlak ve basık kubbeli çadır tiplerinin, Kurıkan'larda da bulunduğunu müşahede ederiz [58]. Bunların yanında, çok sivri kubbeli çadırlara da rastlamaktayız [59].

[49] Laufer, Aynı eser., Pl. XXII.
[50] Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 245.
[51] *Divan*, III, 388.
[52] *Divan*, III, 300.
[53] Bk. Ramstedt, Aynı esr., s. 337 b.
[54] Okladnikov, şekil. 673.
[55] Aynı eser., şekil. 193.
[46] Aynı eser., s. 139, şekil. 152.
[57] Aynı eser., Atlı ve geyikli kızaklar: şek. 321 347; köpekli: şekil 674.
[58] Aynı eser., şekil. 371, 381.
[59] Aynı eser., şekil. 664.

Bayrak resimlerine gelince, karşımıza başlıca iki bayrak tipinin çıktığını görürüz. Bunlardan birincisi ve en çok rastlanan tipi, bir mızrak ucuna asılmış üç dilimli bayraklardı[60]. Diğerleri de doğrudan doğruya dört köşe, düz bayraklardı[61]. Okladnikov, bunların "*tug*" olduğunu söylemektedir[62]. Halbuki mızrak ucuna asılan bu bayraklar, mahiyet itibarı ile tuğdan ayrı idiler. Uçlarına bir ipek parçası veya bayrak asılan mızraklara Türkler, "*beçkem*" veya "*batrak*", yani bayrak derlerdi[63]. Tuğlar ise at kuyruğunun asılması ile meydana gelen bayraklardı. Bu üç dilimli bayraklara Çinlilerde de rastlanır. Kurıkan bayrakları, süvariler tarafından taşındığı gibi, araba ve kızaklara da asılıyordu[64].

Silahlardan ok ve yay en çok görülenleri idi. Türk usûlüne göre, ok torbalarının uçları, atın karnından; yay torbalarınınki ise süvarinin arkasından çıkmış bir şekilde gösteriliyordu[65]. Resimlerden anlaşıldığını göre, Kurıkanlarda da kement önemli bir rol oynuyordu. At üzerinde, geyik ve atlara kement atıldığı gibi; insanların yakalanmasında da kement kullanılıyordu[66]. Türklerde de kement önemli bir rol oynuyordu.

Giyim tarzına gelince, resimlerde bilhassa deri veya keçe çizmeler açık olarak görülmektedir[67]. Keçe çizmeler Türkler arasında da çok yayılmıştı. Sonradan bu çizmeler İslâm kültürüne de girmişdi[68]. Orta Asya usûlünce uzun kaftanlar giyen kurıkan muharipleri, miğferler de kullanıyorlardı[69].

İktisâdi hayat, öyle anlaşılıyor ki avcılığa dayanıyordu. Tonyukuk da kendi yazıtında bir zamanlar geyik ve tavşan avlayıp yediklerinden bahsetmektedir[70]. Resimlerde

60 Aynı esr., şekil. 239.
61 şekil. 93, 97.
62 Aynı esr., s. 138.
63 *Divan*, II, 25; III, 186.
64 Arabalarda: Okladnikov, şekil. 321; kızaklarda: şekil. 347.
65 Aynı esr., şek. 408, 456, 985.
66 Aynı esr., şekil. 443.
67 Aynı esr., şekil. 512.
68 Bk. *Kamus*, Asım ef. tercümesi, s. 312.
69 Okladnikov, s. 119, şek. 55.
70 H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, s. 102.

geyik avları, yabanî ördekler, ve balıklar bol olarak yer alırlar. Balık avlamağa mahsus ağ resimlerine de rastlanır[71]. Vahşi hayvanlardan kurt[72], ayı[73] ve yak öküzü üzerinde durulacak hayvanlar arasındadır[74]. Bu bölgede yak öküzü bulunmadığına göre, Orta Asya'lılarca mukaddes sayılan bu hayvan, dinî bir maksadla resmedilmiş olmalıydı. Türkler yok öküzüne "*kutuz*" derlerdi[75]. Yakın kuyruğunun bayraklara da asıldığı anlaşılıyor. Bu sebeple sonradan "*kutas*" ve "*hotoz*" kelimeleri, türlü sorguç şekillerine âlem olmuştu.

Hülâsa edecek olursak diyebiliriz ki, Kurıkan'lar Ortaasya kültürlerinin bütün özelliklerini kendilerinde toplamışlardı.

[71] Okladnikov, şekil. 93, 97.
[72] Aynı eser., şekil. 54, 74, 298.
[73] Aynı eser., şekil. 50.
[74] Aynı eser., şekil. 556.
[75] *Divan,* I, 365.

VI.

KIRGIZLAR

Kırgız kültürü

Appelgran-Kivalo, *Alt-altaische Kunstdenkmäler*, Helsingfors, 1931; Bernştam, *K voprosu o sots. stroe Vost. Hunnov*, PİDO, 1935, Nr. 9-10; *Sotsialno ekonomiçeskiy stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok VI-VIII. vekov*, M.-L., 1946, s. 148-171; L. Evtyuhova, *K voprosu o kamennıh kurganah na srednem Enisee*, Trudı GİM, VIII, M., 1938, s. 113 ;v.d.; *Kirgizkoe poselenie u s. Malıe Kopenı*, KİİMK, 1947; Evtyuhova, S. V. Kiselev, *Çaa-tas u s. Kopenı*, Trudı GİM, XI, 1940, s. 21-54; *Arheologiçeskie pamyatniki*, s. 73 v.d.; O. Donner, *Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Iénissei*, Helsingfors, 1892, 69 s.; *Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie*, JSFOu, 1906, 71 s.; V. Fedorov, *İskusstvennoe orojenie v rayone Minusinskogo ponijeniya*, MİA, 24, 1952, s. 138-144; A. O. H., *De Sibiriska Jenissej inskrifterna*, Finkst Museum, Helsingfors, 1897, s. 50-58; *Hudūd al-'Alam*, London, 1937; *Inscriptions de l'Iénissei*, Helsingfors, 1889; V. G. Kartsov, *Materialı k arheologii Krasnoyarskogo rayona*, Krasnoyarsk, 1929; D. Klements, *Drevnosti Minusinskogo Muzeya*, Tomsk, 1886; S. V. Kiselev, DİYS, 558-638; KSİİMK, XVI, 1947, s. 94-96; *Materialı arheologiçeskoy expeditsii v Minusinskiy kray v 1928 g.*, Eşegodnik Minusinskogo Muzeya, 1929, IV, 2; V. P. Levaşova, *İz dalekogo proşlogo Yojnoy çasti Krasnoyarskogo kraya*, Krasnoyarsk, 1939; MİA, 24, s. 121-136; G. Merhart, *Ein Eisenschmelzofen am Yenissei*, ESA, IV, 1929; W. Radlov, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, SPb., 1895- 1899; A. Salmony, *Eine chinesische Schmuckform und ihre Verbreitung in Eurasien*, ESA, s. 325 v.d.

1. Yazılı kaynaklara göre Kırgız kültürü

Kırgızlar, Göktürk çağında Güney Sibirya'da, Aşağı Yenisey kıyılarında oturuyorlardı. Bugünkü Abakan stepleri ve Minusinsk bölgesine tesadüf eden bu yer münbit ve ziraata elverişli idi. Orhon ve Selenga bölgesindeki dağlardan çıkarak Yenisey nehrine dökülen Kem nehri, bu bölgenin Göktürklerle temasını sağlıyordu. Kem kıyıları da Kırgızlarla meskûndu. Kırgız ülkesini zaptetmeğe giden Göktürk kaganları Kögmen adlı bir dağı da aşıyorlardı. Kırgızlardan önce bir de Çik kabilesi vardı. Göktürk yazıtlarında çok geçen bu yer ve kavim isimleri Türk âlemine hiç de yabancı değildi. Kırgız ülkesi, Altay dağları ve bu bölgedeki Karluklarla teması daha kolay temin edebilmekte idi. Kırgızların doğularında Kurikan'lar ve

Kırgızların memleketi

güney-batılarında da Karluklar vardı[1]. Sayan dağlarındaki, gene Türk ırkından olan Sir Tarduşlar ile temas halinde oldukları kaynaklarımızdan anlaşılmaktadır[2].

Memleket mahsulleri

Çin kaynaklarına göre, Kırgızların hububat nev'ileri, arpa, buğday, yulaf ve darı idi[3]. Kırgızlar unlarını, mahiyetini bilmediğimiz ayak değirmeni ile öğütürlermiş. Memleketlerinde sebze ve taze meyve yokmuş. Yemekle birlikte tahammür etmiş içkiler içerlermiş. Atları çok büyük ve kuvvetli imiş. Gergedana benzer bir hayvan, sarı dağ koyunları, siyah kuyruklu bir geyik nevi gibi vahşi hayvanlar; yabani ördekler, saksağan, atmaca ve yırtıcı büyük kuşlar bulunurmuş[4]. Ağaçlardan, çam, kayın, söğüt, karaağaç ve yosunlar Kırgız ülkesinde pek çokmuş. Başlıca maden zenginlikleri altın, demir ve kalaymış. Her yağmurdan sonra Kırgızlar maden aramağa çıkarlarmış. Bilhassa silâhların sivri uçları için kullanılan sert madenleri, Göktürk'lere Kırgızlar gönderirlermiş.

Kırgızların âdet ve an'aneleri

Kırgızların reislerine A-jo denmekte idi[5]. A-jo'dan sonra ikinci derecede kabile beyleri ve ondan sonra da *Kara-budun* yani halk gelmekte idi. Bunlardan aşağıda bir köle sınıfının bulunduğu anlaşılmaktadır[6]. Bir *tuğ* kurulur ve bu tuğun altında herkes toplanırmış ve kırmızı renge hürmet, ibadet ederlermiş. Kışın samur ve kunduz derileri giyerlermiş. Burası Sibirya'nın güneyi olduğu için kürklü hayvanlar pek boldu. İslâm memleketlerine de kürk ihraç ederdi[7].

[1] *Wen-hsien T'ung-kao,* s. 2724b; Yakinev, I, s. 354.
[2] Yakinef, aynı yer; ayrıca bk. B. Ögel, *Şine Usu yazıtı,* Belleten, 59, s. 375.
[3] *Wen-hsien T'ung-kao,* aynı yer; Yakinev, s. 351.
[4] *Wen-hsien,* 2724, b; Yakinev, s. 352.
[5] Aynı eser, aynı yer.
[6] Bernştam'ın şemasında böyle bir sınıf görülmemektedir (Sot. ekon., s. 159). Bernştam, yalnızca iki sınıf kabul etmiştir. Bu netice tabii olarak politik gayelerin etkisi ile olmuştu. Meselâ şu kayıt bize üçüncü sınıf olan köleleri izah eder:

"*Gece hırsızları vardır. Gündüz saklanırlar. Kırgızlar onları yakalayıp köle olarak kullanırlar*" (Wen-hsien, 2724 c); Yakinev, "*işte kullanırlar*" diyor, s. 354.
[7] *Hudûd al-'Alam,* s. 96 v.d.

Reisleri, kışın keçe şapka ve yazın da altın düğmeli bir nevi şapka giyermiş. Halkın şapkaları ise hep keçeden imiş. Herkesin kemerleri ve buna takılan bıçak ve bileği taşları varmış[8]. Kadınlar yün şayaktan veya Çin ipeklilerinden elbiseler giyerlermiş. İran ve Araplarla çok sıkı bir kürk ticareti teması kurdukları anlaşılmaktadır. Keçeleri birleştirerek reisleri için çok büyük bir çadır, yani otağ kurarlarmış. Kabile reisleri ise onun etrafında daha küçük çadırlarda otururlarmış. Halk, reislerine fare, samur ve yeşil fare kürklerini *vergi* olarak verirlermiş. Sihirbazlarına "*gan*" yani *Kam* derlermiş. Düğünleri çok büyük olurmuş. Bazan bin koyun kadar hediye verilirmiş. Ölülerinin etrafını çevirip ağlarlar ve sonra da onu yakarlarmış. Kemiklerini toplar, bir sene sonra da kemiklerin üzerinden atlar ve sonra da mezar yapıp gömerlermiş. Bundan sonra büyük bir şenlik ve toy yapılırmış. Evlerinin bir kısmı taştan ve bir kısmı da ağaçtan çitlerle yapılmış imiş. Evlerin üzerini de ağaç kabukları ile kapatırlarmış. *Yazıları*, Çin kaynaklarına göre Uygurlarınki ile aynı imiş[9]. Bilindiği üzere, baslangıçta Uygurların yazıları da Göktürk elfabesi ile aynı idi. Kırgızların ceza sistemi çok sertti. Memleket meseleleri üzerinde münakaşa yapanlar ve haydutluk edenlerin başları kesilirmiş. Hırsız çocukların kesilen başları, babasının boynuna takılır ve baba kuru kafayı ömrünün sonuna kadar çıkaramazmış. Süvariler tahtalarla *zırhlar* yapar ve bacaklarını korurlarmış. Ayrıca okların bile batamadığı yuvarlak zırhlar da omuzlara konurmuş. Kırgız *bayraklarının* da çok bol olduğu anlaşılmaktadır. Kırgızların doğusundaki bazı Göktürk kabileleri kışın *kayak* kullanmakta idiler. Bu sebeple Çinliler bu kabilelere tahta atlı Göktürkler adı vermektedirler.

Kırgızların antropolojisi

Kırgız ülkesinde eskiden beri üç ırk mevcuttu. 1. Cermen ırkları: Kırmızı saçlı ve mavi gözlü olan bu ırk Çin kaynaklarında da zikredilir. Çok eski devirlerden beri buralarda yaşarlardı. 2. Mongoloid ırk: Bu ırk bilhassa Baykal gölü kenarlarından, M.ö. III. asırdan sonra buralara gelerek yerleşti. 3. Türk ırkı: Bilhassa Hun çağından itibaren gerek

[8] *Wen-hsien*, 2724 c.; Yakinev, s. 354.
[9] aynı eser, aynı yer.

Kem vâdisinden ve gerekse Altaylardan sızmağa başlamışdı. Göktürk çağında Kırgız ülkesinde bir Türkleşme meydana geldi. Bizce bu Türkleşme kısmî idi. Türk olanlar daha ziyade idare eden zümre idi.

Çin - Kırgız münasebetleri

Yenisey-Kırgızlarının ülkesinde bulunan Çin paraları, Kırgız ve Çin münasebetlerini en iyi şekilde izah eden vesikalardı. Bu sebeple Prof. Kiselev, bu konuya ayrı bir etüd tahsis etmişti [10]. Kırgız ülkesinde bulunan en eski paralar, M.s. 544 tarihlerine aitti. Ondan sonraki paralar ise şu tarihleri taşımaktadır: M.s. 621, 661-663, 682, 758-759, 780, 840, 846, 1001, 1621, 1628. Göktürk çağının başlangıcında Çin kültürü, Yenisey bölgesine olan nüfuzunu büsbütün artırmıştı. Çin yazılı bir plâka bunun en açık bir örneği idi [11].

2. Buluntulara göre Kırgız kültürü

ESKİ KURGANLAR

Kopen buluntuları

Bu buluntu yeri, Yenisey kıyılarındaki Bograd bölgesinde, genişliği 100 m. ve uzunluğu da 500 m. olan bir mezarlıktı (Lev. 20,4). Elde edilen eserler, M.s. VI-IX. asırların hususiyetlerini göstermekte idiler [12]. Ele geçen keramiklerin çoğu İsa'dan önceki devirlere ait Tagar ve Taştık kültürlerinin karakterini taşıyorlardı. Geriye kalan Kırgızların tipik vazolarıydı. Kopen mezarlığında bulunan eşyalar yalnızca Kırgız devrine ait eserleri ihtiva etm'yordu. Mezarların içinde çok eski devirlere ait olanları bulunduğu gibi, M.s. IX. asırlara ait olanları da vardı. Fakat ekseriyeti M.s. VI-VIII. asra aitti. Kopen mezarlarının en önemli mezarı, içinden *altın kaplar* çıkan prens mezarı idi. Kopen mezarlarının Türk kültür tarihi bakımından önemli olan hususiyeti, *Göktürk alfabesi* ile yazılmış, *Türkçe yazıtlar* bulunan bu kapların çıkmasıdır [13]. Av sahnelerini ve şövalyeleri

[10] Kiselev, KSİİMK, XVI, 1947, s. 94-96.

[11] Kiselev, DİYS, s. 570, Pl. LIII, 2.

[12] Bu kurganların hafriyat raporlarının mikrofilmlerini Millî Kütüphane vasıtası ile Rusya'dan getirmek mümkün olmuştur: L. Evtyuhova, S. V. Kiselev, Trudi GİM, XI; Evtyuhova, KSİİMK, XVI, 1947, s. 158-164; Tr. GİM, VIII, s. 112.

[13] Kiselev, DİYS, Tbl. LV, LVI, LVII, LVIII, LIX.

tasvir eden bronz levhalar ve nihayet altından yapılmış türlü süs eşyaları hep Kopen mezarlarında bulunan eserlerdi. Bu mezarlar yukarıda da söylediğimiz gibi Türkçe konuşan Türk-

Levha 20 — Kırgızlara ait muhtelif buluntular: 1. Yeri bilinmeyenler; 2. Uybat I ve Uybat II; 3. Kazire; 4. Kopen.

Kırgız beylerine aitti. Bu mezarlarda sunulmuş etlerin ekseriyetini koyun etleri teşkil ediyordu. Bunların yanında at, sığır, geyik etleri de görülürdü. Eski çağlarda, mezarlarda *at eti* daha çoktu. Sonradan yavaş yavaş azalmağa başladı. Geyik etleri ise

ortadan büsbütün kalktı. Muahhar mezarlarda kuş ve balıkların da sunulduğunu görüyoruz. Hülâsa Kopen kurganları, Göktürk çağının Türkçe konuşup Türkçe yazan Kırgızlarının, Türk kültür tarihi bakımından bir hazinesi idi.

Uybat buluntuları

Uybat kurganları Prof. Kiselev tarafından bulunmuş kazılmış ve neşredilmişti[14]. Bu kurganlar, üzerlerinde büyük taşlar dikilmiş ve *Çaa-Tas* denen tipte mezarlar idiler. Kapçal kurganlarında olduğu gibi burada da ağaçtan yapılmış *koyun heykellerine* rastlıyoruz. Bilhassa üzeri çizgilerle süslenmiş küpler ve vazolar Kırgız devrinin bu sahadaki en karakteristik eserleri idiler. Ayrıca Tang sülâlesi devrine ait bir *Çin üzengisinin* bulunması da bu buluntuların kıymetini bir kat daha artırmıştı[15]. Çanak ve çömlekler Hun çağına ait kurganların tesirleri altında çok kalmışlardı (Lev. 20,2).

Eski Kapçal kurganları

Kapçal kurganlarından Prof. Kiselev kısa olarak bahsetmişti[16]. Bu kurganların geniş bir şekilde tasvir ve tetkiki, 1952 de V. P. Levaşova tarafından yapılmıştır[17]. Mezarlar beyzî olarak yapılmış ve üzerleri taşlarla doldurulmuştu. Mezarlarda bol miktarda koyun kemikleri ile *koyun figürleri* bulunmuştu. Figürler ağaçtan yapılmıştı (Lev. 21,1). I. Kapçal kurganları, VII-IX. asırlara ait mezarlardı. İçlerinde Göktürk çağına ait pek çok eser de bulunmuş ve bunların yanında IX. asır eserleri de görülmekte idi. Fakat bunlar, miktar bakımından daha azdı. Tip itibarile Hun çağı–Yenisey mezarlarına da benzemekte idiler. Fakat içlerindeki eserler, Kopen buluntuları ile aynı zamana aittiler. Diğer yandan Kafkasya'da Baltı buluntularına da çok benziyorlardı. Bu kültürlerin hepsi Göktürk çağına aittir[18].

[14] Kiselev, Eşegodnik Minusinskogo Muzeya, 1929, IV, 2; DİYS, Tabl, LIV, LIX, 26, 27.

[15] Kiselev, DİYS, Tabl. LIV, 12. Uybat mezarları için bk. V. P. Levaşova, 24, 1952, s. 135.

[16] DİYS, Tabl. LIX, 17-25, 28, 30; LIV, 3, 4.

[17] MİA, 24, s. 121-136.

[18] MİA, 24, s. 128; Levaşova'ya göre bu kültürün bu kadar yaygın oluşu Türk halklarının yayılışına atfedilmelidir.

MUAHHAR KURGANLAR

Tuyahtyansko buluntuları

Minusinsk dolaylarında, Kazıre nehri kenarındaki bu kurgan buluntuları bilhassa Kırgız-Yenisey kültürünün sonraki devirlerini karakterize etmesi bakımından büyük bir önemi haizdi (Lev. 20,3). Buluntuların büyük bir ekseriyetini kayış süsleri teşkil etmekte idi. Bunlar arasında, tipik tokalara, ok uçlarına, at gemlerine, baltalara, oraklara rastlamaktayız. Bu geç Kırgız kültürü, daha eski olan Kopen buluntuları ile büyük bir yakınlık göstermekte idi. IX. ve X. asırlara ait Altay kültürleri ile de yakınlık göstermeleri, Kırgızların güneyle sıkı temaslarının bir ifadesidir. Diğer yandan, Doğu Türkistan'daki Budist san'atı ve Turfan'daki Maniheist üslûp da Kırgız bölgesinde kendisini göstermektedir[19]. Bu kültürün, Altayların muahhar kültürleri arasında sayılan Srotski kurganları ile de ilgisi vardı. Muahhar Kırgız kültüründe, M. önceki Güney Sibirya kültürlerinin de an'anesi devam etmekte idi. Bununla beraber, bu çağ san'atı realist bir san'at anlayışına sahipti. Bilhassa Çin kültürünü benimseyerek kendisine mal etmiş ve bu suretle karşımıza çıkmıştı[20].

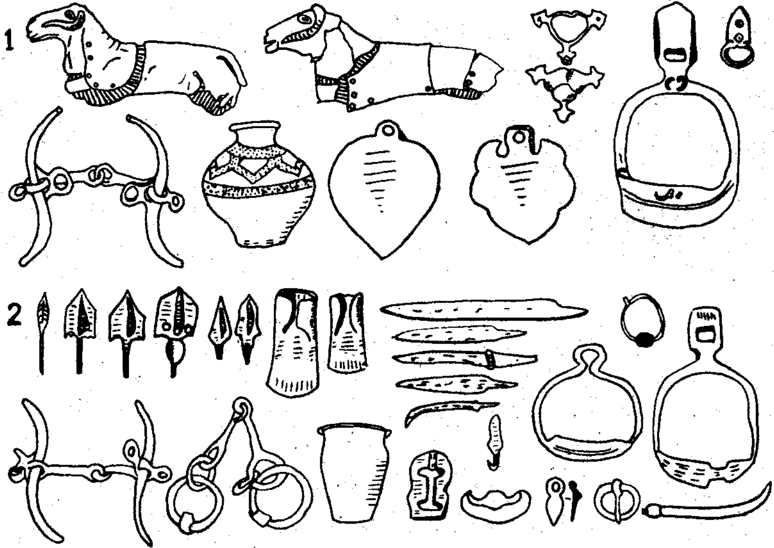
Muahhar Kırgız kültürüne tesir eden ikinci kültür çevresi de Semipalatinsk'deki Zmievka kurganları idi. Bu akrabalık da bize IX-X. asırlardaki Kırgız kültürünün güneyle ilgisini izâh eder. Muahhar *Kırgız kültürünün menşelerini* arayacak olursak, gene karşımıza Altay bölgesi çıkar. Biraz da Çin'den gelen *Ajur* tekniği ile işlenmiş madenî eserler, bu çağda Altay kültürünü karakterize etmekte idi. Altay kültürü gittikçe inkişâf ederek Kırgız kültürünü de tesir sahasına almıştı. Bu durum Orta Asyalı Oğuz ve Türkmenlerin, kültür üstünlüğünü ele geçirdiklerini gösteriyordu.

Muahhar Kapçal kurganları

Muahhar kapçal kurganların en büyüğünün çapı 4.5 m. idi. (Lev.21,2) Bunlar eski tip kurganlara nazaran daha küçük kurganlardı. Kurganlarda ele geçen yedi *bıçağın* hepsi de ölünün sağ tarafına konmuştu. Bazıları da solda idi. Yani istisnalar da

[19] Kiselev, DİYS, s. 631-636, Pl. LXI-LXIII.
[20] Salmony, ESA, IX 1934.

bulunuyordu. Ölülerin sağında, *oklar* ve *tirkeş* kalıntılarına da rastlıyoruz. Bunlardan başka bir çok ziynet eşyaları da bulunmuştu. Bu kurganları kazan arkeolog V. P. Levaşova, mezarlardan çıkan eşyaların gayet sistemli ve geniş bir şemasını yapmıştı.[21] Kapçal kurganları *muhariplere* ait mezarlardı. Halbuki Kopen kurganları, *prenslerin* mezarları idi.

Levha 21 — Kırgızlara ait Kapçal I ve Kapçal II kültürü eserleri.

Kapçal'da *koyunlar* da ölülerle birlikte gömülmüşlerdi. Bu mezarlarda bol miktarda ağaçtan yapılmış koyun heykellerine de rastladığımıza göre, bu koyun kurbanlarının da dinî bir mânası olsa gerekti. I. kapçal tipindeki *vazolar* bu çağda da devam ederler. Ağızları geniş, karınları şişik ve yüksekçe idiler. Ayrıca ziraatçılara mahsus *sivri kürekler* de ele geçmişti[22]. Bunlara, Orta Asya Türk kültürünün yayılmış olduğu bütün bölgelerde rastlamaktayız[23]. Tokalar ve madenî süs pilâkaları I. ve II. kapçal kurganlarında hemen hemen hiç değişmemişti. II. Kapçal kurganları IX. asıra ait mezarlardı[24].

[21] V. P. Levaşova, MİA, 24, Pl. 2.
[22] Aynı eser, Pl. 5, 34, 35.
[23] Meselenin münakaşası için bk. MİA, 24, s. 135.
[24] Aynı eser, s. 135 v.d.

Yukarıda da söylediğimiz gibi II. Kapçal ve Tuyuhtyansko kurganları muahhar Kırgız kültürünün en önemli merkezleri idi. Bunlardan başka Abakan[25], Bateni, Tes[27] kurganlarında da muahhar Kırgız kültürünü bulmaktayız.

Diğer muahhar buluntu yerleri

Radlov, Abakan kurganlarını, 1. ve 2. Demir devri olmak üzere ikiye ayırmıştı. Biz de, Göktürk çağı ve muahhar çağ olmak üzere iki devir kabul ettik. Birinci devre ait Abakan kurganları genel olarak büyük çapta yapılmışlardı. Bazı çukurlarda bir yığın iskelet birden çıkmıştı. Cesetler iki veya üç sıra olmak üzere birbiri üzerine yığılmıştı. Çukurun kenarları taşla döşenmiş ve araları ise tahta çitlerle ayrılmıştı. Mezarın üzeri ise kayın ağacı kabukları ile kaplanmıştı. Mezarlarda yanık izlerine de rastlanmıştı. Bu büyük mezarlar, "*müşterek mezarlar*" adı ile adlandırılmışlardı. Mezarlarda minyatür silâhlar da görülmüştü[28]. Eserlerin demirden yapılmış olmalarına rağmen şekilleri bronz devri tiplerinde idi. Bu şekilde hançer[29], bıçak[30], ok[31] ve mızrak uçlarına[32] çok rastlamaktayız.

Radlov'un kazdığı kurganlar

Radlov, taştan duvarı olan mezarların Türklere ait olduğunu ileri sürmüştü[33]. Bu kurganlar, dışarıdan yeni gelen bir halka aitti. Türklere aidiyeti üzerinde ısrarla durulur[34].

Abakan steplerindeki bu kurganların çapı umumiyetle 3 m.yi geçmemekte idi. Nehirlerden ve oturma yerlerinden uzakta idiler. İskeletlerin başları batıya konmuştu. Mezarlarda oldukça büyük boyda toprak kaplar ele geçmişti. Bulunan aletlerin hepsi demirdendi. Radlov, kız çocukların kadınlarla; erkek çocukların ise erkeklerle gömüldüğünü ileri sürmüştü[35].

Radlov'un kazdığı muahhar kurganlar

[25] Radlov, *Aus Sibirien* II, s, 121 v.d.
[26] Teplouhov, Opıt Klass., IV, vıp. 2.
[27] Kiselev, Materialı, vıp. 2.
[28] Bk. B. Posta, *Arch. Stud.*, s. 261 v.d.
[29] Tallgren, *Zaousse.*, s. 75.
[30] Aynı eser, s. 44.
[31] Aynı eser, s. 49.
[32] Aynı eser, s. 49.
[33] Ölü yakma adeti için bk. Spitzin, *Kollektivnıya mogilı v verhovyah Eniseya i Çulima*, Zapiski Russk. Arh. Obş., XI, 134.
[34] Radlov, *Aus Sibirien*, II, s. 123.
[35] Aynı eser, II, s. 121-143.

At ve insan mezarları da muahhar devirde birbirinden ayrılmıştı. İkinci çağda çelik kalitesi de çok ilerlemişti[36]. Hatta Rus hurdacıları, bu demirleri çok sertliği sebebile almıyorlarmış. Bulunan eserler, at koşumları, aletler, keski aletleri, zırhlar, çakmak taşları, tarım aletleri ve süs eşyaları idi. Kemik ve ağaç eserler pek çoktu.

3. Buluntuların tahlili

Kırgız san'atının umumi özellikleri

Kırgız san'atının inkişâfında başlıca iki tesir çok önemli rol oynamıştı. Bunlardan birincisi ve en kuvvetlisi eski İskit san'atından gelen an'ane idi. Diğerleri ise VI-VIII. asırlarda, Çin'den ve İran'dan gelen tesirlerdi. Kırgız san'atına ait bazı koyun heykelleri bize Ordos bronzlarını hatırlatıyorlardı[38]. Bu dıştan gelen tesirlerin yanında birinci derecede rol, şüphesiz ki eski Güney Sibirya ve Altay kültürlerine aitti. Kırgızlar arasında rastladığımız Çin eserlerinin çoğu da, Çin'den ithal suretile gelen eşyalardı[39]. Hülâsa olarak diyebiliriz ki, Kırgız san'atı kendisinden önceki ve kendi çağındaki kültürlerden çok şeyler almış olmasına rağmen, kendisine mahsus bir özelliğe sahip ve Göktürk kültürü ile akraba idi.

Göktürk harfleri ile yazılı gümüş maşrapa

Kopen kurganının en önemli eserleri, şüphesiz ki iki gümüş maşrapa ile bir gümüş tabaktı[40]. Bu eserler kıymetli taşlarla süslenmiş, üzerlerine oyma tekniği ile kuş ve çiçek motifleri hâkkedilmişti. Gerek taşlar ve gerekse tabağa oyulmuş, karşılıklı olarak duran cennet kuşu motifleri, feniksler, bize T'ang sülâlesi (M.s. 610-909) çağına ait Çin kültürünü hatırlatıyorlardı. Bilindiği üzere cennet kuşları hem Çin san'atında ve hem de Çin mitolojisinde çok büyük bir öneme sahipti.

[36] Aynı eser, II, s. 119.
[37] Aynı eser, II, s. 125.
[38] Karşıla: Kiselev, DİYS, Tabl. LIV, 3-5.
[39] Çin rozetleri için bk. Kiselev, aynı eser, Tabl. LIX, 8-10; ejder motifleri: Tabl. LIX, 9.
[40] Aynı eser, Tabl. LVI.

Çin kültürünün bu açık tesirlerine rağmen eserlerin kenarlarındaki süslerde, eski Sarmat san'atının izleri de görülüyordu.

Bir eyer kaşındaki av sahneleri

Yenisey-Kırgız kültür çevresinin içtimai hayatını gösteren eserlerden birisi de bir, "av sahnesi"ni tasvir eden tablo idi[41]. Boya ile yapılan bu resimler, ağaçtan iki eyer kaşı üzerine yapılmıştı. Her iki eyer kaşı üzerindeki sahneler de mahiyet ve üslûp bakımından birbirlerine çok yakın ve tamamlayıcı idiler Bu sahnelerde, iki süvari bir tepenin yamacında dört nal gitmekte ve arkalarına dönmüş olarak ok atmakta ve süvarilerin arkalarında da arslanlar havaya sıçramış olarak koşmaktadırlar. Süvarilerin önünde ise koşan kaplan, yabani domuzlar, dağ koyunları ve dağ keçileri görülmektedir. Atların *eyer* ve *kuskunları* bize daha ziyade, Çin'de T'ang devri eserlerini hatırlatırlar. Atın *hamle* yapış şeklini Çin'de Han devri üslûbu ile mukayese edebiliriz. Süvariler kalın bir *kaftan* giymişlerdir. *Pantolonları* ise bu kaftanın *yırtmacından* görülür. Bu şekildeki av sahneleri, bilhassa Sasanî san'atında çok yayılmış ve sevilmişti. Bu sebeple, İran'daki Tak-ı Bûstan'daki Sasanî eserleri ile Orta Asya ve Güney Sibirya'daki *av sahneleri* daima mukayese edilmiş ve İran'ın lehine neticelere varılmıştı. Göktürk çağına ait Kudırge kurganlarında da böyle sahnelerin görüldüğünü kendine ait bahiste kaydetmiştik (Lev. 13,2). Sasanî tesirlerinin mevcudiyeti inkâr edilemez. Fakat eserde hâkim olan üslûp ve teknik de, Yenisey-Kırgız üslûbu ile Çin tesirleri idi.

Kayalara çizilmiş av sahneleri

Üzerinde *Göktürk alfabesi* ile bir yazıt bulunan bir kaya üzerinde de enteresan bir av sahnesini görmekteyiz. Yazıtta "*benkü kaya*" yani ebedî taş tâbiri de bulunmaktadır. Bu eserin de en karakteristik tarafı büyük bir av sahnesini ve bu arada Yenisey-Kırgız bölgesinin *hayvanlar âlemini* tasvir etmesidir. Bu tabloda, çift hörgüçlü develere, dağ keçilerine, koyunlarına ve büyük ren geyiklerine, tilkilere, kaplanlara rastlanmaktadır. Bilhassa iki ayak üzerine kalkmış ve ellerinde sopa tutan ayılar tetkike çok değerler[42]. Bundan anlaşılıyor ki

[41] Kiselev, DİYS, Tabl. LVIII, 1.

[42] H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, III, 193; Appelgren-Kivalo, *Altaltaische Kunstdenkm*, fig. 312; R. Radlof, *Alttürk, Inschr.*, 3. Lief., s. 435; Kiselev, DİYS, s. 630 v.d.

sahneler yalnızca avları tasvir etmiyorlardı. Dinî bir mânaları da vardı.

Yenisey - Kırgız keramikleri

Uybat nehri kıyılarındaki Kırgız buluntularında bazı güzel küpeler, vazolar v.s. de ele geçmişti (Lev. 20,2). Elle yapılan bu eserler, VI-VIII. asırlara ait kurganlardan çıkmıştı. Eserler kilden yapılmıştı. Bunlar arasında *Çin porselenlerine* de rastlanmıştı. Porselenler daha ziyade Han devrine ait eserlerdi. Kırgız keramikleri üzerine Hun çağı eserlerinin tesirleride çoktu. Esasen Hun çağında da keramikler, Orhon bölgesi ile Çin keramiklerine çok yakınlık göstermekte idiler[43]. Bu benzeyiş daha ziyade vazo şekillerinin benzeyişi bakımından önemli idi. Göktürk çağındaki Kırgız vazolarının tezyinatı daha ziyade çizgi demetleri ile teşkil edilmiş hatlardan müteşekkildi. Kırgız keramiklerini, VII-VIII. asra ait Göktürk çağı keramikleri ile de mukayese edenler vardı[44].

Kırgızlarda madencilik

Yenisey Kırgızlarının demir cevherleri topladıklarına dair kayıtları Çin kaynaklarında bulmaktayız[45]. Daha sonraki İslâm kaynaklarında da Kırgızların kendi memlekettlerinde demir istihsal ettiklerinden bahsedilirdi[46]. M.önceki Tagar-Taştık devrinden itibaren Yenisey bölgesinde bol olarak görülen demir aletler ve ileri bir işleme tekniği, bu bölgedeki yaygın demircilik zenaatı hakkında bize bir fikir vermektedir. Bu bölgenin

[43] Büyük Hun devleti çağına ait keramiklerin umumi özellikleri için bk. A. N. Bernştam, *K voprosu o sots. stroe Vost. Hunnov*, PİDO, 1935, Nr. 9-10.

[44] Altay'da Kuray buluntuları ile mukayesesi için bk. Evtyuhova, *Kırgızkoe poselenie u s. Malıe Kopenı*, KSİİMK, XVI, s. 160; Kırgız keramiği ile ilgili diğer etüdler: Kiselev, s. 589-590; Evtyuhova, Trudı GİM, VII, fig. 1, 4, 5; Evtyuhova-Kiselev, *Çaa-Tas*, s. 28, 30, 32; Teplouhov, *Opıt klass.*, Tabl. II, 20; Levaşova, *İz dalekogo proşloe*, Tabl. XIV, fig. 2.

II. Kapçal kurganlarında bulunan muahhar vazolar, I. Kapçal tipinde idiler. Bunların ağızları geniş, karınları az şişik ve boyları da oldukça yüksekti (MİA, 24, I, 32, 33). Bu tip vazolar Kırgız eserleri idi. Ust-Tes kurganlarında da bunlara rastlanmıştı (Kiselev, *Materialı*, Ris. 72).

[45] Yakinev, I, 352-353.

[46] *Hudūd al-'Alam*, s. 96; Kırgızların iktisadî ve içtimai hayatları için bk. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 65-68; Barthold, *Kirgizi, istoriçeskiy oçerk*, Frunze, 1927; Bernştam, *Sotsialno ekonomiçeskiy stroy*, s. 148-171; N. Aristov, JS, 1894, 1896.

yakın bir komşusu olan Altay ve Sayan dağlarında da zengin demir cevherleri bulunduğunu kendi bahsında söylemiştik. Hâlen, Yenisey bölgesindeki demir cevherleri, Abakan ve Tuba'-da bulunmaktadırlar. Bu demir cevherlerine yakın yerlerde, eski demir ocakları da bulunmuştu[47]. Bunlardan anlaşılıyor ki Kırgızlar, bu bölgelerde cevher istihsal etmekle kalmamışlar; bu cevherleri işlemekte de çok maharet kazanmışlardı. Yüksek vasıfta miknatisli demir cevherleri daha ziyade Tuba nehri kenarlarında ve Ozneçannaya güneylerinde idi[48].

KIRGIZ SİLÂHLARI

Arkeolojik buluntularda ele geçen Kırgız silâhları zaman bakımından başlıca iki kısma ayrılırdı: 1. Göktürk çağına, yani M.s. VI-VIII. asra ait buluntular; 2. Göktürklerden sonraki devirlere, yani Uygur ve Türgeş çağına ait eserler. Sonuncular daha ziyade IX-X. asırlara tesadüf ediyordu. Silâhları daima bu iki çağı gözönünde tutarak tasnif edeceğiz.

Kırgız okçuları

Birinci, yani Göktürk çağına ait ok uçları dilimli idi[49]. Bıçak gibi yassı ve uzunca idi, dilimler çok keskinleştirilmişti. İkinci çağa ait ok uçları ise, daha kaba ve köşeli idiler. Bu uçlar Altaylardaki Göktürk ve Türgeş çağı eserleri ile çok büyük bir yakınlık göstermekte idiler[50].

Kırgızlara ait kılıç ve hançerler

Kırgız demirciliğinin en örnek eserleri muhakkak ki Kırgız kılıçları idi. 80-90 sm. uzunluğundaki bir Kırgız meçinin her iki tarafı da keskinleştirilmişti. Meçin *kabzasının* ağaçtan yapılmış olması çok muhtemeldi. Meçin güzel bir *korkuluğu* da ele geçmişti. Tek ağızlı; fakat boyca meçlerden daha küçük kılıçlar da bulunmuştu. VI-VIII. asırlara ait *hançerler* daha ziyade

[47] Kiselev, s. 573-575; G. Merhart, ESA, IV, 1929.

[48] Kiselev, aynı yer; V. P. Levaşova, *Dalekogo*, s. 48-51; Evtyuhova, *Arh. pamyatniki*, s. 96-98.

[49] Kırgız ok uçları için bk. Kiselev, DİYS, s. 577; Tabl. LIII, 8; LXIII, 1; LIX, 21-25. Göktürk çağına ait Kırgız ok uçları: Kiselev, Tabl. LIX, 12.

[50] II. Kapçal ok uçları, daha sonraki Türk ok uçlarını karakterize etme bakımından çok enteresandı. Altay'daki ok uçlarına benzedikleri gibi Altın Ordu buluntularına da çok benzerler (Grekov-Yakubovski, *Zolotaya Orda*, L., 1937, s. 111, ris. 3).

tek ağızlı ve bıçaklara benzemekte idiler[51]. IX-X. asra ait, meselâ Uybat ve Çaa-Tas hançerleri evvelkilere nazaran daha geniş ağızlı idiler. Ve her iki tarafı da keskin olan ağızları, birbirine simetrik idiler[52]. II. Kapçal mezarlarında muhtelif boylarda hançerlere de rastlanmıştı[53]. Hançerlerden birinin namlısı ile sapı yekpare idi. Sap yeri küçük bir profille ayırt edilmişti. Diğer bir hançerin de ucu çok kıvrıktı. Bu tip bıçaklara VI-VII. asır kurganlarında çok rastlıyoruz. Aynı mezarlıkta bulunan iki ağızlı bir *kama* ise, IX. asra ait muahhar bir karakter gösteriyordu[54]

Kırgız miğferleri

Göktürk çağına ait Kırgız miğferlerine rastlıyamıyoruz. Yalnızca kaya resimlerinde miğferli süvariler görmekteyiz[55]. Bunlardan anlıyoruz ki Kırgızlar harplerde miğfer de kullanıyorlardı.

Kırgız zırhları

Çin kaynakları, Yenisey-Kırgızlarının ağaçtan yapılmış zırhlı elbiseleri bulunduğunu ve ayrıca atlarını da bu tip zırhlarla koruduklarını kaydetmektedirler[56]. Kopen buluntularında da bize kadar gelen bir zırh tasvirini görüyoruz. Karayüz-Sulek bölgesinde, kaya üzerine yapılmış resimlerde de aynı zırhın bir tasvirine rastlamaktayız[58]. Bu zırhların demirden yapılmış olmaları da çok muhtemeldi. Bunlar İran'daki *zincir zırhlara* çok benzemekte idiler. Halen Minusinsk müzesinde, bu tipteki zincir zırhların 200 parçası mevcuttu. Bu durum, Kırgız bölge sinde bu tip zırhların ne kadar çok yayılmış olduğunu bize gösterir. *Ağaç zırhlara* daha ziyade Tunguzlarda ve Japonya'da rastlamaktayız. Bunlar birbirine halklarla tesbit edilmiş tahta parçalarından meydana gelmişti.

[51] Kiselev, DİYS, LIX, 12.
[52] Aynı eser, LXIII, 1.
[53] MİA, 24, s. 28-30, 31, 33.
[54] MİA, 24, 5, 31; ayrıca bk. Kiselev, DİYS, s. 577, Tabl. LIII, 1; LXIII, 1; LIX, 12.
[55] Kiselev, s. 578; App.-Kivalo, 77, 80, 81, 93, 342.
[56] Yakinef, II, s. 350 - 357; B. Laufer, *Chinese clay figures*, S. 222, fig. 35.
[57] Kopen buluntuları için bk. Evtyuhova-Kiselev, *Çaa-Tas u s. kopeni*, ris. 54; DİYS, s. 578.
[58] Sulek yazılı kayası için bk. App.-Kivalo, 93.

KIRGIZ AT KOŞUMLARI

Kırgız üzengileri umumiyetle birbirlerine benzemekte idiler. Üzenginin tabanı ekseriya düz ve genişçe idi. Askı demirleri oldukça ince ve kayış yerleri de bazan basit bir halka ve bazan da üst kısmı oldukça yüksek bir bağ deliği levhası şeklinde idi. Göktürk devrinde, Yenisey'de *Çin üzengilerine* de rastlanmıştı[59]. Üzengilerin muahhar, yani IX-X. asra ait olanlarının[60], kayışa bağ olan yerinin üst kısmı biraz genişçe bir tabelâ halinde idi. Halbuki Göktürk devrine ait olanlarda böyle bir süs tablası yoktu. Kayış yeri âdi bir halka şeklinde yapılmıştı. Buna benzer bir inkişâf tarzını Güney Rusya'da[61] ve Macaristan'da da görebiliyoruz[62]. I. ve II. Kapçal kurganlarındaki her iki çağdada üzengi tipleri aynı idi ve bir değişme yoktu[63]. Rus bilgini Levaşova'ya göre sade ve tezyinatsız üzengiler, M.s. I-II. asırlarda bütün Orta Asya ve Avrupa'da moda idiler. Üzerinde süs plâkası bulunan ve çok süslenmiş üzengiler ise Çin'deki T'ang sülâlesi devrinde, Sibirya Mogolistan ve Semireçi bölgesinde yayılmışlardı[64]. Bu görüşte gerçek payı çok olsa gerektir. **Kırgız üzengileri**

Göktürk çağına tesadüf eden Yenisey-Kırgız at gemleri ile daha sonraki çağlara ait gemler arasında çok büyük farklar görülmektedir. Yenisey-Kırgız at gemlerini, Göktürk çağı ile ilgili Uybat kurganlarında bulunan gemler temsil[65] ve sonraki devri ise Tuyuhtyansko gemleri ifade ederlerdi[66]. Kırgız gemlerinin müşterek hususiyetleri, ağız yanlarında iki kantarma demirinin bulunması ile iştihâr eder. Aralarındaki **Kırgızların at gemleri**

[59] Çin üzengisi için bk. Kiselev, LIV, 12.

[60] Muahhar tipler için bk. Kopenı, ris. 37, 43; Evtyuhova, *K voprosu o kamennıh kurganah*, fig. 8; Teplouhov, *Opıt klassifikatsii*, ris. 8; DİYS, s. 597, n. 5.

[61] Karşıla: Bobrinskiy, *Pereşepinskiy klad*, MAR, 34, VII, ris. 15-16; Hazar üzengileri için bk. Trudı Arh. syezd, I, Tabl. XXII, ris. 101-102; Altay üzengileri: Rudenko, *Mogilnik Kudırge*, ris. 16-4.

[62] Mukayesesi için bk. DİYS, s. 580 v.d.

[63] MİA, 24, I, s. 39-42; V, 45-55.

[64] MİA, 24, s. 126 v.d.

[65] Kiselev, Tabl. LVIII, 4.

[66] Aynı eser, LXIII, 1; Evtyuhova, K voprosu, s. 12, ris. 9.

diğer farklar çok azdı. Ayrıca yanda bulunan bir halkaya dizgin takılmakta idi. Kapçal kurganlarındaki I. ve II. devreye ait gemler arasında çok az farklar vardı. I. Kapçal gemleri daha fazla süslenmişti[67]. Tuyuhtyansko'daki muahhar gemlerde ağız demirleri biraz bükülerek eğrilmişti[68]. Aynı şekildeki gemlere II. Kapçal da da rastlamaktayız[69]. Aradaki ufak benzerliklere rağmen, Kırgızların Göktürk çağı gemleri ile muahhar gemleri arasında büyük farklar yoktu.

KIRGIZLARDA ZİRAAT KÜLTÜRÜ

Yenisey-Kırgız kültüründe, orak, kürek, sivri kürek büyük bir yer tutmakta idi. Saban demirleri esas itibarile iki çivi vasıtası ile saban üzerine tesbit edilmişti. Bu tip saban demirlerine Yenisey-Kırgız kültüründe çok rastlamaktayız. Orak tipleri daha eski devirlerin, meselâ M. önceki Tagar kültürünün tipinde idi. Yenisey Kırgızlarının çok eski zamanlardan beri ziraatçı bir halk olarak yaşadıkları bilinmekte idi. Bol miktarda bulduğumuz ziraat aletleri de bu fikri teyid etmektedir[70]. Kırgızların vatanının iklim şartları, Güney Sibirya'nın iklim hususiyetlerini taşımakta idi. Birçok büyük ve küçük nehirlerin geçtiği Minusinsk stepleri bazı, yerlerde açılan kanalların yardımı ile sulanmıştı. Bunlar arasında Uybat bozkırında açılmış olan ve zamanımıza kadar gelen Bey nehri kanalı kayda değer bir kanaldı. Sırf sulama maksadı ile açılmıştı.

[67] MİA, 24, s. 36, 38

[68] Kiselev, LXIII, 1.

[69] MİA, 24, s. 44.

[70] Kürekler için bk. Kiselev, Tabl. III; Kartsov, *Materialı*, IV, ris. 33. Oraklar saplarına göre başlıca iki kısma ayrılırlar. Birinci tip, oluklu; ikinci tipler ise sapa çakılan bir şekilde yapılmıştı.

VII.

HAZARLAR

Hazarların antropolojisi

A. P. Bogdanov *O çerepe i Kavkazskih dolmenov i çerepah iz Kavkazkih Kurganov i mogil*, Antropolog. Vıstavka III, 1, 1897; *Jiteli drevnih Bolgar po Kraniologiçeskim priznakam*, Antropolog. Vıstavka, III, 1879; G. Debets, *Çerepi z Verhne-Saltovskogo Mogilnika*, Antropologiya, IV, İzd. VUAN, Kiev, 1931; G. Debets, T. A. Trofimova, N. N. Çeboksarov, *Problemı naseleniya Evropı po arheologiçeskim dannım, Proishojdeniye çeloveka i drevnee rasselenie çeloveçestva*, M. 1951, s. 448; V. V. Ginzburg, *Antropologiçeskie materialı k probleme proishojdenie naseleniya Hazarskogo Kaganata*, SMAE, 13, 1951, s. 309-417; *dannıe po etnogenezu Hazar*, SE, 2, 1946, s. 81-86.

1. Yerleşik Hazarlar

SARKEL ŞEHRİ

M. Artamonov, *Sarkel şehri hafriyatı* (Rusça), SA, IV; *Sredne vekovıye poseleniya na Nijnem Donu*, İzv. GİİMK, 135, 1935; K. İ. Popov, *Gde nahodilas Gazarskaya krepost Sarkel?*, Trudı, IX, Arh. syezda, I, s. 271; V. İ. Sızov, *Raskopki v dvuh gorodişah bliz Tsimlianskoy*, Trudı, VI, Arh. Syezda, IV, OAK, za 1882-1888, str. CLXXVII; V. G. Vasilevski, *O postroennii kreposti Sarkel*, JMNP, 1889, s. 273 v.d.

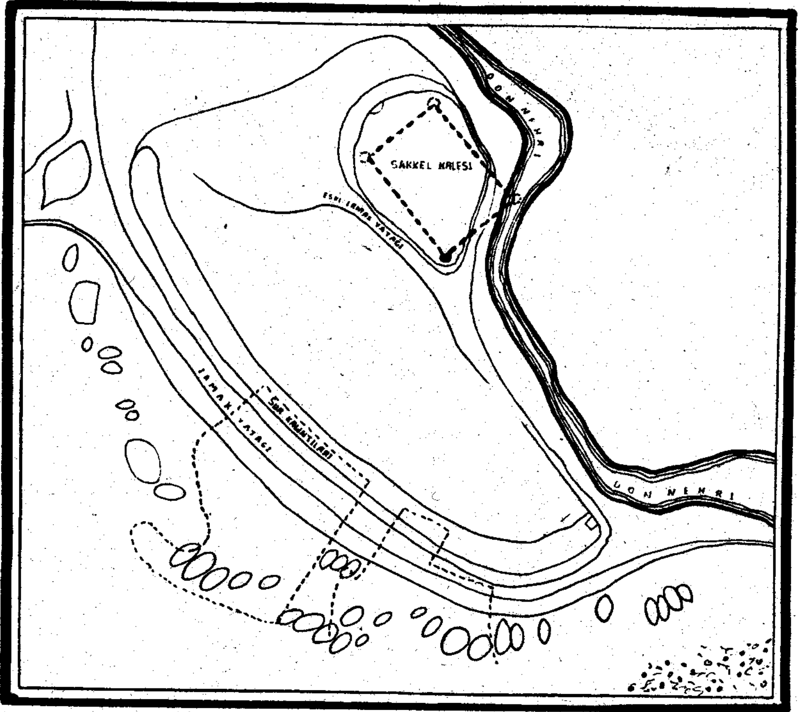
Sarkel şehrinin bulunması, Hazarların tarihini biraz daha çekici ve aydın bir hale soktu. Ne yazık ki burasını kazan Rus arkeologları Avrupalı meslektaşları kadar mütehassıs değillerdi. Neşrettikleri raporlar tatminkâr olmadığı gibi, raporlarda mimarlık anıtlarından başka, bulunan diğer eşyalar hakkında bilgi bulmak da imkânsızdı. Biz raporlardaki bu boşluğu, dağınık olarak neşredilen diğer buluntulara dayanarak mümkün olduğu kadar tamamlamağa çalışacağız.

Sarkel şehrinin başlıca üç yerinde hafriyat yapılmış ve bu kazılar üç sene devam etmişti[1]. Birinci kazıya, şehrin kuzey doğusundaki bir tepeden başlanmıştı. İkinci kazı, meyilli bir

[1] Hafriyat raporu için bk. Artamonov, SA, IV.

yamaçla ovaya inen kuzey batı bölgesinde yapılmış; üçüncüsü de şehrin bulunduğu tepenin nehirle kesilen kısmında, yani güneyinde yapılmıştı (bk. Lev. 22).

Kazılar sırasında, şehirde sık sık meydanlara da rastlanmıştı. Harabeler, bilhassa nehrin kıvrımındaki burunda çok kesif bir hal almakta idi. Savunma hatlarını teşkil eden tuğla duvarlar ise, tepeyi kaplayan şehrin etrafını baştan başa çevir-

Levha 22 — Hazarların başkenti Sarkel şehrinin plânı.

mişti. Şehrin çevirdiği sahaya göre, Sarkelin uzunluğu 180 m. ve genişliği ise 125 m. idi. Şehir surunun eskiden, nehir sahilinden çok uzakta olmayan bir yerden getçiği anlaşılıyordu. Nehir zamanla surun bir köşesini yıkmış ve surdan kopardığı parçaları sürükliyerek uzaklara götürmüştü. Bu sebeple Don nehrinin yataklarında tuğla parçaları v.s. gören Rus köylüleri, eskiden Don üzerinde iskele yapıldığını ve bu parçaların da

o iskelenin kalıntılarından olduklarını söylemekte idiler. Bu inanışların tabiidir ki ilmî hiçbir kıymeti yoktu. Şehir surunun dışında da bazı iskân izlerine rastlanmıştı. Bazı bilginler buna dayanarak halkın bir kısmının şehrin surunun dışında oturduğu neticesine varmışlardı. Sur, dahà ziyade tehlikeli zamanlarda işe yaramakta idi. Diğer günlerde, ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan halk dışarıda oturmakta idi. Dışarıda oturan halk, içeridekilere nazaran daha azdı. Müdafaa duvarları umumiyetle tesviye edilmiş toprak üzerine yapılmıştı. Civardaki köylerin halen buradan çıkan tuğlaları inşaatlarında kullanmaları sebebile, surlar yavaş yavaş azalmaktadırlar. Bu surlardaki tuğlalar dört köşe ve büyüklükleri de 0.24×0.24 m. idi Tuğlalar üzerinde yerli işçiler tarafından vurulmuş damgalar da vardı[2]. Bu damgaları, Tuna Bulgarlarına ait yapı taşları üzerindeki damgalarla da mukayese edenler çoktur[3]. Sarkel'deki bu sembolik işaretler hayvan ve insan resimlerine benzerlerdi. Sarkel'de kerpiç de çok kullanılmıştı. Surun her köşesinde 7.90×7.90 m. büyüklüğünde birer kule vardı. Kulelerin arkasında da hububat depolarının izlerine rastlamaktayız. Hazarların muhasara sıralarında hububat stokları yaptıkları, bu depolardan anlaşılmaktadır. Kalenin büyük giriş kapısı henüz daha bulunamamıştır.

Bütün surların ve içindeki binaların aynı zamanda, âni bir müdafaa ihtiyacı sebebile yapılmış olmaları çok muhtemeldi. Öyle anlaşılıyor ki Sarkel kalesi, M.s. 834 sıralarında doğudan gelen göçebelere karşı öncü bir kale olarak yapılmıştı. Bu kale, Hazarların batıdaki arazilerini doğuya bağlıyordu. Bu sebeple Sarkel kalesi, strateji bakımından büyük bir öneme sahipti. Şu da bir gerçekti ki, Sarkel başlangıçta yalnızca askeri garnizonlardan ve depolardan başka bir şey ihtiva

[2] Hazar damgaları hk. en önemli ve en son etüd: M. İ. Artamonov *Nadpisi na baklajkah Novoçerkasskogo Muzeya*, SA, XIX, s. 263 v.d.

[3] M. İ. Artamonov, aynı eser, s. 263-268; *Oçerki drevneyşey istorii*, L., 1936, s. 85 v.d.; S. R. Stançev, SA, s. 131; V. N. Çernetsov, SE, VI-VII, s. 168; K. Miatev, İAİ, VIII, s. 230; F. Altheim, *Hunnische Runen*, Halle, 1948; SA, 19, s. 279; V. V. Mavrodin, İzd. LGU, 1940, s. 41; V. V. Barthold, *O pismen u Hazar*, Sb. "Kultura i Pismenost Vostoka", Kn. IV, Baku, 1929; tenkidi için bk. SA, 19, s. 278.

etmiyor ve bir nevi kışla mahiyetini taşıyordu. Sonradan ticarî bir merkez olmağa başlamış ve bir kısım halk buraya göç etmişti.

Sarkel şehrinin ikinci iskân devresi

Sarkel şehrinin başlıca iki iskân devresi vardı. Birincisi bundan evvelki bahiste incelediğimiz garnizon mahiyetindeki iskânı idi. İkincisi ise tam mânası ile bir şehir olarak inkişâf etmesi ve eski askerî mahiyetini kaybetme devresi idi. X. asra doğru Sarkel'in müdafaa duvarları yıkılmıştı. Bu duvarların yerini, ağaçtan ve kerpiçten evler kaplamıştı. Birinci iskân devresine ait binalardan çıkarılan tuğlalar, yeni yapılan evlerin yapılarında kullanılmağa başlanmıştı. Bu devreye ait buğday ambarları, un öğütmeğe ait birçok aletler, oraklar ve hububat kalıntıları Sarkel'de oturanların başlıca meşguliyetlerinin ziraatçılık olduğunu göstermekte idi. Ziraatçilikten başka hayvan da besliyorlar ve avcılıkla meşgul oluyorlardı. Şehrin yakınındaki Don nehrinde balık avlanıyor ve bu suretle Sarkel bir balıkçılık merkezi halini alıyordu. Buluntulara göre, Sarkel şehrinin Orta zamanlarda önemli bir san'at ve endüstri şehri olduğunu da görüyoruz. Kilden yapılmış bir vazo, madenî süsler, kemik ve taşlardan yapılmış eşyalar çok şayanı tetkikti.

MAYATSKO ŞEHRİ

M. Artamonov, *Sredne vekovıye pos. na Nijnem Donu,* İzv. GİİMK, 135, 1935; W. A. Babenko, *Pamyatniki Hazarskoy kulturı na yuge Rossii,* Trudı, I, s. 467; A. Milyutin, *Raskopki 1906 g., na Mayatskom Gorodişe,* İzv. Arh. Komm., 29, s. 153-163; Otçet, Arh. Komm., 1890, s. 17 v.d.; N. E. Makarenko, *Arheologiçeskie İssl.* 1907-1909 g. İzv. Arh. Komm., LXIII, s. 143 v.d.; A. Zaharov, W. Arendt, AH, XVI, 1935, s. 46 v.d.; S. N. Zamyatnin, *Arheologiçeskie razvedki v Alekseevskom i Valuiskom uezdah,* Voronej, 1921.

İskeletlerin antropolojisi için bk. G. J. Çuçukalo, *Çerepa iz Verhne-Saltovskiy katakombnyi mogilnik,* VIII-X. v., Vestnik Harkovskogo istoriko-Filologiçeskogo obşçestva, III, 1913, s. 1-15; R. Jendik, *Szaski Alanski ez VIII-IX. vyeku,* Kosmos Seri, Lwow, 1930.

Mayatsko şehri gerek mevki itibarile ve gerekse tabya bakımından, Don nehrinin sağ sahilinde bulunan ve aşağıda

[4] Meselâ X. asırda, inci taklitleri ile süslenmiş küpelerin yayılış sahaları için bk. G. F. Korzuhina, KSİİMK, 13, 1946, s. 45-53, harita 13.

kısa olarak gözden geçireceğimiz kasabalara benzemekte idi. Tahkimatın bir tarafı uçurumla takviye edilmişti. Diğer tarafı ise derin dereler ve çukurlarla korunmuştu. Şehir plânı esas itibarile bir dörtgen şeklinde ve uzun cephesi ise 79 ile 115 m. arasında idi. Şehrin üç tarafını hendekler sarmıştı. Bu hendeklerin eni 7 ile 8.5 m. arasında değişmekte, güney-doğu istikametinde ise hendeğin derinliği ile 5.5 m.ye kadar inmekte idi. Şehrin geçit yerlerinde ise hendekler yapılmamıştı. Şehrin bir tek kapısı vardı. Yapılan kazılardan elde edilen bilgilere göre[5], kesme ve blok taşlarla yapı yapmak bu şehirde de çok revâçta idi. Dış sur, iç sura nazaran daha muazzamdı. Duvarların kalınlığı 6.40 m.ye kadar çıkmakta ve her iki tarafı kalın ve iyi yontulmuş yerli kalker taşından bloklarla örülmüştü. Bu taşlar genişliğine veya iki sıra olarak dizilmişti. Harç hiç kullanılmamıştı. Taş blokların büyüklüğü, 0.5×0.36 ×0.27 den 0.72×0.40×0.36 m.ye kadar çıkıyordu. Tuna Bulgarlarında da, bu gibi blok taşlarla yapılan inşaatın ne kadar revaçta olduğunu göstermiştik (s. 264).

Sarkel şehrinin surları gibi bunlar da bir temel üzerine yapılmamıştı. Taş duvarlar bugün tamamen aşınmış ve zamanın tahribatına uğramıştır. Sarkel kalesinde görülen köşe kuleleri burada yoktu. Aboba-Pliska'daki Bulgar harabelerinde de kuleler vardı[6] (s.264). Güney doğudaki şehrin iç kısmına tesadüf eden evler duvarlara bitişik olarak inşa edilmişti[7]. Bu binaların bulunduğu yer, iç taraftan ikinci bir duvarla sarılmış ve iki sıra blok taştan yapılmıştı. İki sıra blok taşın orta kısmı taş ve kalker parçaları ile doldurulmuştu. Bu iç kale 100 m^2 kadar bir yer tutuyordu. Bu kısımlarda bazı döşeme kalıntılarına da rastlanmıştı. Bunlardan birinin genişliği 7×8.5 sm. idi. Burada da hububat ambarları bulunmuştu. Yıkıntılar arasında görülen derin çukurların mahiyeti de iyice izâh edilememiştir[8]. Bu bölgede toprak oyuklarından yapılan meskenlerin mevcudiyeti ve bu tip evlerin çok yayılmış olduğu da

[5] M. Artamonov, İzv. GIIMK, 135, 1935, s. 80.
[6] G. Feher, AH, VII, Pl. 3, 5.
[7] G. Feher, aynı eser, s. 56 v.d.
[8] Tafsilât için bk. Zaharov, AH, XVI, s. 46.

malûmdur. Hazarların gelmesi ile, daha doğrusu Hazar hâkimiyetinin buralarda iyice yerleşmesinden sonra, halk yavaş yavaş İran ve Bizans'tan mesken yapımı bakımından birçok şeyler öğrenmiş ve muntazam şehir evleri yapmağa muvaffak olabilmişlerdi.

Mayatsko şehrinin büyük kapısının güney-batı istikametinde bulunması çok muhtemeldi[9]. Mayatsko'da taşlar üzerine yapılmış olan at ve eşek gibi hayvan resimleri, süvariler ve insan şekilleri tetkike değer. Diğer Hazar şehirlerinde olduğu gibi burada da pek çok damgalara rastlanmıştır[10].

Mayatsko mezarları, Saltovo'daki ölü gömme adetlerine büyük bir yakınlık gösterirler. Ölülerin yanında ve üzerinde bulunan eşyalar ve at takımları da Saltovo mezarlarındaki eserlere çok benzerler.

İlmî olmayan nazariyeler

Artamonov'un makalesinin sonundaki Fransızca hülâsasında şöyle bir kısım vardı: "...qui représentent la transformation de la population aborigène des steppes sud-est, connu sous le nom de Sarmates. Le peuple porteur de la culture Mayatskaya garda son nom ancien Acii ou Yaci"[11]. Artamonov, bu izahatı ile Güney Rusya tairihini iyi bilmediğini veya doğru söylemenin işine gelmediğini göstermektedir. Esasen bu eskimiş nazariye kendisinin değil; V. F. Miller'indi[12]. Ona göre bu bölgeleri tamamen İranlı ve Kafkaslı kavimler kaplamakta idi. Hazar devletini temsil ve teşkil eden halkları İranlı veya Oset saymak gerekmekte idi. Bununla beraber bu nazariyelere ilmî delilller ileri sürerek karşı gelen bilginler de yok değildi[13]. Tarih ve etnoloji bilgileri az olan antropologlar

[9] Bk. A. Milyutin, Otçet Arh. Komm., 1890, s. 117 v.d.

[10] Zaharov, aynı eser, s. 46.

[11] M. Artamonov, SA, VI.

[12] Alan ve Kafkas nazariyeleri için bk. A. A Spitzın, *İstoriko-Arheologiçeskie raziskaniya*, Jurnal ministerstva narodnogo prosvesçeniya, 1909, 1; J. V. Gotye, *Şelesnıy vek v vostoçnoy Yevrope*, M., 1930; E. G. Pçelina, *Dva pogrebeniya vremeni Alano-Hazarskoy kulturı u sel.*, Latz., Trudı, V, M., 1928, s. 417-419.

[13] Zaharov, AH, XVI, s. 41.

ise, bir tarihçi için hayli garip olan listeler yapmış ve bazı neticelere varmışlardır[14].

Hazar devletinin kültürüne Kafkas unsurlarının girdiği de şüphesizdi. Çünkü Hazar devleti, Onogur-Bulgar devletinin yıkıntıları üzerine kurulmuştu. Bu birlik, daha evvelce Kuzey Kafkasya'yı hâkimiyeti altında tutuyordu (s.236). Avrupa Hunlarının ve eski Hun kavimlerinin kalıntıları da Onogur-Bulgar birliğinin kültür temelini teşkil ediyordu. Hazar kültürü Kafkas tesirlerinden başka, İran, İslâm ve hatta İskandinav kültürlerinden birçok tesirler bile almıştı. Bu kültürlerin meczedilmesinden meydana gelen Hazar kültürünün içinde, Orta Asya menşeli kılıçlar, baltalar, oklar, yaylar gibi harp aletleri ve at koşumları bulunuyordu. Bunlar, Hazar devletinin kurucularının Orta Asyalı olduklarını gösteren birer miyardı[15].

DİĞER KÜÇÜK ŞEHİRLER

Sarkel dolaylarında, Don ve Doneç boylarında bazı köy harabelerinin Hazarlara ait olması çok muhtemeldi. Bu iskân yerleri de başlıca ziraat ve hayvan yetiştirmekle meşguldü. Onlar da, IX. asırda Sarkel ile birlikte kurulmuş yerlerdendi. Bu kasabaların ekserisi tahkimatsızdı. Bu sebeple Sarkel'in 2. İskân devresine tesadüf etmeleri çok muhtemeldi[16]. Don nehrinin sağ sahilinde, Stanitsa Tsimlianskaya'ya 7 km. mesafede küçük ve müstahkem, fakat diğerlerinden tamamen ayrı bir şehir daha vardı. Büyük blok taşlarla yapılmış büyük bir sura sahipti[17].

[14] Meselâ bk. G. J. Çubukalo, *Çerepa iz Verhne-Salt.*, MAU, II; R. Jendik, *Szaski*, s. 127 v.d.; AH, XVI, s. 39.

[15] W. W. Arendt, *Das Levedien der Ungarn*, s. 70 v.d.; Ein alttürkische Waffenfund aus Kertsch, Zeitschrif. Hist. Waffen-und Kostümkunde, N.F., IV, H. 2.

[16] Bu şehirler için bk. Artamonov, *Sredne vekoviye*, s. 80 v.d.

[17] V. İ. Sızov, *Raskopki*, Trudı, VI, Arh. Syezd., IV.

2. Göçebe Hazarlar

SALTOVO BULUNTULARI

W. A. Babenko, *Drevne Saltovskiye pridonyeskie Okraını Yujnoy Rossiy*, Trudı, XIII, Arh. Syezda, I, s. 434-460; *Çto dali novogo posledniya raskopki v Verhnem-Saltove*, Trudı, XIII, A. S., I, s. 381-386; *Dnevnih raskopok v Verhnem-Saltove proizvedenih v 1905-1906*, Trudı, XIII, A. S., I, s. 387-393; *Dopolnenie k dokladu çto dali novogo raskopki v Verhnem Saltove*, aynı yer, s. 394-410; *Novıye sistematiçeskiye issledovaniya Verhne-Saltovskogo katakombnogo Mogilnika*, 1908, Trudı, XIV, A. S., III, s. 216 v.d.; *Prodolşeniya sistematiçeskih raskopok v Verhnem-Saltovye*, Trudı, XIV, A. S., III, s. 238; A. S. Fedorovskiy, *Verhne-Saltovskiy katakombnyi mogilnik*, VIII-X. v., Vestnik Harkovskogo ist.-filologiçeskogo obşestva, III, 1913, s. 1-15; J. V. Gotye, *Kto bli obitatili Verhnego-Saltova?*, İzv. GİİMK, V, 1927, s. 77 v.d.; A. M. Pokrovskiy, *Verhne Saltovski Mogilnik*, Trudı, XII, A. S., I, s. 465 v.d.; A. Zaharov, W. Arendt, AH, XVI, 1935.

Antropolojik tetkikler için bk. G. J. Çuçukalo, *Çerepa iz Verhne-Saltovskogo mogilnika*, Materialı po antropologii Ukrayni, II, Harkov, 1926.

1899 da Harkov eyâletinin Volçansk kazasının Saltovo köyünde, Babenko adlı bir öğretmen çok geniş bir sahayı kaplayan bir mezarlık keşfetmişti. Dışarıdan bakılınca mezarların mevcudiyeti pek farkedilemiyordu. Mezarlığın yanında ayrıca bir şehir harabesi de vardı. Araştırmalar neticesinde burada birçok eserler ele geçti. Bilhassa Macar bilginleri, eski Macar kültürüne büyük bir benzerlik göstermesi sebebile bu kültür üzerinde ehemmiyetle durdular[18]. Bu yer, Saltovo kültürünün yerleşik Hazar devletinin etrafında yaşayan Türk kitlelerine ait bir merkezi olmalıydı. Macarlar ve onlarla akbaba kavimler şüphesiz ki bu halkın kıymetli bir kısmı idiler.

Mezarların yapılış şekilleri

Mezarlar umumiyetle derin kuyulardan ibaretti. 0.60 ile 0.70 m. genişlikteki bir koridor vasıtası ile 1 m. yükseklikteki bir deliğe gidiliyordu. Ve bu açıklık, esas mezar odası için bir nevi kapı vazifesini görüyordu. Koridorla bu menfezin yüksekliği hemen hemen aynı idi. Esas mezar odası 4 m. kare kadardı. Yüksekliği de 2 m. kadar tutmakta idi. Odanın tavanı kubbe idi. Mezarlar, birkaç metre aralıkla yapılmıştı. Cesed, mezar koridoruna uzatılmıştı. Duvarlarda perçin

[18] Saltovo sakinlerinin dinî inanışları için bk. J. V. Gotye, İzv. GİİMK, V, 1927, s. 77 v.d.

şeklinde çiviler kullanılmış ve mezarlar, taş levhalar, tahtalar kerpice benzer yapı malzemesi ile yapılmıştı. Koridorun tabanı da döşenmişti. Mezarlarda umumiyetle iki iskelet bulunuyordu. Biri erkek, diğeri kadın veya bir erkek iki kadın ve çocuk ihtiva eden mezarlara da rastlanmıştı. Nezredilen eşyaların konduğu yerler hakkında da umumi bir kaide söylenemez. Umumiyetle yerde birçok kaplar bulunmuştu ve bu kapların yakınında da sığır v.s. kemiklerine rastlanmıştı. Hemen her erkeğin yanına kınlı veya kınsız bir bıçak konmuştu. Diğer silâhlardan demir miğferlere ait parçalar, baltalar, mızraklar çok bulunmakta idi. At koşumlarına ait eserler bilhassa çoktu. Saltovo'da atla birlikte insanların gömüldüklerine de rastlanmamıştı. Bununla beraber bazan atlar için hususi mezarlar da yapılmıştı. Daha sonraki Peçenek ve Kuman mezarlarında da insanların atla birlikte gömüldüklerini görememekteyiz. Atlar bazan koşumları ile beraber gömülmüştü.

Saltovo kurganlarının meşhur kâşifi ve arkeoloğu, Babenko idi. İkinci derecedeki tetkikatçıların başında ise Pokrovski bulunmakta idi. Bu bölgede hafriyat yapan bütün bilginler, maalesef elde edilen eşyaların pek azının fotoğrafını neşretmişlerdir. Bu sebeple Saltovo kurganları üzerinde çalışma imkânları çok azalmıştır. Zaharov'un kurduğu kronoloji [19], sırf Macar kronolojisi ile bir benzerlik bulmak gayesi ile biraz tahdit edilmiş ve kısılmıştı. Bu bölgenin kronolojisine esas teşkil eden miyarlar Sasanî, Abbasî ve İslâm sikkeleri ve dirhemleriydi. Eğri kılıçlar da kronoloji tesbitinde işe yarıyorlardı. Saltovo kılıçları Macar kılıçlarından daha muahhar idiler. Saltovo'da ölülere kılıç nezredilmezdi [20]. Ayrıca Saltovo'da kısa meç şeklinde kılıçlara da rastlanmamıştı.

Mezarların muhteviyatı

1910 da kazılan bir mezarın koridorunda, gayet iyi muhafaza edilmiş bir çift üzengi, at koşumlarına ait halka, toka ve plâkalar bulunmuştu. Eşyaların hepsi iskeletlerin yanında idiler [21]. Aynı sene içinde kazılan diğer mezarlarda, hem erkek ve hem de kadın iskeletleri bulundu. Menfezden girilince mezar

[19] A. A. Zaharov, AH, XVI, s. 13-14.
[20] Aynı eser, aynı yer.
[21] Trudı, XIV, III, s. 242.

odasının sol köşesinde, altından yapılmış muhtelif tezyinat plâkaları bulunan bir at takımı ele geçmişti. Tezyinatların kalb ve üçgen şeklinde olanları da vardı. Atların başlarına ait süslerden, atın başı üzerindeki sorgucu tutan bir kaide de ele geçmişti (Lev. 23, 1) Başlığın üst kısmı altın safihalarla kaplanmıştı. Bu nevi sorguçlu at başlıkları Pazırık'ta da bulunmuştu (s. 201). Erkek iskeletinin tam sağında demirden bir harp baltası vardı. Gümüşle süslenmiş bir kın ve bıçağı ile ayaklarının altında küçük bir kürek kemiği çıkmıştı. İskeletin bel kısmında, bronzdan dökülmüş çıngıraklar, madenî tokalar ve yarım küre şeklinde iki kap bulunmuştu [22].

Yukarıdaki mezarlardan bir sene sonra bulunan bir mezarda, 65 sm. genişlikteki bir dromos, 3 m. kadar bir derinliğe iniyordu. Mezar odası da oldukça geniş ve yüksekti. Zemin bir kömür tabakası ile kaplanmıştı. Bu tabakanın kayın ağacı kabuğu olması çok muhtemeldi. Mezarda iki kadın ve ikisi de erkek olmak üzere başları güneye doğru çevrilmiş dört ölü vardı. İskeletlerin sol tarafında bir at koşumu, at başlıklarına ait süsler ve plâkalar saçılmıştı. Kadın cesedinin kafası civarında, madenden yapılmış bir ayna ve bir gerdanlığa ait inci taneleri bulunuyordu. Sol kolunun yanında telden yapılmış bronz bir düğme ve parmaklarının yanında da gümüşten bir halka ve bir taş vardı. Erkek ölünün hemen başının yanında, demirden bir harp baltası vardı. Uzunluğu 17 sm. idi. Ayrıca bir kürek ve eğri bir kılıç da bulunuyordu. Saltovo'nun en meşhur eğri kılıcı da bu mezardan çıkmıştı [23].

1912 senelerinde kazılan mezarın duvarları yıkılmış ve içeriye dolan toprak epeyce tahribat yapmıştı. İskeletler Doğu ve batı istikametlerinde konmuşlardı. Mezar odası 2 m^2 kadardı. İskeletin beli hizasında altın plâkalar, tokalar ve çıngıraklar bulunmuştu. Ayak dibinde de ölünün ayakkabısına ait süsler duruyordu. Bu mezarın en önemli buluntuları at takımları idi. *At sorguçlarının* takılmasına yarayan delikli kaidelere burada da rastlamaktayız. İkinci mezarda bir kadın vardı. Kadının başı hizasında akik ve inci taneleri bulunmuştu. Yarım küre şek-

[22] A. A. Zaharov, AH, s. 13-14.
[23] Zaharov, aynı eser, s. 16 v.d.

lindeki kaplar. kuzeyde Kazan kültürü ile yakınlık gösterirlerdi[24]. Üçüncü mezarda bir çocuk vardı. Bu mezarda bulunan iki gümüş eser tetkike değer eserlerdi. Biri halka şeklinde ve taş pandantifli idi. Bulunan at başlıkları da çok tetkike değer eserlerdi. Bunun da tepesinde testi ağzına benzeyen bir sorguç tabanı veya deliği vardı. Bu kısım, esas başlığa perçinlerle tutturulmuştu[25]. İki çıngırak, altın süsler[26], bronz plâka ve tokalar, yarım küre şeklinde bir kap ve bir çift *demir üzengi* de tetkike değer eserlerdendir[27].

1911 de Babenko'nun kazdığı kurganda, kını gümüşlerle süslenmiş kılıçlar, demir bir miğfer, erkek iskeletlerinin yanında bulunan küpeler ele geçmişti.

Atlara ait mezarlar

1908 de kazılan bir mezarın tamamen atlara ait olduğu görüldü. Atın ayakları karnına doğru toplanmış ve boynu at takımlarının üzerine konmuştu. Atın başlığında sorguç takılması için gümüşten tas şeklinde bir kubbe bulunmuştu. Üzengilerin taban kısmı düzdü. Diğer halka ve tokalar da Saltovo tipinden idiler. Mezar bir çukurdan ibaretti.

İkinci at mezarı, evvelkine nazaran biraz daha derince idi. At, mezara bütün takımları ile birlikte gömülmüştü. Bunun başında da gümüşten bir sorguç tabanı vardı. At iskeletinin yanında çıngıraklar ve bir de mızrak bulunmuştu. Üçüncü at mezarı bundan evvelkilere çok benzemekte idi. Bundan anlaşılıyor ki Saltovo'da at mezarlarının müşterek tarafları çoktu.

Çok ölülü mezarlar

1909 senesinde kazılan bir mezarda, 20 tane ölü bulunmuştu. Bunlar arasında bir kadının elinde ayna ve erkeğin yanında da bir harp çekici vardı. Bronzdan süslerle süslenmiş bıçak kını ve çıngıraklar bu mezarların özel eserlerindendi.

KAFKAS BULUNTULARI

W. A. Babenko, *Pamyatniki Hazarskoy kulturı na yoge Rossii*, Trudı, I, s. 467; B. Posta, *Arch. Studien*, II, Leipzig-Budapest, 1905; Fr. Hançar, *Der Inhalt eines kobaner Katakombengrabes im wiener Völkerkunde Museum*,

[24] Zaharov, s. 18; Trudı, XII, I.
[25] Zaharov, Pl. I, 1.
[26] Aynı eser, Pl. I, 3-4.
[27] Aynı eser, 2, 2.

Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien, LXIII, 1933, s. 34-46; R. Jendik, *Szaski Alanski ez VIII-IX. v.*, Kosmos Seri LWOW, 1930; P. F. İşerikov, *Alanskiy mogilnik bliz g. Sterlitamaka*, KSİİMK, 1952, s. 78-82; A. P. Kruglov, *Arh. Raskopki v Çeçeno-İnguşetii let. 1936 g.*, Groznıy, 1938; Otçet İmp. Arheologiçeskoy Kommissii, 1895, ris. 100-110; E. G. Pçelina, *Dva pogrebeniya vremeni Alano-Hazarskoy kulturı u sel. Latz*, Trudı, V, 1928, s. 417; N. B. Şeyhov, *Pogrebalnıy obryad v rannıe sredne vekovekovom Dagestane, kak istoriçeskiy istoçnih*, KSİİMK, XLVI, 1952, s. 101-109; L. P. Semenov, *Arh. razvedki v Assinskom uşele*, XLVI, 1952, s. 110-121; K. F. Smirnov, *Ağaçkalinskiy mogilnik-Pamyatnik Hazarskoy kulturı*, KSİİMK, 38, 1951. K. F. Smirnov, *Arheologiçeskie issledovaniya v Dagestane v 1948-1950 g.*, KSİİMK, XLV, 1952, s. 93; P. S. Uvarova, *Materialı po arheologii Kavkaza*, VIII; A. Zaharov, W. Arendt, AH, XVI, 1935.

Hazar devletinin nüfuz sahası, Sarkel şehrinden ta Kafkasya'nın kuzey kısımlarındaki Kuban bölgesine kadar uzanıyordu. Hazarlardan evvelki Onogur-Bulgar devleti; onlardan sonra buraya gelerek yerleşen göçebe Türkler bu bölgeyi hem siyasî ve hem de kültür bakımından tesirleri altında tutmuşlardı. Bu sebeple Saltovo'daki Hazar kültürüne Kuban kültürleri çok yakın benzerlikler göstermekte idiler[28]. Kafkasya'da elde edilen bu eserler kısmen neşredilmişti[29]. Assin adlı bir dağ geçidinden çıkan bir kılıç, Saltovo'daki kılıçlara çok benziyordu. At koşumlarına ait süsler de Hazar eserlerine çok benzer[30]. Gene Assin geçidindeki Feldmarşalskaya Stanitza köyündeki buluntular, Hazar kültürünün birer unsuru idiler. (Lev. 23,1) Burada da gene Saltovo'daki at başlıklarının sorguçlarına mahsus tabanlara bol olarak rastlamaktayız. Diğer önemli buluntular da harp baltaları idi. Eğri bir *Türk kılıcı*, *Çıngıraklar* ve *üzengiler* bize Hazar eserlerini hatırlatmakta idiler. Mezarların derinliği fazla değildi.

Çmi buluntuları da Feldmarşalskaya buluntuları ile büyük bir benzerlik gösteriyordu. Burada Sasanî paraları da bulunmuştu. Paraların dört taneyi I. Hüsrev'e (581-602); yedi tanesi

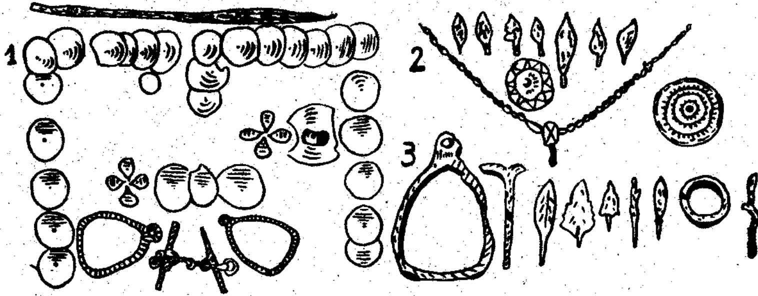
[28] Zaharov, AH, XVI, s. 24; MAR, VIII, s. 90 v.d.

[29] Zaharov, Pl. I, V.

[30] Zaharov, Pl. I, 3; L. P. Semenov, KSİİMK, XLVI, 1952, s. 110-121.

ise II. Hüsrev'e (591.628) aitti. VIII. asra ait 11 parça dirhem de bulunmuştu[31].

Kamunta buluntuları da Kuban kültürleri ile akraba idi. Burada VI. ve VII. asra ait eserler bulunmuştu. Bundan başka Bizans imparatoru Mihael'in IX. asra ait sikkeleri de ele geçmişti.

Levha 23 — Hazarlara ait bazı buluntular:
1. Feldmarşalskaya; 2. Vorobyevo.

Balta buluntuları: Burası da Kuzey Kafkasya'nın Feldmarşalskaya kültürü içinde mütalea edilmelidir. Bu kültürün de eğer süsleri, halkalarla yapılmış *zırhlar*, *at sorguçlarına* ait *kaideler* başlıca eserlerini teşkil ediyorlardı. VIII. asra ait *Abbasi dirhemlerinin* yanında Saltovo tipindeki *baltaların* ele geçmesi kültür tarihi bakımından çok önemliydi[32].

Goliat buluntuları: Kuzey Kafkasya'nın, Saltovo'daki Hazar kültürü ile akraba bir merkezdi. Bu buluntular, Samokvasov tarafından tesadüfen ele geçirilmişti. Buradaki at başlıklarına mahsus sorguç kaidesindeki delik, iki tane idi. Bu demekti ki, buradaki at başlıklarında iki tane sorguç vardı. Ayrıca atların alınlarına takılan süsler de ele geçmişti[33].

[31] P. S. Uvarova, MAK, VIII, s. 113. Bu eşyaların büyük bir kısmının doğudan, yani İslâm dünyasından gelmiş olmaları çok muhtemeldi. Kuban buluntuları için bk. Fr. Hançar, Mitteilungen der Antrop. Gesellschaft in Wien, LXIII, 1933, s. 34-45.

[32] MAK, VIII, s. 130.

[33] Samokvasov kolleksiyonu için bk AH, XVI, s. 25 v.d.

Novorossisk buluntuları: Buradaki insan mezarlarında atlar da bulunmuştu. Buluntular iyi bir şekilde neşredilmemişlerdir. Burası da Saltovo kültürünün bir benzeri idi[34].

DON VE DİNYEPER BULUNTULARI

W. A. Babenko, *Drevniye Saltovskiye pridonyeskiye Okrainı Yujnoy Rossiy*, Trudı, XII, Arh. Syezda, I, s. 434-460; B. Posta, aynı eser, s. 194 v.d.; Bobrinskoy, *Kurganı i sluçaniye arheologiçeskiye nahodki bliz m. Smela*, III, Spb., 1907; Otçeti, İmp. Arheologiçeskoy Kommissii, 1895, ris. 100-110; M. Rudinski, *Poslidi na Poltavşçini*, Vse Ukranski arh. Komitet, Kiyef, 1927; A. Zaharov, W. Arendt, AH, XVI, 1935.

Worobyevo buluntuları

Burası Hazar devleti içindeki Türk halklarının kültürünü temsil eden en önemli merkezlerden birisi idi. B. Posta, bu kültürü Volga Bulgarlarının kültür çevresi içinde mütalea etmişti[35]. Fakat sonradan Hazar kültürünün bütün hususiyetleri ile ortaya çıkması ile bu fikir kıymetini kaybetmişti. Vorobyevo veya Vorobyevka, bugünkü Voronej eyâletinde Boguçar nahiyesinde idi. Elde edilen eşyalar[36] gümüşten yapılmış kırık bir gümüş, yüzük, üzengiler, kılıç kını ve kabzelerine ait parçalar, ok uçları v.s.den ibaretti. (Lev. 23,3) Bilindiği üzere Saltovo ve Kuban'daki Türk kılıçlarının kabzelerinde diken şeklinde süsler bulunuyordu. Kabzeler üzerindeki aynı dikenlere Vorobyevo kılıçlarında da rastlamaktayız[37]. *Kılıç kınlarındaki* süsleme motifleride[38], Altaydaki Göktürk ve Saltovo'daki Hazar motiflerine çok benzemekte idiler.

Harkov buluntuları

1893 senesinde Harkov bölgesindeki Smela'da ele geçen 81 parça gümüş kaplamalı eserlerdeki teknik ve motifler, Saltovo ve Kuban kültürlerine çok büyük yakınlıklar göstermekte idiler[39].

[34] MAK, VIII, 100; P. S. Uvarova tarafından yapılan bu hafriyatlar ilmî bir şekilde neşredilmemiştir.

[35] B. Posta, aynı eser, s. 194; Otçet, 1895, ris. 100-110; Moskovskiya Vyedomosti, Nr. 103.

[36] B. Posta, Abb. 129; Zaharov, Pl. V, 3.

[37] Zaharov, Pl. I V.

[38] Zaharov, Abb. 8.

[39] Bk. Bobrinskoy, *Kurganı*, III, s. 147, Pl. XIV.

Poltava buluntuları

Poltava'da Klimovka bölgesinde de Saltovo kültürlerine benzer bir merkez bulunmuştu[40]. Bu buluntu yeri daha ziyade çanak ve çömlekleri ile nazarı dikkati üzerine çekmişti.

Kerson bölges buluntuları

İngulets bölgesinde bulunan eserler Saltovo ve Kuban'daki Hazar kültürünü hatırlatmakta ve bu kültür, Buğ nehrine kadar uzamakta idi[41].

HAZAR KÜLTÜRÜNÜN KUZEY UCU

Saltovo kültür çevresinin kuzey ucu Liada idi. Tambov eyaletinde bulunan bu merkez birçok bakımlardan Saltovo, Vorobyevo ve Kuban kültürlerine benzeyen bir özellik göstermekte idi. Bitkilerin üslûplandırılması ile meydana gelen tezyinatın menşeinin Hazar kültürü olması çok muhtemeldi. Liada'da da çok görülen bu üslûp, sonradan Rus Kinazlıklarının tezyinatına da tesir etmişti[42]. Bu motiflerin yayılmasında İslâm âlemi ile olan ticarî münasebetler de müessir olmuştu.

[40] M. Rudinski, *Doslidi*, s. 148, Pl. XXXII.

[41] Trudı, VIII, III, s. 96 v.d.

[42] Yastrebov, *Liadinskiy i Tomnikovskiy mogilniki tambovskoy gubernii*, SPb., 1893; N. E. Makarenko, *Otçet*, 1905, III; *Verhne Saltovkiy mogilnik*, JAK, 19, s. 120; Pçelina, *Dva pogrebeniya*, s. 424 v.d. Bitkili tezyinatın yayılışı için bk. T. J. Arne, *La Suéde et l'Orient*, s. 117 v.d.

VIII.

VOLGA BULGARLARI

1. Bulgarlar Güney Rusya'da

Umumi eserler: N. de Boulitschov, *antiquités de la Russie Orientale*, oskva, 1902; Bela Posta, *Arch. stud.*, Bupapest-Leipzig, 1905; V. Holmsten, *Lunnitsı im. Rossiyskago istoriçeskago muzeya*, ORM, 1913; *İstoriya Tatarii v dokumentahi materialah*, İnstitut istorii Akad. Nauk, Moskova, 1937; S. K Kuznetzof, *Russkaya istoriçeskaya geografiya*, Moskova, 1910; A. N. Kurat, *Bulgarlar*, İA, II, 236; V. A. Kazarinov, *opisanie bilyarskih i Baranskago gorodiş.*, İAİEK, III, 89; I. I. Kaufmann, *Ruskiy vyes yego razvitie i proiishojdenie*, Zapiski numismatiçeskago Otd. İ. R. Arh. Obşç., I, 1906; B. Khanenko, *Drevnosti pridnyeprovya*, IV-V, Kiyef, 1901 - 1908; A. F. Lihaçev, *Bıtovıe pamyatniki velikoy Bulgarii*, Trudı II, go arh. syezda, Pl. II; *Dragotsyennıy klad, naydennıy v Kazanskoy gubernii v 1882 g.*, Trudı, VII, go arh. syezda, II, Pl. IV, 8; OAK, 1895, R. 106; OAK, 1891, 4; 1894, 5; 1897, 3; N. Makarenko, *Hudojestvennıye sokrovişça İmp. Ermitaja*, Kratkiy putevoditel, SPb., 1916; A. Markov, *Topografiya kladov vostoçnih monet*, SPb., 1910; *Materialı po ohrane remontui restavratsii pamyatnikov* TSSR, I-III, Kazan, 1927; N. D. Polonskaya, *İstoriko kulturnıy atlas po Russkoy istorii*, I, Kiyef, 1913; M. Radişçef, *Staro-Yablonskiy mogilnik*, Trudı Saratovskoy uç. arh. komm., 1914; D. İ. Samokvasov, *Dnevnik raskopok v okrestnosah s. Goçeva*, Moskova, 1915; V. F. Smolin, *Arheologiçeskiy oçerk Tatrespubliki*, MİTatarstana, II, Kazan, 1925; *K otkritiyu spiska soçineniya İbn Fadlana*, Vestn. Nauçn. Obşç. Tataroved, 3, Kazan, 1925; A. A. Spitzın, *Arheologiçeskiy albom*, ZRORAO, rı, 1915, 225; ZRORAO, VIII, 1-2, s. 264 v.d.; N. N. Surnev, *İstoriçeskaya sudbı srednyago i nijniyago povoljya i kulturnye yeya uspehi Rossiya*, Polnoe Geogr. opisaniye, II, IV, 111; Tereşçenko, *Dnevnik razvıtiya kurganov v orkestnostyah goroda Tsareva v Saratovskoy gubernii*, Jurn. min. vnutr. dyel., 2-8, 1844, 4, 1843, s. 122-130; Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Berlin - Leipzig, 1940; V. J. Tolmaçev, *Drevnosti iz vostoçnogo Urala*, Zapiski Uralskogo Obşç., XXXV, 151, 1914; M. Yedemski, *O starih torgovih putyah na severe*, ZRORAO, 9, 1916

Bulgarlar esas itibarile Güney Rusya'nın eski kabilelerinden Kutrigur'ların bir nesli sayılırlardı. VII. asrın ikinci yarısına doğru Bulgarlar, Kafkasya'nın kuzey-batısında oldukça kuvvetli bir birlik kurmağa muvaffak oldular. Fakat az zaman sonra bu birlik Hazar devletinin tazyiki altında iki kısma bölünür. Kısımlardan biri Hazarların hâkimiyeti altına girer

ve diğerleri ise reisleri Asparuh idaresinde Besarabya'ya geçerler ve oradan da Tuna kıyılarına inerler. Hazar hâkimiyetine girenler "Volga Bulgarları"nı ve Besarabya'ya inenler ise "Tuna Bulgarları"nı teşkil edeceklerdir. Bulgarlar Güney Rusya'da iken birçok akraba kavimlerle temas etmişlerdi. Bu temaslar neticesinde Güney Rusya kültürü, kendini daima sonraki Bulgar kültürlerinde yaşatmıştı. Bulgar ve Avar kültürleri ile ve gene Bulgar ve Macar kültürleri arasındaki benzerlikler hep bu temasların hatıraları idi.

Güney Rusya'da hâkimiyet kuran Göktürkler, Bulgarlar da dahil olmak üzere birçok Türk halklarına kültür etkilerinde bulunmuşlardı. Göktürk yazılarını andıran Bulgar damgaları da bu devrin hâtıraları olarak kabul edilebilirler.

2. Bulgarlar Kazan bölgesinde

Z. A. Akçurina, A. M. Efimova, A. P. Smirnova, *Raskopki velikih Bolgar*, KSİİMK, 33, 1950, s. 75 v.d.; Pela Posta, aynı eser; A. S. Başkirov, *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy kulturı na Volge*, Kazan, 1929; A. Buliç, *Bulgarskiye gorodişe çistopolskom kantone TSSR, Vestn. nauçn. obşç. Tataroved*, 1926; A. O. Heikel, *Antiquités de la Sibérie Occidentale*, MSFOu, 4, 1894; M. Hudyakov, *A. F. Lihaçev kak arkeolog*, Muz. vestnik, 1922; P. A. Ponomarev, İOAİE, 3, 1920; N. F. Kalinin, *Materalı po istorii Tatarii*, I, Kazan, 1948; *Ekspeditsiya po zapadnım rayonam Tatarskoy ASSR*, KSİİMK, XLIV, 1952, s. 52-66; A. F. Lihaçev, *O nyekotorıh arheologiçeskih nahodkah v Kazanskoy gubernii*, Trudı VII, go arh. syezda, II, 109-124; *Pervoye izdanie arheologiçeskogo atlasa A. F. Lihaçev*, Kazan, 1923; S. Malov, *Bolgarskaya zolotaya çaşka s Turetskoy nadpisyu*, Kazan, Muz. Vestn., 1924, 1-2; N. V. Pervuhin, *Otçet arheologiçeskogo issledovaniya Glazovskogo uyez. Vyatskoy gubernii*, Mat. po arh. Vost. gub., II, Moskova, 1906; V. Polivanov, *Muranskiy mogilnik*, İzv. Kaz. Obşç., 9, 1893, 213-222; A. P. Smirnov, *Novie arheologiçeskie dannıe o slojenii kulturı Voljskih Bolgar*, KSİİMK, XL, 1951, s. 16-27; A. P. Smirnov i V. A. Tihomirova, *Arheologiçeskie pamyatniki levoberjya Volgi*, İstoriko-arheologiçeskiy sbornik, M., 1948, s. 188 v.d.; A. P. Smirnov, Suvar, Trudı GİM, 16, M., 1941, s. 162 v.d.; *Voljskie Bulgarı*, M., 1951; SA, 17, 1853, s. 260-284; *Arheologiçeskie issledovaniya 1950 goda v zone stroitelstva Kuybişevskoy GES*, KSİİMK, XLIV, 1952, s. 17-29; V. F. Smolin, *Abaşevskiy mogilnik çeboksarı*, 1928; O. A. Krivtsova-Grakova, *Abaşevskiy mogilnik*, KSİİMK, XVII; V. F. Smolin, *K voprosu proishojdenii narodnosti Kamsko-Voljskih Bolgar*, Kazan, 1921; A. A. Spitzın, *Priuralskiy kray*, Mat. po arh. vost. gub., M., 1, 1893; *Drevnosti basseynov ryek Oki i Kami*, MAR, 25, 1901; *Drevnosti Kamskoy Çudi po kollektsiy Tepluhovıh*, MAR, 26, 1902; *Vladimir-*

skiye kurganı, İİarh. Komm., 15, 1905; *Gnezdovskie kurganı v raskopkah*, S. İ. Sergeyeva, İİarh. Komm., 15, 1905; *Za Uralskiya drevniya gorodişçe*, ZRORAO, 7, 1906; *İz kollektsiy imperatorskago Ermitaja*, ZRORAO, 7, 1906; *Kratkiy katalog muzeya*, İRAO, SPb., 1908; *Torgovie puti Kievskoy Rusi*, Sbornik statey posv. S. F. platonovu, SPb., 1911; *Şamanskie izobrajeniya*, ZRORAO, 7, 1906; S. M. Şilevskiy, *Drevnie goroda i drugie Bulgaro-Tatarskie pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan, 1877; A. M. Tallgren, *Collection Zaoussailov au Musée Historique de Finlande*, II, Helsinki, 1918; *Dva mogilnika jeleznego veka v Kazanskom uyezde*, İzv. Kazans. Univ., 30, 1907; P. A. Tretyakov, *Pamyatniki Çuvaşskogo naroda*, Çeboksarı, 1948, s. 14 v.d.; *Pamyatniki drevneyşey istorii Çuvaşskogo povoljya*, Çeboksarı, 1948, s. 188 v.d.; V. A. Tihomirova, bk. Smirnov: N. F. Vıssotski, *Nyeskolko slov o drevnostyah Voljskoy Bulgarii*, İKazan. Obşç., 24, 1908; s. 340 v.d.; N. V. Yastrebov, *Lyadanskiy i Tomnikovskiy mogilniki Tambovskoy gubernii*, MAR, 10, 1893.

Bulgarların antropolojisi: A. P. Bogdanov, *Jiteli drevnih Bolgar po kraniologiçeskim priznakam*, Antrop. Vıstavka, III, 1879; G. F. Debets, *Turko-finskie uzaimo otnoşeniya v povolje po dannım paleoantropologii*, Antrop. Jurnal, 1, 1932. Burtasların antropolojisi: V. V. Bunak, *Antropologiçeskiy tip Mordvı*, Russkiy Antrop. Jurnal, 13, 1924; G. F. Debets, *Çerepa iz Finskih Mogilnikov*, SMAE, 6, 1941; N. S. Sısak, *Antropologiçeskaya harakteristika naseleniya tak nazıvaemoy Burtasskoy kulturı*, KSİE, 14, 1952, s. 91-95; T. A. Trofimova, *Çerepa Lugovskogo mogilnika Ananinskoy kulturı*, Trudı İnst. Antrop, 6, 1941.

Yurt kurma kültürü

Bulgarların bugünkü Kazan şehri dolaylarına gelmelerile, yerli kültür birden bire değişmeğe ve inkişaf etmeğe başladı. Kama boylarına kadar çıkan Bulgarlar yerli halk ve kültürlerle çok şiddetli bir rekabet ve mücadeleye girdiler. Bu yerli kültürün Arap kaynaklarında Burtas adı ile geçen kavme ait olması çok muhtemeldi[1]. Bulgar şehrinin Bulgarlar tarafından nasıl kurulduğunu bize izah eden en yeni buluntular, 1953 de Dobriyansk civarındaki Taborı denen yerde ele geçmişti. M.s. IX-XV. asra ait Bulgar kültürünü ihtiva eden Taborı, aynı zamanda göçebe Hazar kültürünü temsil eden Saltovo gibi merkezlerle de benzerlik göstermekte idi[2]. Bu çağda, kuzeyde Oka ve Kama nehirlerinin kavşaklarında, Kafkas

[1] Burtaslar hk. yeni fikirler için bk. A. İ. Alihova, *K voprosu o Burtasah*, SE, 1949, Nr. 1; V. V. Golmsten, *Burtası*, KSİİMK, 3, 1946; İ. N. Smirnov, *Mordva*, İzv. Obşç. arh. istorii, etnografii Kazan. Univ., 10, 11, 12, 1892.1894; *Hudūd al-ʿĀlam*, s. 83, 191.

[2] V. A. Oborin, KSİİMK, 65, s. 118.

kültürlerinin izlerine sık sık ratlanmağa başladı. Bu yayılışlar da Bulgarların kuzeye doğru göçlerini bize izah etmektedir[3]. Taborı kültürünün bulunuşundan çok önce de, Bulgarların yurt kurma çağına ait eserleri zaman zaman ele geçmiş[4] ve kısmen de neşredilmişlerdi[5]. Bu eserlerden kılıç korkulukları, süs plâkaları ve pandantifli küpeler nazarı dikkati çekmiş ve Macar eserleri ile büyük bir yakınlıklar gösterdikleri açık olarak görülmüştü[6]. Palmiye dallarını andıran süsler ise Güney Rusya ve Bizans motiflerini hatırlatmakta idiler[7]. Çatal kuyruklu ve köpeğe benzer garip hayvan figürleri ile Kafkas eserleri arasında büyük bir yakınlık vardı[8]. Ele geçen eserler arasında, Avar eserleri ile mukayese edilebilecek örneklere de bol miktarda rastlanmakta idi[9].

Volga'da Bulgar kültürünün başlangıç çağına ait buluntu yerlerinden sayılan Bulimer veya Byelimer[10] adlı merkez, bilhassa ölü gümme adetleri bakımından Macar kültürüne yakınlıklar gösteriyordu. Ölüleri yakma adeti, Hunlara ve Macarlara Cermenlerden girmiş bir an'ane idi[11]. Bu adet, Türk ve Cermen kavimlerinin bulunduğu sahalara da yayılmış ve Bulgarlar vasıtasile Kazan bölgesine kadar gelmişti[12]. Kazan bölgesindeki Bulgar kültürü, başlangıçta kuvvetli bir Fin ve Cermen tesiri altına girmişti.

Bulgar kültürünün kuzey sınırı

Bulgarların Kazan bölgesine gelerek yerleşmeğe başladıkdıkları çağda, derhal etrafa yeni bir kültürün yayılmakta olduğunu görürüz. Bulgarlara ait olan bu yeni kültürün kuzey sınırı Zagrebinskoye adlı buluntu yeri ile nihayet ererdi. Burası, Çud kültürünün Bulgar kültürü ile münasebete geldiği

[3] A. P. Smirnov, KSİİMK, XL, s. 26.
[4] Smirnov, KSİİMK, XL, s. 18-23; J. R. Aspelin, *Catalogue*, s. 7812-784.
[5] Lihaçev, Trudı, VII, go arh. syezda, T. I.
[6] Bela Posta, s. 308 v.d.
[7] Aynı eser, Abb. 193.
[8] Aynı eser, Abb. 194.
[9] Aynı eser, s. 313.
[10] P. A. Ponomarev, *Kamskoy Voljskoy Bulgarii*, III, 1891.
[11] Bela Posta, s. 78 v.d.
[12] Aynı eser, Pl 13.

bir saha idi [13]. Bu mezarlarda iskelet bulunmamıştır. Ele geçen bol miktardaki eşyalar arasında, kumaş ve silâh kalıntıları, kadınlara ait keçeden yapılmış baş süsleri, bel kayışlarına takılan deri çantalar ve nihayet bohça içinde saklanan bir kılıç zikre değer [14]. Bu buluntular arasında Türk kültür tarihi bakımından en önemli eşya şüphesiz ki çanta idi [15]. Küpe [16] ve zincirler [17], Macar küpe ve zincirlerine; bazı süsler ise Sasanî [18] motiflerine ve bazıları da Çud [19] eserlerine benzemekte idiler. Bulgar kültürünün kuzey doğu sınırı ise Kama nehri boyunca içerilere kadar uzanmakta idi [20]. Kazan bölgesine henüz daha yeni gelmiş olan Bulgarlar, buralarda yaşayan Çudlara kültür bakımından birçok şeyler vermişlerdi [21]. Bulgarlar da, Çudlar vasıtası ile Fin ve İskandinav kültürlerinden çok şeyler almışlardı [22].

Kazan bölgesine yerleşen Bulgarların kültür izlerini Orta ve Aşağı Volga kıyılarında da görüyoruz. Kazan bölgesindeki Bulgar kültürü, bilhassa başlangıç çağında, Saltovo ve Mayatsko kültürleri ile büyük bir benzerlik göstermekte idi. Bilindiği üzere bu merkezler Hazar devletindeki göçebe Türk kültürünü temsil etmekte idiler [23]. Bulgarların gelmesinden önce, burada eski ve Sarmat kültürü karakterinde bir kültür vardı [24]. Göçebe Türk kültürünün Kazan bölgesine Bulgarlarla beraber gitmiş olması çok muhtemeldi. Bundan başka, Aşağı Volga bölgesinde Çariçin ve Güney sınırı

[13] Tallgren, *Coll. Zaouss.*, Helsingfors, 1918; Otçet, 1891, s. 104.
[14] Spitzın, MAR, 26, 1902.
[15] Karş: AE, 1931, s. 56; Hampel, *Ujab*, T. 36; Feher Geza, AH, VIII, fig. 87; *Bolgar Törökök Szerepe*, T. K
[16] Hampel, *A Honfogl.*, CIII, 5.
[17] Bela Posta, Abb. 121.
[18] Aynı eser, Abb. 163.
[19] Tallgren, *Coll. Zaouss.*, s. 22.
[20] Münakaşası için bk. B. Posta, s. 249 v.d.
[21] Coll. Zaouss., s. 22.
[22] A. Teplouhov, Persmk.-Cudi, Perm, 1892; Apelgren-Kivalo, *Grundzüge*, SMYA, 26, 1.
[23] A. P. Smirnov, KSİİMK, 1951, s. 18 v.d.; KSİİMK, 33, s. 33 v.d
[24] V. A. Tihomirovai Smirnov, *İst.-Arh. Sbornik*, M., 1948, 1948, s. 188.

Sarepta kurganları da Kazan'daki Bulgar kültürlerine çok benzerlerdi[25].

3. İslâmiyetten önceki Bulgar şehri

A. S. Başkırov, *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy kulturı na Volge*, Kazan, 1929; M. Hudyakov, *Razvedki v Blyarske letom 1915 g.*, İzv. OAİE, 30, 1919; N. F. Katanov, *Epigrafiçeskiy Pamyatnik Voljskoy Bulgarii*, İzv. Obşç. Arh. Kaz. Un., 1905; A. F. Lihaçev, *Bıtovıe Pamyatniki Velikoy Bulgarii*, Spb., 1876; P. A. Ponomarev, *Dannıya o gorodah Kamsko-Voljskoy Bulgarii*, III, Kazan, 1893; V. F. Smolin, *Burungu Bulgar harabeleri arasında*, Terc. İ. Remzi, Kazan, 1901; A. P. Smirnov, *İssledovaniya 1950 goda v zone stroitelstva Kuybişevskoy GES*, XLIV, 1952, s. 17-29; S. M. Şpilevski, *Drevniye goroda i drugie Bulgarsko-Tatarskie pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan 1877.

Bizim buradaki konumuz daha ziyade İslâmiyetten önceki Bulgarlarla ilgili olduğundan, Bulgar şehrinin İslâm çağına ait kısımları hakkında geniş bir bilgi vermiyeceğiz. 1950 de Bulgar şehrinde yeni hafriyatlar yapan bilginler, şehrin stratigrafisini şöyle tesbit etmişlerdir[26]:

1. Kat: *Bulgarların yerleşme çağına ait kat.*

2. Kat: XI. ve XII. asırlara ait olan bu kat, bilhassa keramikleri ile 3. kattan ayrılmaktadırlar; 3. Kat: XI. ve XII. asırlardan XIV. asra kadar gelen çağ; 4. Kat: XV-XVI. asır Kazan Hanlığı çağı; 5. Kat: XVI-XIX. asırlara kadarki Rus çağı; 6. Kat: bugünkü Bulgar köyü.

Burada bizi ilgilendiren katlar daha ziyade 1. ve 2. katlardır. Bu katların en orijinal buluntuları keramiklerdi.

Çanak ve çömlekler

Bulgar kültürünün Volga boylarındaki ilk yayılışını göstermesi bakımından keramikler, büyük bir ehemmiyeti haizdiler. Yurt kurma çağı keramikleri umumiyetle elle veya kalıplara dökülerek yapılmışlardı[27]. Bulgar şehri yakınlarında *tuğla* ve *çömlek ocaklarına* da rastlanmakta idi. M.s. X-XIII. asırlar arasında gittikçe inkişâf eden keramik tekniği, XIV. asırda en

[25] B. Posta, s. 235 v.d.

[26] A. P. Smirnov, *İssledovaniya 1950 goda v zone stroitelstva*, Kuybişevskoy GES, XLIV, 1952, s. 17-29.

[27] A. P. Smirnov, Kuybişevskoy GES, XLIV, 1952, s. 17-29; O. S. Hovanskaya, MİA, 42, 1954, s. 340-868.

yüksek seviyesine varmıştı. Bulgarların yerleşme çağına ait testi ve sürahiler üzerinde, çeşitli *damgalara* da rastlanmakta idi [28].

Askeri tahkimat

Volga Bulgarlarının tahkimat tarzı, bize onların etnik menşeleri hakkında daha açık bir bilgi vermektedir. Volga Bulgarları da, Tuna Bulgarlarında ve Avarlarda olduğu gibi, tabyalarını, kalaslardan yapılmış çitler arasına toprak doldurmak suretile yapıyorlardı. Bu çitler bazan şehirlerin etrafını da çevirirdi. Bunların arasında gözetleme kuleleri de bulunur ve bu kuleler de aynı teknikle yapılırdı [29].

Binalar

Bulgarların bina yapma tekniği hakkında çok yazılmıştır. Fakat Bulgarların yerleşme devrine ait teknik hakkında bilgimiz çok azdır. Bazı seyyahlar Bulgar evlerinin ahşap olduğunu yazarlar [30]. Fakat umumi binaların taş ve tuğlalarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bulgar mimarî tekniğini eski menşei ile münasebete getiren hususiyet, tuğlalardı. Hazar tuğlalarına benzeyen bunlar üzerinde damgalar da görülüyordu [31] (bk. s. 226).

Bulgar hamamları

Bulgar hamamları burada konumuzu doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir. Fakat bu konu üzerindeki yeni Rus neşriyatını vermeği de faydalı buluyoruz [32]. Esasen Bulgar hamam mimarisine Batı Türkistan ve Özbekistan'ın tesirleri

[28] Smirnov, KSİİMK, XL, 1951, s. 18-23.

[29] O. Hovanskaya, *Novıe dannie o krepostnıh soorujeniyah g. Bolgara*, KSİİMK, 62, 1956, s. 129-134; N. M. Korobka, *Stena belogo goroda*, İst.-Arh. Sbornik, M., 1948, s. 16-22; F. Laskovskiy, *Materialı dlya istorii voenno-injenernogo iskusstva v Rossii*, SPb., 1958; A. L. Mongayt, MİA, 31, 1952, s. 96; A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, M. 1952, s. 234 v.d.

[30] Ahşap binalar ve bunlara ait su yolları için bk. B. B. Jeromskiy, *Podgornaya sloboda goroda Bolgarı*, iz rabot v zone str. Kyubişevskoy GES, KSİİMK, 1953, s. 55-62.

[31] Tallgren, *Coll. Zaouss.*, II, s. 45; F. Geza, AH, VII, fig. 101. Ahşap inşaat tekniği ile mukayesesi için bk. A. M. Efimova, *Drevnie injenernıe soorujeniya po ukrepleniyu berega v gorode Bolgarı*, KSİİMK, XLIV, 1952, s. 41-45.

[32] A. S. Başkirov, *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy kultura na Volge*, Kazan, 1929, s. 77 v.d.; O. S. Hovanskaya, *Bani goroda Bolgara*, MİA, 42, 1954, s. 392-423; *Raskopki bani naçala XIV veka na Bolgarskom gorodişe*, XLIV, 1952, s. 46 v.d.; N. F. Kalinini, A. P. Smirnov, *Rekonstruktsiya Bolgarskoy bani*, KSİİMK, 13, 1946, s. 26-32; A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, M., 1951, s. 218 v.d.; *Banya XIV. v. v Velikih Bolgarah*, KSİİMK, VI, 1940.

çok büyüktü [33]. XIII. asır Rus hamamlarına da kuvvetli tesirler veren [34] Bulgar hamamlarının şekli, daha sonra Altın Ordu devletinde de görülecektir [35]. XIV. asırda Bulgar şehrinde pek çok hamamın bulunduğu anlaşılıyordu. 1950-52 senelerinde yapılan hafriyatlarda dört hamam izine birden rastlanmıştı. Bu hamamların hepsinin de ayrı ayrı külhanları ve su yolları vardı. Ayrıca ortalarında oyulmuş şadırvanlar da bulunmakta idi

Bulgarlarda sulama tekniği

XIV. asra ait Bulgar sulama tesislerinin kalıntıları pek çoktu. Kireçle yapılmış su yolları, su tevziine mahsus ağaçtan yapılmış tesisler ve ağaçtan oyulmuş su olukları bunlar arasında büyük bir yekûn tutuyordu. Esasen XIII. ve XIV. asırlara ait Rus şehirlerinde de çok yayılmış olarak görülen [36] bu tesisler, bu çağdaki Islav ve Türk âleminin karakteristik kültür eserleri idiler.

Bulgarlarda demircilik

1953 senesinde Bulgar şehrinde yapılan hafriyatlarda XIII-XIV. asırlara ait demir eritme ocaklarına çok rastlanmıştı. Demir, bu ocaklarda eridikten sonra, potalardan kalıplara akıtılıyordu. Bu potalardan biri, içindeki demir tortusu ile birlikte ele geçmiştir [37].

[33] Türkistan hamamları için bk. *Arhitekturnıe pamyatniki Nisı*, Trudı Yojno-Türkmenistanskoy Arh. Ekspeditsii, Aşhabad, 1949; V. L. Voronina, *ob Uzbekskih banyah*, SE, I, 1951, s. 114 v.d.; Türkistan ve Bulgar hamamlarında kubbe camları bk. Hovanskaya, MİA, 42, 1954, s. 297; E. A. Davidoviç, *Steklo iz Nisı*, Trudı Yoj. Türk. Arh. Eksp., Aşkabad, 1949, s. 389 v.d.; Azerbaycanla mukayesesi için bk. S. G. Ovanesov, *Starinnıe vodoprovodı v nuhe, İzv. Ob-va obsledovaniya i izuç. Azerbaycana*, Baku, 5, 1928.

[34] Rus hamamları için bk. I. A. Orbeli, *Bani i skomorohi*, XII, V. Sbornik pamyatnikov epohi Rustaveli, L., 1939; L. Mushelişvili, *Raskopki v dimanisi*, SA, VI, s. 273; A. L. Yakobson, *Srednevekovıy Hersones* (XII-XIV. vv.), MİA, 17, 1950, s. 79.

[35] F. Ballod, *Privoljskie Pompei*, M.-L., 1923, s. 29.

[36] A. M. Efimova, *Gidrotehniçeskie soorujeniya drevnego Bolgara*, MİA, 42, 1954, s. 369-391; N. İ. Falkovskiy, *İstoriya vodosnabjeniye v Rossii*, M.-L., O. S. Hovanskaya, *Vodosnabjenie i kanalizatsiya Bolgarskoy bani*, Kyubişevskoy GES, KSİİMK, 50, 1953, s. 69-76; A. F. Medvedev, *Vodootvodnıe soorujeniya drevnego Novgoroda*, KSİİMK, XL, 1951, s. 51-73; A. P. Smirnov, *Drevnie Gidrotehniçeskie soorujeniya Moskvı*, Sbornik po trasse metropervoy oçeredi", M.-L., 1936, s. 149-152; M. G. Rabinoviç, *Raskopki v Moskve v 1950 g.*, KSİİMK, XLIV, 1952, s. 116-125.

[37] Bulgar demirciliği için en önemli etüd: A. M. Efimova, *Novıe dannıe o Bolgarskoy Metallurgii*, KSİİMK, 62, 1956, s. 135-140.

4. Bulgarlara ait eşyalar

Bulgar şehri keramikleri için bk. V. F. Gaydukeviç, *Antıçnıe keramiçeskie obşıgatelnıe peçi*, İzvestiya GAİMK, 80, 1934, s. 104-108; O. S. Hovanskaya, *Poglotitelnaya sposobnost çistopolskih floridinovıh glin*, Kazan, 1932; *Gonçarnoe delo goroda Bolgara*, KSİİMK, 42, 1954, s. 340-368; G. İ. İrge, *Gonçarnoe peçi drevnego Mingeçaura*, KSİİMK, 24, 1949, s. 42; A. E. Makovetskiy, Hovanskaya, *Obogaşeniya glin Tatrespubliki glinozemom i vıdeleniye ego*, Trudı Kazanskogo Himiko-tehnologiçeskogo instituta (KHTİ), Nr. 3, Kazan, 1934; *Otkrıtie glin obşigovımi gazami*, Trudı KHTİ, Nr. 4-5, 1935; B. A. Rıbakov, *Remeslo drevney Rusi*, M., 1948, s. 175-181 (Rus keramiği ile mukayesesi); A. P. Smirnov, KSİİMK, XL, 1951, s. 18-23; KSİİMK, XLIV, 1952, s. 22 (tuğla ocakları hk).; A. L. Yakobson, *Gonçarnıe peçi srednevekovogo Hersoneza*, KSİİMK, X, 1941, s. 52; *Rannesrednevekovie gonçarnie peçi v vostoçnom Kırımu*, KSİİMK, 54, 1954, s. 164-172; G. İ. Yone, *Gonçarnie peçi drevnego Mingeçaura*, KSİİMK, 24, 1949, s. 42-55.

Appelgren-Kivalo, *Die Grundzüge des Skytisch-permischen Ornamentstiles*, SMYA, XXVI, 1912; T. J. Arne, *La suède et l'Orient*, Upsala, 1914; M. Hudyakov, *Kitayskiy farfor iz raskopok 1914 v Bolgarah*, İzv. OAİE, 30, 1919; V. Goloubtsov, *Okovı boyarina Mihaila Nikiyiça Romanova*, İAK, 53, 40; N. F. Katanov, *Opisaniye odnogo metalliçeskago zerkala s Arabskoyu nadpisyu*, İzv. Kazansk. Obşç., 14, 1898, 662; F. A. Lihaçef, *Dragotsennıy klad*, Trudı Arh. Syezda, I, s. 169-197; Olshausen, *Beitrag zur Geschichte des Haar-kammes*, ZFE, XXXI, 169; E. Lentz, *İmperatorskiy Ermitaj*, I., Sobraniya orujiya, SPb., 1908; V. Prohorov, *O drevnih sablyah s Greçeskemi*, Trudı, II, Arh. Syezda, II, 195; J. İ. Smirnov, *Vostoçnoe Serebro*, SPb., 1909; V. F. Smolin, *Çaşa s olenem iz Bolgar*, Kazan. Muz. Vestn., 1, 2, 1925; *Klad vostoçnıh zolotıh predmetov iz Bolgarskogo Goroda Cuke-Tau*, Vestn. Nauçn. Obş. Tataroved., 3, 1925; *Sluçaynaya nahodka bronzovıh predmetov v Kazanskom kraye*, Vestn. Nauçn. Obşç. Tataroved., 4, 1924.

Tetkik edeceğimiz eserler arasında Bulgarların İslâmiyet çağına ait bazı eşyaları da bulunacaktır. Bunları, menşe itibarile İslâmiyetten önceki devirlerin bir devamı olması sebebile buraya aldık. Baltalar umumiyetle muhtelif devirlerin tesirlerini taşıyorlardı[38]. Meselâ Bulgar şehrinin ilk kuruluş devirlerine ait baltaların yanında Mogol çağına ait baltalara ve hatta Doğu Rusya'nın ta taş devrinden beri kullanıla gelen balta tiplerine; Cermen ve İskandinav balta şekillerine kadar

[38] Tallgren, *Coll. Zaouss.* Pl. III, 1-4; 18.

değişen eserlere rastlanırdı [39]. İslâmî devre ait baltalar üzerinde ise bilhassa nebatî tezyinat çok görülürdü [40]. Bulgar devrine ait çekiçlerin sap yerleri biraz şişkince ve genel olarak küçük çapta idiler [41]. Küreklerin yukarı kenarları ise içe doğru biraz kıvrıktı. Bu kürekler Anadolu'da "bel" denen kürek tiplerine yakındı [42] (Lev. 24).

Bulgar çağında balık oltalarının çok bulunuşu balık avcılığının çok revâçta olduğunu göstermektedir [43]. Zaussailov kolleksiyonunda sadece 319 tane demirden yapılmış *ok ucu* vardı. Bu okların ekserisi, Sibirya'da, Orta Asya'da ve Macaristan'da rastlanan tiplere benziyorlardı. Hususi bir şekilde kuş avları için yapılan ok uçlarının uç kısımları çatal şeklinde idi [44] (Lev. 24). Bulgarların yukarı Volga vâdilerine gelmeleri ile İllinskoye, Viyatka v.s. gibi yerlerde eğri Türk kılıçları görülmeğe başladı. Spassk, Sviaysk, Biliarsk ve Kazan gibi Bulgarlara ait kültür çevrelerinde bulunmuş dört kılıçtan ikisi eğri kılıçlardı [45].

Hücum eden düşman ordularının atlarının ve piyadelerinin ayaklarını tökezlerle yaralamak ve hareketlerini aksatmak için, tökez ve kapanların kullanıldıklarını da görüyoruz [46]. Volga Bulgarları gürz denen silâhı da çok kullanmışlardı [47]. Gürzlerin topuzları üzerinde iğneler bulunmakta idi.

Bulgar üzengileri de diğer Orta Asya üzengilerinin tipinde idiler. Yalnız taban kısımları biraz daha genişti [48]. Bulgar

[39] Aynı eser, Pl. III, 1-4.

[40] Aynı eser, s. 26; Spitzın, *dekorativnie toporiki*, Zapiski RORAO, XI, 222.

[41] Tallgren, aynı eser, Pl. IV, 38-39.

[42] Aynı eser, Pl. IV, 35.

[43] Tallgren, aynı eser, Pl. VI, 32, 33.

[44] Aynı eser, Pl. IV, 13.

[45] Aynı eser, Pl. IV, 1-4.

[46] Aynı eser, Pl. IV, 21.

[47] Aynı eser, Pl. IV, 37; Lihaçev, *Bıtovıe Pamyatniki velikoy Bulgarii*, Trudı II: go arh. syezda, Pl. II.

[48] Zarevşin üzengisi: B. Posta, Abb. 148; Bulgar üzengileri: Tallgren, *Coll. Zaouss.*, II, Pl. IV, 22; karşıla: Tuna Bulgarlarına ait üzengiler: AH, VII, fig. 37. Saltovo ve Vorobyevo üzengilerinden ayrı tiptedirler.

kültürlerinde at **gemlerine** de çok rastlanırdı. Prof. Tallgren, düz bir demir parçasından yapılmış olan bir gemin, öküzlere ait olduğunu kaydeder[49]. Diğer gemler de iki parçadan müteşekkil ve mafsallı idiler[50] Kayış tokalarının takılacağı yerlerde büyük halkaları vardı. Vorobyevo gemi adı ile adlandırılan gem tiplerinden ayrılırdı[51]. Zarevşin tipi gemlerine daha yakın idiler[52]. Özet olarak şunu diyebiliriz ki, Bulgar gemleri, daha ziyade Güney Rusya veya Aşağı Volga bölgesindeki gem tiplerine benzemekte idiler.

Levha 24 — Volga Bulgarlarına ait bazı eserler.

Bulgar eserleri arasında pek çok **asma kilitlere** de rastlamaktayız[53]. Bazı müelliflere göre Bulgar kilit tipleri, daha ziyade Kiyef kilitlerinin tesirleri altında idiler[54]. Bunların Kiyef'ten ithal malı olarak gelmiş olmalarından ziyade Kazan bölgesinde yerli ustalar tarafından yapılmış olmaları daha muhtemeldi[55]. Daha muahhar Bulgar ve Tatar kilitlerinde

[49] *Coll. Zaouss.*, II, Pl. V, 1.
[50] Otçet, 1895, ris. 106.
[51] Zaharov, AH, XVI, Pl. V, 3.
[52] B. Posta, Abb. 148; Spitzın, *Teplouhov*, Pl. XXV, 14.
[53] Tallgren, aynı eser, Pl. V, 14-28.
[54] Spitzın, *Torgovie puti Kievskoy Rusi*, s. 18.
[55] Arne, *La Suède et L'Orient*, s. 200; Kiyef kilitleri için bk. *Sobraniya Khanenko*, V, Pl. V, 89; muahhar kilitler için monografya: V. Goloubtsov, *Okov boyarina*, s. 40; hayvan şeklindeki kilitler için bk. Treteski, II, s. 32 v.d.

hayvan motifleri gittikçe çoğalmağa başladı[56]. Ticaret yolu ile Bulgar kültür çevresine Arap kilitleri de gelmişti[57].

Çakmak demirleri, başlıca iki tip halinde görünürlerdi. Bunlardan birinci tip, daha ziyade Doğu Rusya'nın demir çağına ait çakmak taşı tiplerine yakındı[58]. İkincisi ise doğrudan doğruya yerli ustalar tarafından yapılmış eserlerdi[59]. Bulgar kültür çevresinin karakteristik eserleri olan bu demirler, Perm bölgesinde, Orta Rusya'da, Batı Sibirya'da çok yaygın olarak görülürlerdi[60].

Mutfak eşyaları arasında kayda değen eserler, bilhassa kazan kulpları ile kazan diplikleri idiler[61]. Bulgar kültüründe süs eşyları da büyük bir yekûn tutarlardı. Prof. Tallgren, süslemede kullanılan motifleri başlıca iki kısma ayırmaktadır[62]: 1. kısımda, oyma ve kabartma noktalarla meydana getirilmiş üçgen şeklindeki süsler çok bulunuyordu[63]. Tallgren bu motiflerin Araplardan gelmiş olması ihtimali üzerinde durmaktadır. 2. kısımdaki motifler ise daha ziyade bitkilerden teşekkül etmiş ve tam mânasile Bulgar karakterini taşıyan eserlerdi. Bu ikinci bölümdeki motifler, M.s. 800 tarihinden itibaren görülmeğe başlarlar ve İslâm san'atının Bulgar kültürü içinde en yüksek mevkii aldığı devre kadar devam ederlerdi. Bu ilk Bulgar motifleri Sasanî ve Orta Asya san'atının bütün hususiyetlerini gösteriyordu. Motif olarak kullanılan başlıca bitkiler,

[56] Bulgar şehri ve Meçetka kilitleri: Spitzın, İAK, 53, s. 105; Astrahan, Kırım, Kerson bölgesi: Otçet, 1891, 4; 1894, 54; 1897, 111; Perm bölgesi ve Kiyev: Spitzın, Teplouhov, Pl. XIX, 13; *o drevnıh hersonskih zamkah i klyuçah*, İzv. İAK, 42, s. 131; köpek ve inek şeklindeki kilitler için bk. N. F. Vıssotski, *Nyeskolko slov o drevnostyah Voljskoy Bulgarii*, İzv. KAz. Obşç. XXIV, s. 347.

[57] Tallgren, *Coll. Zaouss.*, II, s. 32-33; Macaristan kilitleri için bk. Hampel, *Altertümer*, I, s. 122.

[58] Tallgren, *Coll. Zaouss.*, II, Pl. V, 5.

[59] Aynı eser, II, V, 5-12.

[60] Aynı eser, II, s. 33; Perm çakmak demirlerinin şark tipleri: Spitzın, *Arh. Albom*, ZRORAO, 11, 1915, s. 237; Appelgren Kivalo, SMYA, 1915, 20.

[61] Tallgren, aynı eser, II, s. 33; Lihaçev, *Trudı*, II, Pl. 11.

[62] Tallgren, aynı eser, II, s. 36.

[63] Tallgren, aynı eser, II, Pl. VII, 36.

ayı boynuzu veya kenger ve üzüm yapraklarıydı. Ural bölgesindeki kültürler, İrtiş boyu yolları ile Türkistan'dan gelen san'at tesirleri altında da kalmışlardı. Prof. Tallgren'in fikirlerine göre, bu kültür tesirlerinin yukarı Volga bölgesine kadar nüfûz edebilmesine, Hazar devletinin de büyük yardımları olmuştu[64]. Güneyden gelen Bulgarların bu kültür unsurlarını da güneyden getirmiş olmaları ihtimali hatırdan çıkarılmamalıdır.

Volga Bulgarlarının süs eşyalarına Viking'lerin de büyük tesirleri vardı[65]. Gümüş düğmeler, ay şeklinde ve noktalarla süslenmiş madalyonlar, saç örgüsü şeklinde yapılmış gerdanlıklar İskandinav kültürünün eserleri olabilirlerdi[66]. Başında bir halka bulunan iğnelerin de batıdan ve İskandinavya'dan gelmiş ticaret malları veya o malların taklidi suretile meydana getirilmiş eserler olmaları çok muhtemeldi[67]. Volga Bulgarlarının batısındaki kültürler, Kiyev Kinazlığı ile Vareg kültürleri idi.

Yüzükler ve bilezikler Bulgar kültürünün en bol olarak ele geçen eserlerinden idiler. Yüzüklerin büyük bir kısmı, bugün "şövalye yüzük" dediğimiz tipten idiler[68]. Bazılarının üzerinde ince bir altın sâfiha bulunuyordu[69]. İslâm devri yüzükleri bizi burada ilgilendirmemektedir. Prof. Tallgren'in fikrine göre bilezikler başlıca iki kısma ayrılırlardı: 1. örme bilezikler; 2. yekpare bilezikler. Örme bilezikler, gümüş, bronz veya gümüş karışımı diğer madenlerden yapılmış tellerle örülmüşlerdi. Bu tip bileziklere, Bulgar ve Biliarsk şehirleri dolaylarında çok rastlanırdı[70]. Bu eserler oldukça geç zamanlara kadar yaşadılar. Altından yapılmış bu örme bilezikleri, Prof. Tallgren M.s. 1100 tarihine kor[71]. Gene Tallgren'in neşrettiği bu tip bir bileziğin uçlarında, at başı figürleri de görülüyordu[72].

[64] Tallgren, aynı eser, II, s. 37.
[65] Arno, aynı eser, s. 150, fig. 220, .313.
[66] Tallgren, aynı eser, s. 37; Spitzın, *Priuralskiy kray*, Materialı po arh. Vost. Gub., I, Pl. XII, 22.
[67] Tallgren, aynı eser, II, s. 37b.
[68] Aynı eser, Pl. VII, 28; Lihaçev, *Dragotsyennıy*, II, Pl. IV, 8, s. 176.vd.
[69] Tallgren, aynı eser, II, s. 37, n.1.
[70] Tallgren, aynı eser, Pl. VII.
[71] Aynı eser, Pl. VII, 28; Lihaçev, *Dragotsyennıy*, Pl. IV, 8, s. 176.
[72] Tallgren, aynı eser, II, Pl. VII, 10; metin, s. 38.

Pandantifli küpeler Bulgar kültüründe çok yayılmış eserlerdi. Kazan bölgesine ilk defa büyük kavimler göçü sırasında gelen bu küpeler[73], daha ziyade Macaristan'da, Macarların yerleşme kültürlerini karakterize eden en önemli eserlerden biri idi[74]. Bulgarlarda küpe olarak bazı büyük halkalar da kullanılmakta idi[75]. Tallgren'e göre bu halkaların menşei Hindu (?) idi. Hindistan'dan Sibirya'ya ve oradan da Bulgarlara geçmişti[76]. Bu fikir oldukça şüphelidir. Bir hakikat varsa, o da bu halka küpelerin Viyatkadan Kafkasya'ya kadar yayıldığı ve Türk halkları arasında da çok kullanıldığıdır[77].

Müteferrik eşyalardan, kadınların ayakkabılarının ökçesine çakılan ökçe demirleri de zikre değerdi[78]. Elbiselerin üzerine konan muhtelif madenî süsler de büyük bir yekûn tutardı.

Aynalara gelince, bakır veya kalay karışımından yapılmış aynalara, gerek Bulgarların ilk devirlerinde ve gerekse son devirlerinde çok rastlamaktayız. Arkalarında muhtelif şekilde süsler bulunan bu aynaların bazılarında da ejderha motifleri bulunurdu. Ejderhalı aynaların Çin'den gelmiş olmaları çok muhtemeldi. Doğu Rusya'daki aynaların büyük bir kısmının dışarıdan ve bilhassa Orta Asya'dan gelmiş olmasına rağmen, Bulgar kültür çevresindeki aynaların büyük kısmı ise yerli olarak yapılmışlardı[79].

Kemik eşyaların Bulgar devrinde çok moda olduklarını görüyoruz. Bilhassa kemikten yapılmış Bulgar ok uçları tetkike

[73] Aynı eser, s. 38b.

[74] Hampel, *Ujab*, Pl. 96.

[75] Tallgren aynı eser, 38b.

[76] Güney Rusya'da yayılışı için bk. S. K. Kuznetsov, *Russkaya İstoriçeskaya geografiya*, M., 1910, s. 86; Kafkasya'da: Veselovski, *Otçet*, 1896.

[77] Eski Orta Asya halklarında da küpe çok yaygındı. Meselâ T'ang vakayinâmeleri Kırgızlarda küpenin bulunduğunu kaydetmektedirler. Küpeyi yalnız kadınlar değil, erkekler de takmakta idiler.

[78] Tallgren, aynı eser, Pl. VIII, 38-39; Tallgren, *Antiquités de la Sibérie Occ.*, SMYA, XXIX, 4, Pl. VI, 21, 22.

[79] Tallgren, aynı eser, II, s. 41, n.3; Katanov, *Opisanie odnogo metalliçeskago zerkala s Arabskoyu nadpisyu*, İzv. Kazans. obşç., XIV, 1898, 662; Lihaçev, *Skifskiy slyed*; gene Lihaçev'in atlasında Pl. IV.

değerlerdi[80]. Kemik taraklar da Bulgar kültürünün karakteristik eserlerindendir[81]. Bıçakların sapları da, iki bronz sap müstesna, kemikten yapılmışlardı[82].

Oyun âletleri içinde ise kemik dama taşları, başta gelmekte idi[83]. Çocuklara ait oyun âletlerinden aşıklara da çok rastlanmakta idi[84]. Ayrıca, ince bir şekilde oyulmuş kemiklerin süs eşyası olarak kullanıldıklarını da görüyoruz[85]. Aspelin'in fikirlerine göre, Bulgarlar Fin âlemi ile çok sıkı bir temas halinde idiler. Bunun delili de kemik eşyaların çok bulunuşu idi. Bizce, bu, kuvvetli bir delil olamazdı. Çünkü bütün Orta Asya kavimlerinde kemik eşyalar birinci derecede önemli bir yer tutuyordu. Bulgarların bu bakımdan Kiyef bölgesi ile de sıkı bir münasebet halinde oldukları anlaşılmaktadır[86].

Volga Bulgarlarının paraları, ölçüleri ve çanak çömlekleri (Lev. 24) hakkında daha epey malzeme vardır. Ayrıca, Bulgar şehrinin ve diğer merkezlerin harabelerinin plânları ve mimarisi de ayrı birer konu teşkil ederlerdi. Bütün bu bâhisler, esas itibarile İslâm devri Bulgar medeniyeti ile ilgilidirler. Bizim bu kitabımızın konusu ile alâkaları azdır.

[80] Tallgren, Pl. VI, 9-10.

[81] Tallgren, aynı eser, s. 34; Visotski, *Nyeskolko slov*, İzv. Kzaansk. Obşç., 24, 1908, Pl. VII; Olshausen, *Beitrag zur Geschichte des Haarkammes*, ZFE, 31, s. 169.

[82] Tallgren, s. 35a; Spitzın, Teplouhov, Pl. XXI, 22; *Drevnosti basseynov ryek Okı i Kamı*, MAR, 25, 1901, Pl. XXII, 8.

[82] Bu gibi oyunların Türk halkları arasındaki yeri için bk. Savenkov, *K voprosu ob evolyutsıy şahmatnoy igrı* etnog. afiçeskoe obozryenie, XLIV; I, s. 53 v.d.; Tallgren, SMYA, 4, Pl. 17, 3.

[84] Tallgren, aynı eser, II, s. 34b.

[85] Kemik süsler için bk. Vıssotski, *Drevnostyah Voljskoy Bulgarii*, Pl. VII.

[86] Tallgren, aynı eser, II, s. 35b.

IX.

TUNA BULGARLARI

Bulgar adı ve menşei: H. Howorth, *The etymology and ethnic meaning of the name "Bulgarian"*, Academy, 1889/90; D. Detschew, *Der ostgermanische Ursprung des Bulgarischen Volksnamens*, Zeitschrift für Ortsnamen Forschung, 2, 1927, 198-216; G. Moravcsik, *Der Name der Bulgaren in einen griechischen Papyrus*, KCsA, 1936, 119-128; G. Nemeth, *La proveenance du nom Bulgar*, Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski, II, Krakowi, 1927, 217-222; İ. D. Şişmanov, *L'Etymologie du nom "Bulgare"*, KSz, 4, 1903, 47-85, 334-363, 5, 1904, 88-110.

Bulgarların menşei: B. Arnim, *Zur Geschichte der Onoguren und Urbulgaren*, Zeitschrift für Slav. Phil., 10, 1933, 343-349; Aşmarın, *Bolgari i Çuvaşi*, İzv. Kazansk. Obşç. Arh. ist. i etnografii, 18, 1902, 1-132; D. İlovayskiy, *Vopros o narodnosti Rusov, Bolgar i Gunnov*, ZMNP, 215, 1881, 1-34; *Dopolnitelnaya polemika po voprosam Varyago-Russkomu i Bolgaro-Gunnskomu*, M., 1886; C. A. Macartney, *On the black Bulgars*, BNgJb, 1930-1931, 150-158; G. Morravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren*, UJ, 10, 1930, 53-90; B. Munkacsi, *An Volgai Bolgarokrol*, Ethnographia, 14, 1903, 66-76, 147-152, 261-165; K. Şkorpil, *Materiaux pour servir a l'eclaircissement des Questions suivantes: "Sort des Proto Bulgares" et les"Severiens" et "origines des Bulgares d'aujourd'hui*,, Byzantiono-Slavica, 5, 1933/34, 162-82.

Bulgar dil ve kültürünün Türkoloji bakımından tetkiki: B. V. Arnim, *Altbulgarische* "Sin", UJ, 15, 1936, 385-388; V. Beşevliyev, BZ, 32, 1932, 13-15; G. Feher, *Die Sprachreste der Donau Proto Bulgaren, "Der Türkischen Bulgaren"*, İzv. na Blagarskiya arh. Inst., 5, 1928-1929, 127-158; BZ, 36, 1936, 58-62; J. Marquart, *Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Çatalar und der bulgarischen Fürstenliste*, İzv. Russk. Arh. Inst., 15, 1911, 1-30; J. J. Mikkola, *Was ist Kanar Tigin?*, Sb. vçestna V. N. Zlatarski, Sofia, 1925, 131-133; St. Mladenof, *Vestiges de la langue des Protobulgares Touraniens d'Asparuh en Bulgare moderne*, Revue des Etudes Slaves, 1, 1921, 38-53; G. Moravcsik, *Die Namenliste der Bulgarischen Gesandten am Konzil im J. 869-870*, İzv. İst. drujestvo v Sofia, 13, 1933, 8-23; KCsA, 2, 1926-1932, 436-440; G. Nemeth, *Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüh*, KCsA, 2, 1926-1932, 440-447; W. Voigt, *Philologische Wochenschrift*, 56, 1936, 1135-1136.

Bulgar ve İslav münasebetleri hakkında tetkikler: I. Duyçev, *Protobulgares et Slaves*, Annales de L'institut de Kondakov, 10, 1938, 145-154; Ch. Gerard, *Les Bulgares de Volga et les Slaves du Danube*, Paris, 1939; J. Melich, *Bolgarok es Szlavok*, MNy, 17, 1921, 65-78; G. Tzenov, *Goten und Bulgaren*, Leipzig, 1915; *Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven*, Berlin-Leipzig, 1930

Bulgar ve Macar münasebetleri: E. Darko, *Zur Frage der urmagyarischen und urbulgarischen Beziehungen*, KCsA, 1, 1921-1925, 292-302; G. Feher, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jhr.*, KSz, XIX, 2, 1921; *A Bolgar nep Östörtenete*, Turan, 4, 1921, 19-36; E. Darko, *Zur Frage der urmagyarischen und urbulgarischen Beziehungen*, KCsA, 1, 1921-1925, 292-301; G. Rohonyi, *A Volgarokrol*, Turan, 2, 1917, 40-51, 86-94, 132-136; G. Supka, *Arhäologische Randbemerkungen zu. J.v. Rohonyis Studien "über die Bulgaren"*, Turan, 2, 1917, 322-326.

Bulgarlar, Tuna'nın güneyindeki bugünkü yurtlarına gelmeden önce ziraatı kısmen öğrenmişlerdi. Bununla beraber göçebeliği de tamamen bırakmamışlardı. Eski göçebe hayat tarzları, onları tesiri altında bırakmıştı. Fakat içtimai bünye ve teşkilât bakımından Bulgaristan'ın yerli Islav halkından üstündüler. Şehirlere yerleşen Bulgarlar da, uzun zaman eski âdetlerini kolaylıkla unutamamışlar ve göçebe an'anelerini uzun zaman yaşatmışlardı. Bulgarların Balkanlara gelişleri büyük karışıklıklara sebep oldu. Bu karışıklıklara rağmen, Bulgarların Balkan yarımadasının orta ve kuzey-doğu kısımlarındaki Islav kitlelerinin teşkilâtlanmasında rolleri büyük oldu. Eski kaynaklar, Islavların teşkilâtlanma kabiliyeti olmadığını yazmakta idiler. Bulgarlar buna rağmen, onları teşkilâtlandırıp içtimai bir nizama sokabildiler.

Bizans kaynakları Bulgarları çok vahşi bir kitle olarak tavsif ederlerdi. Halbuki maddî kültür buluntuları, bunun bize tamamen aksini göstermektedirler. Buluntulara göre Bulgarların oldukça yüksek bir kültüre sahip olmaları lâzımdı.

1. Bulgarlar Tuna'da

Bilhassa Bulgaristan'da, Yeni-Pazar'da ele geçen yeni buluntular, ilk Bulgar kültürü hakkında bize açık bir fikir verebilmektedirler. Bu buluntulara göre (Lev. 25) ilk Bulgar keramiği, doğrudan doğruya Güney Rusya'daki Hazar kültürü ile ilgili idi. Hazar damgalarına benzeyen işaretler, Hazar ve Güney Rusya kuyumculuk tekniği ile yapılmış inci dizisi bordürlü ve kaşlı eserler, kemik yay parçaları v.s. Bulgarların Güney Rusya menşelerini ispat ediyorlardı. Tuna'da Bulgar kültürünün en eski eserleri toprak tabyalardı. Bu tabyalar sayesinde, Bulgarların Besarabya ve Dobruca'daki faaliyetlerini

takip edebiliyoruz. VII. asra ait bir Bizans kaynağı, Bulgarların reisi Asparuh'un Dinyester nehrini geçerek Tuna kıyılarına gelip yerleştiğini yazıyordu[1]. Bizans ordusunu mağlûp ederek kovalayan Bulgarlar, Tuna'yı geçerek Balkan dağlarına kadar uzanan araziyi işgal ettiler. Tuna'yı henüz daha geçmeden önce Besarabya'da oturan Bulgarların bu bölgeyi ihtimamla tahkim ettiklerini görüyoruz. Buradaki Bulgar tabyaları, Prut nehri kenarındaki Leovo köyünden başlar ve Bender şehri civarındaki Güney Dinyester'e kadar uzanırdı. Hendeğin derinliği 3 m., genişliği 10 m. ve toprak yığınının yüksekliği ise 2 m. idi. İkinci tabya ise, Prut kenarındaki Vadul-İsak'tan başlar ve Sasik (Kunduk) gölüne kadar uzanırdı.

Bunlardan başka daha küçük ölçüde müstahkem mevkiler de vardı. M.s. 679 da, Bizans imparatoru Konstantin Pogonat Bulgarlara karşı büyük bir donanma ile ordu gönderdi. Bizans ordusu karşısında geriye çekilen Bulgarlar, müstahkem mevkilerine girdiler. Göller, Tuna nehri ve bataklıklar Bizans ordusunun ilerlemesine mani oldu. Bu sayısız manialar karşısında daha fazla ilerliyemiyen Bizans ordusu kaçmağa mecbur kaldı. Onları tâkip eden Bulgarlar da bugünkü Bulgaristan'a girerek yerleştiler.

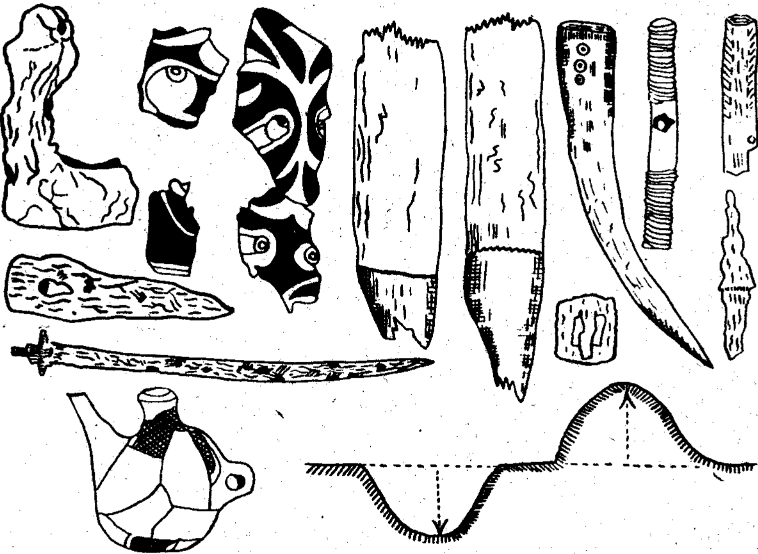
Demek ki, Tuna'da 1. Bulgar devletinin tabyaları, Dobruca ile Besarabya arasında bulunuyordu. Sınırlar boyunca uzanan tabyalardan başka Tuna kenarında Nikolisel kalesi gibi tek müstahkem mevkiler de vardı. Nikolisel'in etrafı üç derin tabya hendeği ile çevrilmişti. Bu tabyaların toprak yığınlarının yüksekliği 2 m. ve genişlikleri de 8 m. idi. Burada diğer tabyaların aksine olarak, siper yığınlarında, toprak yerine moloz taşları ve tuğla kullanılmıştı.

Bulgaristan'da Bulgar tabyaları

Kitabımızın Avarlara ait bahsinde, Avar tabyalarından bahsetmiştik. Volga Bulgarlarına ait bahiste de, Tuna'daki tabyalara benzeyen istihkâmların mevcudiyeti kaydedilmişti. Avar ve Volga Bulgarlarına ait tabyaları gördükten sonra, Tuna Bulgarlarına ait tabyaların menşeini kolaylıkla anlıyabilmekteyiz. Geza Feher'in fikirlerine göre, bu tabyaların hepsinin

[1] Geza Feher, AH, VII, s. 8 v.d.

menşei Çin idi. Bulgarların Hunlarla; Hunların da Çinlilerle olan münasebetlerine dayanan bilginler bu neticeye varmaktadırlar. Şehirlerin etrafına yapılan Hun tabyalarından, Büyük Hun devleti bahsında kısa olarak bahsetmiştik. Esasen Çin'de de müstahkem mevkilerin duvarları çamurdan yapılırdı. Çamurun içine çakıllar, kamış parçaları ve ufkî olarak dal demetleri konur ve ondan sonra bunlar tazyikle bastırılırdı. Ve bu suretle yapılan duvarlar, fevkalâde dayanıklı olurdu. Çin seddi bunun açık bir örneği idi.

Levha 25 — Tuna Bulgarlarına ait eserler ve bir tabya şeması.

Avar müstahkem mevkileri, memleket içine kısım kısım yayılmışlardı. Halbuki Bulgar tabyaları bütün Bulgar topraklarını içine almakta idi. Eski Bulgarlar bu tabyalara "*Agul*" demekte idiler. Bu, Türkçede "*avul*" sözü ile aynıdır.

Bulgar mimarisi ve menşeleri

Bulgar mimarisinin menşei meselesinde, şüphesiz ki en önemli söz Prof. Bogdan Filov'undur. Filov'a göre, Bulgar mimarî tekniği, Bulgarların gelişinden evvelki Bulgaristan mimarisinden tamamen ayrı ve orjinaldi. Binaların duvarları ve kemerler büyük kesme taşlarla yapılmıştı. Halbuki, daha evvelki Roma ve Bizans binalarında, tuğla ve moloz taş kullanılmakta

idi. Bu yeni mimarî tarzının, Bulgarların eski yurtlarından gelmesi çok muhtemeldi. Filov'a göre bu yeni tarz, Sasanî mimarî tarzı idi. Eski Sasanî saraylarında Ayvan denen büyük bir salon vardı. Bu ayvanın iki yanında da koridorlar bulunurdu. Pliska sarayı da aynı plânla yapılmıştı [2]. Filov'a göre Bulgarların mimarisi arşitektonik bir esasa sahipti. Bu mimarî tarzı, Bulgar devletinin üç büyük merkezi olan Preslav, Pliska ve Madara'da aynı idi. Pliska sarayının taşları üzerinde, eski Göktürk alfabesini hatırlatan damgalar da vardı. Madara ve Preslav'daki binaların taşlarında ve su yollarına ait borular üzerinde de bu damgalar görülürdü. Binaların çatıları, kalınlığı az olan tuğlalarla kaplanmıştı Bu çatıları kaplamak için bazan kurşundan ince tabakalarda kullanılmıştı. Pişmiş kilden yapılan su boruları, Bulgar kültüründe büyük bir yer tutardı. Taşların ve tuğlaların arası kalın bir harçla kaplanmıştı. *Harç bazan kırmızı idi.* Taşların hemen hepsi, Bulgarlar tarafından ocaklardan kesilerek hazırlanmıştı. Binalardaki taşların aynı ölçüde olması bunun bir delili idi.

Bulgarlar doğu tarzına uyarak, binalarda çok büyük taşlar da kullanmışlardı. Bunları da kendi zevklerine göre kestirmiş ve işlemişlerdi. Bu nevi kesme taşlarla yapılan binalara ve mimarî tarzına Volga Bulgarlarında da rastlıyoruz.

Hazar devletinin merkezi Sarkel şehrine ait bahsimizde, tuğla inşaatının ne derece revaçta olduğunu ve bu bakımdan Bulgar mimarisi ile, bilhassa Pliska ile, ne kadar yakın alâkalar gösterdiğini göreceğiz (bk. s. 221). Bulgar tuğlaları üzerinde de Türk damgalarını görmekteyiz.

Bulgarların ileri seviyedeki taş ve tuğla tekniklerinin yanında, bir de duvarları *mermer levhalarla kaplama* san'atı yer alıyordu. Binaların tabanları ise, büyük döşeme salları ve tuğlalarla kaplanıyordu.

[2] B. Filov, *Der Ursprung der Altbulgarischen Kunst*, BZ, 30, 1929.1930, s. 523 v.d.; Bulgarcası: *Proizhodna Starobalgarsko izkustvo*, Zlatorog, X, 1929; *Les Palais vieux-Bulgares et les Palais Sassanides*, Recueil Th. Uspenskiy, Paris, 1930. Filov'un fikirleri dağınık olarak diğer eserlerinde de vardır. Bk. *Geschichte der Altbulgarischen Kunst*, s. 7 v.d.

2. Bulgar kırallığı kültürü

KRUMIŞ HAN ÇAĞI VE ESERLERİ

Feher Geza, *Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü*, İstanbul 1937, "II. Türk Tarih Kongresi zabıtları"; *Ezikat na prabalgarite, Uçil*, Pregled 1929; *Pametnisite na prabalgarskata kultura*, İzv. Bulg. Arh. Inst., 3, 1925, s. 73; *A Bolgar-Törökök Szerepe*, Budapest, 1940; *Les Proto Bulgares*, AH, VII; B. Filov, *Die altbulgarische Kunst*, Bern, 1919; *Starobolgarskoto iskustvo*, Sofia, 1924; *Rimskoto vladiçestvo v Blgariya*, Blg. istoriçeska Bibl., I, 1928, 1, s. 22; *Der Ursprung der Altbulgarischen Kunst*, BZ, 30, 1929-1930, s. 523; *Geschichte der altbulgarischen Kunst*, Berlin-Leipzig, 1932; A. Grabar, *Recherches sur les influences orientales dans l'art Balcanique*, Paris, 1928; N. Mavrodinov, *Prabalgarskata hudojestvena industriya*, Sbornik Madara, II, s. 186 v.d., 226 v.d.; Miatev, *Blgarskoto iskusstvo prez IX i X vek, Blgariya 1000 godini*, I, Sofia, 1929, s. 139 v.d.

Tuna Bulgarlarının san'atı ile ilgili mukayeseli yeni neşriyat: M. İ. Artomonov, *Nadpisi na baklajkah Novoçerkasskogo Muzeya i na kanınyah Mayatskogo gorodişa*, SA, 1954, s. 263-268; K. Musianowicz, *Kablacski skraniove proba typologii i chronologii*, "Swiatowit", 20 (1948-1949), Varşova, s. 115 v.d.; S. R. Stançev, *Domaşnata keramika ot Preslav*, RP, III, Sofia 1948, s. 129 v.d.; *Keramika ot Golyamata mogila v Pliska predvaritelno Soobşeniye*, RP, III, Sofia, 1948, s. 227; İAİ, XVIII, Sofia, 1952, s. 229; *Noviy pamyatnik ranney Bolgarskoy kulturı, K voprosı o prabolgarah*, SA, 27, 1957, s. 107-132.

Bulgarların antropolojisi: G. F. Debets, T. A. Trofimova, N. N. Çeboksarov, *Problemı zaseleniya Evropı po arheologiçeskim dannım, Proishojdeniye çeloveka i drevnee rasselenie çeloçestva*, M., 1951, s. 448; Stançev, SA, 27, s. 130.

Bulgar san'atının en yüksek devri Omurtag Han çağıdır. Omurtag Han zamanı bir sulh ve sükûn devri idi. Daha evvelki devirler, meselâ Krumış Han çağı bir harp, daha doğrusu devletin inkişâf devri idi. Bu sebeple Krumış Han çağına ait büyük eserler yoktu.

Krumış Han devri plâstiği

Türk halklarının yayıldığı bölgelerde mezarların başına dikilen ve taş nine adı verilen heykellere Bulgarlarda da rastlanır. Pliska ile Şumnu arasındaki yolun üzerinde tetkike değer heykelcikler de bulunmuştu (Lev. 28). Bunlar arasında kadın heykellerinin taranmış ve tuvaletli saçları ve onun üzerinde de baş örtüleri veya başlıkları bulunmakta idi[3]. Erkek heykel-

[3] G. Feher, fig. 47-49; İzvestiya na Nar. Etnografski Muzey v Sofia, VI, 1926, 88; B. Filov, *Gesch. der. Altbulgarischen Kunst*, s. 14 v.d. G. Feher,

lerinin başlıkları daha ziyade başa geçirilmiş bir bağ manzarası göstermekte idi. Bağ, alınla başın arkasını kaplamakta ve tepeden gelen bir askı ile birleşmekte idi[4].

Bulgarların meşhur kabartması Madara'dadır. Yüksekliği 23 m. kadardı. Kabartmada, yüzünü bize doğru çevirmiş, saçları omuzlarına kadar dökülmüş ve elbisesi bazı kıvrımlar yaparak dizlerine kadar dökülen bir süvari vardır (Lev. 26,2). Sırtına kargı saplanmış bir arslan ise, süvarinin atının ayakları altında bulunmakta ve atın arkasından da bir av köpeğinin koştuğu görülmekte idi. Kabartmanın etrafında Grekçe bir yazıt vardı. Bu kabartmayı, Göktürklerdeki atalar namına dikilen heykellerle mukayese etmek isteyenler de vardı[5]. Süvari, elinde bir kadeh tutmakta idi. Eski Türk heykellerinin de elinde bir kadeh vardı[6]. Kargının ucuna eski Türk tuğlarında olduğu gibi bir at kuyruğu bağlanmıştı[7]. Krumış Han kabartması

Bu eser Krumış tarafından yapılmamıştı. Omurtag Han, babasının hâtırasına armağan olarak bu kabartmayı yaptırmış ve etrafına Yunanca kitabe yazdırmıştı[8].

Güney Bulgaristan'da bugün Starazagora denen yerde bulunan kabartmalar, Bulgar kültürünün Asya menşeini göstere- Starazagora kabartmaları

fig. 53-54; bk. Filov, aynı eser, s. 15. Bulgarlarda, başlarına keten bezinden bir şey sarmak adeti varmış. Münakaşası için bk. J. Chr. von Engel, *Fortsetzung der allgemeinen Welthistoire der Neueren Zeiten*, Halle, 1797, s. 335; A. Gilferding, *Sobranie Soçinenii*, I, SPb., 1868, s. 27; Beşevliyev, Belleten, IX, s. 227 v.d. Bulgarlarda Kadınların başları örtülü idi: Beşevliyev, aynı eser, s. 234.

[4] Yazılı kaynaklarda, Bulgarların idollere kurban kesip götürdükleri kaydedilmektedir: Beşevliyev, aynı eser, s. 240 v.d. Bulgarlarda heykellerle mâbetlerin çok yakın ilgileri vardı: K. Şkorpil, *Ağababa kalesi*, İzv. Russk. Arh. İnst. X, 89; İ. Velkov, Sb. Madara, 1, 19-34, s. 87 v.d.

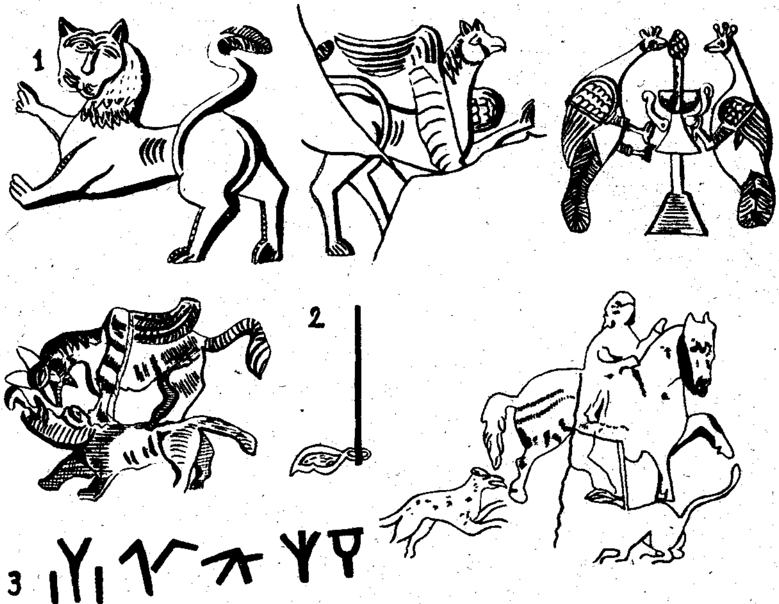
[5] G. Feher, AH, VII, s. 102 v.d.; Beşevliyev, aynı eser, s. 240 v.d.

[6] Bu hususta Göktürklere ait bahsimizde geniş bilgi vardır. Karşıla: Beşevliyev, s. 257 v.d.

[7] Karşıla: Beşevliyev, aynı eser, 222-224; Engel, *Fortsetzung*, s. 335; H. Vambery, *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, Leipzig 1879; *Der Ursprung der Magyaren*, Leipzig, 1882, s. 56; E. Krohn, *Vorislamisches in einigen vorderasiatischen Sekten und Derwischorden*, Ethnologische Studien, I, 1931, s. 229 v.d.

[8] B. Filov, *Geschichte der Altb. Kunst.*, s. 14 v.d.

bilmeleri bakımından büyük bir önemi haizdiler[9]. M.s. VII-VIII. asırlara ait olan bu kabartmalar arslan, çift başlı kartal karşılıklı duran çift sülünler, kuş başlı ve kanatlı bir grifondan ibarettiler[10]. (Lev. 26,1) Uzun kuyruklu arslan kabartması, Nagy-

Levha 26 — Tuna Bulgarlarına ait yazılı kayalar: 1. Muhtelif armalar; 2. Madara atlısı; 3. Damgalar.

Szent-Mikloş arslanına çok benziyordu[11]. Grifonlar, Sasanî san'atından çok ilham almışlardı[12]. Çift başlı kartallar ise Anadolu'da Selçuk devri kartallarına çok benziyorlardı. Nagy-Szent-Mikloş kartalı ile bir ilgisi yoktu.

Novozagora kabartmaları

Arslan vücutlu, kanatlı ve kulaklı, arslan başlı bir grifon kabartması açık olarak Sasanî san'atı ile benzerlik göstermekte

[9] G. Feher, s. 110.
[10] B. Filov, *Geschichte der Altb. Kunst*, s. 21 v.d., Taf. 8-9; Altb. K., s. 5 v.d.; N. P. Kondakov, *Oçerki i zametki po istorii srednevekovogo iskusstva*, Prag, 1929, 101 v.d., 131 v.dd.
[11] Bk. Filov, *G. d. Albt. K.*, s. 21.
[12] Geza, fig. 65; Filov, Taf. 8b. Hun ve Bulgar efsanelerindeki Grifon ve kartallar için bk. Beşevliyev, Belleten, IX, s. 260-261.

idi[13]. Pençelerinde yuvarlak bir şey tutan bir tavus kuşu kabartması da enteresandı[14]. Bu da Novozagora'dan gelmiş bir sütun başlığı üzerine oyulmuştu. Tavus kuşlu sütun başlığının diğer yüzünde de, bir tilki başı kabartması vardı[15]. Tilkinin önünde de gene bir grifonun tasvir edilmiş bulunması, taşın çok silik olmasına rağmen, çok muhtemeldi.

Başta Filov olmak üzere, birçok bilginler bu kabartmaların M.s. VII-VIII. asırlara konmalarına taraftardırlar. Filov ve taraftarları, bu sütun başlıklarının çok önce oyulmuş olduklarını ve bilâhare Hıristiyan Bulgarların da bunları kullanmış olduklarını ileri sürmektedirler[16]. Daha evvelki müellifler ise bunların Hıristiyan yapılarında kullanılmış olmalarına bakarak, M.s. XII. asra koymuşlardı.

Devtaşları

Pliska civarında bazı muazzam taşların birbirleri üzerine konmuş oldukları görüldü[17]. Bunların dinî bir mâna ifade ettikleri muhakkaktı. Bazı bilginlerin fikirlerine göre bunlar, Göktürklerin balbal taşları ile aynı idi. Bu husus oldukça şüphelidir[18].

Kafatasından içki kadehleri

Orta Asya Türk devletlerinde, düşmanların kafatasından yapılan kadehlerle içki içme âdetinin ne kadar yaygın olduğu bilinmekte idi. Bu eski Türk an'anesinin Bulgarlarda da devam ettiğini görüyoruz. Krumış Han, İmparator Nikefor'un başını kestiriyor ve kafatasından bir içki kadehi yaptırıyor ve İslav reislerini bu kafataslarından içki içmeğe zorluyordu[19]. Kumanlarda da aynı âdet görülmektedir.

Krumış'a ait yazıtlar

Bulgar yazıtları umumiyetle Lâtince ve Yunanca yazılmıştı. Eski Bulgarca adlar veya kelimeler de aynen transkrip-

[13] G. Feher, fig. 68.

[14] Aynı eser, fig. 70.

[15] Aynı eser, fig. 71.

[16] Filov, *Altbk. K.*, s. 5 v.d.; *G. d. Altb. K.*, s. 22 v.d.; Kondakov, *Oçerki i zametki*, s. 101 v.d. Kondakov XII. asra kor. Münakaşası için bk. G. Feher, aynı eser. s. 114 v.d.

[17] İ. Volkov, Sb. Madara, I, 1934, s. 87; Beşevliyev, aynı eser, s. 218 v.d.; K. Şkorpil, İzv. Russk. Arh. İnst., X, 1905, s. 373 v.d.

[18] G. Feher, aynı eser, s. 118; karşıla: H. Vambery, *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1879, s. 249.

[19] Beşevliyev, aynı eser, s. 227.

siyon edilerek yazıta alınmıştır. Bulgar yazıtlarının en eskisi ve bu sebeple de en önemlisi Bulgar hanlarının isimlerinin listesini ihtiva eden yazıttı. Bu yazıtta birçok bilinmeyen tarihi kayıtlara rastlandığı gibi, eski Bulgar kültürü hakkında da bilgi bulabilmekteyiz. İslav menşeli olmayan ve başka bir dille de ifade edilemiyen bu yazıttaki esrarengiz ifadeler, bazı bilginler tarafından izah edilmeğe çalışılmıştı[20]. Bunlar daha ziyade on iki hayvanlı Türk takvimine ait tâbirlerdir. Bu yazıttaki Bulgarca kelimelerin tetkikinden çıkarılan netice, Bulgarlar arasında umumi lisanın Bulgarca olduğudur. Bu dil, bugünkü Çuvaşçaya çok yakındı.

Krumış devrine ait veya o devrin hususiyetlerini taşıyan eserlerin başında, Madara'daki atlı kabartmayı saymıştık[21]. 804–814 seneleri arasında yaşamış olan Krumış öldükten sonra yerine geçen Kişin-Kavhan, bu kabartmayı oydurmuş ve yukarısındaki sağ ve sol kitabelerini yazdırtmıştı. Kişin-Krumış'ın erkek kardeşi idi.

Yazıtın sağında, Krumış ile Bizans İmparatoru Nikefor arasındaki harpten bahsedilmektedir. Bu kısım oldukça silinmiştir.

Yazıtın solunda, birinci satır, İmparator V. Leon'dan bahseder. Leon, Krumış'a karşı hileli bir siyaset kullanmış ve bu sebepten dolayı Krumış ona itimat edememiştir[22]. Yazıtta Türk hukuku bakımından önemli olan bir nokta da Tervel adlı *Bulgar Hanının, Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından reis olarak getirildiğinin* kaydedilmesidir[23]. Bu, Orta Asya ve bilhassa Türklerin "hâkimiyet mefhumu"nun en önemli bir prensibidir. Yazıtta ayrıca Krumış Han ile kardeşi Kişin-Kavhan'ın[24]

[20] Mikkola, *Die Chronologie*, MSFOu, XXX, 1914; Zakir Kadirî, Türk Yurdu, 1930, Nisan, Mayıs ve Haziran sayıları; Moravcsik, Magyar Nyelv, XVII.

[21] G. Feher, *Die Inschrift des Reiterreilefs von Madara*, Sofia, 1928.

[22] Tervel, Bulgar reisi İsperih veya Asparuh'un selefi idi. Bulgarların bugünkü Bulgaristan'a yerleşmelerinde büyük bir yardımı olmuştu: Jireçek, *Geschichte*, s. 140.

[23] Buna benzer Türk ünvanları için bk. F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen*, Hirth Festschrift, s. 313-317; Fuat Köprülü, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, I, s. 6.

Edirne'de bulunduklarından bahsedilir. Krumış, Edirne'ye seferi dolayısiyle gitmişti[25]. Maalesef yazıt çok bozulmuştu. Krumış Han, Bizans imparatoruna karşı açtığı bir harp neticeye ermeden ölüyor[26]. Yazıtın son satırı, Krumış Han'ın ölümü dolayısile verilen *Eşmedeme*'den bahseder. Aslen Çuvaşça köklere benzeyen bu kelimeler "*içme*"[27] ve "*yeme*"den başka bir şey değildiler. Eski Türk an'anelerine göre, ölü gömüldükten sonra bir de ziyafet verilirdi. Tuna Bulgarlarında da aynı âdetin bulunduğu anlaşılıyor. Aynı âdetin Volga Bulgarlarında da bulunması çok muhtemeldi[28]. Orta ve Kuzey Asya'daki eski Türk halklarına ait mezarların başına dikilen heykellerin elinde şarap kadehinin bulunması, bu fikri teyid eder mahiyettedir. Kabartmada Krumış'ın elinde de bir kadeh bulunmakta idi.

Dinî yerleri Madara'da eski bir tapınak

Yukarıda da söylediğimiz gibi Bulgarların siyasî merkezleri Pliska ve dinî merkezleri ise Madara şehri idi. (Lev. 27) Madara'da atlı kaya kabartmasının kuzey batısında dik dörtgen şeklinde bir binanın temelleri bulunmuştu. Tuğla, kiremit ve kesme taşlarla yapılan bu binada bol miktarda damgalara da rastlanmakta idi. Tapınağın köşesinde bir kule vardı. Doğusunda ise etrafı duvarlarla çevrilmiş mukaddes bir kaya bulunmakta idi[29]. Bulgar ve Macarların mukaddes taşlarından[30] başka bir şey olmayan bu taşın, hususi olarak yapılmış bir salonun içinde bulunması çok muhtemeldi.

Mağara tapınakları

Madara'daki kayalıklarda pek çok mağara vardı. Bunların yakınlarında prehistorik eserler bulunmuş ve Bulgar devrinden kalma bina kalıntılarına da rastlanmıştı. 50 m. yükseklikteki bir mağarada da Göktürk harflerine benzeyen işaret-

[24] Marquart, "*Kavhan*" ünvanını, Göktürklerin "*Kapagan*" ünvanı ile birleştirmektedir *(Die Chronologie*, s, 40, n.1; s. 109). Münakaşası için bk. G. Feher, *Die Inschrift*, s. 52.

[25] Jireçek, *Geschichte*, s. 144; Beşevliyev, aynı eser, s. 248 v.d.

[26] Karşıla: G. Feher, AH, VII, s. 148.

[27] G. Feher, *Die Inschrift des Reiterrelief*, s. 50.

[28] Bu âdetlerin münakaşası için bk. G. Feher, aynı eser, s. 53. Beşevliyev, s. 256.

[29] G. Feher, AH, VII, s. 69.

[30] Beşevliyev, s. 217-219.

ler bulunmuştu. Bu mağaralar, eski Orta Asya Türk devletlerindeki mağara kültlerini bize hatırlatmaktadırlar[31].

Madarada kült havuzu

Madara'da su yolundan ayrılan bir kol, 3.5 metre en ve boydaki bir havuza gidiyordu. Burada da Göktürk harflerine benzer işaretlerin bulunması, bu havuzun Bulgarlardan kaldığı fikrini bize vermekte idi. Bazı bilginler bu havuzun âyinler için kullanıldıklarına inanmışlardır. Bu iddialarını teyid etmek için de Bizans kaynaklarında zikredilen bir hâdiseyi gösterirler. Bulgar Hanı Krumış Han, İstanbul'u muhasara ettiği zaman, Tanrıya bir kurban vermişti[32]. Ondan sonra da çıplak ayağını denizin suyuna batırmış ve yıkanmıştı. Kendisini akışlayan askerleri ona su serpiyorlardı. Eski Bulgar dinine göre, su insanı saflaştıran bir fazilet iksiri idi[33]. Proto-Bulgarların muhtelif kurban âyinleri de vardı. Bunlar arasında en tetkike değer olanı köpek kurbanı idi[34].

[31] G. Feher, AH, VII, s. 67.

[32] Bu havuzların daha ziyade muahede ve yeminlerde işe yaradıkları anlaşılıyor. Yemin eden bir kimseler ilkin yere bir bardak su dökerlermiş (Beşevliyev, s. 253). Krumış Han deniz suyu ile yüzünü yıkıyor ve askerlerine su serpiyor (Beşevliyev, s. 249).

[33] G. Feher, AH, s. 70.

[34] Bulgarlar hem köpeğe tapar ve hem de onu kurban olarak keserlerdi. Kaynaklar için bk. Beşevliyev, s. 262 v.d. Ayrıca köpekler için de kurban kesilirdi. Beşevliyev, s. 236. G. Feher, *Pametnisi na Prablgarite kultura* İzv. Bulg. Arh. İnst. III, 1925; *Pismenni pametnisi na prablgarite v Madara*, Sbornik Madara, I, Sofia, 1934, s. 373 v.d.; Ethnographia, 38, 1927; *Razkopki v mestnosta Kirika nad s. Kalugerika*, Sb. Madar, II, s. 105 v.d.; *Madarskiyat konnik, Pogrebalni obiçai na prablgarite*, İzv. Etnogr. Muzey, VI, 1926; *A Bolgar-Törökök Szerepe*, Budapest, 1940; J. Gospodinov, *Preslav*, Şumnu, 1928; *Raskopki v Patleyna*, İzv. Bulg. Arh. D-vo, IV, 1914, s. 113 v.d.; G. Kacarof, *Madarskiyat Konnik*, Sofia, 1925; V. Mikov, *Posledni mogilniki nahodki*, Sb. Madara, I, s. 429 v.d K. Miyatev, *Blgarskoto İsskustvo Pres IX, X. vek, Blgariya 1000 g.*, I, Sofia, 1929, s. 139 v.d.; *Staroblgarski zlaten nakit ot Madara*, İzv. B. Arh. İnst., I, 1926.27; *Preslaskata keramika*, Sofia 1936; *Der Grosse Palast in Pliska*, Actes IV Congré int. etudes Byzantines, II, İzv. B. Arh. İnst. X, 1936; P. Rafail, Sb. Madara, I, 13-14; K. Şkorpil, *Plizka*, İzv. Russk. Arh. İnst., 10, 1921, s. 101; *Preslav*, İzv. Varn. Arh. D-vo, 3, 1914, s. 101; 4, 1914, s. 124. İ. Velkov, Germania, 19, 1935, s. 149; B. Filov, *Arhitekturniyat tip na golemiya dvores v Aboba*, Sp. Blg. Akad., LV, 1937; Th. Uspenskiy, K. Şkorpil, *Materialı dlya Bolgarskih drevnostey, Aboba, Pliska*, İzv. Russk. Arh. İnst., X, 1905, s. 1.

Göktürk harflerine benzer işaretler

Türk tarihinin her devrinde en önemli problemlerden biri, şüphesiz ki devletin resmi dili ile halkın konuştuğu dil arasındaki ayrılıktı. Meselâ Anadolu Selçuklularına ait kitabelerin hepsi Arapça ve bazan Farsça idi. Bu, Selçuk devletinde konuşulan dilin Farsça veya Arapça olduğunu gösteren bir delil değildi. Bulgar devletinde de resmi dil Yunanca ve halkın konuştuğu dil ise Bulgarca idi. Eski Bulgar yapılarının hepsinin üzerinde taşlara, tuğlalara hâkkedilmiş rünik işaretlere rastlamaktayız[35]. Bazı bilginlerin fikirlerine göre, eski Bulgar şahsiyetlerinin adları da rünik karakterlerle ifade ediliyordu. Madara yazıtında Yunanca transkripsiyonları yapılan adların önüne, ayrıca rünik bir işaret de konmakta idi. Bu işaretlerin şahısların adları ile ilgili olmaları çok muhtemeldi[36]. Volga Bulgarlarında da bu işaretlerin çok bulunması, an'anenin eskiliği hakkında bize bir fikir verebilir[37]. Mağaralarda da bol miktarda rastlanan bu işaretlerin yanında, şimdiye kadar hiç tanınmamış bir yazı ile yazılmış beş harfli bir kitabe de bulunmuştu. Bu kitabenin çok eski bir İslav yazısı olması çok muhtemel görülmüştür[38].

OMURTAG HAN ÇAĞI VE ESERLERİ

Bulgar medeniyetinin en muhteşem eserleri taştan yapılmış binalardı. Bu eserlerin büyük bir kısmı ise, Omurtag Han zamanında yapılmıştı. Kendisinden evvel gelen Hanların siyasi ve askerî faaliyetleri ve bunun neticesi olarak devletin kendi zamanında iktisaden yükselmiş olması, bu eserlerin meydana gelmesine yardım etmişti. Transilvanya'nın Maroş *tuz madenleri* ve Krumşı Han zamanında Bulgarların eline geçen Avar devletinin doğu bölgeleri, Bulgar devletini her bakımdan kuvvetlendirmişti. Omurtag Han devri, sulh ve sükûn içinde geçmişti. Bizansla iyi geçinmiş ve Franklarla dostane münasebetler kurmağa çalışmıştı. Onun devrinde karışık meselelerin hallinde, ordudan ziyade mahir diplomatlar rol oynamıştı. Bu sebeple,

[35] Znaki na stroitelnom materiale, İzv. Russk. Arh. İnst., X, s. 250; Beşevliyev, s. 220.
[36] G. Feher, *Inschrift*, s. 49; AH, VII, s. 150.
[37] Meselenin münakaşası için bk. G. Feher, AH, VII, s. 115.
[38] K. Şkorpil, İzv. Russk. Arh. İnst., X, 1905, s. 266.

Omurtag Han'ın elçileri, sık sık Bizans ve Frank saraylarına gitmişlerdi. Bulgar devletini kuran ve genişletenler, Omurtag Han'ın selefleri idi. Bulgar devletinin kültür ve medeniyeti ise Omurtag Han'ın eserleri idi.

Şehir surları ve kaleler

Omurtag Han'ın tahkim edilmiş sarayı, Pliska şehrinde idi[39]. Pliska, bugünkü Şumnu civarında, Aboba köyü yakınında idi. Aboba köyünü de içine alan bir sur, bu eski devlet merkezinin etrafını sarmıştı[40]. Duvarın batı tarafının uzunluğu 788 m. idi. Kuzey ve güney tarafındaki duvarlar, hemen hemen birbirlerine eşitti. Duvarların genişliği ise 2.6 m. kadardı. Büyük kesme taşlarla yapılmıştı. Sarayların etrafını çeviren bu surun, her köşesinde silindir şeklinde birer kule yapılmıştı[41]. İki yan duvarlarda birer büyük kapı; kapının yanında ise dik dörtgen şeklinde iki kule vardı[42].

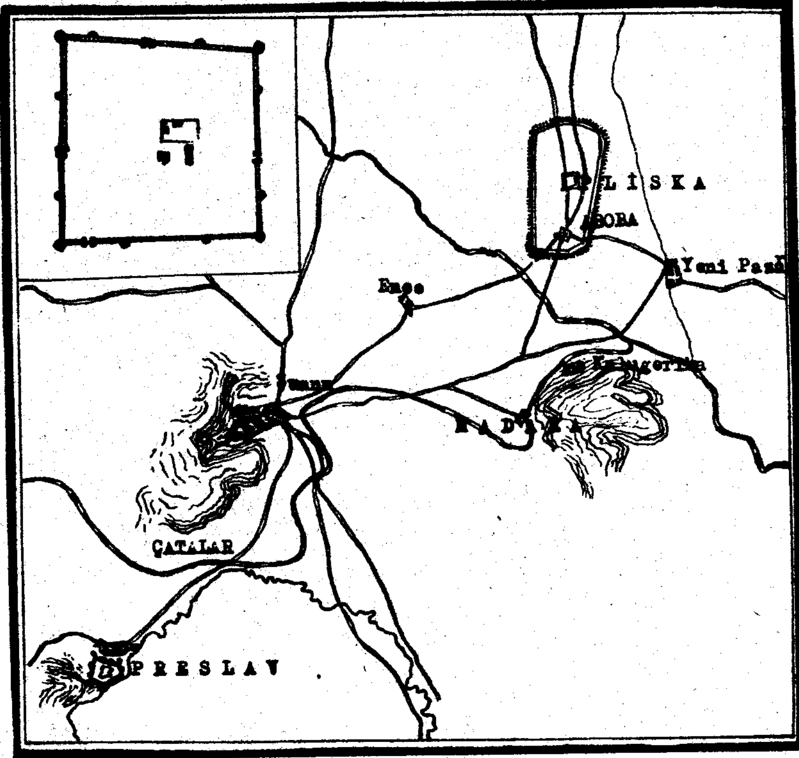
Pliskadaki küçük saray hakkında bilgi verirken, saray bölgesini çeviren duvarları da hatırdan çıkarmamalıdır. Anlaşıldığına göre bu surun yüksekliği evlerin ve sarayın yüksekliğinden çok daha fazla idi. Duvarların niçin bu kadar yüksek yapıldığı hakkında bir fikrimiz yoktur.

Preslav şehri

Pliska şehri, Omurtag Hanın oturduğu bir devlet merkezi idi. Preslav şehri ise, daha ziyade dinî bakımdan önemi olan müstahkem bir mevki idi. Bizans İmparatoru Nikefor'un önünden kaçan Bulgar ordusu, Bulgar Hanlarına müstahkem bir mevkinin lüzumunu iyiden iyiye kabul ettirmişti. Bu sebeple Omurtag Han'ın Bizans ile otuz yıllık bir sulh yapıp babasının başladığı surları tamamlamağa çalıştığını görüyoruz. Bu surlar 1897 de ilk defa Zlatarski tarafından tetkik edilmeğe başlanmıştı. Zlatarski'nin kazıları maalesef neşredilmemiştir. 1905 de Preslav'ın şimal kapısı bulundu[43]. 1927 de yapılan yeni bir hafriyatta ise bir su terazisi ile Hıristiyanlık devrine ait bir kilise ele geçti[44]. Preslav suru, yapı tekniği ve şekil bakımından Pliska surlarına çok benziyordu (Lev. 27). Bu surların

[39] Bk. G. Feher, AH, VII, s. 4.
[40] Aynı eser, Pl. 2.
[41] Aynı eser, Pl. 3.
[42] Aynı eser, Pl. 2.
[43] G. Feher, AH, VII, s. 53.
[44] Şkorpil, *Preslav*, s. 101-146.

M.s. 821-822 seneleri arasında Omurtag Han tarafından yapılmış olmaları çok muhtemeldi. Bulgar çarı Simon devrinde de Preslav'ın büyük bir önemi vardı.

Levha 27 — Tuna Bulgarlarına ait buluntu yerleri.

Pliska tabyalarının çevresi 24 km. kadardı. Diğer Bulgar tabyaları gibi topraktan yapılmışlardı. Pliska tabyalarını etraftaki tepecikler, yabancı ve düşman gözlerinden saklardı. Tabyaların kuzey kısmı, en iyi muhafaza edilmiş tarafları idi. Dış kısımdaki tabyalar Omurtag Han'dan daha evvel yapılmış olmakla beraber, Omurtag Han zamanında da tamir görmüş ve kullanılmıştı Kesme taşlarla yapılmış iç kısmındaki tabyalar, Omurtag Han zamanında yapıldıktan sonra diğerleri kıymetini kaybetti. **Pliska şehri tabyaları**

Omurtag devri tabyaları daha ziyade Bizans imparatorluğunun deniz kuvvetlerine karşı yapılmıştı. Bu sebeple Bulgar- **Diğer Bulgar tabyaları**

lar başlıca limanlara, nehir ağızlarına ve gemilerin girebileceği ve barınabileceği yerlere tabyalar yapmışlardı. Varna civarında, Fındıklıdere'nin mansabında, Gözeken dolaylarında bu gibi tabyaların bakiyelerine rastlamaktayız Mevzii tabyalardan Yeniköy, Malko-Germe, Spaseno v.s. tabyaları çok önemli idi. Bîzansla olan Bulgar sınırı büyüdükçe, Trakya'nın kuzeyinde Bulgarlar için yeni tabyalar yapmak ihtiyacı baş göstermişti. Bu yeni tabya, Burgaz'dan Meriç'in kolu Sazlıdere'ye kadar uzanıyordu. Uzunluğu 140 km. kadardı. Batıda İsker tabyası 58 km. kadardı. Tuna üzerindeki Ostrovo'dan başlar ve Araba-Konak denen yere kadar uzanırdı. Büyük kuzey tabyasına gelince, bu istihkâmlar, Güney Romanya'yı baştan başa katetmekte idiler. Vidin'in batısından başlar ve Tuna'nın doğuya döndüğü yerdeki Braila suyuna kadar uzanırdı. Uzunluğu 600 km. idi.

Tabyalar yapılırken yolların stratejik durumu da gözönünde tutulmuştu. O zamanın başlıca yolları, biri Varna'dan başlıyarak batıya giden ve diğeri de Tuna üzerinde Silistre'den çıkarak İstanbul'a uzanan iki yoldan ibaretti. Bu iki yolun birleştiği yer, o çağın iktisadi ve askerî bakımdan en mühim bir merkezi idi.

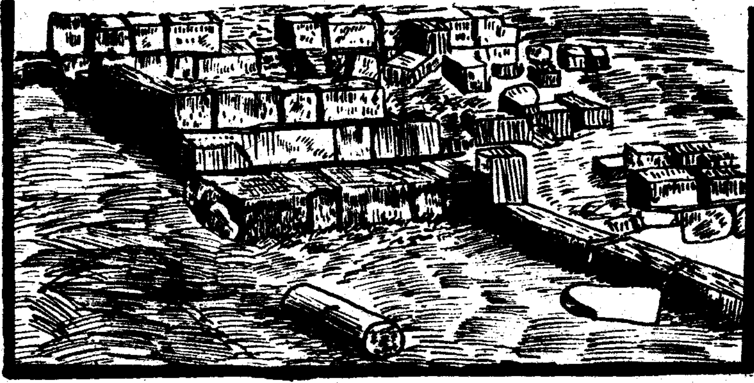
OMURTAG HAN'A AİT SARAYLAR

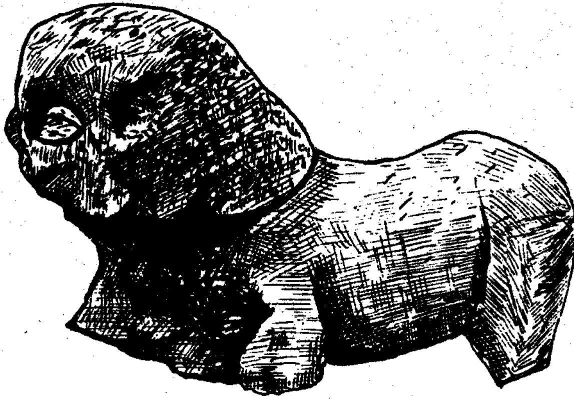
Pliska'da büyük saray

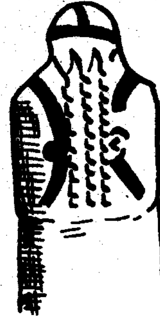
Omurtag Han'ın büyük sarayının yalnızca temelleri ele geçmişti. Büyüklüğü 52 × 26 m. idi. Dış duvarların kalınlığı 2.5 m. ve iç duvarların ise 1.5 m. kadardı. Koridor ve mihrap kısmının doğu ve batıdaki dış duvarlarında beşer tane menfez vardı. Bu menfezlerin karşısındaki iç duvarlarda ise, koridorlara girmeyi temin eden kapılar bulunmakta idi. Bu kapıların kemerli olmaları da çok muhtemeldi. Vaktile binanın bir üst katının bulunduğunu gösteren deliller de vardı. Bu sebeple bir merdivenin mevcudiyeti çok muhtemeldi. Bazı kubbe kalıntılarından, salonların kubbelerle kaplanmış olması ihtimali de ortaya çıkmaktadır (Lev. 28).

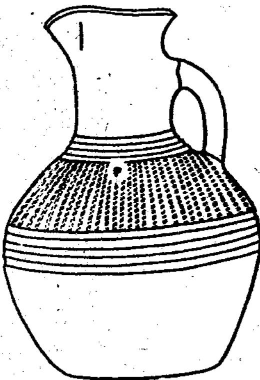
Pliska'daki küçük saray

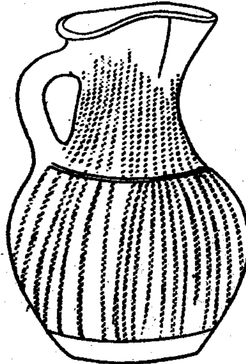
Küçük sarayın da içinde bulunduğu bir mahalleciği, kalın duvarlı ve tuğladan yapılmış bir sur çevirmişti. Surun kuzey tarafına bitişik olarak inşa edilmiş olan büyük saray, başlıca

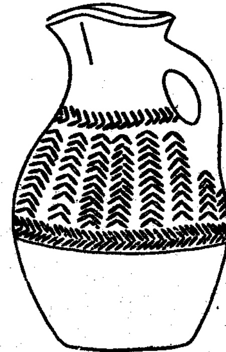

Levha 28 — Tuna Bulgarlarına ait eserler: Bina harabesi, arslan ve insan heykeli ile kaplar.

iki salondan müteşekkildi. Binaların ortasında ehli hayvan kemikleri ve yemek kaplarına rastlanmıştı. Büyük kesme taşlarla yapılan kısım, sarayın en ihtişamlı bölümü idi. Binanın batı kısmında sütûn ve bazı bina tezyinatına ait unsurlar da görülmüştü. Bazı bilginlere göre bu kısım, harem dairesi bölümü olmalıydı. Mutfak kısmı da batı tarafında idi. Saray ve civarının etrafına çekilen surun, muhtelif yapı malzemesi ile süslenmiş olması nazarı dikkati çeken bir nokta idi.

Preslav sarayı

Omurtag Han'a ait Çatalar yazıtında da bir Preslav sarayından bahsedilmektedir. *Bu yazıtta, ayrıca Preslav sarayının* sütunlu ve giriş avlusunun da arslanlarla süslenmiş olduğu kaydedilmektedir[45]. Yapılan kazılarda, gerçekten bir sarayın kalıntıları bulunmuştu. Bu arada muazzam sütunlara ait tabanlar, mermerden sütun başlıkları da ele geçmişti. Fakat bir türlü sarayın temelleri tam olarak tesbit edilememiş ve bu sebeple de plânı yapılamamıştı. Omurtag Han'ın saraylarına ait olması çok muhtemel harabeler, iç kalede bulunuyorlardı. Ve iki saraydan müteşekkil olması da çok muhtemeldi. Eski olan kısım, dik dörtgen şeklinde ve doğuya düşmekte idi[46]. Batıdaki saray bakiyesine benzeyen kısım ise, sonradan ilâve edilmiş olmalıdır.

Madara sarayı

Bu sarayın Omurtag Han devrine ait olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat harabelerde Omurtag Han devrinin sütun v.s. gibi hususiyetlerini bulmaktayız. Büyük ve kesme taşlarla inşa edilmiş olan bu saray, sonradan muhtelif işlerde kullanılmış ve binaya müteaddit ilâveler yapılarak âdeta aslı kaybedilmişti. Orhon alfabesine benzer rünik işaretlerin mevcudiyeti ve bir kısım temellerde eski Bulgar mimarlık tekniğinin görülmesi, bize binanın Bulgarlara ait olduğunu göstermektedir. Sarayın yakınında da su boruları ve terazileri vardı. Borular üzerinde harfler bulunuyordu. Esas temeller, milâdın ilk asırlarından kalma bir kilise harabesi üzerine kurulmuştu.

Tuna sarayı

Omurtag Han'ın daimî olarak oturduğu yer, Pliska idi. Fakat Tarnovo yazıtında, Tuna civarında Omurtag tarafından yapılmış güzel bir ikametgâhın mevcudiyetinden de bahsedilir. Bazı bilginler bu sarayı Tutrakan ile Silistre arasında, Kadıköy

[45] G. Feher, aynı eser, s. 56.
[46] Aynı eser, Pl. 17.

civarındaki harabelerle birleştirirler. Sarayın etrafındaki surların, Omurtag çağı yapıları oldukları Omurtag'a ait bir yazıtın bulunmasından anlaşılmaktadır. Bu yazıtta, Krumış Han ile Bizans İmparatoru Nikefor arasındaki bir harpten bahsedilir.

OMURTAG HAN'A AİT YAZITLAR

Madara yazıtı: G. Feher, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofia, 1928; *Madarskiyat konnik, Pogrebalni obiçay prablgarite*, İzv. na Nar. Etnografski Muzey v Sofiya, VI, 1926; R. Popov, G. Feher i G. Kacarov, *Madarskiyat konnik*, Sofia 1925; İzvestiya Russk. Arh. İnst., X, 1905, s. 400 v.dd.; N. P. Kondakov, *Oçerki i zametki po istorii srednevekovago iskusstva*, Prag 1929, s. 86 v.d. ve s. 129 v.d.; K. Miatev, *Madarskiat Konnik*, İzv. Arh. İnst., V, 1926/29, s. 90 v.d.; Ethnographia, XXVIII, 1927, s. 21-22.

Çatalar yazıtı: G. Balaşçev, Minalo, I, 1910, s. 330 v.d.; V. Beşevliyev, *Kım Prablgarskite nadpisi*, Godişnik na Sof. Universitet, İst.-Filol. Fak., XXIII, 1927, s. 7 v.dd.; G. Feher, *A Bolgar Törökök*, Budapest, 1940; AH, VII, s. 75 v.d.; Th. Uspenskiy, İzv. Russk. Arh. İnst., X, 1905, s. 545 v.d.; V. Zlatarski, *İstoriya na Blgarskata drjava*, I, 1, 1918, s. 441 v.d.; B. Filov, *G. d. Altb. K.*, s. 12 v.d.

Tarnovo yazıtı: G. Başçev, aynı eser., s. 221; G. Feher, AH, VII, s. 143 v.d.; Th. Uspenskiy, İzv. Russk. Arh. İnst., VII, 1902, s. 5 v.dd.; V. Zlatarski, *Sbornik za Narodni umotroveniya*, XV, 1898, s. 131; *İstoriya*, I, 1, s. 444 v.d.

Melemir Han yazıtı: V. Beşevliyev, *Godişn. Narod. Muzey*, Sofia, 1922-1925, s. 414; V. Zlatarski, *Sbornik*, XV, 1898, s. 138 v.d.; *İstoriya*, I, 1, s. 335.

Madara yazıtı

Krumış Han çağına ait, Madara'daki atlı kabartma üzerinde bulunan yazıtları gözden geçirmiştik. Atlının sağında ve solunda bulunan bu yazıtların altında, üç kolon üzerine üç yazıt daha vardır[47]. Burada yazıtın tam metinini vermeyi lüzumsuz buluyoruz.

Birinci kolonda, Krumış Han'ın kendi adamlarına ne kadar para dağıttığından bahsedilir. 9. satırda Bizans İmparatorunun Krumış Han ile anlaştığı yazılır ve aldığı haraçlardan bahsedilir. İkinci kolonda, gene Krumış Han'ın hediyelerinden bahsedilir ve Omurtag'ın babası tarafından mühim bir mevkie

[47] Bk. G. Feher, *Die Inschrift*, s. 128-131.

tayin edildiği yazılır[48]. Bu kolonda da Hanın ziyafetlerinden bahis geçer[49].

Üçüncü kolon, Omurtag Han'ın en küçük oğlu Melemir veya Malamır tarafından tamamlanmıştı. Bu sebeple kolonda Melemir Han'ın methiyesi yapılır. Omurtag Han'ın bir oğlunun öldüğü[50] ve Hanın oğlu için ağladığı zikredilir. Son satırda ise Göktürklerin "*tengriteg tengride*" tâbirinin karşılığı olan, "*Tanrıya benzer tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) Melemir...*" tâbiri geçer. Bulgarların bu düşünüşü ile Göktürklerin *hâkimiyet mefhumu* arasında yakın bir benzerlik vardır.

Çatalar yazıtı

Omurtag Han'a ait olan bu yazıt oldukça bozulmuştu. Mealen tercümesi şöyledir: "*Doğduğu yer yüzünde, Tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) Han Omurtag, Pliska ovasında ikamet ederek Tiça tabyasını yaptırdı ve Bizansla Islavlara karşı kudreti ile karşı koydu. Tiça üzerinde yüksek bir san'at eseri olan bir köprü yaptırdı. Bundan başka kalenin içine dört sütun diktirdi ve sütunların arasına iki arslan koydurttu*[51]. *Tanrı, bizzat tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) hükümdara inâyette bulundukça, Tiça nehri aktıkça, Bizans İmparatorunu ayakları altında ezerek, düşmanlarını hâkimiyeti altına aldı. 100 sene mesut ve neşeli olarak yaşadı*".

Bu saraylar hakkında yeri geldikçe bilgi vermeğe çalışmıştık.

Tarnovo yazıtı

1230 da Tarnovo'da inşa edilen Kırk-Şehid kilisesinin bir sütunu üzerinde bulunan bu yazıtın, meâlen tercümesi şöyledir: "*Omurtag Han, eski yerinde oturarak, Tuna üzerinde kendisine muhteşem bir ikametgâh yaptırdı. İki muhteşem ikametgâhı arasında da bir tümülüs inşa etti. Bu tümülüsden, benim eski tabyama kadar olan mesafe 20 bin bras'dır*[52]. *Tuna'ya kadar da 20 bin bras idi. Bu tümülüs çok muhteşemdi. Bu yerleri ölçtürdükten sonra, bu yazıtı yazdırdım.*

[48] "*Kanar*" ünvanı için bk. Ethnographia, 28, 1927, s. 21-22; G. Feher, *Die Inschrift*, s. 106 v.d.

[49] Bu arada geçen bir şahıs adı için bk. G. Feher, AH, VII, s. 149; *Die Inschrift*, s. 108 v.d.

[50] Oğlunun adı Svinik idi. Türkçe domuzun Islavcaya tercüme edilmiş şekli idi: G. Feher, *Die Inschrift*, s. 114 v.d.

[51] Arslanlar hakkındaki münakaşa için bk. G. Feher, *A Bolgar Törökök*, T. III.

[52] 40.000 bras, 74 km. idi: G. Feher, AH, VII, s. 75.

Yaşayan ve ölen; tekrar doğan ve daha sonra doğacak insanlar, bu yazıtı görerek (tümülüsü) yaptıranı hatırlıyacaklardır. Hanın adı, Tanrının yüz sene hayat ihsân ettiği Omurtag Han'dır" [53].

Melemir Han'a ait yazıt

Omurtag Han'ın oğlu Melemir Han'a ait de, bir kaç yazıt vardı [54]. Bunlardan ikisini hülâsa ederek meâlen vereceğiz: "*Melemir Han, Tanrı tarafından tahta çıkarılmış bir hükûmdardır. Onun ihtiyar Boyla İşbul Kavhan'ı, bu çeşmeyi yaptırarak hükûmdara armağan etti. Hükümdar, birkaç defa Bulgarlara içki ve yemek ziyafeti, Boyla v.s.lere* [55] *de büyük hediyeler verdi. Tanrı, Tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) hükümdara İşbul Kavhan ile birlikte yüz sene yaşaması için ömür ihsan etti*".

Melemir Han'a ait silindir şeklindeki bir yazıtın tercümesi ise şöyle idi: "*Melemir Han, Çepa Bogotor* [56], *Boyla Kuluvr idi* [57]. *Ve hükümdarlar içinde, tanrı nimeti ile en fazla perverde olmuştu. Hasta düştü ve öldü. Onun hâtırası için bir ..... yaptırdım*".

Orhon ve Yenisey bölgesindeki balbal yazıtları ile mukayese edildiği taktirde, aralarında çok yakın bir benzerlik görülecektir.

BULGAR KERAMİĞİ

Bulgar çanak çömlekçiliğine ait buluntular, kısmen sonraki devirlere, meselâ X. asıra aittiler. Preslav'ın 7 km. güney doğusunda, Patleyna kilisesi harabelerinde, beyaz ve fildişi renginde, sırlı ve boyalı bir çini nev'i ele geçmişti [58]. Bu tipteki çinilere, IX. asrın sonundan itibaren rastlanmağa başlar. Bu eserlerin tekniği, o zamanki Bizans ve İslâm seramiğinden daha yüksek bir kalitede idi. Eserlerin kimyasal analizlerinden, kil toprağının daha ziyade Preslav civarına ait olduğunu anlıyoruz. Bu çiniler, duvarları kaplamak için kullanılıyordu. Böyle bir

[53] Aynı eser, s. 143.
[54] Beşevliyev, *Godişn*, s. 414.
[55] Bulgar devletindeki büyük bir memuriyet ünvanıdır.
[56] "Bahadır" olmalıdır.
[57] Bu ünvanın mahiyeti bilinmiyor.
[58] Bibliyografya için bk. J. Gospodinov, *Razkopki v Patleyna*, İzv. Blg. Arh. D-vo, IV, s. 113.

süsleme tarzı Bizans'ta yoktu[59]. Bu daha ziyade Yakın doğu san'atına mahsus bir hususiyetti. Nitekim Bulgarlarda İran ve Irak'tan gelmiş birçok eserlere de rastlıyoruz. Hattâ bu çinileri, Yakın doğudan gelmiş ustaların yaptıkları da söylenmektedir[60].

[59] G. Feher, s. 134; Filov, *Starolg. Issk.*, s. 16.
[60] G. Feher, s. 135 v.d.; Graber'in ismi geçen eseri.

X.

PEÇENEKLER

Peçenek kültürü

Appelgren-Kivalo, *Die Grundzüge des Skythisch-Permischen Ornamentstiles*, Zeitsch. der finnischen Altertumsgesellschaft, 26, 1912; N. Arzyutov, *Materialı po arheologii pozdnih koçevnikov nijnego Povolje*, Voljkoe obl. Nauçn Obşç. Kraevedeniya; A. Bobrinskoy, *Dokladı çitannie na Londonskom mejdunarodnom kongresse istorikov v Marte 1913 g.*, MAR, Nr. 34 (1914), s. 112 v.d.; Feher Geza, *Les monuments de la culture Protobulgare*, AH, VII, s. 123-129; B. Filov, *Geschichte der Altbulgarischen Kunst*, Berlin-Leipzig, 1932; S. J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy-Szent-Mikloş, sogennanten "Schatz des Attilas"*, Budapest, 19855; Horvart, T., *Die Avarischen Gräberfelder von Üllö und Kiskörös*, Budapest, 1935, s. 104 v.d.; L. Jebe, *Die Inschrift auf der Beula-Schale von N.-Szent-Mikloş*, Strzygowski festschrift, s. 147 v.d.; G. İllinskiy, *Vestnik Nauçnoy obşestva tatarovedeniya*, Nr. 8, 1928, s. 123; Keil, Repertorium für Kunstwissenschaft, XI, 1888, s. 25; Kondakov, *Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails*, SPb., 1892, s. 39; Latişev, *Sbornik preçeskih nadpisey*, SPb., 1896; J. Meszaros, *Die Lösung der Kerbinschriften des Schatzes von N.-S.-Miklos*, Ethnographia, 1916, s. 120; Maldenov, *Ungarische Jahrbücher*, VII, 1927, s. 331; H. Mötefindt, *Der Schatzfund von N.-S.-Miklos*, UJ, 5, 1925, s. 364-391; G. von Nagy, *A Maygyar nemzet törtenet*, I, Budapest, 1895, 332; J. Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von N.-S.-Miklos*, Leipzig-Budapest, 1932; H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul, 1938, II, s. 188-218; Pora-Leonoviç, *Raskopki kurganov v Orkestnostyah Odessa letom 1923 g.*, Bisnik Odeskoy Komm., Kraezn., 2-3, 1925; F. Pulszky, *Magyarorszag arhaeologiaya*, B. II, s. 55-64; M. Rosenberg, *Das Ratsel des Goldfundes von N. S. Miklos*, Monatsheften für Kunstwissenschaft, 9, 1916, s. 101; J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917; G. Supka, *Rätsel des Goldfundes von N. -S.-Miklos*, Leipzig, 1916, s. 13; G. Supka, *Buddhistischen Spuren in der Völkerwanderungszeit*, aynı yer, 10, 1917, s. 217; *Zur Herkunft der Tierschalen im Schatz von N. S. Miklos*, J. Strzygowski, zum 60. Geburtstage; W. Thomsen, *Une inscription de la trouvaille d'or de N. -S.- Miklos*, Saml. Arh., III, 352 v.d.; E. H. Zimermann, *Kunstgewerbe des frühen Mittelalters, Auf Grundlage des nachgelassenen Materials von A. Riegel bearbeitet*, Wien, 1923.

Hazar devletinin etrafında yaşayan kavimlerden biri olan Peçeneklerin, her günkü hayatlarında kullandıkları âletler ve silâhlar, at koşumları Orta Asya menşeli eserlerdi. Bunlar Peçeneklerin kavmi kültürlerini temsil etmekte idiler. Nagy-Szent-Miklos hazinesinde bulunan eserlerin ise, Peçeneklerin veya onlarla akraba olan göçebe Türk kavimlerinin yüksek

san'at çalışmalarını ve bu sahadaki zevklerini göstermesi ihtimali çok kuvvetliydi. Bu eserlerde Bizans, Islav ve İran tesirlerini görenler de vardı. Bunun yanında, Avar ve Orta Asya kavimlerinin *dökme teniklerini* görmek de mümkündür

1. Eserlerin üslûp ve tekniği

Bu hazine üzerinde, üslûp ve teknik bakımından yapılan incelemelerin başında Hampel[1], Kondakov[2], Mötefindt[3], T. Horvath[4], Bobrinskoy[5] gibi bilginlerin eserleri gelmekte idi. Bu etüdlerin sahipleri mükemmel birer arkeolog ve san'at tarihçisi olduklarından, eserleri büyük bir anlayış ve vukufla ele almışlardı. Tek kusurları Orta Asya tarihini ve bu sahaya ait meseleleri az bilmeleri idi.

Eserlerin şekil itibarı ile tetkiki

Umumiyet itibarile estetik yönden büyük bir değer taşıyan *kulplu sürahiler*, muhtelif kültürlerin ayrı unsurlarını ihtiva etmekte idiler. Bu sürahiler, Macaristan'da Kundomb'da bulunan bir Avar toprak testisi ile mukayese edilmişti[6]. Bu kulpsuz Avar testisi, içe doğru basık bir karına ve oldukça geniş ve biraz da biçimsiz bir ağıza malikti. Ağzının kenarları, Peçenek hazinesindeki ibrik ve güğümlerin ağızlarına benzemekte idi. Karın kısmının ortasında, yuvarlak madalyon şeklinde bir süs vardı. Peçenek hazinesinde ise bu madalyonların içinde, atlı muharipler ve kulaklı kartallar bulunuyordu. T. Horvath'a göre, bu şekildeki çanak çömlek tipleri ve süslemeler, tamamen Doğu Türkistan ile ilgili idi. Doğu İran san'atında da bu tip çanak ve çömleklere rastlamaktayız[7]. Avar san'atı da bu tip motiflerle dolu idi. Avar san'atında bu bu tip motifler, biraz da Bizans san'atının tesiri altında meydana gelmişti. Meselâ Györ'de bulunan bir Avar kabının karın kısmında, yuvarlak bir çerçeve içine süsler yapılmıştı. Bu

[1] *Der Goldfund*, Budapest, 1885; *Altertümer*, I, s. 153-161
[2] *Byz. Emails*, s. 40 v.d.
[3] UJ, 5, 1925, s. 364 v.d.
[4] *Die Avarischen Gräberfelder von üllö und Kiskörös*, Budapest, 1935.
[5] *Dokladı çitannıe na Londonskom Mejdunarodnom Kongresse istorikov v Marte 1913*, MAR, 1914, s. 112 v.d.
[6] *Kunstgewerbe des frühen Mittelalters*, II, Wien, 1923, s. 100 v.d.
[7] T. Hovarth, aynı eser, s. 105 v.d.

misâlleri çoğaltmak da mümkündür. Bu sebeple, bu tip Avar madalyonlarının menşelerini, tamamen Bizansa bağlamak da doğru olamaz. Kisköröş'de de karnı basık toprak kaplar bol miktarda elde edilmişti[8]. Biraz uzunca ayağı olan ve topraktan yapılmış bir Avar kâsesi, Peçenek hazinesindeki uzun ayaklı kadehlere çok benzemekteydi. Bu eser de Gater mezarlığında bulunmuştu[9]. Bu benzerlikler bize şunu ifade etmektedir: Peçenek hazinesindeki eserleri altından yapan ustalara, örneklik eden bazı tipler vardı. Bunlar da Orta Asya menşeli toprak kaplar olabilirlerdi. Bu toprak kapların da, Avar kapları olması çok muhtemeldi. Bilindiği üzere Avar toprak kapları, Güney Rusya'daki Pereşçepina altın kaplarına da çok benzemekte idiler.

Eserlerin motifleri

Avar san'atında, *bitkili motiflerin* büyük bir yer tuttuğunu kendine ait bahiste uzun uzun izah etmiştik. Bu motiflerde dış tesirler hemen hemen yok gibiydi. Bu üslûp, Avarların en yüksek devirlerine aitti. Bilhassa yapraklardan teşkil edilmiş rinsolar, Avar san'atının en karakteristik motifleri idiler. Aynı motifi, Peçeneklerin kulplu sürahisinin ağız süslerinde de görmekteyiz.

Palmet motifi, bilhassa Kisköröş'de çok bulunmuş bir Avar motifi idi. Diğer merkezlerde bu motife rastlanmaz. Bu motif, Kisköröş'de tam mânasile Avarlaşmıştı. Bu motif Peçeneklerin hazinesinde de görülür. Palmetler, bazan rinsoların içine işlenmişti. Atlı muharibin bulunduğu kabın üzerine işlenmiş olan lâle kökü ve yaprakları, palmet motifinin üslûplandırılmış karakteristik bir örneği idi. Üç yapraktan müteşekkil olan palmet motifleri de, Peçenek hazinesinde ve bütün Güney Rusya'da çok görülmekte idi. Bu motif, Sasanî devletinin hem başlangıç ve hem de son devirlerinde fevkalâde çok yayılmış olarak bulunuyordu. Bu motifler üzerinde, şüphesiz ki Bizans tesirlerinin de rolü büyüktü. Esasen Avarlarla Bizanslıların da gerek kültürel ve gerekse siyasî bakımdan münasebetleri çok sık olmuştu. Buna rağmen, Avar san'atında İran tesirleri daha çoktu. Bu tesir de, Orta Asya'dan gelmekte idi. Nagy-Szent-Miklos hazinesin-

[8] Aynı eser, aynı yer.
[9] Kisköröş buluntuları için bk. Hampel, *Ujabb*, Budapest, 1907.

de İran tesirleri çok açık olarak görülür. Hatta bu eserler, Riegl-Zimmermann tarafından[10] İran eserleri meyanında gösterilmişti. Macar eserlerinde de üç yapraklı palmet motifleri görülürdü. Nagy-Szent-M klos hazinesi yukarıda izah ettiğimiz bakımlardan, Avar ve Macar motifleri ile büyük bir ilgi gösteriyordu.

Kabartma inci dizisi tezyinatı

Kabartma suretile yapılmış noktalar, Güney Rusya yolu ile gelmiş ve Orta Asyalı kavimlerde büyük bir rol oynamıştı. Nagy-Szent-Miklos hazinesinin kulplu sürahisinin ağzı da, inci dizisi ile süslenmişti. Aynı tezyinat, Arnavutluk'ta bulunmuş diğer bir altın hazineye ait testide de vardı. Bu sebeple Avusturyalı san'at tarihçisi J. Strzygowski, Arnavutluk hazinesine büyük bir önem vermiş ve Orta Asya motifleri bakımından bunları tetkike tâbi tutmuştu.

Kulaklı kartal motifleri

Bu hususta, ta 1947 de bir etüd yapmıştık[11]. O zaman ileri sürdüğümüz fikirlerimizden şimdi de vazgeçmiş değiliz. Bu motifte Hint Garuda'sının tesirleri çok büyüktü. Fakat bu Garuda motifi, altın üzerine Güney Rusya tekniği ile işlenmişti. Bu motif, Peçeneklere Doğu Türkistan yolu ile gelmişti[12]. Appelgren-Kivalo, Kartal motifinin Budist san'atının tesirinde olduğunu söylemekle beraber, Ural dağlarından Baykal gölüne kadar çok yayılmış olduğunu da itiraftan geri kalmamaktadır[13].

Atlı muharipler

Bir sürahi üzerindeki atın sargısında bir insan başı asılmış; zırhlı ve miğferli bir muharip ise bir esiri sol eli ile tutarak götürmektedir. Eser her bakımdan madenden yapılmış Sasanî eserlerine benzer. Bundan evvelki bahislerde Sasanî san'atının, Orta Asya'daki kültürlere ne derece büyük tesirler icra ettiklerini görmüştük. İster Orta Asya, isterse Avrupa Türklerinin kültürlerini anlayabilmek için, Sasanî san'atını da iyi tanımak lâzımdır.

2. Buluntuların tarihî önemi

Arnavutluk'ta Avar ve Macar eserlerini andıran, daha doğrusu Orta Asya ile ilgisi çok muhtemel olan bir hazinenin

[10] B. Ögel, *Erzurum anıtlarında Altay Türk san'atının izleri*, Erzurum, 1947, s. 5.
[11] Hugo Mötefindt, UJ, 5, 1925, s. 364-391.
[12] Appelgren-Kivalo, *Die Grundzüge*, s. 11 v.d.
[13] Mötefindt, aynı eser, s. 378 v.d.

bulunması, Orta Asyalı göçebelerin Balkanlarda ne derece köklü bir faaliyette bulunduklarını bize anlatmıştı. Menteşeli ve menteşesiz, kayış ucu süslerinden ibaret olan bu buluntular, Avarların bitkili rinsolarıyle büyük bir benzerlik göstermekteydiler. Gene bu buluntular arasında ele geçen yüksek ayaklı kadehler ve yandan kulplu tabaklar, Nagy-Szent-Mikols'taki eserleri hatırlatmakta idiler[14]. Arnavutluk'taki hazine, Türklere ait olmasa bile, Orta Asya san'atının Cermen ve İslavlar üzerindeki açık tesirlerini göstermesi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Poltava'da bulunan Pereşçepina hazinesi de Türk kültür tarihi bakımından büyük bir öneme sahipti. Bu hazine, Nagy-Szent-Miklos hazinesinin Güney Rusya'daki bir eşi idi. Poltava hazinesinde, Peçenek hazinesinde olduğu gibi yalnızca tabaklar ve içki takımları değil, kuşak süsleri ve at koşumlarına ait muhtelif süsler de ele geçmişti. Poltava'daki süsler, bize gene Avar eserlerini hatırlatmakta idiler. Burada çok enteresan bir tarihi hakikat ortaya çıkmaktadır. Demek ki Avarlar ve Peçenekler, aynı kültürden müşterek olarak tesir almışlardı. Bu kültür merkezi neresi olabilirdi? Güney Rusya'da kuvvetli bir siyasî birliğe ve köklü bir kültüre sahip olan Hazarlar, Güney Rusya'dan gelip geçen Türk kavimlerine, kendi kültürlerinden bol bol tesirler vermişlerdi. Böyle olmasaydı bile, Peçenekler güney Rusya'da Poltava'yı da içine alan bir devlet kurmuşlardı.

Peçenek eserlerile diğer Orta Asya'lı kavimlerinin san'atları arasında müşterek olan tarafları şöyle hülâsa edebiliriz: Netice

1. Dökme tekniği ile yapılmış olmaları.
2. Basma *(pres)* tekniği ile süslenmiş olmaları.
3. Savat *(Niello)* tekniği ile işlenmiş olmaları.

[14] J. Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, s. 25.

XI.
MACARLAR

Volga Bulgarları ile Macarların kültür münasebetleri

Bazı Macar bilginleri, Yukarı Volga vadisine çıkan Bulgarların kültürleri ile Macaristan'daki, Macarların yurt kurma devirlerine ait eserler arasında bazı benzerlikler ve hattâ akrabalıklar kurabilmişlerdi. Bu bilginlerin başında değerli eserinden sık sık istifade ettiğimiz Bela Posta[1] gelmekte idi. Ondan başka, G. Nagy[2] ve N. Fettich de bu benzeyiş üzerinde durmuşlardı. Bu görüşlerin dayandığı başlıca deliller şunlardı:

1. Bulgarlara ait Byelimer buluntularında ele geçen bir *İskandinav kılıcına,* Bela Posta tarafından büyük bir ehemmiyet verilmişti[3]. Avrupa'da İskandinav kültürünü yayan kavimlerin başında Normanlar geliyordu. En son tetkikler, Norman kitlelerinin Bozkır kavimleri ile temasa geçiş tarihlerini IX. asır olarak göstermektedirler. Bu tarihten az sonra Macaristan'a göçen Macarlar, yeni yurtlarına Norman san'atının bu unsurlarını da beraberlerinde götürmüşlerdi. Normanlar, Macaristan'da da bu kültür tesirlerine devam etmişlerdi. Norman-Türk münasebetlerinin bir hâtırası olması muhtemel olan bu kılıç, Bulgar kültür çevresinin kuzey sınırını göstermekte idi[4].

2. Bele takılan *çantalar,* Orta Asya Türk kültürünün en karakteristik eserlerinden biri idi. Şekil itibarile Orta Asyalı olan Macar çantaları, yapılış itibarile Norman ve Bizans tekniğinin tesirleri altında kalmıştı.

3. Zagrebinskoye çantasının *kayışındaki süslerle,* Macar buluntularını mukayese eden Bela Posta, bize inandırıcı deliller göstermişti[5].

[1] *Arch Studien auf russischem Boden,* Budapest, II, 1905.

[2] G. Nagy, *Kont Eugen Zichy'nin üçüncü Asya seyahatı,* (Macarca), AE, 196, 85 v.d.

[3] AH, IX, s. 48.

[4] N. Fettich, *Zur archäeologie der ungarischen Landsnahmezeit,* AH, 1931, s. 310.

[5] B. Posta, s. 127.

4. Macar küpeleri ile Zagrebinskoye ve civarındaki bölgelere ait küpeler de birbirlerine çok benzemekte idiler[6]. Bilhassa küpe pandantifleri, Macar san'atında büyük bir yer tutmakta idi. Aynı büyük pandantifli küpeler, Sasanîlerin gümüş eserlerinde de görülüyordu[7]. Pandantifleri, küpe halkasının şişmesi suretile kendisinden yapılmış küpeler de, Yukarı Volga bölgesinde ve Macaristan'da birbirlerine çok benzemekte idiler[8].

5. Zagrebinskoye çanta kayışında bulunan asma köstekler, Macar san'atı bakımından bir kıymet taşıyorlardı[9]. Bu kösteklerin Perm san'atında da önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştik.

Macarlar ve Güney Rusya kültürleri

Macar kültürü, Güney Rusya'nın pek çok buluntu yerleri ile akrabalık ve benzerlik gösteriyordu. Bu buluntu yerlerini bölgelere ayıracak olursak şöyle sıralıyabiliriz: 1. Volga Bulgarları kültür çevresi; 2. Hazar kültür çevresi; 3. Kafkas kültür çevresi. Fakat Macar kültüründeki en kuvvetli Güney Rusya damgası, gene Norman tesirleri idi. Bazı Macar bilginleri, Güney Rusya'daki Hazar kültürlerini bile Macar kültürlerinin bir öncüsü, prototipi olarak kabul ediyorlardı. Halbuki onlar, Güney Rusya'yı kaplayan göçebe denizinin ancak bir unsuru idiler. IX. asrın başında Normanlar Güney Rusya'nın birçok bölgelerine kuzeyden getirdikleri kendi tekniklerini yavaş yavaş yaymağa başlamışlardı. Diğer yandan, aynı asrın ilk yarısında, İskandinav kültür çevresinde de doğudan ve Güney Rusya'dan gelmiş eserler görülmeğe başlanmıştı[10]. Hazarlar, kuzey kültür çevresi ile çok hararetli bir alış verişe girmişlerdi. Bilhassa Çernogov, Kiyev ve Gnezdovo dolayları, karakteristik Norman kültür unsurları ile dolmağa başlamıştı[11].

N. Fettich, Bezded'de bulunan bir çantanın üzerindeki madenî süsleri ve bunların işleme tekniğini, Gnezdovo'daki Norman üslûbu ile münasebete getirmişti[12]. Teknik, Türkçede savat dediğimiz *Niello* tekniği idi. Bilhassa palmet motifleri,

[6] B. Posta, s. 166.
[7] B. Posta, Abb. 104.
[8] B. Posta, Abb. 111.
[9] B. Posta, Abb. 175.
[10] T. J. Arne, *La Suède et l'Orient*, s. 14.
[11] Aynı eser, s. 285.
[12] AE, 1931, s. 310.

karakteristik Norman tezyinatlarını andırıyordu. Aynı süslemeye, *Büyük Karl'ın kılıcı* diye anılan meşhur kılıcın üzerinde de rastlıyoruz. 1938 de neşredilen Gestered buluntularında da, bu tezyinatın karakteristik örneklerini görüyoruz[13]. Bezded çantasında bir de *haç* tasviri vardı. N. Fettich, bu sâlibin mevcudiyetini Kırım yarımadasındaki Kerson kilisesinin tesirlerine atfediyordu[14]. Bu sıralarda Bizans kilisesi, Güney Rusya'da büyük bir nüfûz sahibi olmuştu.

Macaristan'daki buluntular arasında, en mühim Norman tesirlerini taşıyan eserler *düz kılıçlardı*. Hampel, bu kılıçlardan birkaç karakteristik tipi neşretmişti[15]. Şu husus da göz önünde tutulmalıdır ki, Macaristan'da Wiking eserlerine de çok rastlanmakta idi. Hattâ Paulsen, bunların bir haritasını bile çizmişti[16].

Macarların yurt kurma devrine ait Macaristan buluntuları

Macar buluntularına ait yapılan neşriyatı, monografyalar, hafriyat raporları ve umumi eserler olmak üzere üç kısma ayırabiliriz. Şüphesiz ki bunların başında Hampel'in eserleri gelir[17]. Kitabımızda sık sık ismi geçen Bela Posta'nın kitabı da, menşeleri arama bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdi[18]. Kendisinden evvelki çalışmaların sonuçlarına, orijinal fikirlerini de katarak bize sunan N. Fettich'in çalışmaları da zikre değer[19].

Macaristan'daki başlıca buluntu merkezleri şunlardı: Bereg Megyevel[20], Zemplenben[21] Szabolcs Megyeben[22],

[13] AH, XXIV, Lev. XI.
[14] AE, 1931, s. 312.
[15] Hampel, *Ujabb Tanulmanyok*, 53, 83, 91-93.
[16] AH, XII, s. 56.
[17] *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I-III, Braunschweig, 1905; *Ornamentika a honfoglalasi kor emlekein* (Yurt kurma devrine ait abidelerde tezyinat), AE, 1904, s. 105-152; *Ujabb Tanulmanyok a honfoglalasi kor emleikeiröl* (Yurt kurma devri âbideleri üzerinde çalışmalar), Budapest, 1907.
[18] B. Posta, aynı eser, s. 150.
[19] *Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*, AH, XXI, Budapest, 1937; *Zur Archäologie der Ungarischen Landnahmezeit*, AE, 1931, s. 305.
[20] AE, 1900, 398-402.
[21] AE, 1904, s. 233.
[22] AE, 1900, s. 214-224; 1902, 297-298; 1904, 175.

Hajdu Megyet[23], Biharban[24], Bekesben[25], Csongrad Megyeböl[26], Bacs Megyeben[27], Torontal Megyeven[28], Csanad Megyeböl[29], Pest Megye[30], Borsod Meygeben[31], Heves Meyget[32], Nograd Megyeben[33], Komaromban[34], Györ[35], Esztergombol[36], Zala[37], Feher[38], Baranya[39], Tolna[40], Somogy[41], Sopron[42], Veszprem[43], Mosony[44], Bezd'd[45], Jaszfenyszaru[46], Kenezlö[47], Gesztered[48] v.s.

Arhaeologiai Ertesitö mecmuasında sistemli bir şekilde neşredilen bu hafriyat raporlarını, Hampel umumî bir tasnife tâbi tutmuş ve ilim âlemine kıymeti hiç kaybolmayacak bir eser kazandırmıştı.

Macarlarda ölü gömme âdetleri

Bezded mezarlarından birinde, hemen kafatasının altında bir üzengi bulunmuştu. Kafatasının yüz kısmına yakın yerlerde de elbiselere ait süs teferruatı, sol kulak kenarında ise

[23] AE, 1902, 437.
[24] AE, 1899, 360; 1903, 66-67, 405-412.
[25] AE, 1905, 40; 1905, 66-70.
[26] AE, 1905, 35-42; 1903, 268-272.
[27] AE, 1901, 424-428; 1900, 265-267; 1903, 60.
[28] AE, 1904, 417-421; 1907, 266-297.
[29] AE, 1901, 285.
[30] AE, 1902, 305.
[31] AE, 1902, 300.
[32] Aynı yer.
[33] AE, 1902, 210.
[34] AE, 1902, 302.
[35] AE, 1903, 37.
[36] AE, 1902, 438.
[37] AE, 1899, 278.
[38] AE, 1902, 314.
[39] AE, 1902, 314.
[40] AE, 1902, 315; 1906, 85.
[41] AE, 1902, 367.
[42] AE, 1904, 36.
[43] AE, 1904, 41.
[44] AE, 1902, 436.
[45] AE, 1905, 186.
[46] AE, 1931, 306.
[47] Aynı yer.
[48] AH, XXIV, 1908.

birkaç ok ucu ele geçmişti[49]. İskeletin aşağı kısımlarında *çakmak* ve *bileği taşları*, parmakların yanında kaşlı gümüşten bir *yüzük* ve güzel bir Orta Asya *kılıcı*, kollarının altında *çanta* kalıntıları, bir at kafası ile bacak kemikleri bulunmuştu. At kemiklerinin mevcudiyetine rağmen bu mezarlar, Macarların ilk yurt kurma devirlerine ait değildi. Yurt kurma çağından en az bir asır sonraki çağlara aitti[50]. Kısmen muahhar devirlere ait olan Kenezlö mezarlarında at kemikleri, üzengiler ve nezredilmiş yemek kalıntıları ele geçmişti. Kadın mezarlarında da at kemiklerine rastlanıyordu. Gene Kenezlö mezarlarında muhariplere mahsus defin merasimi ile gömülmüş beş veya altı yaşlarında çocuklar bulmaktayız. Başka bir mezarda ise, ölü, eyer üzerine konmuştu. Eyer ağaç ve demirden yapılmıştı[51].

Eski tip mezarlar, daha ziyade Szolnok ve Bihar bölgesinde idi. Bu mezarlarda bulunan eserler Güney Rusya'daki Hazar kültürü ile çok büyük yakınlıklar gösteriyordu. Ölülerin gömülme şekli ve nezredilen eserlerin nevileri, Güney Rusya'daki Türk âdetlerine tam olarak uygun idiler[52].

[49] N. Fettich, AE, XLV, s. 49 v.d.
[50] N. Fettich, AE, XLV, s. 306-307.
[51] Aynı eser, s. 317.
[52] Janos Janko'dan naklen: Hampel, *Ujabb Tanulmanyok*, tabla 100.

XII.

KIPÇAK VEYA KUMANLAR

1. Buluntular

S. Annenskiy, *İzvestiya o Tatarah XIII-XIV.*, İstoriçeskiy arhiv, III, 1940, s. 87 v.d.; N. Aristov, *O zemle Poloveskoy*, İstoriko-geografiçeskiy oçerk, Kiev, 1877; W. Barthold, *Novıy trud o Polovsah*, Russkiy istoriçeskiy Jurnal, 7, s. 148; *Otçet o poezdke v srednyuyu Aziyu s nauçnoy selyu v 1893-1894 gg.*, s. 120; R. B. Ahmerov, *Mogilnik bliz g. Sterlitamaka*, SA, XXII, 1955, s. 153-176; N. E. Brandenburg, *Kakomu plemeni mogut bıt pripisanı te iz yazıçeskih mogil Kievskoy gubernii, v kotorih vmeste s pokoynikami pogrebenı ostovı ubitıh loşadey*, Trudı X arh. syezda, I, Harkov, 1899; *O raskopkah v Kievskoy gubernii v 1894*, Arheol. İzvestiya, 1894, s. 220 v.d.; G. F. Debets, *Çerepi koçevnikov*, Antropologiya, III, Kiev, 1929, s. 91; *Paleoantropologiya*, M.-L., 1948, s. 251-259; D. İ. Evarnitskiy, *Raskopki kurganov v predelah Ekaterinoslavskoy Gubernii*, Trudı XIII, AC, T. I, 1907, s. 115; *Publiçne Lektsii po arheologii Rossi*, SPb., 1890, s. 43, 61-65; O. A. Grakova, *Pogrebeniya pozdnih koçevnikov iz raskopok v Orenburgskom uezde 1927 g.*, RANİON, IV, 1928; V. A. Gorodtsov, *Bıtovaya arheologiya*, M., 1910, s. 410-428; *Rezultatı arheologiçeskih issledovaniy v Bahmutskom uezde Ekaterinoslavskoy gubernii 1905 g.*, Trudı XIII, Arh. syezd., 1907, I, s. 272; *Rezultatı arheologiçeskih issledovaniy v İzyumskoy uezde Harkovskoy gubernii 1901 g.*, Trudı, XII, Arh. s1905, I, s. 211; *Dnevnih arheologoçeskih issledovaniy v Bahmutskom uezde, Ekaterinoslavskoy gubernii*, Trudı, XII, Arheolog. Syezd., I, s. 321; İzvestiya NVİKr, VII, Saratov, 1936; N. F. Katanov, *O pogrebalnıh obıçayah Tyurkskih plemen s drevneyşih vremen do naşih dney*, İzvestiya OAİE Kazanskogo un-ta, XII, 2, 1894, s. 100-142; L. R. Kızlasov, *Pamyatniki pozdnih koçevnikov Tsentralnogo Kazahstana*, İzv. AN Kaz. SSR, Seriya arh., 3, 1951; K. V. Kudryaşov, *Poloveskaya step*, ZVGO, novaya seriya, II, M., 1948, s. 134 v.d.; J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914; P. Melioranskiy, *Tureskie elementı v yazıke "Slova o polku İgoreve"*, İORYS Akad. Nauk, VII, s. 296-301; ZVO, XIV, XXII; F. D. Nefedov, *Otçet ob arheologiçeskih issledovaniyah proizvedenıh letom 1887 i 1888 gg.*, MAVGR, III, M., 1899, T. 2; T. N. Nikolskaya, *Kurganı Verhney Volgi X-XIII vv.*, KSİİMK, 23, 1948, s. 102-104; Otçet *ekspeditsii Saratovskogo Muzeya*, Arhiv LOİİMK, 189, 26-27, k. 2; S. A. Pletneva, *Koçevniki Yujnorusskih stepey IX-XIII vv.*, M., 1952; A. Ponomarev, *Kuman-Polovsı*, VDİ, 1940, Nr. 3-4; D. Rossosovskiy, *Proishojdenie polovsev*, Seminarium Kondakovianum, VII; D. Ya. Samokvasov, *Mogilnıe drevnosti Aleksandrovskogo uezde Ekaterinoslavskoy gubernii*, Trudı VI, Arh. I, s. 206; E. A. Simonoviç; *Pogrebeniya X-XII vv., Kamenskogo mogilnika*, KSİİMK, 65, 1956, s. 99-106;

K. F. Smirnov, *Rabotı pervogo Nijnevoljskogo otryada Stalingradskoy ekspeditsii*, KSİİMK, 55, 1954, s. 73 v.d.; İ. V. Sinitzın, *Arheologiçeskie issledovaniya zavoljskogo otryada Stalingradskoy ekspeditsii*, KSİİMK, 55, s. 93 v.d.; A. A. Spitzın, *Tatarskie kurganı*, İzv.-Tavr. ob-va istorii, arheologii i etnografii, I, Simferopol, 1927; ZRAO, VIII, s. 44, 47; MAR, Nr. 20, Tabl. XII, 7, 8; *Drevnosti Kamskoy Çudi*, MAR, Nr. 26, s. 44 v.d.; *Kurganı Kievskih Torokov i Berendeev*, ZRAO, XI, 1-2, s. 156-160; P. D. Stepanov, *Etnografiçeskoe izuçenie Yujnoy gruppı v Saratovskoy i Kuybışevskoy oblastyah*, SE, 1940, Nr. 4, s. 211, res. 1, 2; M. Şarapova, *Polovtsı*, M., 1951; E. P. Trefilev, *Kurganı s kamennımi babami Kupyanskogo uezda Harkovskoy gubernii*, Trudı XII, Arh. syezd., I, M., 1905, s. 141; T. A. Trofimova, *Antropologiçeskie materialı iz Alanskogo mogilnika vozle sterlitamaka v Başkiri*, KSİE, XVII, 1952; Veselovskiy, OAK, 1902, s. 74, k. 22; A. Yu. Yakubovski, *K voprosu o proishojdenii remeslennoy promışlenosti. Saraya Berke*, İGAİMK, VIII, 2-3, 1931; L. P. Zyablin, *O "Tatarskih" kurganah*, SA, XXII, 1955, s. 83-96; *Arheologiçeskie pamyatniki koçevnikov X-XIV vv. Vostoçnoy* M., 1952.

Kumanların tarih sahnesinde görünüşleri

Kumanların tarih sahnesinde ilk görünüşlerine ait problemler hâlâ aydınlanmış değildir. Bu meseleyi derin olarak inceleyen Alman âlimi J. Marquart, Kumanların kendi adları ile, ilk olarak 1120-1121 senelerinde tarih sahnesine çıktıklarını göstermeğe muvaffak olmuştu. Fakat Rus kronikleri bu tarihten çok evvel, yani XI. asırdan itibaren Kumanları zikredegelmişlerdi. Kumanlar başlangıçta umumiyetle göçebe idiler. Sonradan şehirlerin etrafında yaşaya yaşaya yerleşik hayatı kabul etmeğe başlamışlardı.

Kumanların oturduğu yerler

Müslüman coğrafyacıları, XI-XV. asırlar arasında, Güney Rusya bozkırlarına "*Deşt-i Kıpçak*" yani "Kıpçak bozkırı" adını vermişlerdi. Eski Rus ve Bizans kaynakları ise, bu bölgeyi doğrudan doğruya "*Kuman*" adı ile adlandırmışlardı. Bu bölge, Dinyeper nehrinden başlamakta ve Volga nehrinin doğu tarafına kadar uzamakta idi. Kumanların Güney Rusya'daki yayılış sahalarının haritasını çizmek, şüphesiz ki çok zor ve tehlikeli bir iştir. Bazı son tetkiklere göre[1], Kumanların yaşadığı sahalar şöyle idi: Tuna ile Dinyeper arası; Dinyeper körfezi; Dinyeper ile Aşağı Don bölgesi arası; Şarukan, Sugrov ve Balin şehirleri; Don havzası ve Orel ile Samara arasındaki bölge[2].

[1] K. V. Kudryaşov, ZVGO, 2, s. 134.
[2] Karşıla: Yakubovski, Altın Ordu, H. Eren tercümesi, s. 6.

Bilindiği üzere M.s. 965 de, Hazar devleti istiklâlini kaybetmişti. Hazarlar zamanında, Aşağı Volga bölgesinde kurulan şehirler ve şehirler etrafındaki tarlalar ve nihayet yerleşik hayat birdenbire kaybolmamıştı. İşte Güney Rusya'da yayılan kumanlar, böyle zengin bir miras üzerine konmuşlardı. Hazar tüccarları, Kazan şehrinden İran'a kadar olan ticareti ellerinde tutuyorlar ve Kumanlar onlardan çok şey öğreniyorlardı. Yavaş yavaş Kumanlar da bu hayatı benimsemeğe başladılar. Hazarlar, dil ve kültür bakımından sür'atle Kumanlaşıyorlardı. **Hazarlar ve Kumanlar**

Hazar devletinin merkezinin, Ruslar tarafından imhasından sonra, Saksın bu bölgenin birinci derecede önemli şehri olmuştu. Volga nehrinin ağzında, Ejderha'nın yakınlarında bulunması çok muhtemel olan bu şehir[3], Kumanların bir nevi baş şehri idi. Saksın şehrinin ekseriyetini Guzlar teşkil etmekte idiler. Güney Rusya ticaretini elinde tutan Saksın, kuzeydeki Bulgar şehrine rekabet etmekte idi. Kumanların diğer önemli şehri Sudak idi. Yakın Doğu ve Türkiye ile yapılan bütün ticaret buradan yapılırdı[4]. Kumanlar da Hazarlar gibi, gelip giden bütün gemilerden ve kervanlardan vergi alırlardı. Bu sebeple Kumanlar çok zengin idiler. **Kumanlar zamanında Güney Rusya**

Kumanlardan önce ve sonra, Güney Rusya'nın en önemli yolu, Volga nehri ve Hazar denizi yolu idi. Bu yolun bir ucu Bulgarlarda ve diğer ucu da Kumanların elinde bulunuyordu. İkinci yol ise, Kırım yarımadası vasıtası ile Kumanlara gelen Karadeniz yolu idi. Kırım'a giden yol uzun bozkırlar içinden geçiyordu. Bu sebeple önemi birinciye nazaran daha azdı. **Kumanlar devrinde yollar**

Yazılı kaynaklar umumiyetle Kumanların beyaz ırktan olduklarını ve mongoloid olmadıklarını kaydederler. Kuman devri mezarlarından çıkan iskeletler de bu fikri teyid etmektedirler. Kumanlar, daha ziyade Sarkel şehrinde yaşayan Hazarlara benziyorlardı[5]. Bize göre bunlar Türk ırkından idiler. Bazı Kuman mezarlarında, birkaç mongoloid cesed de bulunmuştu[6]. **Kumanların antropolojik tipleri**

[3] Yakubovski, aynı eser, s. 9.
[4] Sudak şehri için bk. Yakubosvki, aynı eser, s. 19.
[5] G. F. Debets, Antropologiya, III, s. 91; Paleoantropologiya SSR, s. 251-259.
[6] E. A. Simonoviç, KSIIMK, 65, s. 106.

Kiyev buluntuları

Kiyev şehri yakınlarında bulunan göçebelere ait taş mezarlarda, at ölüleri ile gemleri de ele geçmişti. Mezardan çıkan diğer eserler, X-XIII. asırlara ait Kuman mezarlarına mahsus hususiyetler gösteriyordu[7]. Daha evvel meşhur Rus arkeoloğu Spitzın da kazılar yapmış ve bulduğu kültürleri Kuman adı ile adlandırmıştı[8].

Dinyeper buluntuları

Dinyeper nehrinin kollarından Konki suyunun dik sahillerinde, Kumanlara ait olması kuvvetle muhtemel 78 mezar bulunmuştu[9]. Buluntular X-XIII. asra ait özellikler gösteriyordu. Ölülerin başları umumiyetle batıya doğru çevrilmişti[10]. Spitzın da, Tatar kurganlarında başın umumiyetle batıya doğru çevrildiğine inanıyordu[11]. Fakat Göktürkler devrinde başlar doğuya konurdu. Kurganlar umumiyetle taştan yapılmış küçük tip mezarlardı. Haç şeklinde bir süs eşyanının ele geçmesi, bu mezarlardaki *Kumanların Hıristiyanlığı* üzerinde şüphe uyandırmıştı[12]. Mezarlarda bulunan bir *makas*[13], bronzdan yapılmış bir *ayna*[14], üzeri süslenmiş kemikten yapılmış bir *okluk* parçası[15] tetkike değer eserlerdi. *Ayna*, T'ang sülâlesi devrine ait bir Çin aynası idi[16].

Orenburg buluntuları

Orenburg bölgesindeki Çkalovsk'daki kurganlar da, Kuman çağının bütün hususiyetlerini taşımakta idiler[17]. Bilhassa at gemi tipleri, diğer Kuman mezarlarındaki tiplerle müşterek özellikler göstermekte idiler.

Harkov buluntuları

Harkov bölgesindeki İzyum'daki mezarlarda da, bol miktarda at iskeletleri bulunmakta idi[18]. Slavyansk bölgesinde İzyum buluntularına benzer eserlere geçmişti[19]. Kupi-

[7] N. E. Brandenburg, Trudı, X, Harkov, 1899.
[8] A. A. Spitzın, Kurgani-Kievskih Torkoh, ZRAO, XI, s. 156 v.d.
[9] E. A. Simonoviç, KSİİMK, 65, s. 99 v.d; SA, s. 85.
[10] E. A. Simonoviç, KSİİMK, 65, s. 99.
[11] KSİİMK, 65, s. 100, res. 34, 18.
[12] KSİİMK, 65, res. 33, 20.
[13] KSİİMK, 65, s. 103, res. 35.
[14] KSİİMK, 65, s. 104, res. 36. Karşıla: KSİİMK, 55, s 93, res. 38.
[15] KSİİMK, 65, s. 103; karşıla: Okladnikov, SA, XIII, 1950, s. 171.
[16] Aynı eser, aynı yer.
[17] Brandenburg, Trudı, X, s. 8 v.d.
[18] Gorodtsov, Trudı, XII, I, M., 1905.
[19] Gorodtsov, *Bıtovaya arheologiya*, İzd. Arh. İn-Ta, M., 1910.

yansk bölgesindeki at mezarlarının üzerinde *taş nineler* de bulunmakta idi[20]. Kupiyansk buluntuları bilhassa Kiyev mezarlarına çok benziyordu.

Aşağı Volga, Astrahan bölgeleri şüphesiz ki Kumanların en fazla yayıldıkları bir saha idi. Astrahan bölgesinde 1929[21], 1934[22] ve 1935[23] tarihlerinde yapılan kazılar kültür tarihi bakımından da çok faydalı oldu. Mezarlar üzerine kapatılmış göçebelere mahsus *araba kısımları*, çadır arabalar hakkında bize daha açık bir fikir verebilmişdi. Buna benzer araba kısımlarına, Novo-Moskovsk[24] ve Bahmutsk[25] ve Kuban'daki kurganlarda da rastlanmıştı. Bu kurganların hepsi muhariplere aitti. Bu arada arabalara ait madenî kısımlar ve tezyin edilmiş parçalar da ele geçmişti. Altın-Ordu devletinden önceki devreye ait olan bu kurganlardan çıkan istkeletlerin büyük bir kısmı, *Türk ırkından* idiler. İçlerinde seyrek olarak tam *mongoloid* iskeletler de görülüyordu.

Astrahan buluntuları

Aşağı Volga'da, X-XIII. asra ait buluntuları iyi bir şekilde izah eden, yazılmış bir tez de vardır[26]. Bu bölgedeki kültürün Kumanlara veya onlara çok yakın akraba olan bir Türk kavmine ait olduğunda şüphe yoktu. Stalingrad bölgesinde de mezarlardan süslü kemik parçaları ele geçmiştir[27]. Ayrıca toprak kaplar da bulunmuştu.

Aşağı Volga buluntuları

Sterlitamaka bölgesindeki buluntular, Kuman kültürü bakımından büyük bir ehemmiyet taşıyorlardı[28]. Rus arkeologları bu kültürü umumiyetle Alan adı ile adlandırmışlardı. Vakıa Kumanlar devrinde Kuzey Kafkasya'da oturan Alanlar bilhassa ticaret hayatında büyük bir rol oynamakta idiler[29].

Başkırdistan'da Kuman kültürü

[20] Trifilev, Trudı, XII, s. 141 v.d.
[21] *Otçet ekspeditsii Saratovskogo Muzeya*, Arhiv, LOİİMK.
[22] Aynı eser, d. 263, Gr. 1, K. 2.
[23] İzvestiya NVİKr, VII, Saratov, 1936, Kurgan Nr. 14, 2.
[24] Trudı, XIII, A.s., I, s. 123.
[25] Spitzın, ZRAO, VIII, s. 44-47.
[26] T. N. Nikolskaya, KSİİMK, 23, s. 102-103.
[27] K. F. Smirnov, KSİİMK, 55, 1954, s. 64-67; İ. V. Sinitsın, KSİİMK, 55, s. 77-94.
[28] R. B. Ahmerov, SA, XXII, 1955, s. 153-176.
[29] Yakubovski, Altın Ordu, s. 7.

Fakat Başkırdistan'daki bu muahhar kültürlerin hepsini onlara mal etmek de doğru olamazdı. Bu mezarların, Macarların atalarına veya muharip Türklere ait olması çok muhtemeldi. Mezarlarda bulunan uzun, eğri *kılıçlar,* bize ister istemez bu fikri aşılamaktadır[30]. *Pandantifli küpeler*[31] ve bir *miğfer*[32] bu fikrimizi büsbütün teyid ederler, Hafriyatı yapan arkeologlar, ok uçlarını Yenisey-Kırgız ok uçları ile mukayese ederler. Çanak çömlek tipleri ve bunlar üzerindeki süsler ise Hazar kültürünü hatırlatırlar[33]. *Antropolojik* tetkikler ise, bu mezarların sahiplerinin *mongoloid olmadıklarını* göstermektedirler[34].

Kuman Kurganlarının umumi özellikleri

Güney Rusya'daki mezarların, hangilerinin Kumanlara veya Kıpçaklara ait olduklarını nasıl tesbit edebileceğiz? Bunun için yeni arkeologların kullandıkları en sıhhatlı miyâr, mezarlarda *at ölülerinin* mevcudiyetidir[35]. Bu özelliği taşıyan, Altın-Ordu devletinden önceki buluntuların hepsi Kumanlara aitti. Daha evvelce Rus arkeologları "Tatar Kurganları" diye yanlış bir tâbir kullanmışlardı. Kuman ve Alan mezarları, içinden Altın Ordu paraları çıkan mezarlar[36]; Altınordudan sonraki kurganlar[37] ve hattâ XVIII. asra ait kurganlar bile[38] "Tatar kurganları" adı ile adlandırılıyorlardı. Bu, tamamen yanlış bir tâbirdi. İlmî değildi. Masum arkeologların yanında, fikirlerinde biraz da politik gayeler taşıyan bazı nazariyeciler ortaya çıkmıştı[39]. Onlara göre, Güney Rusya kültürü, Kuman ve Tatarlardan evvel de aynı karakteri muhafaza ediyordu. Meselâ Alan mezarları da aynı özelliği taşımakta idiler. Orta Asya ile ilgileri yoktu. Orta Asyalı göçebelere mahsus bir kültürün

[30] Bk. KSİİMK, XXII, s. 154, ris. 2.
[31] SA, XXII, s. 155, ris. 1.
[32] Aynı eser, s. 157, ris. 4.
[33] Aynı eser, s. 164, n.2.
[34] Aynı eser, s. 166 v.d.; T. A. Trofimova, *Antropologiçeskie materialı,* KSİE, XVII, 1952.
[35] Bu meselenin münakaşası için bk. N. D. Mets, *K voprosu o Torkah,* KSİİMK, XXIII, 1948, s. 45-49.
[36] Samokvasov, Trudı, VI, I, s. 206 v.d.
[37] Evarnitskiy, *Publıçnıe lektsii po arh. Rossii,* s. 61-65.
[38] Gorodtsov, *Bıtovaya,* s. 410-418.
[39] Zyablin, SA, XIX, s. 96.

mevcudiyeti kabul edildikten sonra, bu görüşün kıymeti kalmamaktadır.

Kemik işçiliği ve geyik motifleri

Dinyeper kurganlarında bulunan kemikten okluk parçaları üzerinde geyik resimleri görülmekte idi. Bilhassa okluklarını süslenmesinde kullanılan bu *kemik pilâkaları*, Saratov[40] ve Orenburg[41] dolaylarında da buluyoruz. Bu buluntu yerlerine, Ekaterinoslav civarındaki Bahmutsk[42] ve yeni açılan Stalingrad[43] kurganlarını da katabiliriz. Dinyeper boylarında, eskidenberi yapılan kazılarda bu plâkalara rastlanmakta idi[44]. Böyle işlenmiş kemik plâkalar, *eyer süsleri* için de kullanılırdı.

2. Ölü gömme âdetleri

Bundan evvelki bahislerde Mogolların istilâsına kadar, Güney Rusya'ya hâkim olan Orta Asyalı kavimlerin kültürünü bir kül olarak gözden geçirmiştik. Bu kültürler, M.s. XIII. asra kadar devam etmişti. Peçenek, Uz ve Kuman gibi Orta Asyalı Türk kavimlerine ait kurganları kat'i olarak tefrik ve tesbit etmek imkânı yoktu. Birbirini takip ederek gelen bu kabileler, Güney Rusya'da az bir zaman kalmışlar ve Orta Avrupa'ya geçmişlerdi. Buna rağmen Peçeneklerin siyasî rollerine ve kurdukları siyasi birliklerin sınırlarına bakarak kültürleri hakkında hakikata yakın bazı bilgiler vermiştik (s. 274).

Kumanlar, diğerlerine nazaran Güney Rusya'da daha uzun zaman yaşamışlardı. Mogol kültürüne takaddüm etmesi sebebi ile de onların kültürü hakkında bazı fikirler ileri sürmek mümkün olmaktadır. Ayrıca Mogollara giden seyyahlar, bu bölgelerden geçerken onları görmüşler ve onların âdet ve an'aneleri hakkında bize bilgi vermişlerdi. Meselâ, meşhur seyyah Rubruk Kumanların ölü gömme âdetleri hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

40 ZRAO, XI, 1899, s. 312.

41 Nefedov, MAVGR, III, M., 1899, Tabl. 2.

42 Gorodtsov, *Rezultatı*, Trudı, XII, 1907, I, s. 272, ris. 71; keza bk. KSİİMK, 65, s. 105.

43 Smirnov, KSİİMK, 55, 1954, s. 73 v.d.; Sinitzın KSİİMK, 55, s. 93 v.d.

44 Samokvasov, *Mogilı Russkoy zemli*, M., 1908, s. 240; Evarnitskiy Trudı, XIII, I, 1907, s. 115.

"Kumanlar ölülerinin üzerine büyük bir tepecik yaparlar ve onun üzerine de bir insan heykeli dikerlerdi. Heykelin yüzü daima doğuya doğru çevrilirdi. Heykel elini göğsünün üzerine götürerek bir kadeh tutardı. Zenginler büyük bir ehram da yaptırırlardı. Bu, bir nevi küçük bir evcikten ibaretti. Tuğladan evlere rastladığım gibi, bazan da o civarda hiç taş bulunmadığı halde taştan yapılmış kuleler gördüm. Henüz ölmüş birinin mezarının etrafına dikilmiş yüksek sırıkların üzerine on altı at derisi asılmıştı. Onların her biri, ayrı bir ciheti gösteriyordu. Mezara ölünün içmesi için kımız ve yemesi için de et koymuşlardı. Bundan başka hâtırasını yâdetmek için de bir şeyler söylüyorlardı. Başka bir yerdeki mezarın ciheti doğuya doğru idi. Büyük taş parçalarıyle inşa edilmişti. Bazısı dört köşe, bazısı ise yuvarlaktı. Mezar sathının etrafına dört uzun taş dikilmişti. Bunlar da ayrı ayrı cihetleri göstermekteydiler."[45]

Şüphesiz ki bu mezar tasvirlerinin hepsi, özbeöz Kumanlara ait değillerdi. Esasen Rubruk'un verdiği bu bilgiler epey şüpheli görülmüş ve bilginler tarafından tenkit edilmişti[46]. Bu zamanda Güney Rusyadaki Türk kavimleri Kumanlardan ibaret değildi. Burada Kıpçak neslinden gelen bir çok kabileler vardı. Bunların kültürüne gelecek bahiste göz gezdireceğiz. Rubruk'un verdiği izâhat, Türklerin ölü gömme âdetlerine uymakta idi. Mezarlar üzerine insan heykeli dikilmesi ile ilgili âdetler üzerinde, Göktürkler bahsinde geniş olarak durmuştuk. Mezar üzerine evciklerin yapılması âdetini de, Göktürk bahsinde münakaşa etmiştik. Mezarlar üzerine at derisi asılması âdeti de son zamanlara kadar Altaylarda devam edegelmişti. Mezara yemek ve içki konması âdeti de eski bir Ortaasya göreneği idi. Mezarların doğuya doğru cihetlendirilmesi de Ortaasya dinlerine göre tabiî sayılmalı idi. Çünkü güneşin doğduğu cihet doğu idi. Görülüyorki Rubruk'un verdiği izahat Türk âdetlerine tamamen uymaktadır[47]. Güney Rusyada

[45] F. Risch, *Wilhelm von Rubruk*, s. 73; A. İnan, *Şamanizm*, s. 179; keza karşıla: Barthold, *Türklerde ve Moğollarda defin merasimi*, Belleten, 43, s. 515-539.

[46] F. Risch, aynı eser, s. 47.

[47] F. Risch, *Johann de Plano Carpini, Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-47*, s. 84.

pek çok taş baba denen heykelcikler ele geçmişti. Bu sebeble bunların hangilerinin Kumanlara ait olduğunu bilemiyoruz.

P. Carpini, Mogollara yaptığı seyahati sırasında, Güney Rusyada ve Orta Asyadaki kavimlerin ölü gömme âdetleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Fakat bunların Kumanlara ait olduğu çok şüpheli idi. Ona göre, devletin ileri gelenlerinin ölüleri gizlice kıra götürülür, orada büyük bir çukur eşilerek gömülürdü. Mezar çukurunun yanına kazılan ikinci çukura da ölünün en sevdiği cariyeleri gömülürdü[48]. Mezarın yanına ikinci bir çukur açılma âdeti, Türkler için yabancı değildi. Göktürk çağında bunun müteaddit örneklerini görmüştük. Bugünkü müslüman Kırgızlarda da bu tip mezarlara rastlamaktayız. Esas mezar çukuruna ufkî olarak ikinci bir mezar daha kazarlarmış. Bu ikinci koridorun ciheti Mekke'ye doğru olurmuş[49].

Yukardaki izahları gördükten sonra bilhassa Kuman devrinde önemli bir nokta üzerinde durmak istiyoruz. Her nekadar Mogollarla Türkler uzun zaman yanyana yaşamış idiyseler de; kültürleri arasında gene bazı farkları görebiliyoruz. Mogolların âdetleri, Türklerinkine nazaran daha iptidai idi. Bu sebeple Kumanların âdetlerinin Türklerinkine mi yoksa Mogollarınkine mi yakın olduğu iyice bilinememektedir.

[48] Sven Hedin, *Durch Asien Wüsten.* Leipzig, 1899, I, s. 217.

[49] At nezri için bk. Katanov, *Ueber die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Zentral-und Ostasiens,* KSz, I, s. 106, 279; Radlov, *Aus Sibirien,* I, s. 321; A. İnan, *Şamanizm,* s. 198 v.d.

XIII.

IX-X. ASIRLARDA ALTAYLAR

L. A. Evtyuhova i S. V. Kiselev, *Otçet o rabotah Sayano-Altayskoy ekspeditsii v 1935 g.*, Trudı GİM, XVI, s. 99 v.d.; DİYS, s. 550-557; M. P. Griaznov, *Drevnie kulturı Altaya*, Novosibirsk, 1930; MİA, 48, 1956, s. 145-152; A. Zaharov, *Materialı po arheologii Sibiri*, Trudı GİM, I, s. 100 v.d.; Zaharov und A. Arendt, AH, XVI, s. 27.

M. s. IX.-X. asırlarda Altayda ölülerini eşyalarıyle birlikte gömme âdeti devam ediyordu. Tabiî olarak kültür hayatı eski devirlere nazaran çok ilerlemiş ve madenî aletler de, eski devirlere nazaran çok müterakki bir hale gelmişti. Bu çağda, bu bölgelerde yaşayan kavimler kimlerdi? Bu meseleye kat'i olarak cevap vermek güçtür. Türkçe konuşan ve Göktürk harfleri ile yazı yazan Kırgızların olması çok muhtemeldi. Bununla beraber Kimeklerin doğuda kalan kabileleri de olabilirlerdi. (bk. s. 333) Altayda bulunan bu muahhar kültürleri şöyle sıralıyabiliriz :

Ust-Çarışkaya buluntuları

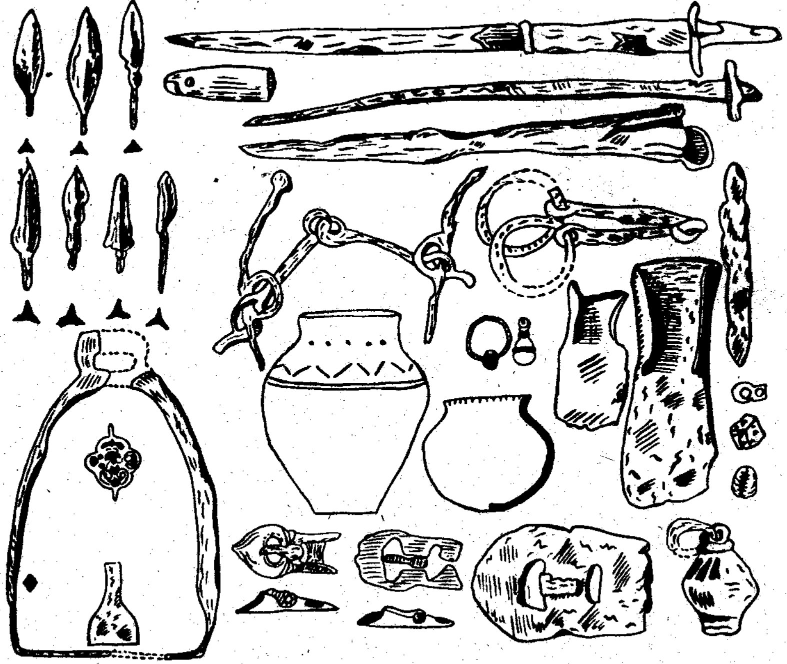
Bu buluntu yerinin kültür tarihi bakımından en önemli eserleri, VIII. Konstantin (913-919) ve Romen (919-921) gibi Bizans İmparatorlarına ait paralardı. Bu paraların, bu bölgeye hangi yolla geldikleri malûm değildir. Hazar devleti yolu ile gelmesi çok muhtemeldi[1].

Kuray buluntuları

Kuray ovasında Göktürk çağına ait pek çok mezarın bulunduğunu söylemiştik. Bu mezarların yanında X. asra ait kurganları da bulabiliyoruz. Bu muahhar kurganlardan ele geçen bir *el değirmeni*, X. asra ait bir özellik göstermektedir. Bu mezarlar, Göktürk devrindekilere nazaran daha küçük boyda idiler. Bunlardan birinde bir kadın cesedi sırt üstü yatırılmış ve başı da *doğuya* doğru konmuştu. Kadının sağ tarafına bir kütük konmuş ve bu kütüğün yanına da bir at cesedi bırakılmıştı. Cesedin diğer yanında, demirden yapılmış bir bıçak ve bir orak bulunmuştu. Süslü düğmeler ve gümüş pilâkalar,

[1] Kiselev, DİYS, s. 550; *Nahodka antiçnıh i Bizantiyskih monet na Altae*, VDİ, 1940, 3-4, s. 362 v.d.

yere lâlettayin saçılmıştı[2]. At *gemlerinin* şekli, açık olarak Göktürk çağından ayrılmakta idi. Daha büyük olarak yapılmış ve uçlarına da halka takılmışdı[3]. Bu devirdeki Altay gemleri şekil itibariyle Orta Avrupada görülen Avar ve Macar gemle-

Levha 29 — Altaylarda Srotski kurganı buluntuları.

rine benzemekteydiler. Bu tip gemler, meselâ Katanda kurganlarında VIII. asırdan itibaren çok görülmeye başlarlar[4]. *Üzengilere* gelince, Altayda Kuray üzengileri muahhar diğer üzengilerin müşterek bir tipini teşkil ediyorlardı[5]. Şunu da söylemek lâzımdır ki, Altaylardaki bu kurganlar Macaristandaki buluntulara nazaran daha eski idiler. Bize göre Peçenek, Kuman ve Uz kültürlerini de en iyi şekilde karakterize eden kültürler bu muahhar Altay kültürleri idi.

[2] Kiselev, DİYS, T. L, fig. 9, 10.
[3] Evtyuhova i Kiselev, Otçet, s. 99, ris. 25; DİYS, 551.
[4] Zaharov, Trudı GİM, I, s. 100 v.d.; DİYS, s. 551.
[5] Kiselev, DİYS, s. 551.

Altay'da Stortski kurganları

Srotski kurganları, islâmiyeti kabul eden Türklerin kültürlerini karakterize edebilecek bir devre ait olması bakımından, fevkalâde ehemmiyeti haiz idiler Bu mezarlarda yatanlar uzun ve eğri kılıçlı muhariplerdi. Avrupayı istilâ eden Oğuz, Kuman, Peçenek devrine; Karahanlılar devletinin kuruluş ve yükseliş devirlerine tesadüf eden bu mezarlardaki silâhlar ve eşyalar sayesinde islâmiyete giren Türklerin kültürlerini izah edebilmekteyiz. (Bk. Lev.29).

Batı Altayda Katun suyu kenarında ki Srotski köyü yakınlarında bulunan bu mezarlar, ilk defa M. D. Kopıtov tarafından bulundu. Buradan çıkan eşyalar Biyisk müzesinde saklanmaktadırlar. Bu buluntular hakkında ilmî bir hafriyat raporu yoktur. 1956 da M. P. Griaznov, buluntuların büyük bir kısmını neşretmişti[6]. Srotski buluntularında Çin kültür ve san'atının tesirleri büyüktü. Bu mezarlarda Tang devrinin paraları da bulunmuştu. Bu demekti ki, Göktürk çağından, X. asra kadar gelen Çin nüfûzu halâ mevzubahis edilebilirdi.

Mezarlardan çıkan, Yak öküzüne binmiş ve başında Budanın nur hâlesine benzer bir hâlesi bulunan insan figürü, pandantifli iki küpe, kültür tarihi bakımından çok önemli idiler. Hazarların Saltovo buluntularına benzer eserlerdi[7].

Srotski kılıçları ve meçleri

Srotski kurganlarında yatan muhariplere ait bu kılıçların, Orta zaman kültür tarihinde çok büyük önemleri vardı. Srotski kılıçları üzerinde başlıca iki kültürün tesirleri görülmekte idi. Prof. Kiselev, kılıçlar üzerindeki süslere ve arslan figürlerine bakarak daha ziyade Sasanî tesirleri üzerinde durmuştu[8]. Fakat bu tesirin yanında, Çin kültürünün izleri de çok açıktı[9]. Bize kalırsa bu iki kültürün birleşerek meydana getirdiği bir Orta Asya kültürü vardı. Bu üslûp, Güney Sibiryadan Turfana kadar uzamakta idi[10].

[6] *Drevn. Kulturı Altaya*, s. 8 v.d.
[7] A. A. Zaharov, AH, 28, n.17.
[8] DİYS, s. 554.
[9] Zaharov, AH, XVI, s. 28 v.d.
[10] Prof. Kiselev de ister istemez bu kılıçlardaki süslerin Turfan üslûplarına benzediğini söylemektedir (DİYS, s. 557). Gryaznov, *Drevn. Kult.* ris. 170; DİYS, s. 552.

Srotski'de ok uçları

Ok uçları başlıca iki maddeden yapılırdı: Demir ve kemikten. Demir temrenler, kemiklerden daha büyük ve üç dilimli idi. Bilhassa kemik temrenler, çok tetkike değen eserlerdi. Kemik temrenler ıslık çalan oklara aitti. Osmanlıların *çavuş oku* dedikleri *ıslık çalan oklar* gibi delikli idiler. Bu ok uçları, Tuyahta ve Kuray kurganlarındaki eski Göktürk ok uçlarına benziyordu. Bunların yanında, mızrak ucu şeklinde köşeli olanlar da vardı. IX. ve X. asırlarda en çok yayılan ok ucu tipleri bunlardı.

Srotski'de at koşumlarına ait süsler

Tokalar, Altaydaki eski Göktürk tiplerini andırmakta idiler. Diğer toka tipleri ise ince ve ustalıkla yapılmıştı. Sivri iğneli tokanın kenarları da kabarıktı ve öylece tezyin edilmişti [11]. Bu devirde dizgin ve gem kayışlarını süsleyen pilâkalar da bol miktarda bulunmakta idi. Bu süs pilâkaları iyi perdahlanmış ve düz yapılmıştı. Bunlar da Göktürk çağı eserlerine benziyordu. Altından yapılmış *kemer uçları ajurlu* idi.

XIV.
KARLUKLAR

Orta Asya'daki büyük Türk kitlelerinin islâmiyete girişleri hakkındaki bilgilerimiz, yazılı kaynaklarda maalesef çok azdır. Bazı Türk kabilelerinin zaman zaman kitle halinde islâmiyete girdikleri kaynaklarda sârih olarak görülmektedir[1]. Fakat bu devirde, İslâm kültürünün Orta Asya'daki yayılışı hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Sirderyanın doğu sahillerine yayılan Oğuzlar ve Talas vadisinin ötesindeki Çu nehrinin yaylak ve kışlaklarında yaşıyan Karluklar, İslâm kültürlerinden nasıl ve ne zaman müteessir olmağa başlamışlardı? Bu soru şimdilik tamamile cevapsız kalmaktadır.

Bize kalırsa, bu sorunun cevabını bulabilmek için, kabileler ve kültürlerinin tespitinden önce , bölgelerin kültürünü tetkikle işe başlamak lâzımdır. Evvelâ bu bölgede İslâm kültürü bakımından nâzım rolü oynayan kültür merkezini bulalım. Ondan sonra, bu merkezin etrafına ne derece tesir edebilip edemediğini araştıralım. Orta Asya'da yerleşik islâm kültürü ile göçebe Karlukları birbirinden ayıran en önemli merkez, Taraz veya Talas şehri idi. Zengin Talas vadisinde bulunan bu şehir, bir yandan Batı Türkistan ve Semerkand; diğer yandan da Fergana ile temasta idi.

1. IX-X. asırlarda Taraz'da İslâmiyet ve Karluklar

İslâm kaynaklarının da bildirdiği gibi, bu şehirde hem müslümanlar ve hem de Türkler yaşamakta ve burası *Karluk kapısı* adını taşımakta idi[2]. Öyle anlaşılıyor ki, Müslüman Tüccarların Orta Asyada gidebilecekleri en son merhale de bu şehirdi. Bu sebeple Taraz şehri, bir nev'i tüccar şehri mahiyetinde idi[3] ve Taraz'da daha ziyade Batı Tür-

[1] Oğuzların İslâmiyete girişleri için bk. F. Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar*, D.T.C.F. Dergisi, XVI, 3-4, s. 145.

[2] *Hudud al-'Alam*, s. 119.

[3] Aynı eser, aynı yer; Bernştam, MİA, 26, s. 156.

kistan ve Semerkand kültürü hâkimdi. Burada, Samanoğullarının kültürünü de zaman zaman müşahede etmekteyiz. Bu devre ait mühim eserlerden bir *hamam*, Burana mescidi, Babacı-Hatun veya Ayşe-Bibi türbesi zamanımıza kadar gelebilmiş eserlerdendi [4]. Eserlerde hâkim olan inşaat malzemesi *tuğla* idi. Bu devirle ilgili bir çanak üzerinde Kûfi yazı ile yazılmış bir kitabe görüyoruz [5]. Taraz *keramiğinde* bilhassa Samanîlerin tesiri çok büyüktü. *Motifler de* tamamen Müslüman-İran karakterinde, yani bitkilerden ve geometrik çizgilerden müteşekkildi [6]. Halbuki Taraz'ın doğusunda, Karlukların yayıldığı bölgelerde, hâlâ insan ve hayvan resimleri kullanılmakta idi.

2. Karluk kültürünün özellikleri

Karlukların İslâm kültürüne karşı mukavemetleri

Isıggölün batısında, Çu vadilerinde yayılan Karlukların şehirleri, İslâm kaynaklarının bildirdiğine göre, Türk ülkelerinin en mâmur ve müreffeh yerleri idi. Pek çok akar suları ve mutedil bir iklimi vardı. Karlukların büyük bir kısmının göçebe olmasına rağmen, bir çokları da kasaba ve köylerde oturuyorlardı [7].

Karlukların Çu nehri vadisinde ele geçen IX-X. asrlara ait buluntularla yakın ilgileri vardı [8]. Gerçek İslâm kültürü, Çu nehri vadisine kolaylıkla nüfûz edememişti. Çu vadisinde göçebe Türklere ve eski Soğdlulara ait kültürler, İslâm kültürüne karşı uzun zaman mukavemet edebilmişlerdi. Bu mukavemet daha ziyade motiflerin değişmesinde olmuştu. Bu devre kadar hayvan ve insan figürlerine büyük bir yer veren bu bölge, (Lev. 30) Taraz şehrindeki islâmî kültür çevresi karşısında mağlûp olup yavaş yavaş gerilemeğe başladı. İnsan figürleri kayboldu ve onların yerini bol bol *nebat motifleri* ve *geometrik* çizgiler almağa başladı (Lev. 31-33).

[4] Bernştam, SA, XI, s. 378. Hamam için bk. *Banya drevnego Taraza i ee datirovka*, TOVE, II. Eserlerde XI-XII. asra ait muahhar ilâveler de vardı (Bernştam, SA, XI, s. 378).

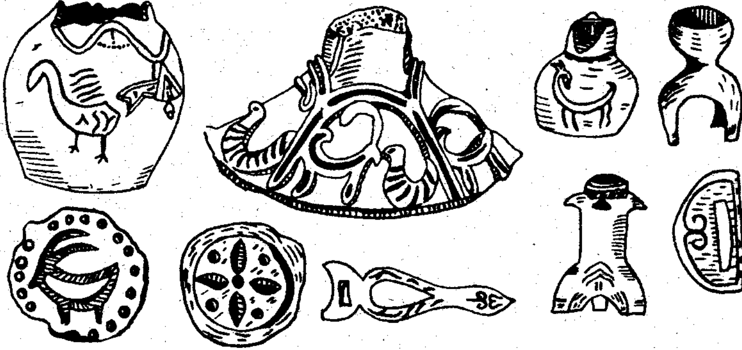
[5] Bernştam, MİA, 26, s. 156.

[6] Aynı eser, s. 157.

[7] *Hudūd al-'Alam*, s. 97.

[8] Bu buluntular için bk. Bernştam, SA, XI, s. 374-382; MİA, 26, s. 153-160; *İstoriko-kulturnoe proşloe Severnoy Kirgizii po materialem Bolşogo Çuyskogo Kanala*, Frunze, 1943.

Çu vadisinde bulunan ve IX-X. asırlara aidiyeti büyük bir ihtimal dahilinde olan kaplar, Karahanlılar devrine kadar Polikron değillerdi[9]. Tezyinat bakımından Sogd keramiğinde olduğu gibi, Çu havzasındaki kaplarda da hayvan hey- Karluk keramiği

Levha 30 — Karluk çağı çanak ve çömlekleri.

kellerine (Lev. 31)[10] ve resimlerine çok rastlanmakta idi. Bu hayvan heykelcik ve resimlerinin, İslâm dininin (Lev. 32-33)[11] tesirleri altında kaplarda yavaş yavaş görünmemeğe başladığını açık olarak müşahede etmekteyiz[12]. Hayvan figürleri ile yapılmış olan eski testi kulpları artık ortadan kaybolmuş düz ve bir şekil almağa başlamıştı (Lev. 31)[13].

Karluk devri kaplarında kendini gösteren en önemli hususiyet yapıştırma tekniği idi. Kısmen *stylise olmuş kuş ve geyik* figürleri (Lev.30-31), ince bir tabaka şeklinde ayrı bir çamurdan yapılır ve testinin üzerine yapıştırılırdı[14]. Evvelce tam bir

[9] MİA, 26, s. 157b.

[10] MİA, 26, s. 154, ris. 67, 1-4. Koyun figürlerinden yapılmış kulplar için bk. MİA, 26, s. 153, n.1-4: N. Ostroumov, PTKLA, 1896; OAK, 1898; G. V. Grigoryev, *Otçet ob arheologiçeskoy razvedke v Yangiyulskiy rayon UzSSR v 1934 g.*, Taşkent, 1935; *Kratkiy otçet o rabotah Yangiyulskoy arheologiçeskoy ekspeditsii 1937 g.*, Taşkent, 1940.

[11] Bernştam, *Osnovnıe etapı*, SA, XI, s. 371, ris. 17.

[12] Bernştam, MİA, 26, s. 153, ris. 67.

[13] Bernştam'ın kesin olarak ortaya attığı bu nazariye ve (MİA, 26, ris. 67) de verdiği şema, tamamen kabul edilecek bir durumda değildir. Bununla beraber böyle bir inkişaf tarzının mevcut olduğu da bir gerçekti.

[14] SA, XI, s. 371, ris. 17.

koyun olarak tasvir edilen bu yapıştırma saplar, uzuvları belli olmayan bir koyun şeması şekline girdiler (Lev. 31-32). Ve koyunun yalnızca ayakları, başı veya boynuzları kaldı[15]. Figürler, artık *realizm* den çıkıp, *şematik* bir şekle giriyorlardı.

Yapıştırma tekniği, esas itibarı ile Soğd keramiğine ait bir hususiyetti. Bu tekniğe diğer Tanrı dağları kültürlerinde[16] ve Talas vadisinde de[17] rastlamaktayız. Sapları hayvan figürleri ile yapılmış kaplar, umumiyetle karnı geniş ve ağzı açık eserlerdi (Lev. 31). Daha sonrakiler ise emzikli testi veya geniş ağızlı maşrapa şeklinde idiler (Lev. 32-33). Bilhassa kulpları saç örgüsü şeklinde olan bu maşrapa biçimindeki kaplar üzerinde durulmağa değer eserlerdir (Lev. 31)[18]. Kulpıarının alt kısmında, bir de yonca yaprağı vardı. Bazı bilginler bu kapların süslerini insan giyinişleri ile mukayese ederlerdi. Fakat böyle bir iddia sübjektivdir ve zor kabul edilebilir[19].

Karluk motifleri

Yukarda da söylediğimiz gibi Taraz şehrindeki İslâm kültürü, Çu vadisi ve Tanrı dağlarındaki İslâmî olmayan Uygur motiflerini sür'atle ortadan kaldırdı. Çabucak silinen motifler daha ziyade insan resimleri idi. Yoksa hayvan tasvirleri bu bölgede daha uzun zaman yaşamışlardı[20]. İslâm kültürünün Karluk bölgesindeki motifler üzerindeki ikinci önemli tesiri, nebat motiflerinin bollaşması ile oldu. Bu temâyül sonradan Hıtaî denen motiflerin doğmasına yol açacaktır (Bk. Lev. 34). Soğdlulardan beri gelen ve Uygurlarda büsbütün inkişâf eden realist motifler silinmeğe ve onların yerine süsleme *(ornemental)* tarzı yerleşmeğe başladı. Motiflerden yavaş yavaş silinen hayvan

[15] MİA, 26, s. 154; Grigoryev, *Kratkiy otçet o rabotah Yangiyulskoy arh. Eksp.*, Taşkent, 1940; İzv. UzFAN, 1940.

[16] Bernştam, *Pamyatniki starinı İliyskoy Dolinı*, İzvestiya AN, Kaz. SSR, ser. arh. vıp. I; Sukuluk buluntuları için bk. MİA, 26, s. 155a.

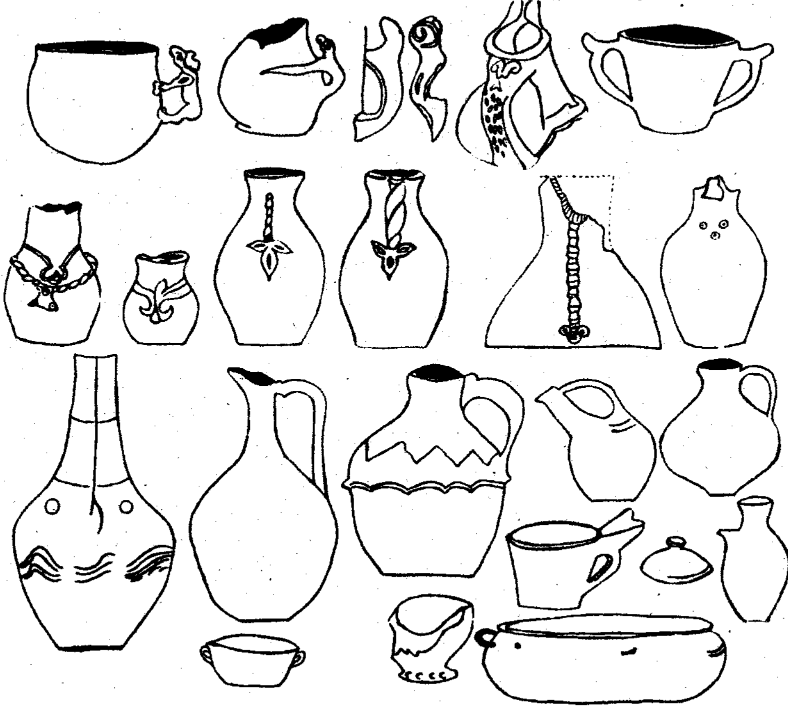
[17] Bernştam, *Arheologiçeskie rabotı v Kazahstane i Kirgizii*, VDİ, 4, 1939; *Pamyatniki starinı Talasskoy dolinı*, Alma-ata, 1941; *Trudı Semireçenskoy arheologiçeskoy ekspeditsii, Talasskaya dolina*, Alm-Ata, 1950; MİA, 26, s. 155.

[18] Bernştam, MİA, 26, ris. 68.

[19] Aynı eser, s. 155.

[20] Karşıla: E. M. Peşereva, *Gonçarnoe proizvodstvo u gornıh Tacikov*, İzv. SAGU, XIX, Tabl. 1, ris. 2; MİA, 26, s. 155.

şekilleri, yavaş yavaş kap biçiminde görünür oldular. *Ördek* şeklindeki küçük kaplar, Çu vadisinde ve Tacikistanda çok yayıldılar (Lev. 31-33)[21]. Bu şekildeki kaplara Türkiyede *ördek* dememiz de üzerinde durulacak bir noktadır[22].

Levha 31 — Karluk çağı çanak ve çömlekleri.

Geyik motifleri de Karluk devrinde çok görülen süslerdendi[23] (Lev. 30). Bu geyik motiflerini görüp de Orta Asya ve Sibiryadaki Hun ve Göktürk devrinin *Hayvan Üslûbu* eserlerini hatırlamamak imkânsızdır. Kabartma *inci dizisi* motifleri de[24] bize, Taraz'daki Hun-Got eserlerini hatırlatırlar.

Karluk devri Kazakistan kültürleri

Güney Kazakistandaki Çangal mevkiinde, oldukça yeni devirlere ait ok uçları, tirkeş parçaları ve kama sapları bulun-

[21] E. M. Peşereva, İzv. SAGU. XIX, Tabl. 1.
[22] Anadolu'da bu kaplar daha ziyade idrar için kullanılır.
[23] Bk. Lev. 30; SA, IX, s. 371 v.d.
[24] SA, IX, s. 371, ris. 17.

muştu. Burada Karluk devri kültürlerinin yanında, Altınordu tesirleri de görülüyordu[25].

3. Karluk kültürünün yayılması

Fergana, Karlukların arazisinin dışında kalmaktaydı. Fakat Karluk devrine ait Çu vadisi kültürleri Fergana üzerine çok kuvvetli etkiler yapmaktan geriye kalmamışlardır. Karluk çağındaki başlıca buluntu yerlerini, tetkikçilerimize faydalı olur zannı ile aşağıya veriyoruz :

Kasan şehri harabeleri

Bu şehir Kuşan devrinden itibaren iskân edilmeğe başlanmış ve bilhassa Göktürk çağında büyük bir önem kazanmıştı. X. asra ait Kasan keramikleri, Çu vadisindeki Karluk eserlerine çok benziyorlardı. Bu sebeple Rus arkeologları bu keramikleri "Karluk Keramiği" adı ile adlandırıyorlardı[26].

Ahsıket harabeleri

Ahsıket, XI.-XII. asırlarda Ferganının merkezi idi. Bu sebeple Ferganının bilhassa muahhar keramiği, Samanoğulları ve Karluk eserlerine çok benzerlik gösteriyordu. Çamura, basma suretile elde edilen reliyef süsler, bu devir keramiğini karakterize eden hususiyetlerdi[27]. Bu tekniğe Peykend ve Samara'da da rastlamaktayız.

Nov-Kent harabeleri

Nov-Kent'le birlikte, Haylama, Kurgaşın-Tepe, Gulça-Tepe vs. gibi X. asır hususiyetleri gösteren bir çok harabeler daha vardır[28]. Maalesef bu tepeler iyice kazılmamışlardır.

[25] İ. V. Sinitzın, KSİİMK, XXXII, 1950; *Arhaeologiçeskie issledovaniye v Nijnem povolje i Zapadnom Kazahstane*, KSİİMK, 37, 1951, s. 104 v.d. Bu kültürün Oğuzlara ait olması daha muhtemeldir.

[26] Bernştam, MİA, 26, s. 232-244; *Drevnyaya Fergana*, KSİİMK, XXI; VDİ, 4, 1948; N. Şerbina-Kramarenko, *Po Musulmanskim svyatınyam Sredney Azii*, Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti, IV, otd. IV, s. 49; N. Bryanov, *O sledah drevnego goroda Kasana v Ferganskoy oblasti*, Protokolı TKLA za 1898.1899 gg., s. 146; W. Barthold, *Turkestan*, II, s. 163.

[27] Bernştam, MİA, 26, s. 244-247.

[28] Bernştam, MİA, 26, s. 249-253; M. M. Dyakonov, *Neskolko nadpisey na Kayrakah iz Kirgizii*, EV, II, 1948.

Peykend keramiği ve ortaya çıkardığı meseleler

Peykend'de yapılan hafriyatlar, Samara'daki keramik tekniği hakkında ilim âlemine epey ışıklar verdi[29]. Basma tekniği ile yapılan bu keramik, bilhassa Sirderya boylarındaki Oğuz şehirlerinde[30] çok yayılmıştı (s. 325). Samara'daki motifler, Peykend'den ziyade Sirderyanın ötesindeki ağaç ve kemik oymalara daha çok benziyordu.

Isıg-göl kenarında Karluk keramiği

Bu bölgede maalesef Karluk ve Karahanlı keramiğini kesin hatlarla birbirinden ayıramamaktayız. Bu tipteki keramiklere rastladığımız başlıca merkezler, Çargelân[31], Şirdakbeg[32] ve Manakeldi[33] harabeleri idi (s. 172).

[29] M. M. Dyakonov, *Keramika paykenda*, KSİİMK, 28, 1949, s. 89-93; R. Kesati (V. N. Kesaev), *Raskopki gorodişa paykenda*, SA, III; N. Kiparisova, SA, X; Yakubovskiy, *Kratkiy polevoy otçet o rabotah Zarafşanskoy arheologiçeskoy ekspeditsii Ermitaja i İİmk, 1939 g.*, TOVE, II, s. 51-69; KSİİMK, IV, 1940.

[30] Oğuz şehirleri için bk. S. P. Tolstov, *Goroda Guzov*, SE, 1947, 3. s. 57 v.d.; *Oguzı, Peçenegi, More Daukara*, SE, 1950, 4, s. 50 v.d.

[31] Bernştam, MİA, 26, s. 98.

[32] Aynı eser, s. 106.

[33] Aynı eser, s. 112.

XV.

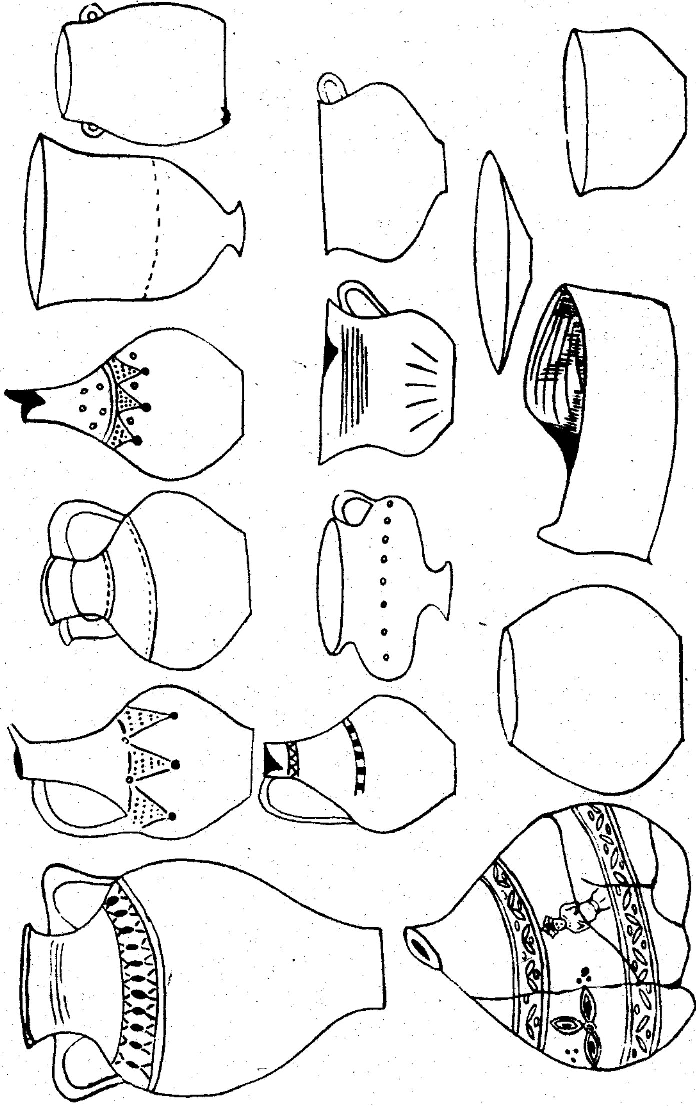
KARAHANLI KÜLTÜRÜNÜN BAŞLANGIÇLARI VE YERLEŞİK HAYAT

Karahanlı devletinin kuruluşunu tam olarak izâh edebilmek için kaynaklarımız kâfi değildir. Kaynaklarımızın azlığına rağmen Çu, Narın ve Talas vadilerinde yayılan ve Türk halkları arasında mümtaz bir zümre olan Karlukların oynayabilecekleri büyük rolü azımsamak imkânsızdır. Bu sebeple biz bu eserimizde Karahanlı kültürünü, Karluk kültürünün bir devamı olarak kabul ettik. Eserimizin konusu İslâmiyete kadar geldiği için, Karahanlıların yüksek devirleri bizi ilgilendirmemektedir. Biz, burada daha ziyade Karahanlı kültürünün oluş devresini incelemek istiyoruz.

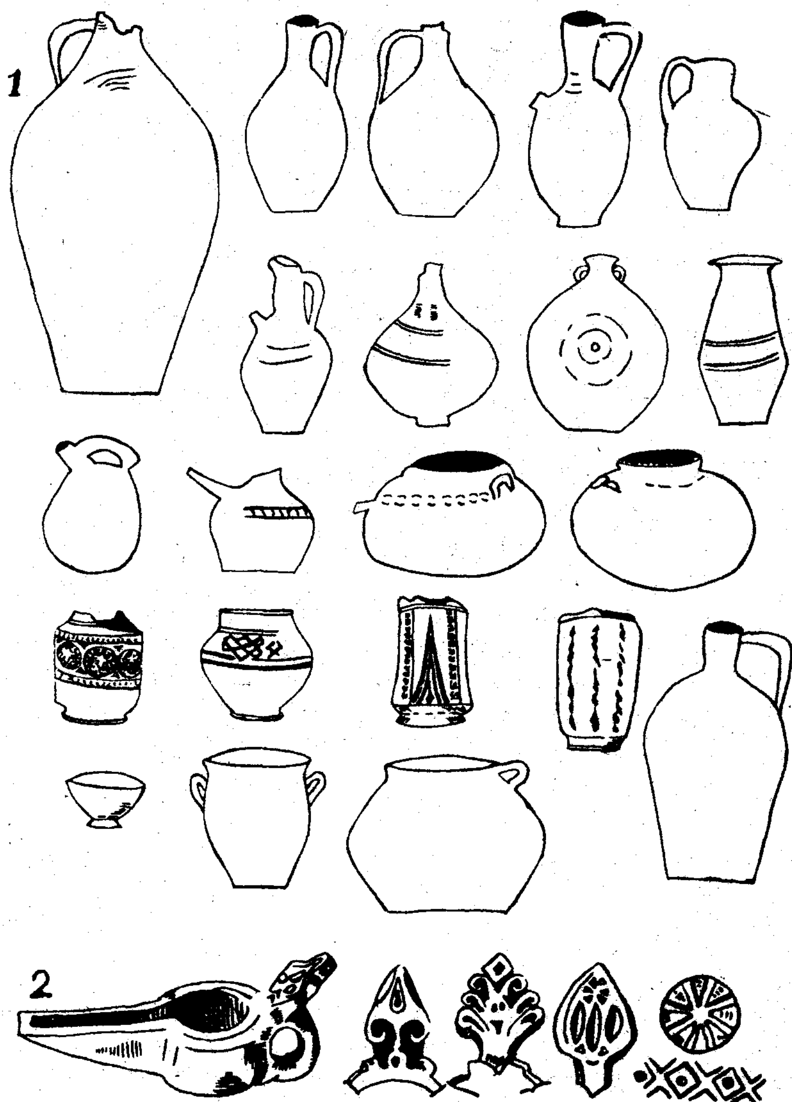
Karahanlı keramiği

Karluk devri keramiğini tetkik ederken insan ve hayvan figürlerinin sür'atle nasıl kaybolduğunu ve bunun yerini *nebat motiflerinin stylisé* bir şekilde nasıl kapladığını göstermiştik. Karahanlı devrine ait eserler umumiyetle karnı dar veya geniş *vazolar ve tabaklardı* (Lev.32). Karluk devrinde, polikrom, yani çok renkli kaplara rastlamak mümkün değildi. Halbuki Karahanlı devrinde, çok renkli kaplar birden bire çoğalmakta ve yeşil, kahverengi, türk mavisi bol olarak görülmekte idi. Tabakların süslemeleri, umumiyetle birbirine benzer bir pirensip üzerine yapılmıştı. Süsler, ekseriyetle etrafa bir yelpaze şeklinde dağılmakta idi (Lev.33)Tabağın kenarlarında da süslemeler veya kûfi yazısı ile bir yazı bordürü bulunuyordu. Bu suretle merkezden etrafa doğru dilimli bir tezyinat yayılıyordu. Bu dilimlerde, biraz da *Çin tesiri* mevcuttu. *Çiçekler* çok stilize idi. Bu motifler, sonradan Hıtaî adını vereceğimiz tezyinatın başlangıcı idiler.

Vazoların şekline gelince, bu bakımdan da gene Çin tesirleri galebe çalmakta idi. Kapların karnından yukarı kısımlarında, umumiyetle bir tezyinat kemeri bulunuyordu. Vazonun üzerine lâlettayin serpiştirilmiş rozet vs. gibi süslere de rast-

Levha 32 — Karahanlıların başlangıç devirlerine ait çanak *ve* çömlekler.

Levha 33 — Karahanlıların başlangıç devirlerine ait buluntular:
1. Çanak ve çömlekler; 2. Çerağlar ve rozetler.

lanıyordu[1]. Stilize yapraklar ve çiçekler süslerin ekseriyetini teşkil ediyorlardı. Geometrik süsler bile gene stilize olmuş ve riyazî manalarını kaybetmişlerdi.

Geometrik süsler, nebatî motiflerin ilâvesi ile mahiyetlerini kaybetmişlerdi. Bu sebeple, bazı Rus bilginleri, bu tipteki Karahanlı motiflerini "Nebatlı-geometrik" adı ile adlandırmışlardır[2]. Bize göre, ilk Karahanlı motifleri, Anadoludaki Selçuk devri ağaç eserlerindeki "*tabla içleri*" tezyinatını andırıyorlardı[3]. Bu motiflerle, Doğu ve Batı Türkistandaki ağaç eserlerin süsleri ve işleme teknikleri büyük bir yakınlık gösteriyorlardı. Esasen Orta-Asya'da ağaç işçiliği, göçebe Türklere ait bir san'attı. Bu ağaç tekniği kendisini hem mimarîde ve hem de keramik tezyinatında göstermişdi[4].

Dikili taşlar

Bişpek (Frunze) bölgesinde bulunan bir taş sütûn, Karahanlılar mimarisinden bir parçayı veya unsuru göstermesi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdi[5] Bu şekildeki taş sütunlara Orta Asyanın muhtelif bölgelerinde rastlanıyordu[6]. Bu dikili sütûnun manası ne idi? Dinî bir ifadesi mi vardı? Aşağı kısımlarında kemer şeklinde bir süs bulunuyordu. Ortasında bir de madalyon müşahede ediliyordu. Daha sonraki devirlerde, Türkistanın muhtelif yerlerinde, ağaç sütûnlara rastlamak mümkündü.

[1] Bk. Lev. 33,1; Bernştam, MİA, 26, s. 161-162.

[2] Aynı eser, s. 157 v.d.

[3] Aynı eser, s. 165, ris. 72.

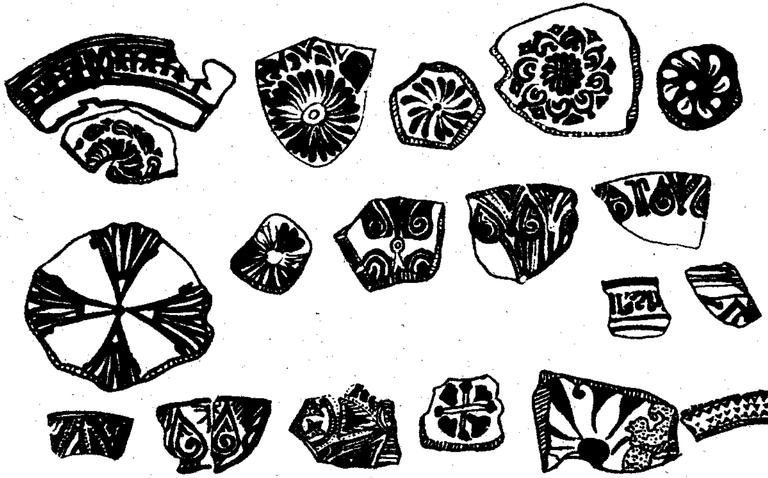
[4] Karşıla: Aynı eser, ris. 72; SA, IX, s. 379, ris. 22.

[5] MİA, 26, s. 158.

[6] Talas bölgesindeki Ak-Tepe'de: P. İvanov, *K voprosu o drevnostyah v verhovyah Talasa*, Sb. S. F. Oldenburga, L., 1934; Sayram'da: M. Masson, *K voprosu o proishojdenii pamyatnikov drevney derevyannoy arhitekturı*, Sb. "Po Tacikistanu", Taşkent 1927; Oburdan buluntusu için bk. M. Andreev, Sb. "Po Tacikistanu", c. 1; *Quelques monuments de bois sculpté du Turkestan occidental*, Aİ, II, 1935, 1-2, s. 69 v.d. Gene M. Andreev, *Derevyannaya kolonna v Matçe*, İGAİMK, IV, Tabl. III. Muahhar ağaç sütunlar için bk. G. A. Pugaçenkova, *O reznıh derevyannıh kolonnah XIV-XV vv. vg. Turkestane*, İzv. KazSSR, ser. arhitekturanaya, Nr. 1; *O kamennıh kolonnah iz Talasskoy dolinı*, Trudı İYaLİ KirgFAN, T. II.

Karahanlı çerağları

Karahanlı devrine ait pek çok "çerağ"; yani yağ lambaları da bulunmuştu[7]. Bunların bilhassa kulplarının arka yerinde bir tezyinat pilâkası bulunuyordu. (Lev. 33,2) Bu pilâkalarda bol olarak Karahanlı devir motiflerini görebiliyoruz[8]. Bu eserlerin topraktan olmalarına rağmen, onlara *madenî bir şekil* verilmek istenmişti[9]. Hatlar da çok keskindi. Esas gövdeye nazaran çok uzun bir gaga emziği vardı.

Levha 34 — Karahanlıların başlangıç devirlerine ait çanak çömlek süsleri.

Hayvan motifli şamdanlar ve diğer eserler

Grifon ayakları ile süslenmiş şamdanlar, Balasagun ve Sukuluk'ta çok bulunmuştu. Bunu Sasanîlere atfedenler de yok değildir. Fakat bu şekildeki hayvan uzuvlarına ilk islâm eserlerinde de rastlıyoruz.

[7] Bernştam, MİA, 26, ris. 72.
[8] Aynı eser, aynı yer.
[9] Aynı eser, s. 166.
[10] Resimleri için bk. SA, IX, Bernştam'ın levhası: Nr. 235-239. Ayrıca bk. MİA, 26, s. 158, n.2-4.

XVI.

KARLUK ŞEHİRLERİ

W. Bartold, *O Hristiantsve v Turkestana do Mongolskiy period*, Spb., 1893, s. 15, (ZVARAO, VIII); *Otçet o poedzke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoyu tselyu*, 1893-94, Zapiski AN, VIII, ser., I, 4, Spb., 1897, s. 39; *K voprosu ob yazıkah Sogdiysko i Toharskom*, Sbornik "İran", I, 1926, S. 36; *Four studies on the history of Central Asia*, Leiden, 1956, s. 82; A. N. Bernştam, *Nekotorıe itogi arheologiçeskih rabot v Semireçe*, KSİİMK, 13, 1946, s. 110; *Tyurgeşskie monetı*, TOVE, II, 1940; *Arheologiçeskiy oçerk Severnoy Kirgizli*, Frunze, 1941; -, MİA, 14, 1950; *Novıy tip Tyurgeşskih monet*, Tyurkologiçeskiy Sbornik, I, 1951,; B. Denike, *İskusstvo Sredney Azii*, M., 1927, s. 16; *Arhitekturnıy ornament Sredney Azii*, M. -L., 1939, s. 24 vd.; P. P. İvanov, *Materialı po arheologii kotlovinı Issık-Kulya*, Trudı Kirg AN, III, 1957, s. 102-106; İzvestiya Sredazkomstarisa, I, Taşkent, 1926, s. 18-42; III, 1928, s. 128: L. N. Kızlasov, *Raskopki drevnego Balasaguna*, Vestnik Mosk. Univ., M., 1953, 11, s. 159; SA, 1954, 3, s. 90: *Rabotı Çuyskogo arheologiçeskogo otryada v 1953-54 gg.*, KSİE, 26, 1957, 88-96; *İssledovaniya na Ak-Beşime v 1953-54 gg.*, Trudı Kirg. arh. -etn. ekspeditsii, II, 1959, s. 155-242; P. N. Kojemyako, *Rannesrednevekovıe goroda i poseleniya Çuyskoy dolinı*, Frunze, 1959; A. H. Margulan, *İz istorii gorodov i stroytelnogo iskusstva drevnego Kazahstana*, Alma-Ata, 1950, s. 122; M. E. Masson, İzvestiya Sredazkomstarisa, III, Taşkent, 1928, s. 271; *Kratkiy oçerk istorii izuçeniya Sredney Azii v arheologiçeskom otnoşenii*, Trudı SAGU, LXXXI, 12, Taşkent, 1956, s. 23; OAK, 1895, s. 75; OAK, 1889, s. 90; OAK, 1897, s. 71; OAK, 1889, s. 75, 112; A. P. Okladnikov, *Arheologiçeskie issledovaniya v Kirgizii*, Vestnik AN, 1959, 9, s. 50-55; *Rabotı Kirgizkoy kompleksnoy arh.-etnogr. ekspeditsii v 1953 g.*, SE, 1954, 2, s. 153; N. F. Petrovskiy, *K state o Hristiantsve v Turkestan*, ZVORAO, VIII, 1893-94, s. 150; *Eşe zametka o state V. Bartolda*, ZVORAO, ibid., s. 354-357; PTKLA, za pervıy god ego deyatelnosti, Taşkent, 1896, s. 42; O. İ. Smirnov, *Tyurgeşskie monetı*, Uçeniya Zapiski In-ta Vostokovedeniya AN, 16, 1958, 541; A. M. Şerbak, op., cit., s. 571; *K ist. -Arh. izuçeniya Kazahstana i Kirgizii*, VDİ, 1938, 1-2, s. 204; M. A. Terentyev, *O razvalini kreposti Turtkul v Tokmakskom uezde*, Trudı IV, arh. syezda, Kazan, 1884, XIV; A. İ. Terenojkin, *Arheologiçeskie razvedke Çu v 1929*, PİDO, 1935, 5-6, s. 148-149; Z. V. Togan, *Balasagun*, İslâm Ansiklopedisi, II, s. 269-272; *On yedi kumaltı şehri*, İstanbul, 1934; V. A. Vasilyev, *Proekt oroşeniya dolinı r. Çu v Semireçenskoy oblasti*, Spb., 1915; N. Yadrintsev, *Arheologiçeskie izıskaniya i otkritiya d-ra Poyarkova bliz Tokmaka*, Zapiski AN, 52, 2, Spb., 1886, s. 154-159; B. Zasıpkin, *Arhitekturnıe pamyatniki Sredney Azii*, M., 1928, s. 284.

Göktürk devleti zamanında ve daha sonraki Karluk çağında, Çu havzası büyük bir önem kazanmıştı. Şunu itiraf

etmek lâzımdır ki, çok eski devirlerden beri iskân edilmiş olan bu bölgenin yerleşik halkı, Soğdça konuşan ve Türklerin Soğdak dedikleri kavimdi. Soğdaklar, Ortaasyanın büyük ticaret yollarının geçtiği bu şehirlerde oturuyorlar ve kervancılıkla geçiniyorlardı. Bu gerçeği itiraf ederken şunu da belirtmek lâzımdır ki, Çu havzasında Göktürklerden evvel kurulmuş olan iskân yerleri, çok az ve mahduttu. Göktürk devletinin kuruluşu ve yükselişi ile bu bölgedeki meskûn sahalar, birdenbire eskisi ile mukayese edilmiyecek derecede çoğalıp büyüdüler. Aşağıda sıralayacağımız şehirlerde elde edilen buluntular, bize bu gerçeği kesin olarak doğrulamaktadırlar. Sogdakların bu şehirlerdeki mevcudiyetini inkâr etmek nasıl ilmî hakikatlere aykırı ise; Göktürk çağında geniş bir şekilde çoğalan ve vadilere serpilen iskân yerlerinde, Türklerin bulunmadığını söylemek de o kadar garip olur. Bu hususu yer yer göstereceğimiz delillerle teyid edeceğiz. Soğdakların Göktürk ve Türgeşler üzerindeki tesirleri her zaman büyük olmuş ve iki kavim arasındaki münasebetler de dostane olarak devam etmişti. Bu sebeple Göktürk Kaganları, Bizansa gönderdikleri elçileri Soğdaklardan seçmişler ve Türgeş Kaganları da sikkelerini Soğd alfabesi ile yazdırmışlardı. Soğdaklar her bakımdan göçebe Türklerin yerleşik hayata geçmelerine yol göstermiş ve rehberlik etmişlerdi. VIII. asrın ikinci yarısında, Karlukların Çu havzasına gelmeleri ile, bu bölgedeki ahâli daha da çoğaldı. Bu sebeple IX. ve X. asırlarda, Çu nehrinin kolları üzerindeki iskân sahalarının sıklaştıklarını görüyoruz. Karlukların yavaş yavaş yerleşik hayata geçtiklerini ve ziraatçılık yapmağa başladıklarını gösteren kat'i delillerimiz vardır. Çu vadisinin yukarı kısımları, göçebeler için emsâlsiz bir otlak teşkil ediyordu. Bu sebeple Karlukların bir kısmı, bir müddet daha göçebe hayata devam etmişlerdi. Karahanlılar devrinde bile, Karlukların hepsinin yerleşik hayata dönmelerine mâni olunmuş ve böylece muharip kalmaları istenmişti. Şehirli ve göçebe muharip Türkler, bu suretle Karahanlı devletinin kurulması için müsait bir zemin hazırlamışlardı. Karahanlı devletinin doğması ile birlikte, Çu havzasındaki büyük şehirlerin etrafında, bir çok yeni iskân yerlerinin birdenbire peyda olmasını bu hazırlık devresine hamletmeliyiz Kara-Hıtay istilâsı, bu bölgenin hayatında

talihsiz bir devir açtı ve bunun neticesi olarak Çu havzasındaki nüfus, yavaş yavaş azalmağa başladı. Kara-Hıtay devrinden zamanımıza gelen eserlerin sayısı da çok azdır. XII. asır sonunda, iskân yerlerinin büyük bir çoğunluğunun hayatı sona erer. Buluntular, bu gerçeği bize kesin olarak doğrularlar. 1259 da buraya gelen Çinli bir seyyah da, Çu havzasının inhitatına işaret etmiş ve bir çok harabelere rastladığını kaydetmiştir. Bu sebeple, W. Barthold'un da dediği gibi, Timurîler çağında, Çu havzasında şehir denebilecek bir iskân yeri kalmamıştı. Bu bölge, Türklerin gelmesi ile parlayan ve gitmeleri ile de sönen önemli bir medeniyet sahasıdır.

Aşpara şehri, Göktürk çağında da önemli bir rol oynamış ve Çinliler burasını A-şi-pu-lai, İslâm coğrafyacıları ise Asbara adı ile adlandırmışlardı [1]. Çu vadisinin en batıdaki şehri olan bu yerden, yollar Taraz'a giderdi. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde, Aşpara'nın batısındaki Külân ve Mirki gibi Karluk şehirlerinin adları da geçer. Fakat bu yerlerin, şimdiki harabebelerin hangilerine tekabül ettiklerini tabii olarak bulamıyoruz. Şehir, Çu nehrinin Aspara kolu üzerinde kurulmuştu [2]. Güney ve batı tarafı nehir ile çevrilen şehrin iç kalesi, başlıca üç bölüme ayrılmış ve kalenin tamamı hendeklerle tahkim edilmiştir. Elde edilen buluntulara göre, şehir Göktürk çağının sonu ve Türgeş devrinde büyümeğe başlamış, Karluklar zamanında da en büyük şeklini almıştır. Göktürk çağından evvele ait eserler ele geçmemiştir. VIII-IX. asra ait keramikler ve diğer eserler, Balasagun buluntuları ile yakınlık gösteriyorlardı [3].

Kayında şehri, Aşparanın doğusunda, Carlı-Kayında suyu yakınındadır. İç kalesinin büyüklüğü, 60×190 m. dir. Etrafı su hendekleri ile çevrilmiştir. Güney-doğu tarafında büyücek bir de havuz izi vardır. İç kalenin dışında ise, eski iskân yerlerinin izleri görülür. 1941 [4] ve 1954 [5] senelerinde

[1] E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, s. 10; W. Barthold, *Die alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*, s. 17, n. 7; Tomaschek, WZKM, III, 1889, s. 106-108: Barthold, *Otçet*, s. 18-41.

[2] Bernştam, MİA, 14, s. 24 vd.; Pl. III, 1.

[3] Kojemyako, Aynı esr., s. 84-88.

[4] MİA, 14, s. 103, Pl. 28.

[5] Kojemyako, Aynı esr., s. 88; Barthold, *Otçet*, s. 18.

Ruslar tarafından kazı yapılarak araştırılan şehirde, bilhassa Karluk çağına ait pek çok çanak çömlek bulunmuştur. Şehrin hayatı Göktürk çağında, yâni VII. asırda başlamış ve Karluk çağında, X. asırda sona ermiştir.

Şiş-Tübe veya Nüzket, kayında'nın doğusunda, Kara-Baltı suyunun üzerindedir. Bu şehri Rus bilginlerinden A. N. Bernştam, Arap coğrafyacılarının eserlerinde bir Karluk şehri olarak adı geçen Nüzket şehri ile birleştirmiştir[6]. Bu ayniyetin sağlam ve ilmî esaslara dayanmamış olmasına rağmen, okuyucularda tarihî bir bilgi ve tasavvur uyandırabilmek için, şehirleri eski adları ile beraber yazmağı faydalı görüyoruz. Şehir, Karahanlılar zamanında yapılmış olması çok muhtemel, iç içe iki büyük surla çevrilmiştir. Surun iç kısmı o zaman bir ziraat sahası idi[7]. Bu sebeple pek çok kanal izlerine de rastlanmıştır. Bu kanalları besleyen iki de büyük havuz görülür. 570×465 m. büyüklüğündeki iç kale, başlıca iki kısımdan meydana gelmiştir. İç kalenin güney batı köşesinde bir saray bulunmuştur[8]. İçinde Zerdüşt dinine ait eserlerin bulunması, bu sarayın Soğdaklara ait olduğunu göstermektedir. Bu saray Göktürk çağına, yani VI-VII. asra aittir. Şehrin inkişaf çağı, XII. asrın başıdır. Burada, Karluk devrinde ancak göçebeler yaşıyordu[9]. Bununla beraber şehirde, Karluk çağı keramiğine de rastlanmıştır[10].

Kara-Baltı ve Ak-Su nehirleri arasındaki kervan yolu üzerinde, bir çok kervansaray ve küçük şehir harabeleri de bulunmuştur. Bunlar içinde en önemlisi, bugünkü Rus köyü Poltavka yakınındakidir[11]. Çanak çömlekler, daha ziyade IX-XII. asra ait bir özellik gösterirlerdi. Bu iskân yerinin Karluk devrinde kurulmuş olması muhtemeldir. Bu yerin az doğusunda, 56×25 m. büyüklüğünde küçük bir iç kalesi bulunan

[6] MİA, 14, s. 24, 76. Şehrin pilânı için bk. Trudı Inst. Ist., 4, 1958, s. 136.

[7] Kojemyako, Aynı esr., s. 79.

[8] MİA, 14.

[9] *Hudûd al-'Alam*, (Minorsky tercümesi), s. 79.

[10] Kojemyako, s. 183-184.

[11] Aynı esr., s. 122-125.

[11] Aynı esr., s. 122-125, Pl. 29.

KARLUK ŞEHİRLERİ	M. S.	GÖKTÜRK		KARLUK		KARA-HANLI		
	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII - XX.
Aşpara	×		×	×	×			
Kayında		×	×	×	×			
Şiş - Tübe	×	×		×	×	×	×	
Poltavka	×	×	×	×	×	×	×	
Ak - Baş - At	×			×	×	×		
Ak - Su (Belovod)	×			×	×	×		
Aleksandrovka	×		×	×	×	×	×	
Harran - Cuvan (Ak - Tepe)			×	×	×	×		
Tolek				×	×	×	×	
Ak - Tepe (Sretensk)	×	×	×	×	×	×	×	
SUKULUK	×	×	×	×	×	×	×	
CUL (Cil - Arık)		×				×	×	
Alamedin vadisi				×	×	×	×	
Çumış			×	×	×	×	×	
Novo - Pokrovsk			×	×	×	×	×	
SARIG	×	×	×	×	×	×	×	
KRASNO - REÇENSK	×	×	×	×	×	×	×	
KLYUÇEV		×	×	×	×	×	×	
KISMIÇİ (Yakalıg)		×	×	×	×	×	×	×
Ak - Tepe (Stepinsk)				×	×	×	×	
Tunuk				×	×	×	×	XIII.
Cargelan			?	×	×	×	×	
Cumgal			?	×	×	×	×	
Şirdak - Bek			?	×	×	×	×	
Çaldıvar			?	×	×	×	×	
Tokuz - Tarav			?	×	×	×	×	
At - Baş			?	×	×	×	×	

Cedvel 1 — KARLUK ŞEHİRLERİNİN KRONOLOJİK CEDVELİ

OĞUZ ŞEHİRLERİ	M. ö.	EFTALİT		GÖKTÜRK		KARLUK		KARA-HANLI		
	IV - I.	M. s. I - IV.	V - VI.	VI - VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XII - XX
Otrar		×	×	×	×	×	×	×	×	×
Altın - Tepe		×			×		×			
Tokay - Tepe	×						×			
I. Çaplak - Tepe			×				×			
II. Çaplak - Tepe			×							
Pıçakçı - Tepe	×	×				×	×			
SÜTKENT						×	×	×	×	×
Bayır - Kum		×	×	×	×	×	×			
Ak - Tepe					×	×	×			
ÖKSÜZ			×	×	×	×	×	×	×	×
Kavgan - Ata							×	×	×	XIV.
Artık - Tepe					?		×	×	×	×
Buzuk - Tepe							×	×	×	XV.
ÇARDARI					×	×	×			×
Ak - Tepe					×	×	×			
Kuyruk - Tepe			×	×	×	×	×	×	×	
SIĞNAK			×	×	×	×	×	×	×	×
SAVRAN			×	×	×	×	×	×	×	×
Mir - Tepe							×	×	×	
İşkan							×	×	×	XVI.
Şornak - Tepe							×	×	×	XVI.
Sadık - Ata - Tepe	×		×				×	×	×	
Çuy - Tepe						×	×	×		
İkan			×			×	×		×	XV.
Karaspan - Tepe			?			×	×	×	×	XIV.
Cuvan - Tepe						×	×	×	×	XIV.

Cedvel II — OĞUZ ŞEHİRLERİNİN KRONOLOJİK CEDVELİ

bir harabe daha vardır. Burası da X-XII. asra ait bir Karluk-Karahanlı rib'atı olmalıdır[12]. Bilhassa bu bölgede, insanların atlarla birlikte gömüldüğü, Göktürk çağına ait göçebe Türk mezarları bulunmuştur[13]. Bu yerin kuzeyinde, Ak-Baş-At adlı yerde, Soğdaklara ait eserlerin yanında, Karahanlıların başlangıcına ait eserler yanyana görülmüştür. Hülâsa edecek olursak, burasının da Göktürk çağından itibaren iskân edilmeğe başlandığı anlaşılır[14].

Ak-Su ve Sukuluk nehirleri arasındaki bölgede de oldukça sık iskân yerleri görülür. Ak-Su'nun hemen doğusundaki kervan yolu üzerinde, rusça Belovod, yani Ak-Su adını taşıyan geniş duvarlarla çevrilmiş küçük bir kale, Göktürk çağının başında kurulmuş ve Karahanlı devrine kadar devam etmişti [15] Buluntulara göre şehir kısmı, Göktürk ve Karluk çağında kurulmuş olmalıydı. Şehrin duvarları su hendekleri ile tahkim edilmiştir. Ak-Su şehrinin doğusundaki Aleksandrovka adlı yerdeki küçük kale kalıntıları[16], Kara-Hıtay mezarı[17]. ile budist Çin eserlerini ihtiva etmesi bakımından bir önem taşır. Burada Karahanlı çağına ait çok miktarda çanak çömlek bulunmuştur[18]. Bu yer de Göktürk çağında kurulmuştu. VIII. asırdan önce iskân edildiği şüphelidir[19].

Harran-Cuvan şehri, İslâm coğrafyacılarının eserlerinde geçmektedir. Ak-Su nehrinin doğusunda, halen Ak-Tepe adını taşıyan oldukça geniş bir harabe, bazı bilginler tarafından eski Harran-Cuvan'la birleştirilmek istenmiştir[20]. Bir surla çevrilen şehrin ortasında, bir sarayla bir havuz bulunmuştur[21]. Bu buluntulara göre, burası da Göktürk çağının

[12] MİA, 14, s. 25, 102; Kojemyako, s. 137.
[13] MİA, 14, s. 101.
[14] MİA, 14, s. 101-102.
[15] MİA, 14, s. 98; Kojemyako, s. 97-99, Pl. 13.
[16] MİA, 14, s. 98; Kojemyako, s. 95-96, Pl. 10.
[17] MİA, 14, s. 98.
[18] MİA, 14, s. 98; Ak-Su'da bulunan yazıtlar için bk. Bernştam, KSİİMK, 17, 1947.
[19] Bernştam, *Istoriko-kulturnoe proşloe*, s. 21.
[20] MİA, 14, s. 24; Kojemyako, s. 99.
[21] MİA, 14, Pl. IV, 3.

son devirlerinde, VIII. asırda kurulmuş ve XI. asra kadar devam etmiş bir iskân yeri olmalıdır.

Tolek adlı harabe, Ak-Tepe ve Ak-Su'nun epey kuzeyinde, Ak-Su ve Sukuluk nehirlerinin kavşağı üzerinde kurulmuştur[22]. Bu bölge, Karlukların sürülerini yaydıkları otlak yerleridir. Harabeler, zamanımıza kadar az tahrip edilmiş olarak gelmiştir. Çu havzasının kuzeyi, güneye nispetle oldukça geç zamanda iskân edilmiştir. Bu yeni iskân hareketlerini, Karlukların yerleşik hayata tedrici olarak geçişine hamledebiliriz. Buluntulara göre, IX. ve X. asırlarda kurulan bu şehir, XII. asra kadar yaşamıştı. Karahanlılar devrinde yapılan duvarlar, nehir kavşağını da içine almıştı. Kuzey kısmında ise ziraat yapılmış sahalar vardı.

Ak-Tepe harabeleri - ki Ruslar Stepinskoe derler-, bilhassa dış duvarlarına bakılacak olursa, oldukça büyük bir şehir manzarası gösterir[23] Bugünkü Kazakistanla Kırgızistan arasında bulunan bu şehir, kıyısında kurulduğu Ak-Su nehrinden kanallarla su alınmak suretile sulanabilen geniş bir ziraat sahasına sahipti. İç kalesi çok küçüktür. Öyle anlaşılıyor ki Karlukların yerleşik hayata geçmesi ile, IX. asırda kurulmuş ve XII. asrın içinde de insanları barındırmış, sonra boşalmıştı. Şehrin ve kalenin inşa tarzı , Balasagun ve Şiş-Tepe gibi Çu havzası şehirlerine benzemektedir.

Sukuluk şehri, adını sağ kıyısında bulunduğu Sukuluk çayından alır. Zamanımızda iç kalesinden ve dış duvarlarından pek az bir kısmının kalmış olmasına rağmen, yapılan sistemli kazılar sayesinde burada elde edilen buluntular, Orta Asya medeniyet tarihine önemli faydalar sağlamıştır[24]. Biz, bu kitabımızda, Sukuluk buluntularına büyük bir bir önem verdik (bk. s. 170). Levhalarımızda, Göktürk ve Karluk devrinin Soğdaklarına ait figürleri, ossuariumları, Doğu Türkistan sanatının bu bölgedeki tesirlerini gösteren numune eserleri ve motifleri hep Sukuluk'daki buluntular içinden seçtik (Lev. 30-33). Bilhassa Göktürk çağında büyümeğe ve gelişmeğe başlayan bu şehir,

[22] Kojemyako, s. 118-122, Pl. 26, 27; Trudı Inst. Ist., 4, 1958, s. 142.
[23] Kojemyako, s. 114-118; Trudı Inst. Ist., aynı esr., s. 139.
[24] Bernştam, MİA, 14, s. 93A97; *İstoriko-kult. proşloe*, s. 23.

Göktürk, Karluk, Karahanlı kültürlerinin birbirlerini nasıl takip ederek inkişâf ettiklerini sinesinde taşıdığı eserlerle bize safha safha gösterebilmektedir. Karahanlı devrinde İslâm kültürünün, göçebe Türklerin san'atından insan ve hayvan figürlerini nasıl attığını ve yeni bir çiçekli Türk tezyinatının nasıl meydana geldiğini gene hep Sukuluk buluntuları ile anlıyabiliyoruz. Sukuluk yakınında Karluk ve Karahanlı çağına ait küçük bir iskân yeri daha vardır[25].

Cul şehri İslâm coğrafyacılarının eserlerinde geçer. Barthold, bu şehrin adının Türkçe "Çöl" kelimesinden geldiği kanaatındadır[26]. Bu şehre Cil-Arık'da denir[27]. Cul'un bugünkü Pişpek yakınlarında olması çok muhtemeldir. Bazı Rus bilginleri, Pişpek'in batısındaki Çola-Kazak harabeleri ile birleştirmek istemişlerdir [28]. Bu birleştirme tabiidir ki nihayet bir tahminden ibarettir. Çola-Kazak kalesi, iç ve dış kaleden meydana gelmiştir[29]. Şehrin etrafı geniş bir ziraat sahası ile çevrilmiş ve bu saha dış duvarların içinde kalmıştır. Surlar içinde, Çinlilerin Tang sülâlesine ait paralar ele geçmiştir. Göktürk çağında, VII. asırda kurulduğu anlaşılan bu şehir, XII. asrın içine kadar devam etmiş ve ondan sonra boşalmıştır.

Alamedin suyu, Pişpek'ten kuzeye doğru akar. Bu su üzerinde de Karluk devrinde iskân edilmiş bazı yerler görülür. Bu küçük şehirciklerin de, küçük birer kalesi ve etraflarında da ziraat bölgeleri vardı [30]. Alma-Ata'ya giden önemli yol buradan ayrılırdı. Bu sebeple Karluk devrinde, bu yol üzeri de iskân edilmişti. Bu şehirlerden en önemlisi Çumış idi.

Çumış bölgesinde, büyüklü küçüklü dört harabe vardır[31]. Bunların hepsi de Karluk çağında kurulmuş, Karahanlılara

[25] Kojemyako, s. 158. Pl. 65.

[26] Aynı esr., aynı yer.

[27] Minorsky, Aynı esr., s. 292.

[28] Bernştam, MİA, 14, s. 25 vd.; *arheologiçeskiy oçerk Severnoy Kirgizii*, Frunze, 1941.

[29] MİA, 14, Pl, III, 2; Koemyako burasını Klyuçev adı ile adlandırıyor.

[30] Kojemyako, s. 125 vd., pl. 30.

[31] Kojemyako, s. 111, 137-141. P. P. Ivanov, Trudı Inst. Ist., Kirg. AN, III, 1957, s. 102-106; Terenojkin PİDO 1935 5-6 s. 139.

ait iskân yerleridir. IX. asırda kurulan bu kasabalar, XII. asırdan sonra terkedilmişlerdir. Bilhassa Çumış adı ile anılan bir harabenin surları, çok muntazam bir dörtgen şeklini arzeder. Gene dörtgen şeklinde yapılmış olan iç kalesi de, açılan su hendekleri ile iyice tahkim edilmişti.

Novopokrovsk diye, rusça adı ile anılan ve Pişpek'den Tokmak'a giden yol üzerinde bulunan bir harabe, Göktürk çağında kurulmuş olmakla beraber, bilhassa Karluk devri için önemli eserler ihtiva etmekte idi [32]. Bu yerin yakınlarında Göktürk çağına ait, ölülerin atlarla beraber gömüldükleri göçebe Türk mezarlarına da rastlanmıştı [33], Karahanlı devrinde de önemli bir merkez olduğu anlaşılan bu şehirde, uygurca yazılar [34] ve arapça yazılmış mühürler ele geçmiştir [35]. Şehrin, etrafı burçlarla süslenmiş, dik dörtgen şeklinde bir kalesi ve yakınlarında da, muntazam bir şekilde açılmış kanallarla sulanan bir ziraat bölgesi vardı.

Sarıg, bugünkü Pişpek'in doğusunda, rusların Krasnaya-Reçka (Kızıl-Su) dedikleri şehir harabesidir. Kasaba bir oba içine kurulmuş ve güneyi tepelerle çevrilmiştir. X. ve XI. asırlarda yapılmış olan bu surlar, 2 km. kadar bir uzunluktadır. Kalenin iç kısmı, araları duvarlarla ayrılan başlıca üç bölüme bölünmüştür [36]. Göktürk çağında, şehrin güneyinde ateşperest Soğdak'lar oturuyorlardı. Bu sebeple aynı yerde bir Soğdak sarayı da bulunmuştur. Bu sarayın içindeki mezarlarda, ölülerin kemikleri Zerdüşt dinine göre ossuariumlar içine konmuştu [37]. Buluntulara bakılırsa, tepeler VI. asırdan itibaren iskân edilmeğe başlanmıştı. Fakat asıl şehrin kuruluş tarihi, VIII. asra, yani Göktürk çağının sonuna ve Türgeş devrine rastlar. Sarıg'ın güney batısındaki bir kervansarayın içinde, Karahanlı hükûmdarı Arslan Han'a ait sikkeler bulunmuş-

[32] MİA 14, s. 90-91; Kojemyako, s. 107-111, Pl. 19; Trudı, 4, 1958, s. 147; Barthold, *Otçet*, s. 20 vd.

[33] MİA, 14, s. 91.

[34] Bernştam, *Novıe epigrafiçeskie nahodki iz Semireçya*, EV, II, s. 36 vd.

[35] A. İ. Terenojkin, Aynı esr., s. 140. vd.

[36] MİA, 14, s. 10-14, Pl. VIII; Kojemyako, 71; Terenojkin, Aynı esr., s. 140 vd.

[37] Sarıg Ossuariumları için bk. MİA, 14, s. 34; Barthold, *Otçet*, 20.

tur. Kervansarayın yapı tarzı Karahanlı devri ile ilgilidir. Aynı yerde, üzerinde Uygurca el yazıları bulunan pişmiş toprak parçaları da ele geçmiştir[38].

Sarıg'da bulunan bazı müslüman mezarlarında, halâ göçebelerin ölü gömme adetlerinin câri olduklarını görüyoruz. Bu mezarlarda ölüler, süs eşyaları ile birlikte gömülmüşlerdi[39]. Bu da bize gösteriyor ki Karahanlıların resmen islâmiyeti kabul etmiş olmalarına rağmen, halâ eski an'aneleri halk içinde yaşamakta idi.

Yakalıg şehri, Yaka-Kent veya Kısmıçi adı ile de anılır. Çu nehrinin üzerinde kurulmuş olan bu şehir, oldukça geniş surlarla çevrilmiştir[40]. Evler umumiyetle samanlı kerpiçten yapılmıştır. Burada bulunan en önemli eserler, VIII. asra ait bir Türgeş parası[41] ve Göktürk çağına ait düz kaplar, bronz bilezikler, demir bıçaklarlardır. Yakalıg'da ateşperestlere ait topraktan yapılmış insan ve hayvan figürlerinin de bol olması, buradaki Soğdak kolonisinin kesif olduğunu bize göstermektedir[42]. Göktürk çağında kurulup inkişâf eden bu şehir[43], Timurîler devrine ait eserleri de ihtiva etmekte idi[44] (s. 169).

Burana şehrinin adı, arapça minare kelimesinin Kırgızca telâffuzundan ibarettir[45]. Burana'da bir çok islâmî abide vardır[46]. İslâmî abideler burada eserimizin konusu içine girmemektedir. Nedense Karluk ve Göktürk çağına ait eserlere rastlayamamaktayız. Bu sebeple Burana'nın, Karahanlılar devrinde kurulmuş bir şehir olması çok muhtemeldir.

Balasagun, Kaşgarlı Mahmud'un Kuz-Ordu veya Kuz-Uluş adı ile andığı meşhur şehirdir. Biz burada yalnızca

[38] Bernştam, *Uygurskaya epigrafika Semireçya*, EV, II; MİA, Pl. 27.
[39] MİA, 14, s. 46-47, Pl. XIII.
[40] Şehrin pilânı için bk. MİA, 14, Pl. III, 3.
[41] MİA, 14, Pl. XXVII, 1.
[42] MİA, 14, Pl. XVII, 2-5.
[43] Bernştam, *Arheologiçeskiy oçerk* s. 83-84.
[44] MİA, 14, s. 27, 58.
[45] Burana için bk. Z. Togan, İslam Ansiklopedisi, II, s. 269 vd.
[46] Bu abideler için bk. Bernştam, *Arheologiçeskiye pamyatniki Kirgizii*, M. -L., 1950, s. 42; MİA, 14, 11; *Başnya Burana*, Frunze, 1946; Barthold, *Otçet*, s. 20-41; N. Yadrintsev, Zapiski AN, 52, 2, 1886, s. 154-159; PTKLA, 1896, s. 42-43; B. Denike, *Iskusstvo Sredn. Azii*, s. 15 vd.

Balasagun'da bulunan, islâmiyetten önceki devirlere ait eserleri Türk kültür tarihi bakımından kıymetlendireceğimizden, şehrin genel tarihi ile ilgilenmeyeceğiz[47]. Balasagun'un, Tokmak şehri yakınındaki Ak-Peşin harabeleri ile aynı olabileceğini ilk defa W. Barthold ileri sürdü[48]. Biri diğerinin yakınında, Büyük ve Küçük Ak-Peşin adı ile anılan bu harabeler, bir çok bilginler tarafından ziyaret edilmiş ve kazılmıştır[49]. Balasagun şehrinde, diğer Çu havzası kasabalarında olduğu gibi, Göktürkler, Karluklar ve hatta Karahanlılar devrinde geniş bir Soğd kolonisinin yaşadığını görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud bile, Balasagunluların Soğdça ve Türkçe konuştuklarını yazmaktadır[50]. Bu sebeple, Balasagun şehrinin kültür hayatı tetkik edilirken, Soğdakların mevcudiyeti de nazarı itibare alınmalıdır. Diğer yandan, şehrin Çine giden ticaret yolu üzerinde bulunması sebebile, bilhassa Göktürk çağında, Buda dinine mensup ahali de burada yaşıyordu. Balasagun, bir kaç defa Çin hakimiyeti altında da bulunmuştu. Ayrıca Kara-Hıtay devletinin merkezi olması sebebile, Kara-Hıtay'ların gelişine kadar, bir Müslüman-Türk şehri olarak inkişâf etmiş iken; Kara-Hıtay'lardan sonra, Uzadoğu'dan gelen dinlerin ve kültürlerin istilâsına uğramışdı. Balasagunun geçirdiği bu tarihî devrelerin ışığında hareket ettiğimiz takdirde, bu şehirdeki Türk kültürü ile yabancı unsurları birbirinden ayırmamız gerekmektedir. Karabalgasun'da bulunan her eser Türk kavmi ile değil; ancak tarihi ile ilgilidir. Çünkü bunları yapanlar Türkler değil; onları idare edenler Türklerdi. Türgeş Kagan'larına ait paraların şekli Çin, yazıldıkları alfabe Soğd ve dili ise Türkçe idi. Bu paraların çoğu da Balasagun'daki Buda

[47] Balasagun'un güzel bir tarihçesi için bk. Z. V. Togan, İslam Ansiklopedisi, II, s. 269-272.

[48] W. Barthold, *otçet*, Zapiski AN, ser., I, Nr. 4, Spb., 1897, s. 39-40; *K voprosu ob yazıkah Sogdiysko i Toxarskom*, Sbornik "İran", I, 1926, s. 36.

[49] M. E. Masson, İzv. Sredazkomstarisa, II, 1928, s. 27; A. İ. Terenojkin, *Arheologiçeskie razvedki*, PİDO, 1935, 5-6, s. 148-149; Bernştam, *Arh. oçerk Severn. Kirg.*, Frunze, 1941; MİA, 14, 1950; L. P. Kızlasov, Vestnik MGU, 1953, 11, s. 159 vd.; SA, 1954, 3, s. 90; KSİE, XXVI, 1956.

[50] Divan, I, 30.

mabedinde bulunmuştu[51]. Bu durum bize, dili ve kendisi Türk olan Türgeş Kaganının, Soğdak ve Uzakdoğulu olan tebaaları ile ne kadar anlaşmış ve onların tesirleri altında kalmış olduğunu gösterir. Gene aynı Buda mabedinde, tamamile Orta-Asyadaki göçebe Türklere mahsus silâhlar ve türlü aletler ele geçmiştir[52]. Orta-Asya şehirlerindeki günlük hayatta bu eserlerin yeri yoktu. Şehirlilerin aletleri, şekil ve tip bakımından tamamen ayrı idi. Bu göçebe aletlerinin burada ne işi vardı? Bundan anlaşılıyor ki, yavaş yavaş yerleşik hayata girmeğe hazırlanan göçebelerin, şehirlilerle sıkı temasları vardı. Balasagun, Doğu Türkistan'daki budist medeniyet ve san'atla, Batı Türkistan'daki ateşperest kültürün ortasında kalmış ve her iki âlemin medeniyet unsurlarını kendinde toplamıştı. Meselâ, Göktürk çağına ait, Balasagun'daki Budist Mabedinin çatısının ağaçtan olması ve mabedin genel pilâni, Ortaçağ Çin Budist mabetlerini hatırlatır. Aynı mabedin inşa tarzı, blok taşlar ve tuğla koyma şekilleri ise, Batı Türkistan'daki Zerdüşt mimarîsinin izlerini taşır. Balasagun'daki budist an'ane yalnız bir mabedin varlığı ile yetinmemiş; sonraki İslâm mimarisine de tesirler yapmıştır. Meselâ aynı mabedin kubbe şeklinin, İslâm kümbetlerinin prototipi olduğunu iddia eden Rus bilginleri vardır[53]. Gerek Göktürk çağında ve gerekse Kara-Hıtay'lar tarafından Balasagunda yaptırılan budist mabetlerinin inşa tarzları, pencere şekilleri vs., çok muhtemel olarak Tirmiz şehrindeki, XI-XII. asırlara ait islâm abidelerine de tesir etmişti[54].

Şehrin umumi pilânı, doğuda iç kale ve batıda da şehir kısmı olmak üzere, başlıca iki bölümden meydana gelmişti. Bu pilânın heyeti umumiyesi, Göktürklerin son devrinde ve Karluk çağında gelişmiştir. Surlar, bilhassa Karahanlılar

[51] Balasagunda bulunan Türgeş paraları için bk. O. İ. Smirnov, Uçeniya Zapiski Vost., 16, 1958, s. 541 vd.; A. M. Şerbak, Aynı yer, s. 561 vd.; Bu hususta tenkide muhtaç Kızlasov'un fikirleri için bk. Trudı Kirg. arh. -etn. exspeditsii, II, 1959, s. 196. :bk. s.

[52] Kızlasov, Aynı esr., s. 215, res. 44.

[53] Aynı esr., s. 188.

[54] İslâmî abideler için bk. B. N. Zasıpkin, *Arhitekturnıe pamyatniki Sredney Azii*, M., 1928, s. 277 vd.; ayrıca bk. Kızlasov, s. 198.

devrinde daha da genişlemiştir[55]. Yukarıda adı geçen, Göktürk çağına ait budist mabedi, Balasagun'un güney batısındaki bir tepede bulunmuştu. Aynı tepede Karluk keramiklerine de rastlanmıştır[56]. İç kalede, 760 senesine ait Çin paraları ve V-X. asırlara ait her türlü buluntular elde edilmiştir. Şehirde ve iç kalede çok muntazam açılmış caddeler de görülmüştür. Göktürk çağına ait Nestorî hıristiyan mabedi ile daha muahhar devirlere ait, Süryanî alfabesi ile yazılmış Türkçe kitabeler, şehrin doğu kısımlarında bulunduğuna göre, burasının Hıristiyan mahallesi olması ihtimal dahilindedir. Kara-Hıtay devrine ait iskân yerleri de şehrin doğu duvarı kenarında olmalıdır. Çünkü bu devre ait eserler hep doğuda bulunmuştur. Hülâsa edecek olursak, Balasagun'daki bizimle ilgili eserler, V-XIII. asırlara ait idiler[57]. Bu çağlarda, Balasagun'daki şehirli kültürünün yanında, bol miktarda göçebe eserlerine de rastamak mümkündü.

Küçük Ak-Peşin adı ile anılan küçük şehir harabesi, Balasagun'un 2 km. kuzey batısındadır[58]. Burası daha ziyade Karahanlılar devrine ait bir iskân yeridir. Elde edilen buluntular, yalnızca X. ve XII. asırlara aittir[59]. Gene Balasagun'un yakınındaki, Rusların Eski Pokrovsk dedikleri harabelerde de Göktürk çağına ait eserler bulunmuştur[60]. Kasabanın gelişme çağı, Karahanlılar devrine tesadüf eder. Bunlardan başka aynı bölgede Karahanlılara ait daha bir çok harabeler mevcuttur.

Talas'da Karluk çağı buluntuları

Karlukların Çu havzasına gelmeleri ile, Talas vadisinin en büyük şehri olan Taraz'daki İslâm kültürü, Karlukların göçebe ile an'aneleri mücadeleye başlamıştı. Taraz şehrinden doğuya gidilince, Karluk ülkesi ve Külân, Mirki gibi Karluk

[55] Muahhar surlar için bk. Kojemyako, s. 72, fig. 2.
[56] Kojemyako, s. 76.
[57] Aynı eser., s. 77.
[58] Aynı eser., s. 132.
[59] Aynı eser., s. 132.
[60] Aynı eser., s. 133.

şehirleri geliyordu[61]. Gene aynı sebepten olacak ki, Taraz'a "Karluk Kapısı" adı verilmişti[62]. İşte bu göçebe Karlukların varlıklarından dolayıdır ki, Talas vadisindeki Şarvaşlık adlı harabede, IX. ve X. asırlara ait eserler arasında bile pek az islâmiyet izlerini taşıyan buluntulara rastlanmıştır[63]. Taraz şehrinin içinde de, Karluk ve Karahanlılara ait keramikler bol miktarda görülmüştür. Bilhassa bu devre ait bir testi ocağı tetkike değer[64]. Yukarı Talas vadisindeki Hamukat, Atlah, Cuva-Tübe, May-Tübe; vadinin yukarısında Şelci, Susı, Kul ve Tekabket, Karluk kültürü ile ilgili buluntu yerleridir[65]. Göktürk devrinden beri, gerek Talas ve gerekse Çu vadilerindeki Soğdaklar arasında, günlük hayatları ile ilgili kültür farkları çok azdı[66]. Bunun gibi, bilhassa Karluk çağında her iki bölgedeki göçebe Türklerin de kültür ayrışmaları pek önemsizdi. Buna mukabil Taraz'daki mimarî tarzı ve keramik san'atı, islâmiyet dolayısı ile Batı Türkistan'la sıkı bağlar kurmuş ve Çu havzasından ayrılmıştı. Ancak Karlukların İslâmiyeti kabul etmeleri ve Karahanlı devletinin kurulması ile, Talas ve Çu havzaları arasında bir kültür birliği kurulabildi. Fakat bu birlik, Karluklara ait bahsimizde de söylediğimiz gibi, yalnızca İslâm kültürünün lehine neticelenmedi; aynı zamanda göçebe ve Doğu Türkistan'daki Türk kültürü de Karluk kapısını, yâni Taraz'ı aşıp İslâm ülkelerine girdi.

Tanrı dağlarında Karluk buluntuları

Karluk devrine ait iskân yerleri, yalnızca yukarıda saydığımız Çu havzasındaki şehirlerden ibaret değildir. Isıg-göl'ün batısındaki Cargelan şehri de, hem Göktürk ve hem de Karluk ve Karahanlıları içinde barındırmış bir şehirdi[67]. Isıg-göl'

[61] Bernştam, Külân ve Mirki şehirlerini Çu havzasının batısında bulunan bazı harabelerle birleştirmiştir. Fakat bu nazariye kuvvetli delillere istinat etmemektedir: MİA, 14, s. 22 vd.

[62] Minorsky, Aynı esr., s. 119.

[63] Rempel, Trudı Inst. Ist. arh. i etn., I, 1956, s. 69.

[64] Ratseviç, Aynı yer, s. 76-83.

[65] Bernştam, VDİ, 2, 9, 1939; MİA, 14, s. 25.

[66] Barthold, Four studies, s. 83.

[67] MİA, 26, s. 97-98.

ün batısındaki Cumgal şehri, bilhassa bulunan çanak ve çömleklere bakılırsa, XIXII. asırlara ait bir şehir olmalıydı [68]. Onun doğusundaki Aşağı-Barshan harabeleri, VI. asırdan başlamak suretile, XII. asrın sonuna kadar bütün kültür katlarını açık olarak ihtiva etmekte idi. Daha Güneydeki At-Baş bölgesinde de Karluk şehirleri vardı[69]. Bilhassa Narın nehrine dökülen At-Baş suyu ile Arpa suları arasındaki yerlerde, Karluklara ait iskân sahaları oldukça sık olarak görülür. Bu bölgedeki Karluklara ait en önemli buluntu yeri, Şirdak-Beg'-dir[70]. Cergetal'da da önemli Karluk kurganları bulunmuştur[71]. Daha batıya gidecek olursak, bugünkü Kazarman yakınlarındaki Çaldıvar kalesinin de gelişme devri Karluk çağıdır[72]. Bu iskân yerlerinin çoğunu Göktürklere ait bahsimizde izâh ettiğimizden, burada teferruat üzerinde daha fazla durmayacağız (bk. s. 172).

Bilhassa Balasagun ve Tokmak gibi yerleşik Karluk merkezlerinin güneyinde ve Isıg-göl'ün batısında bulunan yaylalardan, Kızart, Koçkor ve Cuvan-Arık vadileri, göçebe Karlukların yaşadığı bölgelerdi. Bu dolaylardaki Karluk kurganları, bir nev'i Göktürk kültürünün devamı mahiyetinde olduklarından, her iki devri birbirinden ayırmak oldukça güçleşmektedir. Bununla beraber, Kök-Bulak kurganlarındaki X-XII. asırlara ait buluntuları, Göktürk çağından kesin olarak ayırabilmekteyiz[73]. Gene Isıg-göl'ün batısında, Çolpon bölgesinde, Altın-Arık kurganları arasında da, Karluk mezarlarına rastlanmış[74] ve Çolpon'un az kuzeyindeki Koçkor'da da önemli Karluk eserleri elde edilmiştir. Muhtelif bilginler tarafından ziyaret edilen ve Orta-Asya kültür tarihinde çok meşhur olan Koçkor veya Koçkar [75], VI-IX. asırlara ait göçebe Türklerin önemli bir buluntu yeri idi.

[68] Aynı esr., s. 98.
[69] Aynı esr., s. 102.
[70] Aynı esr., s. 103-108.
[71] A. K. Kibirov, Trudı Kirg. Arh. Etn. Ekspeditsii, II, 1959, s. 47.
[72] Aynı esr., s. 98.
[73] Aynı esr., s. 76.
[74] Aynı esr., s. 75 vd.; Kibirov, Aynı esr., s. 65.
[75] Koçkor'da yapılan ilk önemli kazı, A. M. Fetisov'undur: *Raskopki v Semireçenskoy oblasti*, OAK, za 1891 g., Spb., 1893, s. 109-117; MİA, 26, s. 68 vd.; En yeni kazılar için bk. Kibirov, Aynı eser., s. 69 vd.

Çu nehrinin kollarının kaynaklarını aldıkları dağlardan biri olan Susamır silsilesi buluntuları, gerek Göktürk ve gerekse Karluk çağında, göçebe Türklerin sürülerini yaydıkları dağlar üzerinde elde edilmeleri sebebile, hususi bir önem taşırlar[76]. İri-Su kıyısındaki bir taş ninenin yanında açılan dört Karluk mezarında, ölüler kerpiçten yapılmış bir bölme içine konmuş ve iskeletlerin başları da kuzey yönüne yerleştirilmişlerdi. Mezarın kerpiçle örülmesi, bize Çatkal ve Çu havzasındaki göçebe Karluk mezarlarını hatırlatmaktadır[77]. Kerpiçle mezar yapmak adeti, biraz da henüz yeni yerleşmiş Karluklara mahsus bir an'ane idi. Bundan anlaşılıyor ki, ölülerin halâ göçebe adetlerine göre gömülmelerine rağmen; mezarları şehirdeki yapı tarzına uyularak kerpiçten yapılıyordu. Susamır dağlarındaki Tunuk şehrinin de bir Karluk iskân yeri olduğu anlaşılmaktadır[78]. 600×600 m. büyüklüğünde bir kalesi olan Tunuk, İri-Su nehri kenarında kurulmuş ve etrafı da geniş bir ziraat sahası ile çevrilmişti. Şehrin, XIII. asra kadar insanları barındırdığı anlaşılıyor[79]. Bu izahattan da anlaşılıyor ki, Göktürklerin yaylası olan Susamır, Türk çağından itibaren iskân edilmeğe başlanmış ve Çingiz istilâsı ile de boşalmıştır.

Çatkal silsilesi, Fergana'nın kuzey batısını baştanbaşa kaplayan bir yayladır. Aynı adı taşıyan ve Talas ile Çatkal dağlarını birbirinden ayıran vadi de, Göktürk ve Karlukların sürülerini yaydıkları bir yerdir. Çatkal'ın kuzeyinden akan ve Çatkal suyunun kıyısındaki Tyuzaşu, Çatkal'ın kollarından Ak-Su üzerindeki Aygır-Cal, gene Çatkal vadisindeki Çaar-Taş, Çukurcak, Salık-Bulak gibi buluntu yerleri, yalnız Karlukların değil[80]; Göktürk çağına ait göçebe Türk kurganlarını da ihtiva eden yerlerdir. Bu bölgeden geçen ve Tanrı dağları ile Fergana'yı birbirine bağlayan ticaret yollarının da, göçebelerin buralara sızmalarına yardımı olmuştu.

[76] A. K. Kibirov, *O nekotorıh itogah arheologiçeskiy obsledovaniya Susamıra*, Trudı Kirg AN, Inst. Ist., 1, 1955, s. 128.

[77] MİA, 14, s. 34; Kibirov, *Arheologiçeskiye pamyatniki Çatkala*, Trudı Inst. Yazıka i Lit., Kirg AN, 5, 1955.

[78] Kibirov, Aynı esr., s. 134.

[79] Aynı esr., s. 135.

[80] Kibirov, Çatkal, s. 17-28.

Çatkal'ın kollarından olan Çakmak-Su'yun kıyıları, göçebe Türk kurganlarının çok bulunduğu bölgelerden biridir[81] Burada da Göktürk çağı ile Karluk mezarları birbirine karışmış bir vaziyette idi[82]. Rus bilginleri de bu mezarların, buralarda sürülerini otlatan Göktürk ve Karluklara ait olduğunda müttefiktirler[83]. Karluk mezarlarındaki çanak ve çömlekler, Göktürklerinkine nazaran daha inkişâf etmiş bir durumdadırlar. IX-X. asra ait Çatkal buluntuları, Çu vadisindeki Karluk eserleri ile de benzerlik gösterirler[84]. Karluk kurganlarının yanında, Karahanlılara ait mezarlar da bulunmuştur. Bu bölgede, bilhassa Karahanlılar çağında bir çok yeni iskân yerleri kurulmuştu. Bunlar arasında, Uy-Bulak, Çançar-Han, Külbes-Han, adları burada zikredilmeğe değer yerlerdendir.

[81] MİA, 26, s. 202-206; Kibirov, Aynı eser., s. 28 vd.
[82] Kibirov, Aynı eser., s. 36 vd.
[83] Aynı esr., s. 37; Bernştam, SA, XI, 1949, s. 367.
[84] Kibirov, Aynı eser., s. 47.

XVII.
OĞUZ ŞEHİRLERİ

E. İ. Ageveya, *K istorii izuçeniya arheologiçeskih pamyatnikov srednego teçeniya Sir Dari*, İzv. ANKaz, arh., 2, 1950, s. 135-142.(Çimkent'ten Çili ve Karatav'a kadar buluntular hk.); Ageyeva ve G. İ. Patzeviç, *İstorii osedlih poselenii i gorodov yujnogo Kazahstana*, Trudı İnst. arh. i etn., T. 5, arh., 1958, s. 3-210; Ageyeva i L. Y. Malovits, İzv. KazAN, arh., 2, 1950; W. Barthold, *Otçet o poezdke v srednyuyu Aziyu s nauçno selyu v 1893-94 gg.*, Zapiski Akad. Nauk, Spb., ser. 8, 1, 1897; *Dogadka o proşlom Otrara*, Turkestanskie vedomosti, 1900, nr. 3; A. N. Bernştam, *Pamyatniki starini Talasskoy dolinı*, Alma-Ata, 1941; *Problemı drevney istorii i etnogeneza Yujnogo Kazahstana*, Izv. KazAN, 2, 1952; E. K. Betger, rospis *statyam i zametkam po arheologii i istorii Sredney Azii*, Turkesnskie Vedomosti, 23 Apr. 1870; A. P. Fedçenko, *Zametki o stepi Kızıl-Kum* İzv. Turkestan. otd. Russk. geog. obş., 2, XII, 1912, s. 242; B. M. Florinskiy, Arheologiçeskiy Muzey Tomskogo Universiteta, Tomsk, 1893; A. K. Geins, *Sobranie literaturnıh trudov*, II, SPb., 1898, s. 225, 262, 266; V. D. Gorodetskiy, *K arheologii Şimkentskogo Uezda*, İzv. Turk. otd. Russk. geogr. obş., Taşkent, 15, 1922, s. 99-108; B. N. Grakov, *Blijaysie zadaçi arheologiçeskogo izuçeniya Kazahstana*, Alma-Ata, 1930, s. 9; G. B. Grigoryev, *Kaunçi-Tepe*, Taşkent, 1940; *Jivopisnaya Rossiya*, Spb. X, 1884, s. 1133; V. D. Jukov, *Arheologiçeskie nablyudeniya na trasse Bolşogo Ferganskogo Kanala*, İzv. UzbAN, 1940, 10, s. 25; V. A. Kallaur, *Drevnie mestnosti Aulie-Atinskogo uezda na drevnem karavannom puti iz Taraza*, PTKLA, 9, Taşkent, 1904, s. 1-9; İ. A. Kastanye, *Drevnosti Kirgizkoy stepi i Orenburgskogo kraya*, Trudı Orenb. uç. arhiv. kom., 22, Orenburg, 1910; K. A. Klare i A. Çerkasov, *Drevniy Otrar i raskopki, proizvedenye v razvalinah ego v 1904 g.*, PTKLA, IX, Taşkent, 1904, s. 13; V. A. Kolosovskiy, *V Karatavskih gorah Şimkentskogo uezda*, PTKLA, VI, Taşkent, 1901, s. 89-97; P. A. Komarov, *O Boroldayskih pismenah*, PTKLA, X, Taşkent, 1905; N. V. Kovalev, *Ostatki drevney kulturu v gorah Ala-tau Şimkentskogo uezda*, Turkestanskie vedomosti 1906, 46; P. P. Lerh. *Arheologiçeskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g.*, Spb., 1870; *Arheologiçeskiye* issledovaniya *v Turkestanskom krea v 1867 g.*, OAK, za 1867 g., Sbp., 1868; N. Lıkoşin, *Dogadka o proşlom Otrara*, Turkestanskie vedomosti, 1899, 94; *Oçerk arheologiçeskih izıskaniy v Turkestanskom krae*, SAV, 1896, 6, s. 1-33; 9, s. 1-26 ; L. Ya. Malovitskaya, *Tamdinskiy kurgannıy mogilnik*, İzv. KazAN, 2, 1950, 67, s. 119-121; A. H. Margulan, *Osedbe poseleniya VIII-XIII vv. na severnih sklonah Karatau*, İsv. KazAN, 1, 1948, 46, s. 109-115; M. E. Masson, *Starıy Sayram*, İzv. sredazkomstarisa, Taşkent, 3, 1928, s. 23-42; *Mavzeley, Haca Ahmede Yasevi*, Taşkent, 1930; *Monetnıe nahodki*, Materialı uzkomstarisa, 5, Taşkent, 1933, s. 18; OAK, za 1888 g., Spb., 1894, s. 44; OAK za 1898, Spb., 1900, s. 78; OAK za 1900, Spb., 1902, S. 124; N. P. Ostroumov, *Arheologiçeskaya poezdka v*

selenie Mamaevky, PTKLA, IV, Taşkent, 1899, S. 119-137; P. İ. Paşino, *Turkestanskiy kray v 1866 g.*, Spb., 1868, s. 59-61; G. İ. Patseviç, *Otçet ob arh. razvedke v Cuvalinskom rayone Yujnogo Kazahstanskoy oblasti v 1939 g.*, İzv. KazAN, 1, 1948, 46, s. 92-97; PTKLA, IV, Taşkent, 1899, s. 118-137: E. T. Smirnova, PTKLA, III, 1898, s. 178; PTKLA, II, 1897, s. 1-14; A. O. Rudnev, *Zabroşennıy ugolok*, Turk. Vedomosti, 1900, s. 15; -, PTKLA, V, 1900, s. 57-62; -A. A. Spitsın, *İz kollektsiy İmparatorskogo Ermitaja*, Zapiski otd. Russ. i Slav. Russk. arh. obş., Spb., 1, VIII, 1908, S. 249-258; S. P. Tolstov, *Goroda Guzov*, SE, 1947, 3, s. 66; A. Yu. Yakubovskiy, *Razvalinı Sıgnaka*, Soobş. GAİMK, II, 1929, s. 123.

X. asırda, Sirderya'nın sağ ve sol sahilleri, Kara-Tav'ın güneyi Oğuzlarla meskûndu. Bu bölge, Göktürk Devletinin kurulması ile gelişmeğe başlamış ve meskûn yerlerin sayısı birdenbire artmıştı. Karluk çağında, yani VIII. asrın sonu ile IX. asırda büsbütün büyük bir inkişâfa mazhar olan bu bölge, büyük oğuz kitlelerini barındırabilecek sayıda şehir ve köylere sahip olmuştu. Bu Oğuz ülkesini, bölgelere ayırarak ve eski şehirlerini birer birer inceleyeceğiz :

Otrar (Yangı - Kent) bölgesi

Otrar bölgesindeki harabelerin durumunu, tarihin gidişi içinde rakamlarla hülâsa edecek olursak, karşımıza şöyle enteresan bir netice çıkar: VII. asırda, yani Göktürk çağında, Otrar bölgesinde 10 müstahkem kale vardı. VII. ve IX. asırlar arasında bu kalelerin sayısı 14 e çıkmıştı. X. ve XII. asırlar arasında ise, bu bölge büyük bir inkişâf devresine erişmiş ve kale sayısı 24 e yükselmişti. XIII. asırda inhitat devri başlamış ve içinde insan yaşayan yalnızca 4 meskûn yer kalmıştı. Aynı bölgede, X-XII. asra ait 13 kervansaray tespit edilmiş iken; XIII. asırda bunlardan ancak iki tanesinin halükârda olduğu görülmüştür. Bu rakamlar bize göstermektedir ki, bu bölge Kara-Hıtay devletinin kuruluşu ve bilhassa Çingiz istilâsı ile boşalmağa yüz tutmuştu. Bu yerlerden bazıları, XII. asrın sonlarında, insanlar tarafından terkedilmiş ve bazıları da zamanımıza kadar büyük veya küçük birer iskân yeri olarak gelmişti. Bu bahsimizin konusu, yalnızca X-XI. asra kadar olan devre içindeki buluntulardır.

Otrar şehri, Oğuzlar devrinde, Yengikent veya Yangıkent adı ile anılmakta ve Oğuz Yabgu'larının kışlağını teşkil

etmekte idi[1]. Bu şehir, Etftalitler çağında çok önemsiz bir iskân yeridir. Burada daha önceki devirlere ait buluntular ele geçmemiştir. Şehrin inkişâf devri, V. ve VIII. asırlar arasına, yani Göktürk ve Türgeş çağına tesadüf eder[2]. Otrarın 400×300 m. büyüklüğünde bir iç kalesi ve oldukça da geniş duvarları vardır. Şehirde, şimdiye kadar ilmî bir kazı yapılmamıştır. 813-818 de Arap istilâsına uğrayan şehir, X. asırda tekrar inkişâf etmiş ve öyle anlaşılıyor ki, en mes'ut devrini Karahanlılar zamanında yaşamıştır. Mogol istilâsı sırasında uğradığı felâketin izlerine halâ rastlanır. Kervansarayının temellerinin ne zaman atıldığı henüz tesbit edilememiştir. Otrar şehri, muhtelif yönlerden bir çok bilginler için enteresan bir tetkik konusu teşkil etmiştir[3].

Altın-Tepe harabeleri, Otrar şehrinin 7 km. kuzey batısında bulunur. 950×500 m. büyüklüğünde bir dış duvara ve 100×160 m. lik bir de iç kaleye sahiptir. İç kale bir tepe üzerinde kurulmuştur. İlk katlarında, Eftalitlerden önceki devirlere ait eserler de bulunmuştur. Bu iskân yerinin kuruluş tarihi, Türk çağından evvelki devirlere aittir[4].

Tokay-Tepe, Otrar'ın 13 km. güney doğusunda küçük bir iskân yeridir[5]. Arıs nehrinin Sirderya'ya döküldüğü yerde ve Arıs'ın sağ kıyısındadır. Surlarının büyüklüğü 380×280 m. dir. Nehirden alınan sularla, şehrin etrafı hendeklerle tahkim edilmiştir. Kalenin ortasında sun'i bir tepe vardır. Bu şehrin de temellerinin çok eski olduğu ve Harezm'den türlü kültür tesirleri aldığı, elde edilen buluntulardan anlaşılmaktadır. Şehir X. asırda da mevcuttu.

Çaplak-Tepe adı ile anılan iki şehir harabesi tanıyoruz. Her ikisi de Otrar ovasındadır, Birincisi Otrar'ın 10 km. batısında[6] ve ikincisi ise gene Otrar'ın 15 km. güney doğusunda ve

[1] Faruk Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar*, s. 135.

[2] Ageyeva, Trudı İnst. arh. i etn., 5, arh., 1958, s. 80.

[3] Otrar için bk. K. A. Klare, A. Çerkasov, PTKLA, IX, s. 13 vd. Barthold, PTKLA, IV, s. 171; K. A. Klare, *Drevniy Otrar*, s. 13 vd. Münakaşalar için bk. Bernştam, *Problemı drevney istorii* vs. , s. 87.

[4] Ageyeva, Aynı eser, s. 80.

[5] Aynı eser, s. 89, Pl. 35.

[6] Aynı eser, s. 88, Pl. 34.

Arıs suyunun sağ kıyısındadır[7]. Birinci harabede, X. asra ait buluntular ele geçmiştir. Buluntulara göre, burasının bir rib'at ve askerî garnizon olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. İkinci harabenin temelleri Eftalit devrinde atılmış ve İslâm istilâsı ile önemini kaybetmiştir. Bununla beraber burada da bazı müslüman mezarlarına rastlanmıştır.

Altın-Tepe, Otrar'ın 7 km. kuzey batısında bulunan küçük bir şehir harabesidir. Muntazam dik dörtgen şeklindeki dış duvarlarının büyüklüğü 950×500 m. dir[8]. Eftalitler çağında kurulmuş ve Göktürk çağında gelişmişti. Oğuzlar devrinde burasının meskûn olduğu biraz şüphelidir.

Pıçakçı-Tepe, Otrar'ın 4 km. güneyindedir. Bir tepe üzerine kurulan kalenin etrafındaki ova, Arıs nehrinden alınan kanallarla sulanmıştı[9]. Rus araştırıcıları bu kanalı, muazzam (majistral) olarak vasıflandırmaktadırlar. Elde edilen buluntulara göre bu şehrin Karluk ve Oğuz çağında meskûn olduğu anlaşılmaktadır.

Sütkent ve Çardarı bölgesi

Sütkent ve Çardarı bölgesinde, Göktürk çağından itibaren 9 harabe görülmeğe başlanmıştır. X. ve XII. asırda, bu bölgeler en parlak devirlerini yaşamışlardı. 11 harabe ve 4 kervansaray kalıntısı hep bu devreye aitti. XIII. asırda, meskûn yerlerin sayısı 8 e ve kervansaraylarınki ise 2 ye düştü.

Sütkent, tanınmış Oğuz şehirlerinden biridir[10]. Sütkent'te, biri büyük ve diğeri de küçük olmak üzere, duvarlarla çevrilmiş iki harabe vardı. Araştırıcılar tarafından, bunlardan büyüğüne Sütkent I ve küçüğüne de Sütkent II adı verilir. Sir deryanın sol kıyısında bulunan büyük şehir, 900×800 m. büyüklüğünde bir kaledir. Burçlarla ve kalın duvarlarla çevrilmiştir. Surların kuzey batısında, çok güzel tahkim edilmiş bir iç kalesi vardır. Gerek iç kale ve gerekse dış surlar, su hen-

[7] Aynı eser, s. 89, Pl. 36.
[8] Aynı eser, s. 83, Pl. 29.
[9] Aynı eser, s. 84, Pl. 34.
[10] Faruk Sümer, Aynı eser, s. 147; *Hudûd al-'Alam*, s. 118.

dekleri ile muhafaza edilmiştir[11]. Sütkent II ise 240×200 m. büyüklüğündedir. Duvarları da çok kalın olarak yapılmıştır[12]. Elde edilen buluntulara göre, Karluk ve Oğuz çağında geniş bir şekilde iskân edilen şehir, zamanımıza kadar gelmiştir. Oğuzlardan sonra Sütkent civarında terkedilmiş harabeler de vardır. Bunlardan bir kaçını burada kaybdetmeği faydalı buluyoruz :

Bayır-Kum, Sütkent'in 26 km. kuzeyindedir[13]. 300×200 m. büyüklükteki kalesi, çift duvarla tahkim edilmiş ve duvarlar arasından da geniş bir hendek geçirilmiştir. İçinde ayrıca müstahkem bir iç kalesi de vardır. Göktürk çağında kurulan bu iskân yeri, en parlak devrini IX. ve X. asırlarda yaşamış ve bundan sonra şehirde hayat sona ermiştir[14].

Ak-Tepe, Sütkent'in 25 km. yakınında ve Sirderyanın yatağı üzerindedir. 360×260 m. büyüklüğündeki şehir, VIII. ve X. asırlar arasında insanları barındırmış ve ondan sonra boşalmıştır[15].

Öksüz, Bayır-Kum yakınında ve Sirderya kıyısındadır. İki tepe üzerine kurulmuş, iç ve dış kaleleri vardır[16]. Bu iskân yeri çok eskidir [17]. Bununla beraber Karluk, Oğuz ve Karahanlı devirlerine ait buluntular, evvelkilerle mukayese edilemiyecek derecede çoktur. Şehir zamanımızda da insanları barındırmaktadır.

Kavgan-Ata, Öksüz'ün 25 km. kuzey batısında ve Balta-Kul adlı yerdedir[18]. Çok eski devirlerde, bir tepe üzerine kurulmuş ve duvarları çok tahribata uğramıştır. X. asırda parlak devrini yaşayan şehir, XIV. asırda da önemli bir yerdi.

[11] A. O. Rudnev, PTKLA, V, s. 57 vd.; Ageyeva, s. 12,,Pl. 59.
[12] Ageyeva, Pl. 60.
[13] Rudnev, Turkestanskie vedomosti, s. 15 vd; PTKLA, V, s. 57 vd. Ayrıca bk. A. P. Fedçenko, İzv. Turk. Otd. Russk. Geogr. Obş., 2, XII, s. 242.
[14] Ageyeva, s. 122, Pl. 61.
[15] Aynı esr., s. 118-119, Pl. 58.
[16] Aynı esr., s. 123, Pl. 63.
[17] Bernştam, Problemı, s. 84 vd.
[18] Rudnev, PTKLA, s. 57 vd.; Ageyeva, s. 125, Pl. 64.

Artık-Ata, Kavgan-Ata'nın 10 km. kuzeyinde, Ak-Kul adlı yerdedir[19]. Bu şehir de, bilhassa X. asırda gelişmiş ve Timurlular zamanında da önemini kaybetmemişti.

Buzuk-Tepe, Artık-Ata'nın yakınındadır. Buluntular, bu şehrin X. ve XV. asırlarda da var olduğunu göstermektedir.

Çardarı, Sütkent'in güneyinde ve Sirderyanın sol sahilindedir[20]. Bir tepe üzerine kurulmuş olan şehir, 310×240 m. büyüklüğündeki dış ve 140×120 m. lik bir iç kaleye sahiptir. Çift duvarlarla tahkim edilen kalenin, duvarları arasında su hendeği ve ortasında da bir tepe vardır. Buluntular, VIII. ve X. asırlara aitti[21] Şehir, zamanımıza kadar gelmiştir.

Ak-Tepe, Çardarı'nın 16 km. yakınında ve Sirderya'nın yatağı üzerindedir[22]. Vaktile Sirderyadan alınan sularla iç kalenin etrafı çevrilmişti. Buluntular, IX. ve XI. asırlara ait idiler.

Kara-Tav (Karaçuk)ın güneyi

Oğuzların meşhur yaylası Karaçuk, yani bugünkü Kara-Tav silsilesinin güneyi ile Sirderya arasında, Göktürk çağına ait başlıca üç iskân yeri vardı. VII. ve IX. asırlar arasında, bu bölgedeki şehirlerin adedi 11 e yükselmişti. X. ve XII. asırlarda, şehirlerin sayısı 9 a düşerken, yeni olarak 4 kervansarayın yapıldığı görülmektedir. XIII. asırda, inhitata doğru giden bu bölgede, artık kervansaraylar da kaybolmağa başladı ve ve X. asırdaki canlı hayat izleri yavaş yavaş silinmeğe yüz tuttu. Kara-Tav bölgesi de bir çok bilginler tarafından ziyaret edilmiştir[23].

Sıgnak veya Kaşgarlı Mahmud'a göre Suğnak şehri, Oğuzların meşhur kasabalarından biri idi[24]. Bir çok bilginler

[19] Ageyeva, s. 126, Pl. 65.
[20] Z. V. Togan, *Türk ili haritası.*
[21] A. P. Fedçenko, *Zametka*, s. 242 vd.; Ageyeva, s. 117, Pl. 56.
[22] A geyeva, s. 116, Pl. 55.
[23] Bibliyografyamızdaki A. K. Geins, P. P. Lerh, A. O. Rudnev, V. A. Kolosovskiy, A. H. Margulan, A. N. Bernştam'ın eserlerine bakınız.
[24] *Diavnü Lûgat it-Türk*, B. Atalay terc., I, s. 471.

tarafınd   ret edilen bu şehir[25], bugün Sunak-Ata denilen Çiyli ve Tümen-Arık arasındadır. Şehir, başlıca bir iç kale ve bir de geniş surlardan meydana gelmiştir. İç kalesi, 275×320 m. ve dış duvarları ise 650 ve 400 m. büyüklüğündedir[26]. Eftalitler devrinde de meskûn olan bu şehir, Göktürkler devrinde çok genişlemiştir. Göktürk ve Türgeş çağına ait buluntular, büyük bir yekûn teşkil ederler. Asıl inkişâf çağı, Mogol istilâsından sonra olmuş ve duvarları yeniden tamir edilmişti.

Savran da, Kaşgarlı Mahmud'un Sepren dediği Oğuz şehridir[27]. Sıgnak şehrinin güney doğusunda bulunan Savran, Sirderyanın sağ sahilinde bir tepe üzerine kurulmuş ve 800×550 m. büyüklüğünde bir surla çevrilmiştir[28]. Sur, burçlarla süslenmiş ve şehrin iki büyük kapısı halâ yerinde durmaktadır. Surun etrafı da su hendekleri ile çevrilmiştir. Buluntular, bilhassa Sıgnak'la büyük bir benzerlik göstermekte ve bu iki şehrin tarih boyunca hâli münasebette bulunduklarını izâh etmektedirler. Göktürk çağında kurulan şehir, Oğuz çağında çok inkişaf etmişti.

Mir-Tepe, Savran yakınında, surlarla çevrilmiş, küçük bir iskân yeridir. Elde edilen buluntular, X. ve XI. asra aittir[29].

İşkan, Yesi (Türkistan) şehrinin 25 km. kuzeyinde, Ata-Bay adlı bölgededir. Burasını, Makdisî'nin Şagilcan adı ile andığı şehirle birleştirmek isteyenler olmuştur[30]. Fakat bu birleştirmeler nihayet bir tahminden ileri gidememiştir. İşkan, Savran'la Yesi arasındaki kervan yolu üzerindedir. Kültür bakımından Savran'a bağlı olan bu yer, buluntulara göre, X. asırda ve Timurîler devrinde meskûndu.

Şornak-Tepe, Savran'ın 8 km. yakınında, dört köşe, küçük bir kaledir. Buluntular azdır ve iyi tarihlenememiştir. Kalenin yapılış tarzına bakılırsa, burası bir Oğuz şehri idi.

[25] Bibliyografyamızdaki şu müelliflerin eserlerine bakınız: Barthold, Kallaur, Kastanye, Lerh, Yakubovski.

[26] Ageyeva, s. 96, Pl. 38.

[27] Faruk Sümer, Aynı eser, s. 147.

[28] Savran hakkındaki en iyi rapor : P. Lerh, *Arh. Poezdka*, S. 22-23; B. M. Florinskiy, Arh. Muz. Tomsk. Univ., 1893.

[29] Ageyeva, s. 102, Pl. 40.

[30] A. K. Geins, Sobr. Lit. Trud., II, s. 262 vd.

Sadık-Ata-Tepe de Savran'ın yakınında idi. Göktürk çağında gelişmiş ve XI., XII. asırlara kadar insanları içinde barındırmıştı. Bu yer, Oğuzların Karnak şehri ile birleştirilmek istenmiştir[31]. İskân yerinin küçüklüğüne bakılırsa, Karnakla aynı olması az muhtemeldir.

Yesi şehri, Kara-Tav'ın güneyindeki en önemli Oğuz şehirlerinden biridir. Göktürk çağına ait izlere pek rastlanmamaktadır

Çuy-Tepe, Yesi'nin 8 km. güneyindedir. Buluntular, IX. ve XI. asra ait eserlerdir. Bu şehrin sulama kanalları da çok meşhurdur[32]. Surları sık olarak yapılmış, burçlarla süslenmiş ve iç kalesi de bir tepe üzerine kurulmuştur.

İkan harabeleri de, gene Yesi'nin yakınındadır. Orta büyüklükte bir kalesi vardır. İkan'ın hemen yanındaki Yanı-Asar harabeleri, daha eski bir özellik göstermekte ve burada Eftalit devri eserlerini bile bulabilmekteyiz.

Karaspan-Tepe, 850×600 m. büyüklüğünde, kalın surlarla çevrilmiş, önemli bir iskân yeridir. Ortasında, sun'i bir tepe üzerine kurulmuş iç kalesi vardır. Surların içinden bir kanal geçer ve şehir içinde bazı havuz izlerine de rastlanmıştır. Ele geçen buluntular, bilhassa IX. ve X. asırlara aittir. Şehrin hayatı XIV. asra kadar devam etmiştir[33].

Cuvan-Tepe, kültür katları bakımından Karaspan-Tepe'ye çok benzer. Cuvan-Tepe, oldukça iyi araştırılmış ve bir çok kazılar yapılmıştır[34]. Mamayev bölgesinden olan bu şehir, daha ziyade İsficâb kültür çevresine aittir.

Sayram'la Taraz arasındaki şehirler

Sayram şehri, Oğuzların sınırında idi[35]. Bu sebeple Sayram'ı bir Oğuz şehri olarak kabul edemiyoruz. Bunun la beraber,

[31] Ageyeva, s. 104, Pl. 42.
[32] Aynı esr., s. 94, Pl. 37.
[33] Aynı esr., s. 108, Pl. 48.
[34] Ageyeva, G. İ. Patzeviç, Otçet o rabotah, s. 33-60; N. P. Ostroumov, PTKLA, IV, s. 1.
[35] *Hūdud al-'Alam*, s. 311-312; Faruk Sümer, s. 134.

gerek Kaşgarlı Mahmud[36] ve gerekse İslâm Coğrafyacıları[37], Sayram'da çok miktarda göçebe ve yerleşik Türklerin yaşadıkları hakkında şahadet etmektedirler. Bu sebeple Sayram bölgesinin de kısa bir arkeolojik tasvirini yapmayı faydalı buluyoruz. Muhtelif çağların kültürlerini kendinde toplayan bu şehir[38], Göktürkler zamanında büyümüş ve Samanîlerin eline geçmişti[39]. Şehrin Göktürk çağı buluntuları hakkında, şimdiye kadar yazılmış bir araştırma yoktur[40]. Şimdiki Sayram kalesinin tasvirini de kitabımızın konusu dışında buluyoruz[41].

Bulak-Koval adlı kalede de, IX. ve XII. asırlara ait önemli buluntular ele geçmiştir[42]. Burası, Ak-Su nehrinin sol sahilindeki Man-Kend yakınındadır.

Turtkul-Tepe, Tül-Kubas yakınındadır[43]. Burada da IX. ve XII. asra ait Karluk ve Karahanlı keramiği bulunmuştur[44].

Cuvalin bölgesinde, üç şehir harabesi vardır[45]. Evliya-Ata ve Cambula yakın olan bu harabelerden birincisi, Göktürk çağında kurulmuş ve X. asırda gelişmiştir. Ondan sonra ikinci şehir önem kazanmış, Karluk ve Karahanlı devrinde gelişmiştir. Üçüncü şehir ise, XI. ve XII. asırda büyümüştür. Bütün bu şehirler, Sayram ile Evliya-Ata arasındaki kervan yolu üzerinde idiler.

[36] *Divanü Lûgat it-Türk*, I, s. 30.

[37] *Hudūd al-'Alam*, s. 119.

[38] W. Barthold, *Istoriya kulturnoy jizn Turkestana*, L., 1927, s. 68.

[39] Samanî devri buluntuları için bk. M. E. Masson, *Stary Sayram*, s. 23 vd.

[40] Bernştam, *Problemı*, 73, 74.

[41] Sayramın en güzel tasviri için bk. P. P. İvanov, *K voprosu ob istoriçeskoy topografii starogo Sayrama*, s. 151-170.

[42] Ageyeva, s. 131, Pl. 68.

[43] Aynı eser., s. 133-134, Pl. 69.

[44] Aynı eser., s. 138, Pl. 73.

[45] Aynı eser., s. 138-141.

XVIII.

KİMEK VE ÇİGİLLER

İrtiş havzasındaki kimek kültürü

N. Abramov, *Drevnıe kurganı i ukrepleniya v Semireçenskoy oblastyah*, IRA obş., 1872, VII, 2-3, s. 60-63; E. İ. Ageyeva, A. G. Maksimova, *Otçet pavlodarskoy ekspeditsii 1955 g.*, Trudı Kaz AN, Inst. Ist. Arh. 7, 1959, s. 32-58; Ageyeva, Margulan, *Arheologiçeskie rabotı i nahodki na territorii Kaz.*, İzv. Kaz. AN, s. 134; V. M. Florinskiy, *Topografiçeskiye svedeniya o kurganah Semipalatinskoy oblastey*, İzv. Tomsk. Univ., 1889, I, s. 6 vd.; A. H. Margulan, *Raskopki pogrebeniya voyna XIV veka v doline reki Nurı*, Trudı Kaz AN, 7, 1959, s. 251 vd.; M. E. Masson, *Serebryanıe monetı XIV veka*, Trudı Kaz AN, 7, 1959, s. 262-265; V. Nikitin, İzvestiya Arh. Kom., 1902 2, s. 103-111; OAK, za 1898 g., s. 59-60; W. Radlov, *Sibirskie drevnosti*, 1896; OAK, za 1866 g., XXI-XXII; *Materialı po arheologii Rossii*, 15, s. 57, 123.

Orta Asya'daki göçebe kültürü, İrtiş nehri boyunca kuzeye doğru sızmış ve bilhassa bugünkü Pavlodar bölgesini, Orta Asya kültür çevresi içinde mütalea etmek lüzumu hasıl olmuştur. Bu bölgenin kuzey Altayların batısında ve aynı arz derecesi üzerinde bulunması; ayrıca İslâmiyetin buraya geç ve az yayılması sebebile, bilhassa Aşağı İrtiş boylarında, göçebe kültürü uzun zaman yaşayabilmişdi. Bilhassa Macar ve Fin bilginleri, eski Fin-Ugor kültürlerinin doğu ucunu teşkil etmesi sebebile, buraya hususi bir ehemmiyet vermişlerdi. 1866 da Radlov, Pavlodar bölgesini gezmiş ve kazılar yapmıştı[46]. Ondan sonra da bir çok bilginler tarafından ziyaret edilen bu bölgenin, Altay dağlarındaki kültürlerle yakın bir ilgisi olduğu anlaşıldı. Atların insanlarla birlikte gömüldüğü mezarlarda, tokalar, kemer süsleri, aynalar, bilezikler, küçük çıngıraklar, dik dörtgen şeklindeki demir ok uçları, gerdanlık vs.ler[47], bir yandan Altayların tanınmış Göktürk kültür merkezlerinden Kudırge buluntuları ile benzerlik gösterirken; diğer yandan da Karlukların Çu havzasındaki kurganlarında ele geçen eserlerle mukayese edilebiliyorlardı[48]. Ormanlık bölge içinde

[46] W. Radlov, *Sibirskie drevnosti*, I, 3; *Materiali po arh. Rossii*, 15, SPb., 1894, s. 57, 123.

[47] OAK, za 1898, s. 59.

[48] E. İ. Ageyeva, A. G. Maksimova, Trudı Inst. Ist. Arh. i etn., arh. 1959, s. 33.

bulunan mezarlar, genel olarak ağaçlarla yapılmıştı [49]. Göktürk çağına ait mezarlarda, ölülerin başları güney doğuya doğru konmuştu. Şunu da unutmamalıdır ki bu bölge, Altay dağlarındaki Türklerden ne kadar müteessir olmuşsa, en az o kadar da Fin-Ugor kültürlerinden tesirler almıştı. Bol miktarda ele geçen balık motifleri, Fin-Ugor tesirlerini teyid eden delillerdir [50].

VIII. ve XII. asra ait mezarlarda da, insanlarla atlar beraber gömülmüşlerdi. VIII. asırdan itibaren, Mogolistan'daki Tola nehrinden, ta Rusyadaki Kama nehrine kadar uzanan Güney Sibirya'da, müşterek bir kültür doğmağa başlamıştı. Bu müşterek kültürün doğuşunda Göktürk hakimiyeti birinci derecede rol oynamıştı. X. ve XII. asırda kültür bağları daha kuvvetlendi. Hazar'ların kültür merkezi olan Saltovo da bu zincirin bir batı halkası idi [51] (bk. s. 228).

XIV. ve XV. asırda da, bu bölgede göçebe kültürü kaybolmamıştı. Meselâ Yamışevka kurganlarında halâ atlarla insanlar beraber gömülmüşlerdi [52]. Ölülerin başları da Göktürk çağında olduğu gibi, güney-doğuya doğru konmuştu.

Nura nehri buluntuları

Bugünkü Kazakistanın kuzeyinde, Karaganda şehri yakınlarındaki Nura suyu ile batısındaki Ala-Tav buluntuları, Kimek'lerin yaşadıkları bölgelerde ele geçmişti [53]. Muhariplere ait olan bu mezarlarda, ölülerin solunda, ağaç kabuklarından yapılmış tirkeşler ve eğri kılıçlar bulunmuştu [54]. Tirkeşler, ucu sivri ve yassı olmak üzere, av ve harp maksadı ile kullanılan muhtelif tipte oklarla dolu idi. Ayrıca tokalar, üzengiler ve türlü madenî süsler, bu kurganların özelliklerini teşkil ediyorlardı. Bu mezarların, Güney Rusyadaki Kıpçak kültürünün doğu ucunu teşkil etmeleri bakımından, mukayeseler sırasında daima Kuman kültürünün birinci derecede

[49] Ageyeva, Aynı eser., s. 46.
[50] Aynı eser., s. 47.
[51] Aynı eser, s. 51-56.
[52] Gryaznov, *Arh. issl.*, s. 30; Rikman, KSİİMK, 57, 1954, s. 90.
[53] *Hudud al-'Alam*, s. 99-100, 304-309.
[54] A. H. Margulan, *Raskopki pogrebeniya voyna XIV veka v doline reki Nuri*, Trudı Kaz AN, 7, 1959, s. 251.

göz önünde tutulmasına sebep oldu [55]. Kimek'lerin kültür alış verişleri yaptıkları diğer önemli komşuları da Kırgız'lardı. İslâm kaynakları da, Kimek'lerin kırgız adet ve an'anelerini almış olduklarını yazmaktadırlar [56]. Bu tarihî temaslardan dolayı, Kırgız ve Kimek eserleri arasında büyük benzerlikler göze çarpıyordu[57]. Diğer yandan IX. ve X. asırlara ait Altay kültürlerile de, akrabalık gösteriyordu. Bu kültürlerin başında, şüphesiz ki Srotski kültürü geliyordu (bk. s. 292). Nura suyu kurganlarında, bir ipekli parçası ile, Tarmaşirin'e (1326-1334) ait bir kaç sikke de bulunmuştu [58].

Isıg-göl'de Çigil mezarları

1959 da neşredilen raporlara nazaran, Isıg-göl'ün kuzeyinde, X.-XII. asırlara ait göçebe mezarlarına bol miktarda rastlanmıştı[59]. Elimizdeki tarihî kaynaklara göre, bu bölgede, aynı çağda, Çigil adı ile anılan ve Karlukların bir kolu sayılan göçebe Türk kabilesi vardı. Buluntular, Koy-Su ve Rusların Dolinka adını verdikleri yerlerde ele geçmişti. Türk kültür tarihi bakımından büyük bir ehemmiyeti haiz olan bu kurganların, bilhassa Altaylarda ve Yenisey-Kırgız bölgesindeki aynı devre ait buluntularla büyük bir yakınlık göstermesi, X-XII. ve hatta XIII. asırlarda Orta Asya'daki göçebelerin İslâmiyetin büyük tesirlerine rağmen, eski kültür ve an'anelerini muhafaza ettiklerini gösterir. Mezarlar, bazan tek ve bazan da çift olarak yapılmıştı. Ölülerin başları, umumiyetle kuzeye konmuştu. Göktürk çağının karakteristik silâhlarından üç köşeli ok ve mızrak uçları, üzeri pilâkalarla süslenmiş bel kayışları, oklar, bıçaklar, Kırgız ve Altay kültürlerindeki eşlerine benzeyen üzengi ve kaplar, bu kurganların başlıca Türk karakterini meydana getiriyorlardı. İşin asıl enteresan olan tarafı, iskeletlerde en ufak bir mongoloidlik izinin bile bulunmaması ve ölülerin Anadoludaki Türk tiplerine benzemesiydi. Koy-Su buluntuları, diğerine nazaran biraz daha yeni ve XII-XIII. asırlarla ilgili idi.

[55] Aynı eser., s. 252 ve 255.
[56] *Hudūd al-'Alam,* s. 100.
[57] Margulan, Aynı esr., s. 255.
[58] M. E. Masson, *Serebryanie monetı XIV veka,* Trudı Kaz AN, 7, 1959, s. 262-265.
[59] L. P. Zyablin, *Srednevekovıe kurganı na Isık-Kule,* Trudı Kirg. Arh.-Etn. Ekspeditsii, II, 1959, s. 139-154.

XIX.

UYGURLAR

Arnold, Sir Thomas, *Survivals of Sassanian and Manichaean art in Persian painting*, Oxford. Clarendon, 1924; Carter, Th. F., *The invention of printing in China and its Spread Westward*, New York, 1925; Foucher, A., *L'Art Greco-Bouddhique du Gandhara*, Paris, 1918; *The beginning of Buddhist art and other essays in Indian and Central Asian archeology*, London-Paris, 1917; Godard, A., J. Hackin ve J. Godard, *Les antiquités bouddhiques de Bamiyan*, II, 1928; Grünwedel, Albert, *Alt-Buddhisticshe Kulsiätten in Chinesisch-Turkistan*, Berlin, 1912, *Bericht über archäolog. Arbeiten in İdikutschari*, Abhdlg. d. Kgl. Bayer. Ak. d. Wiss. I. Kl. XXIV, Bd. I. 1906; *Altkutscha*, Berlin, 1920; Huth, A., *Die Musikinstrumente Ost-Turkestans bis zum 11. Jahrhundert n. chr.*, Berlin, 1928, 53; Laufer, B., *Der Cyclus der 12 Tiere auf einen altturkestanischen Teppich*, TP, 1909; Hedin, Sven, *Southern Tibet*, Stockholm, 1922; Le Coq, Albert von, *Chotscho*, Berlin, 1913; *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien*, 6 cilt, Berlin, 1922-1928, 7 cilt, 1938; *Bilderatlas zur Kunst-und Kulturgeschichte Mittelasiens*, 1925, 107 s. (silâh ve elbise tarihi hakkında, sathidir); *Auf Hellas Spuren in Ostturkestan*, Leipzig, 19 26; *Von Land und Leuten in Ostturkestan*, Leipzig, 1928; Müller, F. W. K., *Der hofstaat eines Uighurenkönigs*, Festschrift v. Thomsen Leipzig, 1012; Monneret de Villard, *Arte manichea*, R., 1923; Oldenburg, S. von, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya*, St. Petersburg, 1914; Pelliot, P., *Les fresques de Touen Houang et les fresques de Eumorfopoulos*, Revue des art Asiatiques, Paris, B: 5; *Trois ans en Asie Centrale*, Bulletin du com. de l'Asie Française, Janvier, 1910; *Rapport de M. P.* Pelliot sur sa mission en Asie Centrale (1906-1909), Comptes Rendus de l'Acad. Inscr. vs. 1910, 58 v.d.; *Les Grottes de Touen-Houang*, Paris, 1922-1924; Prip-Möller, *Chinese Buddhist Monasteries*, Kopenhag, 1937, 396 s; Radlov, W., *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Petersburg, 1892-1899, 118 levha (Birinci Uygur devletinin kültürü bakımından önemlidir); Stein, M. A., *Serindia*, 5 cilt, Oxford, 1921; *Sand-buried ruins of Khotan*, London, 1904; *Ancient Khotan*, Oxford, 1907; *Ancient Buddhist paintings from the Caves of the Thousand Buddhas*, London, 1921; *Ruins of desert Cathay*, 2 cilt, London, 1912; *Innermost Asia*, 4 cilt, Oxford 1928; Waldschmidt, E., *Gandhara Kutscha, Turfan*, Leipzig, 1925; Zaturpanskiy, Ch., *Reisewege und Ergebnisse der Deutschen Turfan-Expeditionen*, Orientalisches Archiv, III, Leipzig, 1913.

1. Uygurlar Orhon'da

Büyük Hun devletinden itibaren, Orhon ve Selenga nehri kıyılarından Aral gölü kenarlarına kadar yayılan ve zaman zaman muhtelif adlarla anılan bir Türk kavmine rastlıyoruz. Daha evvelce Töles ve daha sonra da Dokuz Oğuz adını taşıyan ve kendilerini diğer Türk zümrelerinden -meselâ Göktürklerden- ayıran bu kabileler[1], daha sonraki Uygur devletini kuracaklar ve Türk tarihinde çok önemli bir yere sahip olacaklardı. 744 senesinde, merkezi Orhon kıyılarında olmak üzere, Uygur devletini kuran bu Dokuz Oğuzlar , M. S. 840 senesine kadar bu bölgede yaşamışlardı. Kışları çok uzun ve ziraata da az elverişli olan bu bölge, yavaş yavaş Uygurları tatmin edemez olmuş ve Uygurlar ister istemez dikkatlerini güney bölgelerine çevirmişlerdi. Göktürkler zaman zaman Güneyden gelen türlü tesirlere mani olabilmiş ve Türk cemiyetinin yumuşamasının önüne geçebilmişlerdi[2]. Fakat Uygurlar güney iklimlerinden gelecek her türlü tesirlere peşin olarak kapılarını açmışlardı. Bunda, Uygur başkentinde bulunan Soğd'luların da büyük bir tesiri olmuştu. Uygurlar, Göktürk devletinin hem maddî ve hem de manevî mirası üzerine konmuşlardı. Göktürk alfabesi ile yazılan Uygur yazı dili, Göktürk devrindeki seviyesini pek aşamamıştı. Fakat sonradan temas edilen Güney kültürleri, Türk yazı dili ve alfabesini tamamen ayrı ve verimli bir gelişme yoluna sürüklemiş ve Türkçe, üç, dört alfabe ile yazılır ve okunur olmuştu. Artık Türk edebî dili, bir kaç taş yazıt üzerindeki edebî örnekler olmaktan kurtulmuş ve kütüphaneleri dolduran bir edebiyat ve kültür dili olmuştu.

Uygurların güneyde temas ettikleri başlıca kültürler, Çin ve Doğu Türkistan kültürleri idi. Uygurların Çinle olan temasları daha ziyade *siyasî* bir gaye gütmekte idi. Ellerinde de Maniheizm gibi kuvvetli bir din ve kültür silâhı vardı. Manî dinini kabul eden ve hatta rahiplik mevkilerini de

[1] Uygur kültürüne ait muhtelif meseleleri, ayrı etüdlerimizde incelemiş olduğumuzdan burada kaynakları vermeği lüzumsuz buluyoruz. Bu etüdler için bk. *İlk Töles boyları*, Belleten, XII, 1948, s. 795-833; *Uygurların menşe efsanesi*, D.T.C.F. Dergisi, VI, 1947, s. 17-24; *Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur*, Belleten, V, 1951, s. 361-379; *Uygur devletinin teşekkülü ve yükseliş devri*, Belleten, XIX, s. 331-376.

[2] Bu meselenin münakaşası için bk. O. Franke, *Geschichte*, II, s. 442.

ellerinde tutan Uygurlar, yavaş yavaş Çinin uzak bölgelerine kadar yayılıyorlar ve Mani mabetleri kurmağa, bu münasebetle de Mani dinini yaymağa çalışıyorlardı. Uygur Kaganı da bu din adamlarının faaliyetini siyasî nüfûz ve kuvveti ile destekliyordu.

Kuça ve Turfan gibi Doğu Türkistanın kültür merkezlerine karşı ise; Uygurların siyaseti tamamen ayrı bir mahiyet taşıyordu. Denebilir ki Uygur devletinin güney sınırı, bu şehirler ile yanyana idi. Kültür münasebetlerinin de Uygur devletinin teşekkül devirlerinden itibaren başlamış olması çok muhtemeldi. Uygurlar, bu şehirleri kendi himayeleri altına almışlardı. Zaman zaman Tibetlilerin bu şehirlere karşı olan hücumları da, çok kanlı olarak Uygur kaganı tarafından püskürtülmekte idi[3]. Doğu Türkistandaki bu kültür şehirleri için, Uygur ve Tibet rekabetinin epey devam ettiği anlaşılıyor. Bu şehirler için meydana gelen en büyük Uygur veTibet çarpışmaları, M. S 794[4] ve 805[5] tarihlerine aitti. Bu sonuncu çarpışma, bu bölgenin gelecekteki talihini oldukça açık olarak tayin etmişti. Görülüyor ki Turfan ve Kuça şehirleri, IX. asrın başlangıcından itibaren, Uygur hâkimiyeti altına girmeğe başlamıştı. Öyle anlaşılıyor ki Uygurlar, Doğu Türkistan şehirlerine karşı daha hürmetli ve daha muhabbet dolu olarak bakıyorlardı. Çünkü, Uygur manevî hayatını tanzim eden fikirler ve din adamları hep bu şehirlerden geliyordu. Bu sebeple de Doğu Türkistan şehirlerinde, meselâ Kuça'da, Uygurca vesikaları 840 senesinden çok evvel bulabiliyoruz[6].

Uygur kültürünün gelişmesinde Maniheizmin rolü

Uygurlar, M. S. 762 tarihinde, yani Bögü Kagan zamanında, Maniheizmi resmî din olarak kabul etmişlerdi[7]. Mani mezhebi, Suriyede doğmuş, İranda inkişaf etmiş ve bütün Orta Asya ve Çinde de yayılmıştı. Uygurların Moçak[8] dedikleri aslen İranlı olan Mani rahipleri Uygur başkentine gidiyorlar,

[3] Belleten, 75, s. 365.
[3] Belleten, 75, s. 362.
[5] Belleten, 75, s. 365.
[6] A. von Gabain, in Ankaradaki konferansında.
[7] Bu meselenin münakaşası için bk. Belleten, 75, s. 354-359.
[8] Bu meselenin münakaşası için bk. P. Pelliot, JA, 1913, I, s. 100.

ve Uygur Kaganı *Bögü*'ye resmen Mani dinini kabul ettiriyorlar [9]. Bundan sonra Karabalgasun şehrinde bir Mani mabedi yapılıyor, ayrıca Uygur Kaganı, önemli meselelerde daima Mani rahipleri ile müşavere ediyordu.

Mani dini, esas pirensipleri bakımından, Türklerin daima hareketli olan içtimâî düzenleri ve faal geçen günlük hayatları ile taban tabana zıt bir mahiyet taşımakta idi. Maniheizm'e göre, akşam yemeğinden başka yemek yemek yasak idi. Bu dini kabul edenler, daima sebze yiyorlar ve kat'iyen süt içmiyorlardı. Halbuki süt ve et Türklerin ana gıdaları idi. Büyük Mani rahipleri, yerlerinden bir kaç sene kımıldamazlarmış. Küçükleri ise, bu dini yaymak için mütemadiyen geziyorlarmış. İslâm kaynakları, *Maniheizmin Uygurları gevşettiğini ve cesaretlerini körlettiğini yazarlar* [10]. Gerçekten ise, Maniheizm, tüccarlara ve şehirlilere mahsus bir dindi. Koyun ve at sürlerinin peşlerinden giden; kışın kışlaklara inip, yazın yaylaklara çıkan ve tabiatın her türlü zorluklarına karşı koymağa mecbur olan Uygurların bu din ve dünya görüşü ile anlaşabilmeleri çok zordu. Bu sebeple bu dinin, Uygur başkentinde Kagan ve mâiyeti ile küçük bir münevver zümresinden başka Uygur kitlelerine yayılmış olması az muhtemeldi. Nitekim, Maniheizm'in Uygurlar tarafından kabul edilişinden iki asır sonra gelen Çin seyyahları, Turfandaki Uygurların bile halâ göçebe hayatı yaşadıklarını kaydetmektedirler [11]. Öyle anlaşılıyor ki Uygur olan Mani rahipleri, memleket içinden ziyade; yurtlarının dışında faaliyette bulunuyorlardı. Bu arada, Uygur Kaganı Çin başkentinde bile, Mani Mabetlerinin yapılması için bizzat teşebbüste bulunuyordu [12]. Çinde yapılan Mani mabetlerinin inşaatına ise, bizzat Uygur ustaları nezaret ediyorlardı [13]. İşte bu suretle entellektüel hayata girmiş olan Uygurlar, Mani dinini yayma bahanesi ile kültür merkezleri arasında mekik dokuyorlar, Orta Asya ve Uzak şark tarihinde

[9] Belleten, 75, s. 362 v. d.

[10] Marquart, *Osteuropäisch-und Ostasatische Streifzüge*, s. 92; Belleten, 75, s. 359.

[11] St. Julien, JA, 1847, s. 60-64

[12] Belleten, 75, s. 366.

[13] A. von le Coq, *Auf Hellas Spuren*, s. 42.

çok önemli bir faktör olmağa hazırlanıyorlardı. Çingiz ve hattâ Akkoyunlular ve Fatih devrindeki Orta Asya ve Yakın doğu saraylarında kültür elçilikleri ve hocalık yapan Uygurların bu vazifeleri çok eski devirlerden beri gelmekte idi.

2. Uygurlar Turfan bölgesinde

BULUNTU YERLERİ

Turfan ovası esas itibarı ile Tanrı dağlarının eteklerinde bulunuyor ve bu sebeple kuzeyden, Selenga ve Orhon bölgelerinden gelen Uygurların yaşaması için çok müsait imkânlar taşıyordu. Turfanın kuzeyindeki dağlar ve vadiler, Uygurların asırlardanberi alıştıkları göçebe hayatlarını devam ettirmeleri için fevkalâde yaylalar teşkil ederken, güneydeki münbit ovalar onları bir an evvel yerleşmeğe ve bu suretle yerleşik hayat sürmeğe teşvik ediyorlardı. Bu ovalardan elde ettikleri maddî zenginlikler ve yeni yeni edindikleri manevî inançlar onların kuvvetlerini daha da fazlalaştırıyordu[14]. Turfan bölgesinin bu tabiî avantajları, Uygurların bu bölgeye niçin gelip yerleştiklerini bize izah etmektedirler (Lev. 39). Turfan bölgesi

Turfan ovasının en önemli hususiyeti, bilhassa yaz aylarında hüküm süren müthiş *kuraklığı* idi. Bu kuraklıktan hemen hemen bütün seyyahlar bahseder olmuşlardı. Ovadaki evleri alıp götüren büyük yağmurlar ve seller de yok değildi[15]. Bu sebeple Turfan bölgesindeki bütün hayat sahibi canlılar, bu kuraklığa karşı cephe ve tedbir almışlardı. Aslında, Turfan şehri Tanrı dağlarının eteklerinde bulunuyordu. Bu dağlardan gelen kar suları hep bu ovaya iniyordu. Ayrıca bu ova, sinesinde asırlarca bir çok medenî şehirler beslemişti. Gene seyyahlardan öğreniyoruz ki, toprağın yüzünde hüküm süren kuraklığa rağmen, ovanın altında pek çok yeraltı suları mevcuttu. Sayısız kuyular ovadaki tarlaları suluyorlardı[16]. Ayrıca yeraltı Sarnıçlarına da çok kıymet verilmişti[17].

[14] Aynı eser, aynı yer.
[15] Aynı eser, s. 48.
[16] A. Stein, *Innermost Asia*, s. 586
[17] St. Julien, JA, 1847, s. 56; A. Stein, aynı eser, s. 583, 591.

Tanrı dağlarının doğu ucunda bulunan Turfan bölgesi, ayrıca Orta Asya ile münasebeti tesis edebilecek kolay geçitlere ve yollara da sahip bulunmakta idi.

Turfan ovasındaki şehirler ve Uygurlar

Turfan ovası, esas itibarı ile Bogdo-Ola dağlarının Bulayık yamaçlarına yakın bir yerde bulunuyordu. Bu dağlar, Tanrı dağları silsilesinin doğu ucuydu. Ovanın ortasını, doğu-batı istikametinde küçük ve aşınmış tepecikler kesmekte idi. Uygurlara ait eserler bilhassa bu bölgede bulunmakta; Burası, ilmî kitaplarda Kızıl adı ile adlandırılmakta idi. Bu tepecik silsilelerinin Karahoca denen kısımlarının eteğinde iki şehir harabesi görülüyordu. Bunlardan ovanın içinde olanı, Karahoto şehri; tepeciklere yakın olanı ise meşhur Hoço şehri idi. Hoço, bir uygur şehridir.

Hoço şehri

Bu şehre "İdikut şehri" de denirdi. Bu şehrin böyle adlandırılmasının sebebi, Uygur devletinin merkezi olması ve Uygur Kaganlarının orada oturması idi. Bilindiği üzere Uygur Kaganlarına "*İdikut*" ünvanı verilirdi. Şehrin en mükemmel târif ve tavsifi, Prof. Grünwedel tarafından yapılmıştı[18]. Grünwedel'in biraz hatalı olan pilânı, A. Stein tarafından yeniden hazırlanmış ve daha istifadeli bir şekle konmuştu[19]. Bu şehirdeki kazıları ile en önemli sonunçları elde eden bilgin ise şüphesiz ki A. von Le Coq'du[20].

Harabeler, muazzam bir surla çevrilmişlerdi. Bu surlar da Çin seddi ve diğer Çin duvarları gibi kısmen sıkıştırılmış çamur ve kısmen de taştan yapılmıştı. Bazı yerlerde yüksekliği 20 m. ye kadar yükseliyordu. Surların kenarlarında bir çok kubbe kalıntıları da görülüyordu. Şehri çeviren dört duvarın her birisinin ortasında birer kapı bulunması çok muhtemeldi. Kale kapıları şeklinde büyük olarak yapılmış olan bu kapıların etrafı iyice tahkim edilmişlerdi. Şehrin kuzey-batı köşesinde bir kapıya daha rastlanmaktadır. Yıkılan binalar sokakları kaplamış ve sokakların tespiti de imkânsızlaşmıştır. Şimdiye kadar yapılan tetkiklere göre, kuzeyden güneye inen iki cad-

[18] *Bericht über arch. Arbeiten in Idikutschahri und Umgebung,* Abh. Bayr. Akad. Wiss., 1906, 196 s.

[19] A. Stein, *Innermost Asia,* 4 cilt, Oxford, 1921, s. 582.

[20] *Chotscho,* Berlin, 1913. Diğer eserleri için bibliyografyaya bk.

Kuzey Kazakistan	Orta Kazakistan	Batı Kazakistan	Harezm	Çin	Ön Asya
Lugern. Gorod					
I. Aydabul Turgay		Kustanay	Canbaz - Kala		
Obalı Kökçe - Tav					Tel - Halaf Ubeid
		Çangalı Sarı - Aydın II. Saksavul	I. Kelteminar	Ch'i - Chia	IV. Uruk
					I. Ur.
Ural - Say (?)		II. Saksavul Şelgi - Zagem Kontu	II. Kelteminar	Yang - shao ve Lung - sha Kültürler	
	Şıdertı, Baygına, Bılkıldak, Körpe - Tay				
Kökçe - Tav Çelyabinsk Ala - Kul Beş - Oba (Karaganda)	Dandıbay I, Buguh I, Bay - Bala I, Küçük - Koytas, Ust - Kamenegorsk, Kök - Bek - Tav Alen - Aul, Çurubay - Nur	Alekseyev Kustanay Ulu - Tav	Kızıl - Kum Taze - Bağ Uz - Boy (BRONZ ÇAĞI)	Shang Sülâlesi (1523 - 1300)	III. Ur
		Kökçe III			Kasitler
Malo - Mıse Kustanay Tomsk Borova	Begaza, Sangır, Sarı - Su, Tagi - Bay Bulak, Bel - Asar, Ak - Su - Avulı	Kanay Sarı - Kol Koytas	Uz - Boy Taze - Bağ	Ying Sülâlesi (1300 - 1020)	
Ala - Tav Çelyabinsk Malo - Karasnoyarsk	Sarıg, Semipalatinsk, Dındı - Bay, (Karaganda), Kipel, Kanat - Tas, Elşi - Bek, Kanay Karkaralı, Ayna - Köl, Mirza Sohı, Kızıl - Espece, Buguh II	Kara - Uzek Kara - Yal Truşnik	Emir - Abad	Chou Sülâlesi (1020 - 240)	Elâm ve Asu
	Zmeinogorsk				

RLERİNİN KRONOLOJİK CEDVELİ

/III. asra kadar)

	Batı Türkistan	Yenisey Havzası	Altay Dağları	Baykal Gölü çevresi	Tanrı Dağl Fergan
Alt Paleolitik	Teşik - Taş (Neandertal) Emir - Temir (Musterien)	Kokorev	Srotski	Buret Şişkin Malta (Musterien)	Kaytak - Kum (Musterien) Aman - Kutan Kızıl - Kala
Üst Paleolitik	Hoca - Gor Arık - Tav	Afontova - Gor			Çil - Çor - Çeş
Neolitik	Zaraut - Çay Ceytun	Sisim Lepeşkin Minusinsk	Kuyum Barabin	Kejemskaya Bratskiy - Kamen	
M. ö. 3500	1 a, 1 b. Anau I. NAMAZGÂH			İsakovo Çağı (Neolitik)	I. Kavunçı
M. ö. 3000	II. Anau I. Şah - Tepe (?) II. NAMAZGÂH	AFANESYEVO ÖNCESİ Bogurtak Ust - Sobakin	Kuyum Çudastkaya - Gor Yan - Ulagan	Serovo Çağı (Neolitik)	
M. ö. 2500	III. Anau III. Hisar II. Şahtepe Ak - Tepe Namazgâh - Tepe	AFANESYEVO ÇAĞI	Kurot Kuyum Suda (BRONZ ÇAĞI)	KİTOY ÇAĞI Ulan - Hada Balagan	III. Kavunçı Tarım (Eneol
M. ö. 2000					
1700		I. ANDRONOVO	Sarı - Bulak Kilepik	II. GLAZKOVO (Eneolit) Sayantuyisk Tologoy Fofanova (Selenga) İrkutsk	Sarı - Kol Arpa Kayında (BRONZ ÇA
1500					
1200	Namazgâh - Tepe VI, Zaman - Baba, Sarıkamış, Aşkabad, Akça - Derya, Gurduş, Tahir - Bay, Tekkem-Tepe III, Avşin - Tepe	KARASUK ÇAĞI	II. ANDRONOVO Kamışenka Kızıl - Yar Surtai Çemal	ŞİVERA ÇAĞI Tunke Kyahta Çit Koto - Kel	Saymalı Taş Fergana Kan Çu Havzası
M. ö. 1000	IV. Anau, Merv, Murgâb, Yaşelli - Tepe, Gâvur - Tepe, Elken - T., Yassı - T., Yaz I				I. Kargalı Dalverzin
700		TAGAR ÇAĞI	MAYEMİR ÇAĞI Berezovsk Sol. - Belka		

Cedvel III — ORTA ASYA BULUNT

(Taş devrinden

denin bulunduğu anlaşılmaktadır. Batıdan doğuya gelen caddeler, bu iki caddeyi kesiyorlardı. Bu bölgede ise Maniheizme ait eserlerin bulunduğu bir saray vardı[21]. Bu sarayda A. von le Coq tarafından bir çok Uygur yazma ve basma eserleri bulunmuştu.

Mimarî tekniği bakımından binalar: başlıca iki kısma ayrılmakta idiler.

1— Kesme taştan yapılmış kubbeli binalar: Büyük kemerler de bulunan bu binalar, daha ziyade Sasanî mimarisinin tesiri altında kalınarak yapılmış eserlerdi.

2— Budist Hint mimarisinin tesiri altında kalmış olan Stupa tipindeki binalar. Bunlardan başka şehirde küçük bir nekropol de vardı. Şehrin pilânını Roma castrumlarına benzetenler de vardır[22]. Öyle anlaşılıyor ki önceleri şehirde pek çok duvar resimleri varmış. Fakat bunlar sonradan çok büyük bir tahribata uğramış. Bazı bina ve eserler ise, mezar hırsızları ve hazine arayıcıları tarafından, araştırıcılar için istifade edilemiyecek derecede tahrip edilmiştir. Sulama kanallarının tıkanması sebebi ile sular mecrâlarını değiştirerek şehri basmış ve bir çok kısımlarını esaslı bir şekilde yok etmişti. Araştırıcıların "K" harfi ile işaret ettikleri zengin *kütüphane* de bu sellerin tahribatından kurtulamamıştı. Rutubet ve su, kâğıtları çürütmüş ve bu suretle duvarlara asılarak odaları süsleyen resim levhaları da ortadan kaybolmuşlardı. Bu resimler, Japonların *Kakemono*'larının prototipleri mahiyetinde idiler IX. asrın ortalarında, şehrin âni bir felâkete uğradığını gösteren izler de vardı[23]. Grünwedel'in pilânında "Y" harfi ile gösterilen merdivenli mabet de, tetkike değer eserlerden biri idi. Cephesi 20 m. olan bu mabedin bir çok odaların da boyalı ve yaldızlı resimler bulunmuştu. Kıymetli madenler hazine arayıcıları tarafından sökülüp çalınmıştı. En karakteristik olan nokta, Çin mimarî eserlerinin bulunmayışıdır. Z ve B harfleri ile işaret edilen yerler, Uygurlar ve Uygur Maniheizmi

[21] Belleten, 75, s. 366.

[22] A. Grünwedel, *Altbuddistischen Kultstätten*, s. 148.

[23] Aynı eser, s. 114; A. von Le Coq, *Von Land und Leuten in Osttürkistan*, s 114.

Levha 35 — Uygur âsilleri ve rahipler.

bakımından çok önemli harabelerdi. A. von Le Coq'un "*Chotscho*" adlı albümündeki eserlerin büyük bir kısmı bu bölgede bulunmuştu.

Senggim buluntuları

Prof. Grünwedel, hâlen meskûn olan bu yerde, dokuz tane harabe tespit etmişti. Bir su kenarında olduğu için, Sengim Ağız diye adlandırılan bu yerdeki 1. ve 2. numaralı harabeler, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir kıymet ifade etmiyorlardı. Fakat zengin bir buluntu yeri olan 7 Nr. lı harabe, tam manası ile Uygur çağına ait bir merkezdi. Mabet dört köşe idi. Batısında bir kapı vardı. Kapıdan geçilince bir koridora ve ondan sonra da esas mabede giriliyordu. Bu bina, pilân bakımından, eski Selçuk mescitlerini çok hatırlatmakta idi. Harabenin sağ tarafında, bol miktarda topraktan yapılmış demon heykellerine rastlanmıştı. 9 Nr. lı harabe ise çok büyüktü. Tahribata çok uğramıştı. Dört köşe idi ve kalın duvarlarla çevrilmişti. Güney kısmında üç tane kule vardı. Bu kulelerin müdafaa kuleleri olup olmadıklarını bilmiyoruz. Orta kısımda muazzam kapılı bir mabet bulunuyordu. Bu kısımda bir sarayın bulunduğu da ileri sürülmüştü[24]. Bu bina, 7 Nr. lı mabetle benzerlik göstermekte idi. Mabedin kuzey doğu köşesinde, bol miktarda *Uygurca el yazma* bulunmuştu. Uygurca yazmaların bulunduğu diğer önemli mabet de, 10 Nr. lı bina idi. Burada bir kaç boyalı fresk de elde edilmişti.

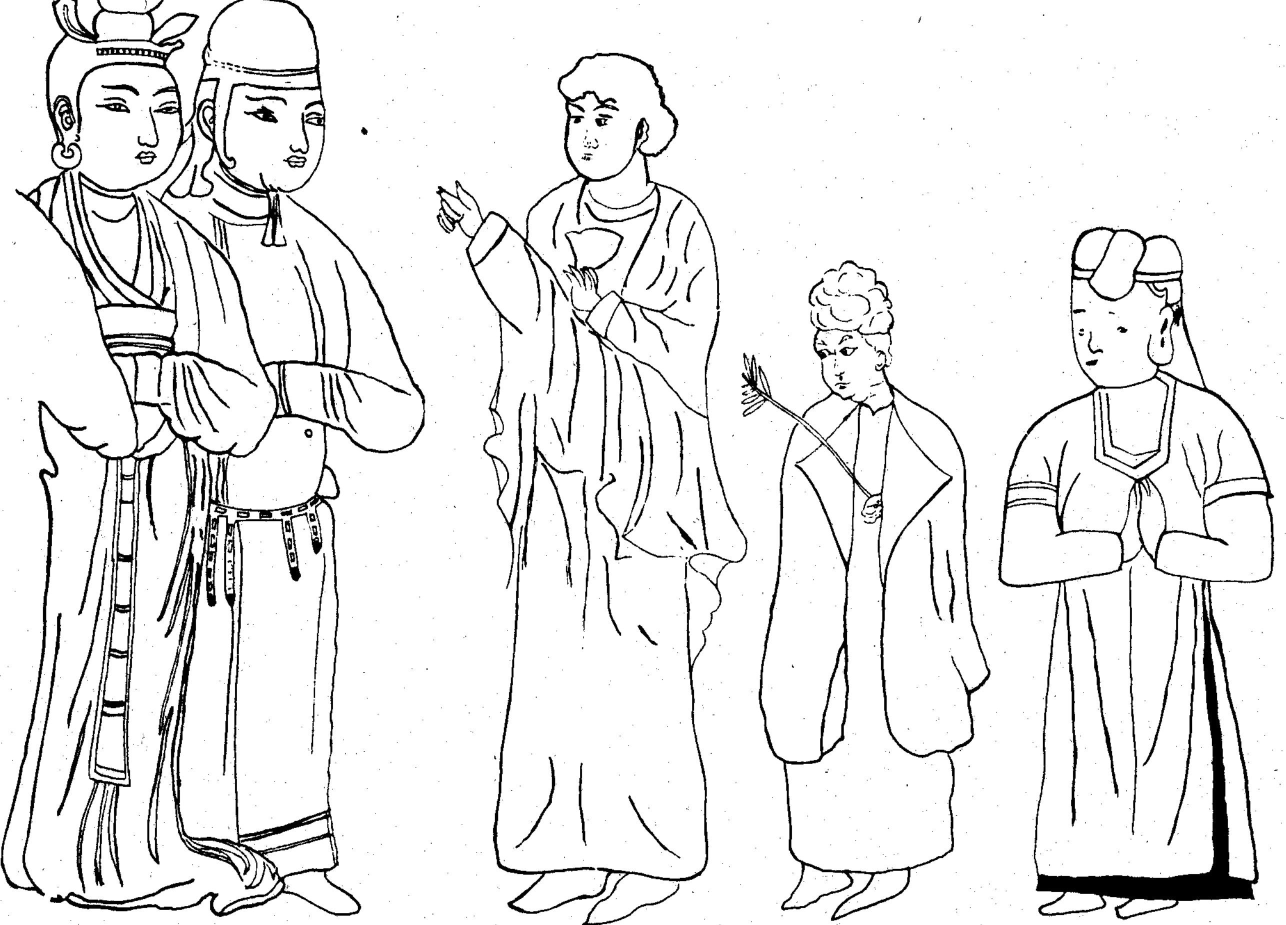
Murtuk bezekliği buluntuları

Duvarlardaki resimlere kinâye olarak halk tarafından Bezeklik denen bu yer, bir çok Avrupalı araştırma heyetleri tarafından tetkik edilmişti. Burası da zelzele, yağmur vs. sebebile çok harap olmuştu. Kayalar arasına yapılmış, muazzam mimarî bir heyetin içinde, çok karakteristik Uygur eserleri bulunmuştu. Kesme taşlardan yapılmış güneydeki bir bina, âdeta bir saray azametinde idi. Buradaki 9 Nr. lı mezar da çok önemli idi. Bu binanın sağında, 8 Nr. lı mabet bulunuyordu. Burada da boyalı resimler vardı.

Çıkkan-göl buluntuları

İçinde iki küçük adacık bulunan bir gölün etrafı, harabelerle dolu idi. Bu harabelerdeki mabetlerin büyük bir kısmı Senggim ağzındaki harabelere benzemekte idi. İçlerinde, daha sonraki Uygur devirlerine ait olan eserler de yok değildi. Gölün

[24] *Chotscho*, s. 13.

Levha 36 — Uygur rahibeleri ve bir hıristiyan rahibi.

içindeki adacıkda da bazı harabeler görülüyordu. Bu adada bir miktar heykeller, örmeler ve el yazmaları bulunmuştu. Bir dere, Çıkkan-gölün bir ucundan girip, diğer ucundan çıkmakta idi. Bu suretle gölün suyunun kurumasının önüne geçiliyordu. Adadaki mabetler, daha ziyade Uygur çağından evvelki devirlere aitti.

Toyok buluntuları

Toyok vadisi, Turfan ovasının en zengin ve güzel bir yeri idi. Turfan ovasının doğusuna düşen bu yerde İslâmî devre ait eserler de çok görülmekte idi. Vadinin sol sahilindeki mabet harabelerinde, pek çok Uygur el yazmaları ele geçmişti. Gene Toyok vadisindeki başka bir mabette, o kadar çok Uygur el yazması ele geçmişti ki, araştırıcılar burasını "El yazmalar evi" adı ile adlandırmışlardı. Bunların içinde en önemlisi, *Göktürk harfleri* ile yazılmış el yazma idi [25].

3. Doğu Türkistan'da eski kültürler

Greko-Budist tesirler devri

Büyük İskenderin İranı zaptediş ve dönüşünden sonra, Kuzey İran'da kalan bir kısım Yunanlılar, eski Yunan san'atını yaşatmışlar ve yerli san'atlardan da bir çok yeni şeyler alarak Greko-Budist adı ile adlandırılan yeni bir üslûp meydana getirmişlerdi. Bu yeni san'atın en önemli merkezi şüphesiz ki bugünkü Afganistandaki Gandhara şehri idi. Sonradan yerli halk ve bilhassa Kuşan devleti, bu üslûbu yerli zevk ve an'anelerle birleştirerek büyük bir san'at okulu haline getirmişlerdi. Sonradan, Budizmin yayılışına muvazi olarak Doğu Türkistan'a da yayılan bu üslûp, orada da uzun zaman yaşamağa muvaffak oldu. Tabii olarak bu eserler, Uygurlardan evvelki devirlere ait idiler. Doğu Türkistanın batısında bulunan eserler de daha eski devirlere aitti. Bunun sebebi de, bu bölgenin Greko-Budist san'atın merkezlerine yakın olması idi. Doğuya gidildikçe, bu mektebe ait eserler daha sonraki devirlerde görülmeğe başlıyorlardı. Meselâ Kuça'daki Kızıl adlı yerde, V. ve VI. asırdan itibaren bu eserler çoğalmağa başlar-

[25] A. von Le Coq, *Köktürkisches aus Turfan*, SBAW, 1909, s. 1202-1218; W. Thomsen, Dr. M. *A. Stein's Mss. in Turkish "Runic" script*, JRAS, 1912, s. 181-227; *Ein Blatt in türkischer "Runen" Schrift*, SBAW, 1910, s. 296-306. *Les antiquités Bouddhiques de Bamyan*, II, Paris, 1928.

lar. Gene bu bölgedeki Maral-Başı Tumşuk'unda da oldukça eski eserler görülür.

İran san'atının tesir devri

İran ile budist âlemin, birbirlerine coğrafya bakımından komşu olmaları sebebi ile karşılıklı kültür tesirleri de çok olmuştu. Baktriyan, Kuşanların tesiri ile kolaylıkla Buda dinini

Levha 37 — Uygur çağından muhtelif tipler: 1. Uygurlar; 2, 3, 4. Mani rahipleri; 5, 6. Çinliler; 7. bir İranlı veya Arap (?).

kabul etmiş ve M. S. VI. asırda Budizm, bu bölgede tam manası ile yayılmış bulunuyordu. Sasanî hükûmdarı I. Hüsrev bu bölgeyi zaptetmişti. Az zaman sonra Göktürklerin de bu bölgeyi ele geçirdiklerini görüyoruz. Baktriyan'da ele geçen Bamyan

freskleri, Göktürklerin zaptından evvelki devirlere aitti. Semerkand bölgesinde bulunan Pencikent vs. freskleri ise daha muahhar devirlere, VIII. asra, yani Arap istilâsı devirlerine aitti. Görülüyor ki Batı Türkistan'da, oldukça geç devirlere kadar fresk an'anesi devam ede gelmişti. Kuça şehri yakınlarında, bir boyacıyı tasvir eden bir freskle [26]; yakaları köşeli, kılıçları uzun insan figürleri, İran üslûbunun karakteristik eserleri olarak kabul edilmişlerdir [27]. Bilhassa A. Stein'ın Hotan yakınlarındaki Dandan-Uyluk'da bulduğu freskler bize İran üslûbunu açık olarak gösterirler [28]. Kızıl'daki freskler, VI. ve VIII. asırlara aittir [29]. Tuyok'dakiler ise biraz daha sonraki devirlerle ilgilidirler. Bu eserlerde Çin tesiri hiç yoktu. Çin tesirleri Uygurlarla beraber gelecekti.

4. Uygur san'atının başlangıcı

Doğu Türkistan san'atı muhtelif bilginler tarafından tetkik ve tasnif edilmiştir [30]. Bunların içinde en ilmî ve muteber olanı Prof. A. Grünwedel'in tasnifidir [31]. Prof. Grünwedel'in tasnifi şöyledir: 1- Greko-Budist devir; 2- İran san'atının tesir devri; 3- Uygur devri. Eserimizde biz de bu tasnifi kabul etmiş bulunuyoruz. Uygur devrinin ayrıca başlangıç ve olgunlaşma devri olmak üzere iki çağı vardı.

M. S. 840 tarihinde Orhon kıyılarındaki Uygur devleti yıkılınca, devletin sıklet merkezi Beş-Balık ve Turfan bölgelerine nakledildi. Gerçekte ise Uygurlar bu şehirlerin kültürleri ile M. S. 762 tarihinden önce münasebete geçmişlerdi. Uygurlar tarafından Maniheizmin kabulü başkentleri Karabalgasunda (Lev. 38) bir Mani mabedinin yapılışı ve daha sonra Uygur Mani rahiplerinin Çine yayılışı ve Çinde mabetler vs. yapışları, onların şehirli kültürlerine nasıl intibak ettiklerini anlat-

[26] R. Grousset, *Les civilisationsde l'Orient*, III, s. 163 v.d. A. von Le Coq, *Von Land und Leuten*, s. 169.

[27] A. Stein, *Ancient Khotan*, II, Pl. LXI.

[28] A. von Le Coq, *Spätantike*, III, s. 22; Tuyok'daki eserler için bk. Grünwedel, *Kultstätten*, s. 327.

[29] Bk. OZ, 1915-1916, s. 49; OZ, 1933, s. 155 v.d.

[30] ZE, 1909; A. von Le Coq, *Spätantike*, III, s. 22.

[31] *Spätantike*, III, s. 23.

makta idi. M. S. 840 dan sonra Turfan bölgesi kültürü karışık bir karakter arzetmeğe başlar. Bu suretle yeni bir üslûbun meydana çıktığı anlaşılır. A. von Le Coq'un "*Mischkarakter*", yani karışık karakter adı ile adlandırdığı bu üslûp[32], Doğu Türkistanın 1. ve 2. devirlerinden de çok şeyler taşımakta idi. Bu yeni üslûbun en önemli özelliği, Çin san'atından çok şeyler taşıması idi. Yepyeni bir *çiçek tezyinatı*, kendisini eski devirlerden tamamen ayırmakta idi. Daha ziyade Turfan ovasında çok görülen bu üslûp, yavaş yavaş Kumtura, Kiriş ve Şorçuk'a da yayılmağa başladı. Bu yerler, Uygurların ilk yayılış bölgelerini göstermesi bakımından çok enteresandır.

Uygur san'atının başlangıç devrinin en önemli hususiyeti, Budist Gandhara san'atı ile Çin üslûbunun imtizaca başlaması ve yepyeni bir cereyanın meydana gelmesi idi. Kumtura'daki bir Nirvana mağarasında, Brahmi yazısı ile yazılmış Uygurca ve Çince yazıtlara da rastlamaktayız. Hattâ bu mağaranın Uygurlardan evvelki Türklere ait olduğunu sürenler bile vardı. Uygur san'atının başlangıç devrine ait diğer önemli eser, gene Kumtura mabedinde Budanın ölümünü tasvir eden eserdir. A. von Le Coq'a göre bu eser, M. s. 750-850 senelerine ait olmalıdır[33]. Başlangıç devrine ait diğer önemli eser, Şorçuk'da Ming-Öi denen yerdedir. Kirin mağarasında bulunan ve Uygur pirenslerini tasvir eden bu tablonun VIII. ve IX. asırlara ait olması çok muhtemeldi.

Bu devirdeki eserlere kısmî bir *çerçeve* yapma temayülü vardır. Mağaraların tavanları *çiçeklerle* kaplanıyor ve kitabelerle süsleniyordu. Giyinişler de oldukça değişmeğe başlamıştı. Artık eski Türkistan kıyafetlerine rastlanmıyordu. Göçebe an'aneleri çoğalmağa başlamıştı[34]. (Bk. Lev. 37,1).

Bazı bilginlerin fikrince, Uygurların kılıçlı muharipleri, Pencikent buluntularına göre, IX. ve X. asırlara almak lâzımdır. Karşıla: A. M. Belenitskiy iz arheologiçeskih rabot Pyancikente 1951 g. 5-A, 18, 1953, s. 328-29, ris. 3.

[32] *Spätantike*, III, Taf. 13a.

[33] Aynı eser, s. 23, n.2.

[34] A. von Le Coq, *Von Land und Leuten in Ostturkestan*, s. 166 v.d.; B. Ögel, D.T.C.F. Dergisi, VI, 5, s. 131.

5. Uygur san'atının olgunlaşma devri

Gerçek Uygur üslûbu, IX. asrın sonundan itibaren görülmeğe başlar. X. asırda gelişir. XI. ve XII. asırlarda ise tam bir olgunluğa kavuşur. Artık bu devir her bakımdan bir Uygur çağıdır. Uygur san'atı, Uzak Şark kültürünün bir parçası idi. Bu sebeple bu devri, A. von Le Coq, "Türk-Çin" adı ile adlandırır.

UYGURLAR ÇU VADİSİNDE

Uygurların siyasi bakımdan Çu vadisine nüfûz edip etmedikleri belli değildir. Fakat öyle anlaşılıyor ki Uygurlar Göçebe ve yerleşik Karluklara çok kuvvetli Kültür tesirleri vermişlerdi. Çu vadisinde Budist buluntu yerlerini temsil eden başlıca iki merkez vardı. Bunlar Çul ve Sarıg idi (s. 314-5). Çul ve Sarıg'da bulunan Budist mabetlerinin duvarlarında bulunan freskler çok harap bir şekilde ele geçmişti. Mevzu itibarı ile oldukça karanlık olan bu eserler, renkleri bakımından bize bir fikir verebilmektedirler. Bu eserlerde, Uygurlardan evvelki mor renkleri görebilmekte isek de; açık penbe, açık sarı ve açık kahve renkleri bize ister istemez Uygur devri üslûbunu hatırlatmaktadır. Mor renklerin karakteri de daha ziyade açıkmaviye yakındı.

Göçebe Karluklar, uzun zaman İslâmiyetin Çu vadilerine nüfûzuna mâni olmuşlardı. Bu sebeple bu bölgede Budizm epeyce yaşayabilmişti.

UYGURLAR BEŞ-BALIK'TA

Uygurlar, Beşbalık şehrinde de önemli bir koloni meydana getirmişlerdi. X. asrın sonlarında bile göçebe bir hayat yaşayan Uygurlar, yazın daha ziyade Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölgelerde yaşıyorlardı. Soğuklar gelince kışlamak için de güneylere, Turfan bölgesine iniyorlardı. 865 senesinde Beşbalıkta oturan Uygur reisi, ordusunu alarak Tibetliler üzerine yürüyor ve Kansuyu ele geçirerek Kuku-Nor'a kadar onu ko-

[35] Bernştam, *Osnovnıe etapı*, SA, XI, 377-378; renkli resimleri için bk. ris. 20-21. Meselenin yeniden münakaşası için bk. MİA, 26, s. 150-153.

valıyor[36]. Öyle anlaşılıyor ki bu harpler neticesinde, Urumçi ve Turfan'daki Hoço şehirleri tamamen Beşbalık Uygurlarının eline geçmişti[37]. 865-66 senesinden itibaren Turfan, Kuça, Hami ve Beşbalık şehirleri Uygurların elinde idiler. Çinli seyyahlar Beşbalık Uygurlarından büyük bir sitayişle bahsederlerdi. Onlar, yalnızca doğru ve namuslu insanlar olarak kalmıyorlar; aynı zamanda çok zeki, her şeye müstait ve bilhassa maden işleri ile diğer işçiliklerde çok mahir idiler[38]. A. Stein gibi büyük seyyah ve bilginlerin de dediği gibi, Uygurların san'atlara ve zenaata karşı olan istidatları, Orta Asya'da eskiden beri yayılmış olan köklü bir kültürün devamı olarak sayılabilirdi[39]. Uygurlar bu san'atkârlığı Turfan bölgesine indikten sonra değil; çok eski devirlerden beri öğrenmiş ve tatbik edegelmişlerdi. Gene Çinli seyyahların bildirdiklerine göre, Beşbalık'ta *Budist mağara mabetleri* ve san'at eserleri de vardı. Bilhassa üç Budist mabedi, Turfandaki eşleri kadar zengin ve büyükmüş. M. S. 607 de kurulan bu mabetler İslâmiyete kadar devam etmişti[40]. Bilhassa Beşbalık'ın atları çok meşhurdu. Bu şehirde ve civarlarında o kadar çok at beslenirdi ki, bu yüzden atların fiyatları çok aşağı bir seviyeye düşerdi[41]. Beşbalık'ın meyvaları ve hububatı da tanınmıştı.

HITAY DEVLETİ VE UYGURLAR

M. s. 840 dan evvel, yani Orhon kıyılarındaki Uygur devleti yıkılmadan önce, Hıtay devletini kuran Kitan kabileleri Uygurlara tâbi idiler. Bu sebeple Uygurlardan çok derin tesirler almışlardı. Hattâ Hıtay (yani Liao) devletini kuran ailenin bile Uygurlarla çok yakın kan ve kültür bağları vardı[42]. Doğu Türkistanı zapteden Kara-Hıtayl'arı, Uygur Kaganı büyük bir merasimle karşılıyor ve kendisine hoş geldin diyor. Kara-

[36] J. R. Hamilton, *Les Ouighours*, s. 15, n.2.
[37] Aynı eser, s. 14; karşıla: O. Franke, *Geschichte*, III, s. 415.
[38] JA, 1847, s. 56-64; A. Stein, s. 584.
[39] A. Stein, s. 584, n.13.
[40] Karşıla: Franke, III, 415; Barthold, *Vorlesungen*, s. 49.
[41] JA, 1847, s. 56-64; A. Stein, s. 584.
[42] Wittfogel, s. 443.

Levha 38 — Uygurların başkenti Kara Balgasun'un bir görünüşü.

Hıtay'lara 100 deve, 600 at ve 3000 koyun hediye olarak veriyor. Bu karşılama münasebetile Çin kaynakları, Uygurların Hıtay devletinin kuruluşundan beri onlarla dostça geçindiklerini kaydediyorlar[43]. Hıtay devletinin merkez teşkilâtında Uygurların çok önemli mevkiler aldığını görüyoruz[44]. Kara-Hıtay'ların son Gur Han'ı, kendi oğullarının terbiyesi için bir Uygur hâkimini çağırıyor ve bu işe onu memur ediyor[45]. Bazı Kitan ünvanları da hem Uygurlarda ve hem de Hıtay devletinde görülüyor[46]. Bu da münasebetlerin ne kadar sık olduğunu bize gösteren bir delildir.

Hıtay devletinin Uygur yazısını kabul edişi

M. s. 907 den evvel, yani Hıtay veya Liao devletinin kuruluşundan önce, Kitan kabilelerinin hem Uygur ve hem de Çin yazısını bildikleri ve bunları kullandıkları anlaşılmaktadır. Hıtay devletinde, iki türlü yazı vardı: "Küçük yazı" denen işaretler Uygur yazısından; "Büyük yazı" ise Çin yazısından mülhem olarak meydana gelmişti[47]. Bu yazıların meydana çıkış tarihi, M. s. 920 idi. M. s. 924 tarihinde, Hıtay devletinin kurucusu, Orhondaki eski Uygur başkentini ziyaret ediyor; Bilge Kagan yazıtının silinerek yerine kendisine Kitan dilince, Türkçe ve Çince bir kitabenin yazılmasını emrediyor[48]. Öyle anlaşılıyor ki Hıtay hükûmdarının bu emri yerine getirilememiştir. Çünkü getirilseydi, Bilge Kagan yazıtı zamanımıza kadar gelemezdi. Hıtay devleti, Göktürk ve Uygurlarla her bakımdan ilgilenmekte idi.

ÇİNGİZ DEVLETİ VE UYGURLAR

Çingiz devletinin kuruluşunda ve gerekse bu devletin etrafa sür'atle yayılışında, Uygurların tesiri çok büyük olmuştu. Çingiz Hanın şöhretini duyan Uygurlar, derhal Kara-Hıtay'ların

[43] *Liao-shih*, 30, 5a-b; Wittfogel, s. 636.
[44] LS, 47, 11a; Wittfogel, s. 445; 1069 senesinde ki bir uygur için bk. LS, 47, 11a; Wittfogel, s. 494, n.18.
[45] Wittfogel, s. 665a.
[46] Yü-yüeh ünvanı için bk. *Sung-shih*, 490, 9a; LS, 13, 1b; Wittfogel, s. 432, n.73.
[47] Wittfogel, s. 443a.
[48] LS, 2, 4b-5a; Wittfogel, s. 576.

ileri gelenlerini öldürüyorlar ve Mogollara tâbi oluyorlardı [49]. Kara-Hıtay Gur Han'ını öldürenler, Turfan - yani Kao-ch'ang-Uygurları idi [50]. Cüveynî ve Reşideddin gibi müverrihler Uygurlara büyük bir kıymet veriyorlardı. Uygurların daha evvelce Çingiz'le temas temin etmeleri çok muhtemeldir. 1253-55 senelerinde Uygurlardan bahseden Rubruk, onların hâlâ Budaya taptıklarını kaydediyor. Bununla beraber Uygurlar arasında epeyce nesturî ve müslümanın da bulunduğunu ilâve ediyor [51]. Plano Carpini'nin Karakurum'u ziyaret ettiği 1245-46 senelerinde, Mogolların Uygur yazısını kabul ettikleri bu seyyahın ifadelerinden anlaşılmaktadır [52].

Durumu hülâsa edecek olursak diyebiliriz ki, Çingiz devletinin bir cihan devleti şekline gelmesinde Uygurların büyük rolleri olmuştu.

Uygurların demirciliği

Uygurların maden işçilikleri hakkında Çin seyyahları da sitayişkâr sözler söylemişlerdi [53]. Kitan kabilelerinden İ-la'lar, demircilikte ve diğer zenaatlarda çok ileri idiler. Bu kabilenin reisi Uygurlarla çok yakın kan bağlarına sahipti. Bu sebeple Kitanların demirciliklerinin Uygurlarla ilgili olması çok muhtemeldi [54].

Uygur dansla

M. S. 940 senesinde, Tung-huang Uygurlarından iki heyet Hıtay imparatoru nezdine gidiyor. İmparator, bu heyetlerden Uygur danslarının yapılmasını emrediyor [55]. Bu dansların mahiyeti hakkında tabii olarak bir bilgimiz yoktur.

Uygurların p muk ve pamul luları

XIII. asırda, Kuzey Çine pamuk, umumiyetle Orta-Asyadan geliyordu. Bilhassa Turfanın pamuklu kumaşları çok meşhurdu [56]. 981 [57], 1129 [58] ve 1221 senelerinde Uygurlara

[49] *Shêng-wu Ch'in-cheng lu chiao-hu*, 48a; Wittfogel, s. 661.
[50] *Yüan-shih*, 1, 15a; Wittfogel, s. 651.
[51] Rockhill, s. 141; A. Stein, *Innermost Asia*, s. 585.
[52] Rockhill, s. 147-150.
[53] Wittfogel, s. 142a.
[54] LS, 4, 4b-5a; Wittfogel, s. 255.
[55] *Liang-shu*, 54, 40a; *T'ang-shu*, 221 A, 4a; *Sung-shih*, 490, 10-ab.
[56] *Sung-shih*, 490, 10b.
[57] Wittfogel, s. 157. n.
[58] Wittfogel, aynı eser, aynı yer.

gelen Çinli seyyahlar, Uygurların muhtelif çeşitlerdeki kumaşlarından bahsederler[59].

Turfan bölgesinde şarapçılık

Han sülâlesinden beri Turfan bölgesinde üzüm yetiştirme ve şarapçılık yapılıyordu. 647 senesinde Göktürk yabgusu, Çin'e üzümler gönderiyor ve bu üzümler Çinliler tarafından çok beğeniliyordu. Bundan sonra Çin'de şarap imâli, Orta-Asya'da Turfan bölgesindeki usullere göre yapılmağa başlandı[60]. Çin kaynaklarında, Turfan şarapları hakkındaki bahislere sık sık rastlanır[61].

Uygur karpuzları

Hıtay devletinde seyahat eden Çinli seyyahlar, karpuzlara rastlamışlar ve karpuz ziraatının Hıtay devletine Uygurlardan geldiğine işaret etmişlerdir[62]. Karpuz, buradan da Çine gitmişti.

Uygurlar ve ticaret

Uygurların, ticaret hayatında da çok önemli faaliyetler gösterdikleri anlaşılıyor. Hıtay devletinin başkentinde, Uygur tüccarlarına mahsus bir mahalle vardı[63]. 1055–1065 senelerinde, Uygurlara *bakır* ve *demir* cevherlerinin satılamıyacağı hakkında bir emirname çıkarılmıştı[64]. Ayrıca Çin başkentinde ticaret yapan Uygurlar da vardı[65].

Uygurlarda askerlik mükellefiyeti

Orta Asya devletlerinde, umumiyetle 15 yaşından 50 yaşına kadar herkes askerdi. Ve her asker için de kaide olarak iki veya üç ata sahip olması şart koşulurdu. Çinde Sung devrine ait bir Çinli şair, 5.000 Uygur süvarisinin 10.000 atı bulunduğunu kaydetmektedir[66].

Uygur atları

Çinli seyyah Wang Yen-tê, Beş-Balık'taki Uygur atlarından sitayişle bahsetmişti[67]. Bilhassa Hıtay devletine verilen

[59] Wittfogel, aynı yer. Pamuklu kumaşları için bk. B. Laufer, *Sino-İranica*, s. 492.

[60] *Sino-İranica*, s. 232-233.

[61] Aynı eser, s. 233 v.d.

[62] B. Laufer, aynı eser, s. 438-439.

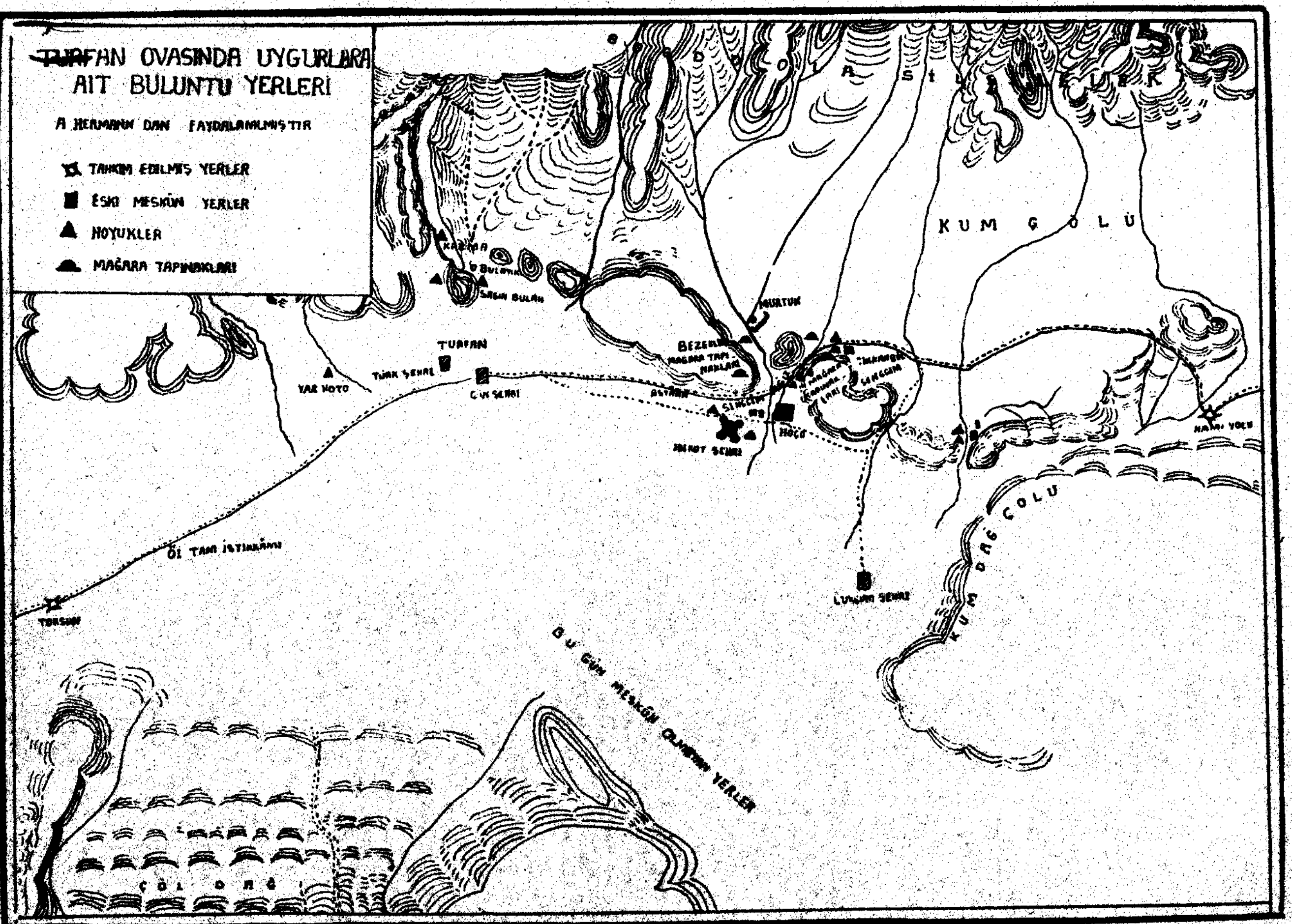
[63] LS, 37, 5a; Wittfogel, s. 179.

[64] Wittfogel, s. 188.

[65] 1093 tarihli Sung devri kayıtlarına göre: Wittfogel, s. 179, n.

[66] Wittfogel, s. 559, n.1.

[67] JA, 1847, s. 56-64.

Levha 39 — Turfan bölgesi ve buluntu yerleri.

haraçlar arasında meşhur kısrakların da zikri geçmiştir. Meselâ 1052[68] ve 1089[69] da gönderilen kısraklar bunlar arasında zikre değer. Kansu'daki Uygurlar ise 1006 dà hediye olarak arap atları göndermişlerdi[70].

---

[68] LS, 20, 7a; Wittfogel, s. 361, n.67.
[69] LS, 25, 3a; Wittfogel, s. 361.
[70] Ta-shih atları: Wittfogel, s. 355, n. 46-48

ARI

TALAS | KOÇKAR
- Tokuz - Tarav
- ?
- At - Baş

KUZEY KAZAKİSTAN
- I. Pavlodar
- Borovo
- I. Sokolovka
- Çelyabink
- II. Aydabul
- II. Pavlodar
- II. Sokolovka
- II. Aydabul

ORTA KAZAKİSTAN
- KANAT - TAS
- SIPRA - OBA
- Kara - Say
- ÇU HAVZASI
- Dandı - Bay
- Bel - Asar
- Bagaşin
- I. Egiz - Koytas
- Kök - Su
- Elşi - Bek
- Kara - Bige
- Bugulı
- Kengir
- Bekeze
- Arkalık
- II. Egiz - Koytas
- İLİ NEHRİ HAVZASI

700 · 600 · 500 · 400 · 300 · 200 · 100 · M.ö. · M.s. · 100 · 200 · 300 · 400 · 500 · 600 · 700 · 800 · 900 · 1000

BATI KAZAKİSTAN
- I. Berk - Kara
- II. Berk - Kara
- Ming - Buluk
- Şarvaşlık
- Atlah
- Belhu
- I. Çuvalin
- SAYRAM
- Bulak - Koval
- Turt - Kul
- Kulun - Tepe
- II. Çuvalin

Çİ

- COV Sülâle
- ÇİN S
- I. HAN Sülâles
- II. HAN Sülâles
- SAN-KU WEİ Sülâles
- SUNG Sülâles
- Çİ ve LİANG Sülâles
- SUİ Sülâl
- TANG Sülâlesi

N KRONOLOJİK CEDVELİ
Asya)

HANLI | UYGUR ÇAĞI | GÖKTÜRK ÇAĞI | HUN ÇAĞI | HUNLARDAN ÖNCEKİ ÇAĞ | [BÖL]GELER

YENİSEY

Tuyuhtyansko, Kopen Kapçal, II. Kapçal | Taştık | II. Uybat | III. TAGAR | II. Tagar | I. Tagar

MOĞOLİSTAN

Resimli Mezarlar | NOYUN - ULA | II. Taş Mezarlar | I. Taş Mezarlar

ALTAY DAĞLARI

SROTSKİ | FOMİNSK | Perehod | Odintovsk | Berezovsk | BİYİSK | Bolşereçenek

KUDIRGE | KATANDA | Tuyahta | KURAY

YAKO - NUR | KURAY

PAZIRIK | I. PAZIRIK | Sol. Belka

I. KATANDA | MAYEMİR

Karakol | Aragol | Ust - Kuyum

Başadar | Zmeinogorsk

Tötöl Kanalı | Vavilonka

BEREL | Zereçnoe

ŞİBE | TUYAHTA

KUROT

1000 | 900 | 800 | 700 | 600 | 500 | 400 | 300 | 200 | 100 | M.s. | M.ö. | Kumurtuk | 300 | 400 | 500 | 600 | 700

BAYKAL GÖLÜ, SELENGA

Fofanovska | İlmovaya-Padi | 100 | 200

KURIKAN | Verhne - Udinsk

Aşağı - İvolgi | İvolgi

TANRI [DAĞLARI]

ALAMIŞIK

Manakeldi | ? | Gök - Bulak | KENKOL | Sokolov | Kara-Gudıç | Kırçin

Çargelan | ? | Ara - Köl | Kız - Art | Bagaşin | Çerge - Tal

Cedvel IV — ORTA ASYA BULUNTU Y[ERLERİ]
(M. ö. 700 - M. s. [...])

İNDEKS

I.

KİŞİ, YER VE KAVİM ADLARI *

A

* H-IV rumuzu ile gösterilenler, IV. haritadaki yer adlarına aittir.

Atlah, 201, 329, H-IV, 303.

B

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

J

K

Kurak, H-IV, 203.

L

Ö

P

R

S

U

Ü

V

II.

DEYİMLER

A

C

Ç

D

G

H

L

M

Fiyatı : 1250 Lira